ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО

ВСТУП ДО ЗАГАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Програмний довідник

Одеса
2009

ББК 88. 840; 88;53
УДК 159.370; 153.378

Рецензенти:
завідувачка кафедри загальної та диференціальної психології
Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К.Д.Ушинського, доктор психологічних наук,
професор О.П.Саннікова;
завідувачка кафедри вікової та педагогічної психології
Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К.Д.Ушинського, доктор психологічних наук,
професор С.М.Симоненко.

Друкується за рішенням вченої ради Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського (Протокол № 3 від 29 жовтня 2009 р.)

Укладач: Л. К. Велитченко

В 27 **Вступ до загальної психології:** програмний довідник / укладач Л. К. Велитченко. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009. – 357 с.

ISBN 978-966-2070-24-8

Довідник укладено відповідно до розроблених у ПНПУ імені К. Д. Ушинського програм курсу. До його змісту із сучасних довідникових видань залучено поняття та положення, які визначають зміст вихідних категоріальних засад загальної психології. Довідник може стати у нагоді викладачам психології, студентам, магістрантам, аспірантам, докторантам.

ББК 88.840; 88.53
ISBN 978-966-2070-24-8 © Велитченко Л. К., укладання
© ПНПУ імені К. Д. Ушинського,
2009

ЗМІСТ

Вступ …….....4
1. Предмет психології
1.Розвиток уявлень про предмет психології…….....8
2. Мозок і психіка……56
3. Психіка і свідомість……73
2. Завдання і методи психології
1. Сучасна психологія ї її завдання……77
2. Напрями в сучасній зарубіжній психології……..110
3. Принципи і методи психології ……..133
3. Розвиток психіки в еволюції тварин і становленні людини
1. Виникнення психіки як результат еволюції матерії…….....151
2. Розвиток психіки у філогенезі ……...158
3. Психічні функції і середовище……...172
3. Перехід до людської свідомості ……185
4. Діяльність
1. Поняття про діяльність……197
2. Дія як цілеспрямований процес …….....215
3. Походження внутрішньої психічної діяльності……222
4. Розвиток діяльності…….....225
5. Спілкування
1. Поняття про спілкування…….232
2. Спілкування як обмін інформацією……241
3. Спілкування як міжособистісна взаємодія…….246
4. Спілкування як розуміння людини людиною……252
6. Колектив
1. Групи та їх класифікація…….……..261
2. Колектив як вища форма розвитку групи……...264
3. Диференціація в групах і колективах……..266
4. Інтеграція в групах і колективах……..267
7. Особистість
1. Поняття про особистість в психології…….268
2. Теорії особистості…….279
3. Структура особистості у вітчизняній психології…….....281
4. Уявлення про структуру особистості в зарубіжній психології…….....284
5. Активність особистості…….287
6. Активність особистості в психоаналізі і гуманістичній психології……...291
7. Спрямованість особистості……294
8. Самосвідомість особистості……..304

Вступ

У даний час значно посилилося піклування про професійну підготовку психологів. Практично в кожному університеті (класичному, педагогічному), в інших вищих навчальних закладах гуманітарного профілю здійснюється підготовка за цією спеціальністю. Навчання відбувається на основі учбових планів, які в тій чи іншій мірі забезпечені належними підручниками і навчальними посібниками.

Як і багато інших навчальних дисциплін для студентів-психологів, предмет «Загальна психологія» не забезпечений **державними** навчальними програмами, затвердженими МОН. Такі програми створюються у кожному ВНЗ окремо і відображають у значній мірі традиційно-суб'єктивне, індивідуальне бачення призначення, суті і змісту цього курсу.

На наш погляд, роль курсу «Загальна психологія» полягає у відображені базових теоретико-методологічних категорій – психіка, свідомість, особистість, діяльність. Ці категорії покликані бути засадою при створенні майбутнім фахівцем вихідного теоретичного концепту, який дозволяв би йому якісно вирішувати професійні завдання.

Ні у кого не викликає сумніву, що вихідні концептуальні положення про функції професії є вирішальними при створенні змісту програм і підручників. Отже підручник (у нашому випадку підручник «Загальна психологія») повинен бути орієнтованим не на широке коло «користувачів», а адресуватися здобувачам професії за конкретним напрямом. Значущість цього курсу тим більше посилюється, якщо прийняти до уваги зміщення акцентів з *теоретичності* академічної психології на *прагматизм* практичної психології в умовах «*методологічного плюралізму*».

У зв'язку з викладеним ми поставили перед собою завдання скласти довідник, який за формою відповідав би **програмі** навчального курсу «Загальна психологія», а за змістом – **довіднику**, в якому були б зібрані поняття, що розкривають положення програми.

Створення такого довідника ґрунтувалося на принципах: 1) **програмності** – в зміст довідника були включені поняття, що визначають зміст навчальної програми; 2) **концептуальності –** зміст програмного розділу і, отже, всього довідника надано у вигляді послідовності смислових блоків (концептів); 3) **послідовності** – розташування дефініцій і розгорнутих характеристик понять є відтворенням суті програмного питання, що розглядається; 4) **суб'єктності** – зміст довідника є вихідною основою для створення **власного** тексту за кожним концептом, системою концептів, питанням і темою в цілому; 5) **усвідомленості** – зміст є не просто об'єктом **мнемічної** діяльності, а включається в систему дій з **осмислення** матеріалу програмних тем; 6) **візуалізації** – смислова єдність (концепт) забезпечує візуалізацію змістовного простору даного програмного питання.

Смислові єдності подано у довіднику за принципом збільшення **деталізації** концепту. Спочатку подається смислова пара «**Логічний суб'єкт – логічний предикат**». Наприклад, «**Рефлекторність психіки = вища нервова діяльність**»). Потім наводяться дефініції понять із довідкової літератури [1]. Наприклад, «*Рефлекторність психіки* – здатність відтворювати відображуваний об'єкт у сукупності властивостей, що мають для суб'єкта життєве значення, як феномен вищої нервової діяльності. *Вища нервова діяльність* – діяльність центральної нервової системи, особливе значення в якій має кора головного мозку». Завершується смисловий блок текстом відповідної статі із психологічного словника (Большой психологический словарь. 3-е издание / под ред. Б.Г.Мещерякова, В.П.Зинченко. – М., 2002).

Таке розташування матеріалу дозволяє використовувати смислові пари як ключові слова при запам'ятовуванні змісту, наведеного у дефініціях та текстах довідникових статей, і які у своїй сукупності утворюють зміст відповідного програмного питання.

Запозичені із різних довідникових видань тексти уможливлюють зручне та одночасне користування ними при опрацюванні потрібного питання. Оскільки до зазначеного словника (див.) включені статі, авторами яких є провідні фахівці з відповідних проблем, остільки це дає можливість отримувати теоретичний огляд з кваліфікованим позначенням основних тенденцій у наукових трактуваннях.

Зміст довідника складається із наступної послідовності тем: **1. Предмет психології. 2. Завдання і методи психології. 3. Розвиток психіки в еволюції тварин і становленні людини. 4. Діяльність. 5. Спілкування. 6. Колектив. 7. Особистість**. Ці теми утворюють концептуальний простір, який дає можливість схарактеризувати вихідні засади загальної психології, а саме вказати на **зовнішні** чинники, що спонукають індивіда відповідної до активності і тим самим слугують його розвитку: **діяльність** (суб'єкт-об'єктні відношення), **спілкування, колектив** (суб'єкт-суб'єктні відносини). **Внутрішні** чинники відтворюються у категоріях **психіки**, **свідомості (**інтрасуб'єктні відношення). Центральною категорією загальної психології, в якій одночасно присутнє і **суб'єктне** (інтернальне, сутнісне, інтрасуб'єктні відношення) і **поведінкове** (екстернальне, буттєве, діяльнісне, інтерсуб'єктні взаємовідносини) є категорія **особистості**.

Основний пафос теми «**Предмет психології**» полягає у відображенні процесу розвитку уявлень про сутність та природу психічного (до речі цей процес є актуальним і понині. Див. наприклад, статті В.П.Зінченка «Душа» на с. 7 і далі; «Психіка» на с. 35; «Свідомість» на с. 39; «Психологія» на с. 63; додання В.П.Зінченка як редактора до статті 0.Є.Соколової «Принцип єдності свідомості і діяльності» на с. 109 тощо). У цьому аспекті на особливу увагу заслуговують дані щодо періодизації загальної вітчизня-

[1] Всі дефініції та довідкові тексти наводиться в українському перекладі.

ної психології (А.В.Петровський, 1965; К.К.Платонов, 1984), етапів розвитку психології (М.С.Гусельцева, 2005). Кожний теоретичний напрям за можливістю супроводжується доданням біографічних зведень про особу його засновника (запозичено із книг «Великие психологи мира», «Большой психологический словарь»).

У першій темі подано також два традиційних питання «Мозок і психіка» та «Психіка і свідомість». Розгляд цих питань є основою для формування теоретичного концепту, що належить до тріади «мозок – психіка – свідомість», і, отже, слугує основою для формування відповідного кута зору щодо психофізіологічної (психофізичної) проблеми (див. «Дуалізм» с. 13; «Психофізичний паралелізм» , «Психофізична проблема» с. 14).

Друга тема «**Завдання і методи психології**» містить загальну характеристику психології, її зв'язків із суміжними науками. Ця характеристика доповнена відомостями про її роль у визначенні рушійних сил та закономірностей психічного розвитку, соціалізації, механізмів розвитку особистості тощо. Наведено інформацію про напрями у сучасній зарубіжній психології (біхевіоризм, генетична психологія, гештальтпсихологія, гормічна психологія, психоаналіз, неофройдизм, аналітична, індивідуальна психологія, гуманістична психологія, розуміюча психологія). Тема закінчується розглядом питання про методологічні принципи та методи психології.

Розгляд теми «**Розвиток психіки в еволюції тварин і становленні людини»** має висвітлити ідею *філогенезу* (див.) стосовно розвитку механізмів життєзабезпечення (біологічне, фізіологічне, психічне віддзеркалення та саморегуляція) в її сполученні з ідеєю *антропогенезу* (див. «Антропогенез» с. 157, «Англійська антропологічна школа» с. 158, «Французька соціологічна школа» с. 159, «Філософська антропологія» с. 160). Основним наголосом даної теми є ідея розвитку головного мозку, ускладнення його будови та функцій в залежності від ускладнення середовищних умов існування.

Тема «**Діяльність**» окрім загальних відомостей, які традиційно викладаються у підручниках, містить такі статті, як «Діяльність (як методологічна проблема психології)», «Діяльнісний підхід (у психології)», «Провідна діяльність». Розгляд питання про дію як одиницю діяльності доповнено статтями «Задача» (характеризується єдністю мети і умов її досягнення), «Орієнтовна діяльність», «Побудова руху», «Психічна регуляція рухів», «Координація рухів», «Принцип сенсорних корекцій» тощо. Походження психічної діяльності викладено через звертання до поняття інтеріоризації і теорії поетапного формування розумових дій. Питання про розвиток діяльності розглядається відповідно до традиції трактувати діяльність як сукупність навичок (див. статті «Рухова навичка», «Динамічний стереотип», «Крива вправи», «Автоматизація рухів» тощо).

У темах «**Спілкування**» та «**Колектив**», що належать до соціально-психологічної проблематики, ми зробили наголос на деталізації тих аспектів, які у підручниках розглядаються не завжди (див. статті «Співбесіда»,

«Самоствердження», «Спілкування педагогічне», «Наслідування», «Вчинок», «Дружба», «Атракція» «Атрактивність», «Соціальна ідентичність» тощо).

Тема «**Особистість**» починається статтею В.П.Зінченка, в якій зазначено чинники та фази розвитку особистості, підходи до її пізнання. В ній також наведені роздуми фахівців різних галузей про феномен особистості.

Детально подано зведення про теорії особистості та її структуру у вітчизняній та зарубіжній психології. Особлива увага приділяється питанням активності особистості (див., наприклад, статті «Потяг», «Бажання», «Інтенція», «Самодетермінації теорія» тощо), її спрямованості (див. статті «Спрямованість особистості», «Переконання», «Світогляд особистості», «Атитюд», «Атитюду зміна», «Атитюдів щеплення»), самосвідомості (статті «Самосвідомість», «Самооцінка», «Я-концепція»).

Достатньо проінформовано про проблеми психологічного захисту, внутрішньо особистісного конфлікту (див. «Конфлікт внутрішньо особистісний», «Конфлікт ролевий», «Теорія когнітивного дисонансу»).

Програмний довідник має перелік контрольних питань, які можна використовувати для самоконтролю, при складанні завдань для контрольних робіт тощо, а також перелік прізвищ цитованих авторів. В іменному покажчику наведено прізвища вчених, які згадуються у тому чи іншому контексті[1].

Довідник закінчується списками використаної та рекомендованої літератури.

[1] Ініціали до прізвищ вчених наведено відповідно до українського правопису. Там, де нам не вдалося з'ясувати ім'я та по-батькові того чи іншого вченого, ініціали наведено так, як вони подані у цитованих статтях довідкових видань. У цьому випадку поряд з прізвищем є позначка *.

1. Предмет психології

1. Розвиток уявлень про предмет психології

Наука про душу = Аристотель (384-322 р. до н.е.)

Душа – поняття, яке відображає зміст концепції, що пояснює психіку суб'єкта. Згідно Аристотелю, вона підрозділяється на рослинну, тваринну, розумну душу [4, с. 153]. Аристотель – стародавньогрецький філософ, учений-енциклопедист. Автор творів «Фізична філософія», «Політика», трактату «Про душу» тощо.

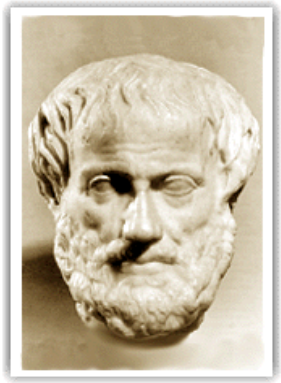

Аристотель (384-322 до н. е.) — найбільший старогрецький філософ, що вперше дав «функціональне» визначення душі (душа є не тіло, але і невіддільна від тіла суть: це форма, функції, суть і мета живого тіла), автор першого спеціального твору про душу, в якому він систематизував погляди, що були у той час, на душу і психічні процеси і обґрунтував свої ідеї про три «ступені» душі: рослинну, тваринну і розумну (людську). На відміну від перших двох розумна душа божественна за походженням і відокремлювана від тіла. Вчення Аристотеля про душу і закономірності пізнавальних і афективно-вольових процесів аж до VII ст. було основою для тих, хто вивчав проблеми душі, і було асимілювано подальшими науковими дослідженнями психіки [9, с. 35].

Душа (грецьк. ψυχη; лат. anima). 1. Душа — в етнологічному відношенні. Вірування або переконання, що наша думка, почуття, воля, життя обумовлюються чимось відмінним від нашого тіла (хоча і пов'язаним з ним, таким, що має в ньому своє місцеперебування), властиво, ймовірно, всьому людству, і може бути констатовано на найнижчих ступенях культури, у найпримітивніших народів (див. Анімізм). Походження цього вірування може бути зведено, врешті-решт, до самопочуття, до визнання свого «Я», своєї індивідуальності, більш менш тісно пов'язаної з матеріальним тілом, але не тотожною з ним, а таким, що тільки користується їм як житлом, знаряддям, органом. Це «Я», це щось духовне, або, в більш примітивному уявленні, рушійний витік, «сила», що знаходиться в нас, — і є те, що первісна людина сполучає з уявленням про «душу» (Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона, 1893, Т. 11, С. 277).

2. Душа до середини XIX ст. була не тільки предметом філософських і теологічних роздумів, але і предметом вивчення психології. З початку

розвитку експериментальної психології душа залишалася лише номінальним предметом наукової психології, що прагнула уподібнитися природничим наукам. Її дійсним предметом стала психіка. Психологія пожертвувала душею ради об'єктивності своєї суб'єктивної науки. Психологи не заперечують існування душі, але утримуються від її вивчення, прагнуть уникати лоскітливих питань про її природу, передають душу і дух по відомству філософії, релігії і мистецтва. Втрата душі для психології не нешкідлива. Вона розплачується за неї перманентною кризою, домінантою якої є невідбутна туга за цілісністю психічного життя. У пошуках цілісності психологи перебирають різні методологічні принципи, деколи безглузді (на зразок принципів детермінізму або системності), шукають і перебирають різні одиниці аналізу, «клітинки», з яких виводиться все багатство психічного життя. В ролі таких одиниць виступали і виступають асоціація, реакція, рефлекс, гештальт, операція, значення, переживання, установка, ставлення, акт віддзеркалення, акція, дія і тому подібне. Безрезультатність подібних пошуків примушує психологів повертатися до душі, роздумувати про її можливі функції і можливу онтологію. Вони вільно або мимоволі слідують рекомендації М.Фуко: До головкому йдеш задкуючи…

Багато що у філософських і психологічних роздумах про душу збереглося від міфології (див. пункт 1). Аристотель розглядав душу як причину і початок живого тіла, визнавав душу суттю, свого роду формою природного тіла, потенційно обдарованого життям. Суть же є здійснення (ентелехія), таким чином душа є завершення такого тіла. Значить, за Аристотелем, душа є сила. Найважливіша її функція полягає в передбаченні: «[Душа] є відоме здійснення і осмислення того, що володіє можливістю бути здійсненим» (Про душу. — М., 1937. — С. 42). Душа шукає і орієнтується на майбутнє, якого ще немає, і сама накреслює контури майбутніх подій. Але вона ж, згідно І. Канту, сприймає внутрішні стани суб'єкта, тобто сприймає і оцінює сьогодення, без чого неможливий пошук і не потрібне майбутнє. Значить, душа як мінімум мешканка двох світів: сьогодення і майбутнього, що володіє до того ж формоутворювальною силою або енергією. Про це ж говорить **Платон**, миротворча фантазія якого породила чудовий образ душі. Він уподібнив її сполученій силі окриленої пари коней і візничого: добрий кінь — вольовий порив, поганий кінь — афект (пристрасть). Візничий — розум, який бере щось від доброго і щось від поганого коня.

Платон (Plato, 427-347 до н. е.) — стародавньогрецький філософ-ідеаліст, учень Сократа. У вченні про душу дотримувався ідеї безсмертя і переселен-

ня душ (див. Метемпсихоз). Для психології особливий інтерес має розробка Платоном проблем пізнання, зокрема спроба пояснення існування в мисленні загальних понять, критика в зв'язку з цим античного матеріалізму, який не міг пояснити специфіку мислення в порівнянні з чуттєвим пізнанням, а також розробка проблеми морально-етичних норм в поведінці людей. Ідеї діалогу («сократичні бесіди», за іменем головного героя діалогів Платона — філософа Сократа) як способу збагнення істини, його прийоми і форми проведення отримали подальший розвиток у психології, аж до сучасних досліджень у сфері «майевтики». (О.Є.Соколова) [9, с. 347].

У більшості смислообразів душі присутні з невеликими варіаціями всі перераховані атрибути душі: пізнання, почуття і воля. В Августина головними здатностями душі виступають пам'ять, розум і воля. Якщо який-небудь з атрибутів відсутній, душа виявляється неповноцінною. Наприклад, Л.М.Толстой писав, що полководці позбавлені самих кращих людських якостей: любові, поезії, ніжності, філософського сумніву. Наявність всіх атрибутів душі (розуму, почуття, волі, додамо: і пам'ять) не гарантують її багатства. Глибокий розум, високий талант, чудова професійна майстерність можуть бути отруєні гординею, заздрістю, які спустошують душу, вбивають дух. Мабуть платонівській сполученій силі не вистачає крил?! Подібне пояснення красиве. І хоча його важко прийняти як визначення, з нього випливає, що душу не можна звести до пізнання, почуття і волі. Душа — це таємничий надлишок пізнання, почуття і волі, без якого неможливий повноцінний розвиток їх самих.

Визнання реальності душі неминуче спричиняє за собою питання про її онтологію. Аристоксен (учень Аристотеля) стверджував, що душа є не що інше, як напруженість, ритмічна настроєність тілесних вібрацій. У цьому ж дусі міркував Дамб. Відповідаючи на питання, чому краса живої особи сліпуча, а на мертвому обличчі залишається лише слід її, він писав, що в ньому немає ще того, що притягає погляд: краса з грацією. А. Бергсон із цього приводу помічає: «Не дарма називають одним словом чарівність, яка виявляється в русі, і акт великодушності, властивий Божественній чесноті, — обидва значення слова «grace» складали одне».

Близькі думки висловлювали природодослідники. О.П. Самойлов, оцінюючи наукові заслуги І.М.Сєченова, говорив: «Наш відомий ботанік К.А.Тімірязєв, аналізуючи співвідношення і значення різних частин рослини, вигукнув: «лист — це є рослина». Мені здається, що ми з таким же правом могли б сказати: «м'яз — це є тварина». М'яз зробив тварину твариною... людину людиною». Продовжуючи цей хід міркувань, можна запитати, що є душа? Тілесний організм зайнятий. Може бути це є грація або, в термінах М.О.Бернштейна, живий рух? Саме на кінцевих ділянках дії Ч. Шеррінгтон локалізував її атрибути (пам'ять і передбачення). До цього слід додати твердження Р.Декарта про те, що дія і пристрасть — одне. **О.О.Ухтомський** на-

дав подібним роздумам цілком певну форму. Поставивши перед собою мету пізнання анатомії людського духу (М.В.Гоголь назвав би його «душевним анатоміком»), Ухтомський ввів поняття функціонального органу індивіда. Такий орган є всяке тимчасове поєднання сил, здатне здійснити певне досягнення. Він подібний до вихрового руху Декарта. (Ще раз пригадаємо сполучену силу в метафорі Платона). Такими органами є: рух, дія, образ світу, спогад, творчий розум, стани людини, навіть особистість. У своїй сукупності вони і складають духовний організм. За думкою Ухтомського, ці органи, сформувавшись, існують віртуально і спостережувані лише у виконанні, тобто у дії, у вчинку, в емпіричному дійсному бутті. Тут немає суперечності; так, зупинку можна розглядати як накопичений рух. Такий, наприклад, образ, що є ейдетичною енергією, накопиченою по ходу його формування. Така енергія при санкції душі і сміливості духу втілюється в дію, в твір. По суті справи, Ухтомський прийшов до висновку про енергійну проекцію духовного організму (поєднання сил), в якому є місце душі.

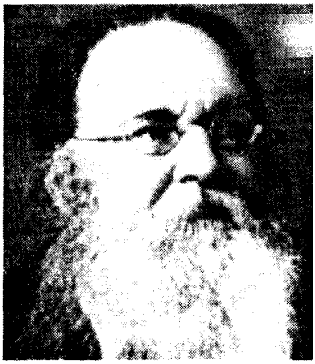

Олексій Олексійович Ухтомський (1875-1942) — російський фізіолог, один із засновників фізіологічної школи Ленінградського університету, широко відомий як автор вчення про домінанту, яке перш за все описує взаємовідношення між вогнищами збудження у центральній нервовій системі, але знайшло також широке застосування в психології (див. Психіка) як засіб гіпотетичного пояснення різноманітних явищ від афектів і уваги до інтуїції, творчого мислення і особистості. Л. С. Виготський («Етюди з історії поведінки», 1930) цитує слова Ухтомського, що стали афоризмом: «Природа наша обробляєма. Самі фундаменти, хоча і поволі, необхідно повинні змінюватися у міру зростання все нових і нових умовних зв'язків». Глибокий сенс для психології має і поняття функціонального органу, запропоноване Ухтомським Див. також Душа, Життя, Інтуїція совісті. (Б. Г.Мещеряков) [9, с. 510].

Було б передчасно і необачно ідентифікувати функціональні органи, яким немає числа, з душею, але не можна не відмітити, що вони співприродні душі, тому вона і може «розпоряджатися» ними. Фіхте говорив, що людина будує нові органи і функції душею і свідомістю намічені, іншими словами, душа виконує формоутворювальну функцію, про яку мовилося вище. Вона і сама є «форма форм». Буває, що душа і свідомість намічають до створення органи собі на погибель: «Душу вбиває, як громом, прокляття: / Творчий розум осилив — убив» (О. Блок).

Ухвалення положення про енергійну природу душі полегшує обговорення питань про її місцеположення і функції. Зокрема, стає зрозумілим положення Гегеля: «Душа є щось, що все проникає, а не щось, що існує тільки в окремому індивідові». Душа може знаходитися між людьми. Можливо навіть єднання душ. Душа — це дар мого духу іншим (М.М.Бахтін). Саме у цьому сенсі душа не може загинути, вона переходить до іншого. Звичайно, якщо цей дар буде прийнятий в себе іншим, а якщо останній володіє вдячною пам'яттю, душа зберігає авторство дарувальника. Колись в російській мові «духовна пам'ять» була еквівалентна «заповіту». Душа — дивовижний дар, який від дарування не бідніє, приростає: чим більше дарив, тим більше залишається дарувальникові. Положення про те, що душа є дар духу, не суперечить гегелівському визначенню духу: дух є система рухів, в якій він розрізняє себе в моментах і при цьому залишається вільним. Значить, душа співприродна не тільки функціональним органам, але і духу.

Ще одне: «місце душі там, де стикаються зовнішній і внутрішній світи, де вони проникають один в одного. Воно в кожній точці проникнення» (Новаліс). На мові В.Ф.Гумбольдта і Г.Г.Шпета це місце між зовнішньою і внутрішньою формами, в точках їх взаємодії і взаємопроникнення. Обидві форми зв'язані відношеннями взаємного породження. Зовнішнє народжується усередині, а внутрішнє народжується зовні. Знаходячись між ними або об'ємлючи їх, душа, скажемо м'яко, координує їх взаємодію. Можливо, душа відчуває (усвідомлює) нерівність зовнішньої і внутрішньої форм і тим самим виступає джерелом ідей, почуттів, дій, врешті-решт, джерелом і рушійною силою розвитку. Сильна душа трансформує негативну енергію, що породжується «надлишком недоліку», в енергію позитивну, в енергію творення і досягнень.

Еліот сказав: те, що попереду нас, і те, що позаду нас, ніщо в порівнянні з тим, що усередині нас. У кожній людині є археологічні, або архетипічні, пласти, віртуальні форми поведінки, діяльності, знань, досвіду, нерозкритих здібностей. Всі вони труднодоступні не тільки сторонньому спостерігачеві, але і їх носієві. Буває, що все це багатство, як вода, скуто льодом. «Душа розковує надра» (О.Мандельштам) і таким чином дозволяє їм виявляти і реалізовувати себе. Неспана душа завжди знаходиться на грані, на порозі перетворень.

Отже, існує як мінімум три простори «між», або три межі, де розташовується душа: між людьми, зовнішньою і внутрішньою формами самої людини, між минулим і майбутнім. Вона виконує величезну роботу, зв'язуючи всі перераховані пари по горизонталі, а можливо, і по вертикалі. Ідея прикордоння душі заслуговує найпильнішої уваги. Бахтін писав, що культура не має власної, замкнутої в собі території: вона вся розташована на межах. Кожен культурний акт істотно живе на межах: відвернутий від меж, він втрачає ґрунт, стає порожнім, зарозумілим і вмирає. Теж саме стосується душі. Замкнувшись виключно на собі або в собі, вона деградує.

Порубіжжя душі не суперечить тому, що вона може проявляти себе зовні. Шпет писав: «Взагалі, чи не тому філософам і психологам не вдавалося знайти «вмістище душі», що його шукали усередині, тоді як вся вона, душа, зовні, м'яким, ніжним покривом виряджає «нас». Та зате і удари, які наносяться їй, — зморшки і шрами на зовнішньому нашому лиці. Вся душа є зовнішність. Людина живе, поки у неї є зовнішність. І особистість є зовнішність. Проблема безсмертя душі була б вирішена, якби була вирішена проблема безсмертного озовнішнення» (Твори. — М., 1989. — С. 363-365).

Душа може бути також високою і низькою, великою і малою, широкою і вузькою, навіть тісною. Поети говорять, що душа має свої межі: межі душі, межі туги. Значить, при всьому своєму прикордонні, душа має і свій простір, але простір конче особливий. Простір душі, її чертоги не описуються метричними і навіть топологічними категоріями, хоча свою топологію душа має. Топологія душі не єдина, а множинна, топологія не сцієнтистська, а гуманітарна, така, що припускає взаємну, визначувану сенсом оборотність простору і часу.

Простір і час душі — це предмет роздумів про захоплюючу і нескінченну сферу хронотопії (див. Хронотоп) свідомого і несвідомого життя людини. Пошуки онтології душі повинні бути продовжені. Душа не тільки намічає до створення нові функціональні органи, але санкціонує, координує і інтегрує їх роботу. Одночасно з цим вона сама розкривається все повніше і повніше. Можливо, в цій роботі душі таїться шукана ученими і художниками цілісність людини, що є каменем спотикання для психології, яка давно мріє зібрати воєдино вже детально вивчені ізольовані психічні функції і яка шукає закони їх взаємодії (В.П. Зінченко) [9, с. 135].

Функціональний орган — система функцій, що складається прижиттєво, і морфологічних субстратів, що їх реалізовують У психологічному плані функціональний орган є медіатором, внутрішнім посередником розв'язання конкретних задач у життєдіяльності індивіда. Термін (у ширшому, але менш строгому визначенні) запропонований О. О. Ухтомським.

Індивід простягає свою активність в світ, тому її механізми, як і механізми нашого тіла — це не механізми первинної конструкції, писав Ухтомський. Вони не можуть бути тільки інтрацеребральними, інтратілесними, інтраіндивідними. Людина діяльно йде назустріч середовищу, «бореться за зовнішні зв'язки» (Ф.Д.Горбов), тому механізми її активності так же інтраіндивідні, наскільки і екстраіндивідні. Вони і усередині і зовні організму. «Тіло, що творить, створило собі дух, як дань своїй волі» (Ф.Ніцше). Подібні форми активності, що творять, а не тільки пристосовуються, у філософії і психології отримували різні імена: «акт» «акція», «діяння», «дійство», «вільна або поленезалежна поведінка», «надситуативна активність», «вчинок» і т. ін. Вільна дія повинна здійснюватися за допомогою тих чи інших механізмів, але це вже не тільки механізми нервової діяльності, нехай навіть і ви-

щої, а механізми психічної, у тому числі і свідомої діяльності. Замислюючись над тим, що собою являють останні, важко утриматися від спокусливого (чи то простотою, чи то безглуздістю) ототожнення механізмів нервової активності і психічної діяльності. Ухтомському, як фізіологові, заважало (значно більше, чим багатьом психологам) звертання до морфологічних пояснень, бо в цьому випадку фізіолог йде зі свого функціонально-кількісного ґрунту, і морфологічний аргумент є для нього свого роду deus ex machina. Він висунув ідею функціонального органу (нервової системи або індивіда) і дав його строге визначення: «З ім'ям «органу» ми звикли зв'язувати уявлення про те, що морфологічно склалося, що є статично постійним утворенням. Це абсолютно не обов'язково. Органом може бути всяке тимчасове поєднання сил, здатне здійснити певне досягнення». Ухтомський називав функціональний орган динамічним рухомим діячем, робочим поєднанням сил і відносив до функціонального органу інтегральний образ, домінанту, спогад, парабіоз, бажання, навіть особистість, підкреслюючи, що функціональний орган — це новоутворення, що виникає в активності індивіда, який взаємодіє із середовищем. Значить, функціональний орган — це не морфологічне, а енергійне утворення («поєднання сил», «вихровий рух Декарта»). Такий же підхід Ухтомський прийняв у визначенні життя.

Функціональний орган дволикий: дія, що створена, і дія, що творить, образ створений і образ, що творить, слово створене і слово, що творить. Вони проектуються в світ і на самого індивіда. Вони суб'єктивні і об'єктивні одночасно. Ухтомський називав їх віртуальними механізмами, які здійснюються послідовно, так би мовити, у міру потреби, і, відповідно, цілком не дані зовнішньому спостерігачеві. Їх видно лише у виконанні. При здійсненні кожного окремого механізму терміново гальмуються всі інші можливі механізми. На відміну від технічного механізму в живому організмі на одних і тих же конструкціях може бути здійснено послідовно стільки змінних механізмів, скільки є в наявності ступенів свободи. Аналогічно міркував М.О.Бернштейн відносно рухів. Побудова кожного окремого руху є подолання надмірних ступенів свободи кінематичних ланцюгів людського тіла. Тому-то людина не дворука, а тисячорука істота, що володіє величезним неозорим числом різних видів дії, що функціонально і кінематично послідовно актуалізуються, вироблених в онтогенезі і у функціональному ґенезі. Ці віртуальні предметні функціональні органи, сформовані в ході розвитку здібності, є справжня онтологія психічного. Справа не в тому, чи суб'єктивна психіка, а в тому, що вона предметна і суб'єктна в сенсі приналежності індивідові. Вона, звичайно ж, і суб'єктивна, але лише в сенсі її неповторності і унікальності у кожного її носія.

Ідея функціонального органу міцно увійшла в психологію, на жаль, часто без належних посилань на Ухтомського і без справжнього сенсу, який вкладав в нього автор. Ці органи-новоутворення називають функціональними системами, артефактами, артеактами, ампліфікаторами-підсилювачами

здібностей і можливостей індивіда, машинами народження нового, перетвореними (і збоченими) формами. Функціональні органи, що володіють біодинамічною, чуттєвою і афективною тканиною, цілком можуть розглядатися як одиниці аналізу не тільки психіки, але і анатомії людського духу, тобто як засіб розв'язання задачі, поставленою Ухтомським на початку XX ст. Вони поза сумнівом є силами людської душі, і вони ж органи «душею і свідомістю намічені» (І.Г.Фіхте) до створення. Такі придбання виявляються «більш непохитними, чим нерухомість» (І. Бродський).

В експериментальній психології є безліч прикладів функціональних органів, намічених до створення експериментаторами. Лабораторні аналоги функціональних органів, будь то здатність до відчуття кольору шкірою долоні (О.М.Леонтьєв), або здатність до довільного розширення (звуженню) кровоносних судин (О.В.Запорожець, М. І. Лісіна), або створення функціональної фовеа-централіс в умовах стабілізації зображення відносно сітківки (В. П. Зінченко, Н. Ю. Вергілес) або, нарешті, виявлені (сконструйовані) когнітивною психологією «ящики в голові» — сенсорний регістр і іконічна пам'ять, здатні до зберігання неправдоподібно великих об'ємів інформації і т. ін, є штучні конструкції, щось на кшталт тимчасових протезів. При всій своїй евристичності, може бути, діагностичності (?) і науковій корисності, такі протези, будучи вирвані з життєвого контексту, справляють враження абсурдних. Вони відрізняються від функціональних органів, душею і свідомістю намічених. Втім, мета будь-якого експерименту — створення таких умов, яких у житті не буває. Інакше це не експеримент. Справедливості ради слід відмітити, що багато функціональних органів, намічених до створення свідомістю (наприклад, для того, щоб потрапити в книгу рекордів Гіннесу), ще більш абсурдні. Так чи інакше, але практика створення нових функціональних органів підтверджує прозорливість Б.Спінози, який сказав: те, на що здатне людське тіло, ще ніхто не визначив. Потрібно тільки пам'ятати, що Спіноза мав на увазі «тіло, що мислить». (В. П. Зінченко) [9, с. 529].

2. Наука про свідомість = Р. Декарт (1596 – 1650)

Свідомість – вищий рівень психічного віддзеркалення [3, с. 368]; перманентне віддзеркалення, рефлексивна сумація досвіду у вигляді образів, знаків, значень, смислів [4; 660]. Згідно Р. Декарту, свідомість є знання суб'єкта про зміст власного внутрішнього світу [7, с. 623]. *Рене Декарт* – французький філософ і математик. В основу філософії їм покладений принцип єдності процесу і носія мислення. Ототожнюючи душу і розум, відзначав, що розумна душа тотожна здатності мислення [7, с. 142 – 144].

Рене Декарт (Descartes, 1596-1650) — французький філософ і природодослідник, який зіграв істотну роль в перетворенні психології з умоглядної філософської науки в емпіричну науку про явища свідомості. Використовуючи метод «універсального сумніву» і відкидаючи все те, в чому ми

можемо хоч раз засумніватися, як «точку відліку» для побудови філософії нового типу, Декарт дійшов висновку, що найбільш достовірним і безперечним для кожної людини є існування її власного мислення (під «мисленням» Декарт розуміє будь-яку усвідомлювану суб'єктом психічну діяльність): «Я мислю, отже, існую». Все останнє ми сприймаємо через «призму» нашої свідомості. Тим самим, Декарт став родоначальником раціоналізму в новій філософії і інтроспективній психології. Декарт вперше в історії психології дав критерій відмінності психічних процесів від непсихічних (усвідомлюваність), що було кроком вперед у порівнянні з аналізом стародавніми філософами різних «функцій душі» (під якими розумілися і суто фізіологічні процеси живлення, дихання тощо), але одночасно звузив всі психічні процеси до усвідомлюваних і на цій підставі заперечував наявність душі у тварин, розглядаючи їх як «рефлекторні автомати». Разом з тим розроблене ним поняття рефлексу зіграло надзвичайну роль в подальшому матеріалістичному тлумаченні поведінки живих організмів.

Поставлену їм же самим психофізичну проблему Декарт вирішував у дусі психофізичної взаємодії (див. Дуалізм, Інтеракціонізм): духовна субстанція (душа) має свої атрибути і прояви (головний з яких — мислення), а тілесна субстанція (тіло, природа) — свої (головний атрибут — протяжність), при цьому обидві субстанції абсолютно протилежні одна одній і можуть лише фактично з'єднатися в людині за допомогою третьої (божественної) субстанції. Основна психологічна робота Декарта «Пристрасті душі» детально описує механізми такої взаємодії на прикладі різних людських відчуттів. У вченні про пристрасті Декарт був прихильником раціоналізму і вважав за можливе «боротьбу» з небажаними пристрастями шляхом розуму. Л.С.Виготський докладно проаналізував учення Декарта про пристрасті, зробивши висновок про ідейну близькість цього учення до периферичної теорії емоцій (див. Джемса—Ланге теорія емоцій). Див. також Картезіанці. (О.Є. Соколова) [9, с. 113].

Дуалізм (від лат. dualis — подвійний) — філософське вчення, яке виходить в поясненні сущого з наявності двох протилежних витоків — матеріального і духовного. У найбільш розвиненій формі у філософії Нового часу дуалізм представлений в ученні Р.Декарта. За Декартом, існують дві субстанції — матерія і дух. Основною властивістю, або атрибутом, матерії є протяжність, а духу — мислення (що розуміється ширше, ніж прийнято зараз). Властивості матерії не виводяться з мислення, і навпаки; субстанції не мають і не можуть мати ніяких точок зіткнення. Для психології найбільший інтерес має постановка Декартом проблеми людини, в якій реально співіс-

нують духовний і матеріальний витоки. Цю проблему Декарт намагався вирішити, спираючись на **гіпотезу взаємодії** (див. Інтеракціонізм), в якій роль посередниці між тілом і душею покладалася на шишковидну залозу мозку (епіфіз). У постановці цієї проблеми виявилася суперечність (непослідовність) дуалістичної філософії, а саме суперечність між принципом природної причинності і наявністю двох субстанцій, які, по суті, не можуть знаходитися в каузальній залежності одна від одної. Подальший розвиток дуалізму, перш за все у філософії **оказіоналізму** (Н.Мальбранш, А.Гейлінкс, Г.Лейбніц і ін.), показав, що вирішення психофізичної проблеми можливе тільки при повній відмові від принципу причинності. Реальна причина, що діє, виявилася винесеною за межі наявних субстанцій, у вищу божественну субстанцію. Тим самим було показано, що обґрунтування принципів дуалізму вимагає введення єдиної основи, якогось початку буття, якою в оказіоналізмі є субстанція Бога.

У психології вплив дуалістичної традиції був вельми істотним і виявлявся в довгій історії існування психофізичної проблеми, проблеми психофізичної взаємодії, психофізіологічної проблеми тощо. У найбільш розвиненому вигляді дуалістичні принципи визначені в ученні психофізичного паралелізму (В.Вундт, Ф.Паульсен). Учення, що будується на зіставленні незалежно існуючої душі і тіла, свідомості і мозку, приводить або до необхідності відмови від визнання причинної залежності, або до редукції явищ свідомості до рефлексу, до мозкових процесів. Логіка необхідності введення єдиного базису, яка виявлена філософією оказіоналізму, виявляється підсумком будь-якої форми дуалізму.

Вже у філософії Б.Ф.Паульсен і картезіанська постановка проблеми людини як «складеного» з тіла і душі була знята в твердженні існування людини як мислячого тіла. Універсальна природа людини виявляється, за Спінозою, в здатності мислячого тіла будувати свій власний рух за логікою будь-якого іншого тіла [9, с. 134].

Психофізичний паралелізм — дуалістичне трактування психофізичної проблеми, яке випливає з того, що психічні і нейрофізіологічні процеси здійснюються рядоположно або як би паралельно один одному, але не взаємодіють між собою. Див. Дуалізм, Психофізіологічна проблема [9, с. 409].

Психофізична проблема 1. Фундаментальна філософська проблема про відношення між свідомістю і буттям, духом і матерією у світовому масштабі. Відносно людини психофізична проблема конкретизується у вигляді психофізіологічної проблеми, яку правомірно вважати окремим варіантом психофізичної проблеми. Людина в цьому випадку розглядається теж з точки зору співіснування у ній двох реальностей, які феноменологічно і/або сутнісно (і субстанціонально) протиставляються одна одній, а саме душі і

тіла. Див. також Дуалізм, Інтеракціонізм, Психофізичний паралелізм. 2. Будь-яка проблема в психофізиці. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 409].

Асоціанізм, асоціативна психологія — загальна назва для цілого ряду концепцій і шкіл, які вважали асоціацію головним (або навіть єдиним) механізмом функціонування свідомості і психіки, прагнучи до строго детерміністського пояснення психічних феноменів. У розвитку асоціанізму можна виділити наступні етапи.

1. Передумови виникнення асоціанізму: виділення асоціації як пояснювального принципу для обмеженого кола психічних явищ і процесів поведінки (IV ст. до н.е. — поч. XVIII ст.). Механізмом асоціації пояснювали процеси пригадування Платон і Аристотель. Згодом принцип асоціації використовувався для розуміння процесів оволодіння своїми пристрастями (Р.Декарт), набуття досвіду (Т. Гоббс), деяких особливостей «рухи думки» (Б.Спіноза), виникнення забобонів і «помилкових ідей» (Дж. Локк), сприйняття простору (Дж.Берклі). У Д. Юма асоціація стає пояснювальним принципом всієї пізнавальної сфери психіки. У цей період виникає і сам термін «асоціація» (Локк).

2. «Класичний асоціанізм» (середина XVIII — поч. XIX ст.). У цей період виникають закінчені системи асоціанізму, в яких асоціація виступає пояснювальним принципом психіки взагалі (Д. Гартлі, Т. Браун, Джеймс Мілль). Назвавши свою асоціативну концепцію «ментальною механікою», Мілль тим самим підкреслив найбільш характерну рису асоціативних теорій цього часу: прагнення вивести всі закони душевного життя з механічних за своєю суттю зв'язків (асоціацій) далі неподільних елементів (відчуттів або уявлень).

3. Середина XIX — поч. XX ст. Початок кризи асоціанізму в теорії і розробка окремих ідей в експериментальних і практичних дослідженнях. У теорії закріплюється положення про неможливість звести «закони духу» до механічних законів і висувається вимога «зворотного» введення в концепцію асоціанізму активності суб'єкта, Я («ментальна хімія» Джона Стюарта Мілля, «творчі асоціації» А.Бена); робляться спроби розглянути асоціації в біологічному (еволюційному) аспекті (Г.Спенсер). В експериментальних дослідженнях і практиці ідеї асоціанізму використовуються для пояснення законів пам'яті (Г.Еббінгауз), в діагностиці патологічних змін психіки (Е.Крепелін, Е.Блейлер), в дослідженнях мотивації (З.Фройд), в практиці судової експертизи (асоціативний експеримент) і ін.

4. 1900-1920-х рр. Остаточне зникнення асоціанізму як напряму і асиміляція його ідей в різних галузях психологічної теорії і практики. Загальновизнаною стає думка про те, що «асоціація — це взагалі не стільки «механізм», скільки явище, — звичайно, фундаментальне, — яке само вимагає пояснення і розкриття його механізмів» (С.Л.Рубінштейн). Критичний аналіз

основних ідей асоціанізму містився практично у всіх основних психологічних напрямах XX ст. (О.Є.Соколова) [9, с. 37].

Сєченов Іван Михайлович (1829-1905) — російський фізіолог, автор програми побудови психології як самостійної науки, сформульованої їм у 1860-70 рр., яка була послідовно матеріалістичним і детерміністським вирішенням проблем природи психічного, предмету і методології психології. У основі цієї програми лежало знамените відкриття Сєченова (у дослідах з жабами. — Ред.) явища «центрального гальмування», яке вперше в науці дозволило матеріалістично пояснити явища довільної поведінки людини. За Сєченовим, предметом психології повинні бути різні види психічної діяльності суб'єкта (людини і тварин), які Сєченов закликав вивчати в їх історії (розвитку) і в системі зв'язків один з одним. Основним методом психології повинен бути метод об'єктивного спостереження розвитку психічних процесів, який походить від зовнішніх форм у вигляді розгорнених рефлексів, — наприклад, дій з предметами зовнішнього світу — до тих, що здаються виключно внутрішніми, а насправді «згорнутих» форм дій — наприклад, думок про предмети. Не використовуючи термін «інтеріоризація», Сєченов, по суті, висловлює одну з перших концепцій інтеріоризації, ідеї якої будуть розвинені в XX ст. При цьому ідея інтеріоризації використовується Сєченовим і для пояснення формування моральних норм в поведінці людини, які спочатку є зовнішніми заборонами і правилами, а згодом стають «внутрішніми» заборонами і правилами поведінки самого індивіда.

Ідеї Сєченова (про можливість об'єктивного експериментального дослідження мислення, про несвідоме психічне життя, ідеї активності і цільової детермінації стосовно роботи нервової системи, про зворотний зв'язок як чинник регуляції поведінки і ін.), випередивши свій час, значно вплинули на розвиток вітчизняної психології і фізіології (В.М.Бехтєрєв, І.П.Павлов, М.О.Бернштейн, діяльнісний підхід в психології і ін.) і передбачили багато досліджень в світовій науці XX ст. Див. також Кавелін К.Д. (О.Є.Соколова) [9, с. 452].

3. Ідея по елементного розчленовування свідомості = В.Вундт (1832 – 1920)

Ідея по елементного розчленовування свідомості – ідея фізіологічної психології, орієнтованої на використання лабораторного експерименту для розчленовування свідомості на елементи (відчуття, асоціації, увага, сприйняття) і з'ясування закономірних зв'язків між ними [5, с. 70]. *Вільгельм Вундт* – німецький психолог, фізіолог, філософ, мовознавець. Автор книг

«Основи фізіологічної психології», «Вступ до психології», «Психологія народів» [5, с. 70].

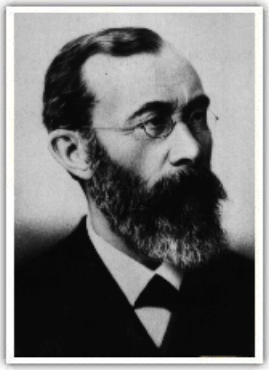

Вільгельм Макс Вундт (1832-1920) — німецький психолог, фізіолог і філософ, що висунув в своїх працях 1860-70-х рр. одну з програм побудови психології як самостійної науки, засновник першої в світі лабораторії експериментальної психології в Лейпцігському університеті (1879). Визначивши психологію як науку про безпосередній досвід (тобто про феномени свідомості, що осягаються тільки шляхом інтроспекції), він вичленував «прості елементи» свідомості: відчуття і елементарні почуття. Метою психолога вважалося вичленення «сенсорної мозаїки» свідомості, а також зв'язків між елементами і встановлення «законів» душевного життя, які мали вельми абстрактний характер. Розв'язання даної задачі досягалося за допомогою особливого роду експериментальних процедур, що були варіантом ретельної і «строго контрольованої» інтроспекції. Оскільки при висуненні подібної програми зразком науки для Вундта стала фізіологія (наприклад, моделі низки експериментальних процедур узяті з фізіології, а сам елементаристський підхід Вундта до свідомості аналогічний елементаризму класичної фізіології), остільки він називає свою психологію «фізіологічною психологією». При вирішенні психофізіологічної проблеми Вундт дотримувався гіпотези психофізичного паралелізму.

Разом з тим вищі психічні процеси, згідно Вундту, повинні були вивчатися іншими методами, зокрема, шляхом дослідження міфів, обрядів, релігійних уявлень, аналізу мови і інших продуктів людського духу. Цьому присвячена фундаментальна 10-томна праця Вундта «Психологія народів», що вийшла на початку XX ст. (див. Етнопсихологія). Тим самим у творчості Вундта знайшов своє віддзеркалення характерний для XX ст. **розкол психології** на природничонаукову психологію і психологію як науку про дух. Об'єм літературної спадщини Вундта оцінюється у 53 тисячі сторінок, що відповідає щоденному написанню 3 сторінок протягом майже 50 років! У Вундта вчилися **Е.Тітченер**, О.Кюльпе, Ф.Крюгер, Е.Мейман, Р.Мюнстерберг, **В.М.Бехтєрєв**, **М.М.Ланге**, **Ст. Хол** і ін. (більше 160 крупних учених). (О. Є. Соколова) [9, с. 81].

Едвард Брадфорд Тітченер (1867-1927) відомий за життя як отець експериментальної психології в

Америці, привніс у Сполучені Штати «нову психологію», експериментальну психологію Вільгельма Вундта і інших, вплинувши таким чином на перехід від ментальної філософії до психології в тому вигляді, в якому вона існує сьогодні. Його найбільш значний внесок, поза сумнівом, полягає в тому, що він додав психології науковий статус. Саме з цією метою він опублікував свої лабораторні щоденники — чотиритомну *Experimental Psychology* (1901-5), що отримала широке застосування і стала зразком для численних наслідувань. Він розвинув експериментальні методи і науковий апарат і наполягав на необхідності ретельної підготовки експериментальних психологів [10].

Ланге Микола Миколайович (1858-1921) — російський психолог, один із засновників експериментальної психології в Росії. Займався проблемами сприйняття, уваги, пам'яті, мислення. Сформулював концепцію фазовості сприйняття, що припускає зміну фаз від більш загального характеру до окремого. Ним також була розроблена моторна теорія уваги, згідно якої рух розглядався як умова, що не тільки супроводжує, але і поліпшує сприйняття.

На думку М. М. Ланге, основна функція психіки — «кругова реакція», яка містить доцентровий струм, що повідомляє організму про досягнуте, і відцентрову реакцію (відповідь на це повідомлення) [1].

Етнопсихологія (від грецьк. etnos — народ, плем'я) — наука з подвійним або потрійним «громадянством», що вивчає психологічні особливості народів і їхньої культури, процеси формування індивідуальної етнічної самосвідомості (етнічної ідентичності) і поведінки особистості, вплив соціокультурних чинників на психічні і особистісні властивості. В етнопсихології широко використовуються психологічні методи дослідження. Синоніми: етнічна психологія, психологічна антропологія, а також застарілий термін — «психологія народів».

Описи типових психічних особливостей представників різних народів можна зустріти в працях багатьох мандрівників, істориків, полководців, політиків і філософів різних епох, починаючи з античності. Проте ідея створення наукової етнопсихології починається з робіт двох німецьких учених — філософа Моріца Лацаруса (1824-1903), який вважав, що «народний дух» — це похідне від психології індивіда, і мовознавця Хеймана Штейнталя (1823-1899), який дотримувався психологічного напряму в мовознавстві і висунув звуконаслідувальну (ономатопоетичну) теорію походження мови. У сумісній статті Лацарус і Штейнталь (1859) пропонували будувати етнопси-

хологію як міждисциплінарну і пояснювальну науку про народний дух, як вчення про елементи і закони духовного життя народів і як дослідження духовної природи всього людського роду. Іншим родоначальником етнопсихології заслужено вважається **В.Вундт**. Його 10-томна «Психологія народів» (1900-1920) була одним з перших дослідів етнопсихології і містила психологічне тлумачення міфології, релігії, мистецтва, мови.

В одній з перших вітчизняних робіт з етнопсихології (Вступ до етнічної психології, 1927), написаній філософом Г.Г.Шпетом, в основному висловлювалися заперечення проти психологізму Лацаруса і Штейнталя, а також Вундта, що виражався, на думку Шпета, в тому, що ці автори розглядали етнопсихологію як основну пояснювальну науку для історії і всіх інших «наук про дух».

Предметом вивчення сучасної етнопсихології виступає вся система когнітивних, емоційних, мотиваційних і вольових (конативних) процесів, а також типів особистості, властивих кожному етносу; вплив загально етнічного середовища (культури, природи) на формування і властивості особистості (крос-культурні дослідження). Етнопсихічні відмінності можуть мати місце навіть при близькості народів за походженням, расою, мовою, суспільно-економічним розвитком (такі, наприклад, відмінності між сучасними англійцями, американцями, австралійцями, новозеландцями і канадцями). Несхожі географічні, економічні і історичні умови породили значні відмінності у національному характері і культурі. Див. Маргінальна особистість, Модальна особистість. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 569].

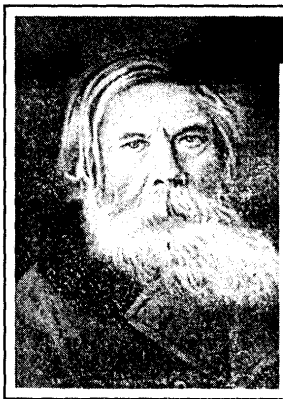

Володимир Михайлович Бехтєрєв (1857-1927) — російський невропатолог, психіатр, фізіолог, рефлексолог. Творець 1-ої в Росії лабораторії експериментальної психології при клініці Казанського університету (1885), засновник Психоневрологічного інституту в Санкт-Петербурзі (1908), який став центром комплексного дослідження людини.

Психологічну творчість Бехтєрєва можна умовно розділити на два етапи. У 1-й період (до 1910-х рр.) Бехтєрєв говорив про рівноправне існування двох психологій: **суб'єктивної**, основним методом якої повинна бути інтроспекція, і **об'єктивної**. Бехтєрєв називав себе представником об'єктивної психології, але, на відміну від І.М.Сєченова, який вважав необхідним вивчати об'єктивними методами саме психічні процеси, Бехтєрєв вважав за можливе об'єктивне вивчення лише зовні спостережуваного, тобто поведінки (у біхевіористському сенсі), і фізіологічної активності нервової системи На 2-му етапі творчості (з 1910-х рр.) Бехтєрєв створює учення, назване їм рефлексологі-

єю. По суті, рефлексологія стала спадкоємицею об'єктивної психології. Не зважаючи на те, що рефлексологія була піддана критиці за механістичність і еклектичність і перестала існувати практично відразу ж після смерті Бехтєрєва, ідеї Бехтєрєва про комплексне вивчення людини отримали своє продовження в подальшому розвитку психології. (О.Є.Соколова) [9, с. 52].

Рефлексологія — природничо-науковий напрям в психології початку XX ст., основоположником якого був лікар і фізіолог В.М.Бехтєрєв. На розробку рефлексологічної теорії вплинули ідеї І.М.Сєченова про рефлекторну природу психічної діяльності. Предметом вивчення в рефлексології були всі рефлекси, що протікають за участю головного мозку. Рефлексологія прагнула використовувати виключно об'єктивні методи дослідження, співвідносячи рефлекси з тими зовнішніми подразненнями, які послужили первинним джерелом виникнення рефлексів. В протилежність суб'єктивно-ідеалістичної психології, що відривала психічні процеси від роботи мозку, рефлексологія прагнула розглядати психічну діяльність у зв'язку з нервовими процесами, використовуючи для пояснення психічних явищ дані фізіології вищої нервової діяльності, результати неврологічних досліджень.

Рефлексологія займала передові позиції в науці у порівнянні з суб'єктивно-ідеалістичною психологією. Проте, критикуючи погляди представників суб'єктивістської психології, залишалася на позиціях механіцизму, по суті рефлексологія розглядала психічні процеси лише як супутні актам поведінки (епіфеноменалізм). Вирішальну роль у рефлекторному акті рефлексологія відводила 3-ій його ланці — руху — в збиток центральному психічному елементу. Тим самим вона ігнорувала проблему свідомості і позбавлялася можливості дати адекватний аналіз скільки-небудь складних психологічних проблем.

Влаштувавшись спочатку в площині радянської психології, рефлексологія потім проникла в суміжні науки, в тому числі в радянську педагогіку. Рефлексологія вплинула на педологію і педагогічну психологію, сприяючи виникненню спрощено-механістичного розуміння поведінки дитини. Рефлексологія обґрунтовувала закони поведінки дитячого колективу механістичними законами «колективної рефлексології», що фактично було одним з варіантів вульгарної психологізації (швидше, фізіологізації. — Ред.) соціології [9, с. 423].

4. Гештальтпсихологія (образ) = М. Вертгаймер (1880 – 1943)

Гештальтпсихологія – напрям в німецькій психології, що вважає основними елементами психіки гештальти (образи) як прагнення свідомості утворювати «хороші» фігури [4; 71]. *Макс Вертхаймер* – німецький психолог, засновник гештальтпсихології. У роботі «Продуктивне мислення» доводить, що справжнє мислення ґрунтується на схоплюванні цілого (Aha-Erlebniss, insight – інсайт) [5; 51].

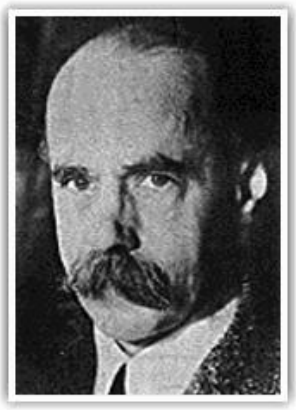

Макс Вертгаймер (Wertheimer, 1880-1943) — німецький і американський психолог, засновник гештальтпсихології. У своєму знаменитому експериментальному дослідженні уявного руху (1912), яке вважається «початком» гештальтпсихології як напряму, Вертгаймер піддав експериментальній і теоретичній критиці існуючі теорії сприйняття, що базувалися на принципі елементаризму (властивості цілого пояснюються на основі знання властивостей елементів). У цей період своєї творчості для пояснення феномена уявного руху і інших явищ цілісності сприйняття Вертгаймер використовує принцип фізіологічного і психічного ізоморфізму (так, уявний рух вважається результатом фізіологічного процесу «короткого замикання» в мозку).

З 1920-х рр. Вертгаймер займається проблемами творчого мислення, аналізуючи не стільки результати такого у вигляді гештальтів (див. Інсайт), скільки процесуальну сторону мислення, його стадії, користуючись при цьому (як і його колега К. Дункер) методом «міркування вголос» у діалозі з експериментатором, що означало вихід дослідження не тільки за рамки гештальтпсихології (багато введених тут Вертгаймером понять аналогічні поняттям у діяльніснім підході до аналізу мислення в школі О.М.Леонтьєва, наприклад «перенесенню», операційному значенню тощо), але і за рамки класичного розуміння об'єктивного дослідження в психології. При цьому з його робіт зникають фізіологічні аналогії для пояснення власне психологічних закономірностей. Хоча дослідження Вертгаймера у цій галузі, опубліковані здебільшого після його смерті, і отримали певну розробку в різних варіантах проблемного навчання в педагогічній психології, вони ще не повною мірою оцінені. Вертгаймер відомий також своїми роботами в галузі музичного сприйняття, психології «примітивних народів», розробками психологічного «детектора брехні» (див. Асоціативний експеримент) і ін. (О.Є.Соколова) [9, с. 63].

Гештальтпсихологія — психологічний напрям, що існував у Німеччині з початку 1910-х до середини 1930-х рр. Основні представники гештальтпсихології (М.Вертгеймер, В.Келер, К.Коффка) працювали, головним чином, у Берлінському університеті, тому гештальтпсихологію іноді називають Берлінською школою. У гештальтпсихології отримала подальшу розробку проблема цілісності, поставлена Австрійською школою, при вирішенні якої гештальтпсихологія вийшла за межі елементаристської методології, піддавши її теоретичній і експериментальній критиці, і створила **цілісний підхід** до вивчення психіки і свідомості.

Філософською основою гештальтпсихології є «критичний реалізм», основні положення якого споріднені філософським ідеям Е.Герінга, Е.Маха, Е.Гуссерля і І.Мюллера.

Згідно гештальтпсихології, для людини існують два відмінних один від одного «світа»: світ фізичний, який лежить «за» переживаннями, і світ наших переживань (відчуттів), який в гештальтпсихології називали в різних контекстах «об'єктивним» або «суб'єктивним». Останній гештальтпсихологія розглядала в двох відношеннях: як фізіологічну реальність (процеси в мозку як віддзеркалення впливів зовнішнього світу) і як психічну (феноменальну) реальність, які зв'язані між собою відношеннями ізоморфізму (взаємно-однозначної відповідності).

Отже, психологічні закони зводилися в гештальтпсихології до законів фізіології мозку. Разом з тим гештальтпсихологія не відмовляється і від вивчення феноменів свідомості методом **феноменологічного** самоспостереження. Сама свідомість розумілася як якесь динамічне ціле, «поле», кожна точка якого взаємодіє зі всіма останніми (за аналогією з електромагнітними полями у фізиці). Одиницею аналізу свідомості виступає гештальт як цілісна образна структура, що не зводиться до суми складових його відчуттів.

Різні форми гештальтів вивчалися в гештальтпсихології на матеріалі сприйняття уявного руху, форми (зокрема відношення «**фігури-фону**»), оптико-геометричних ілюзій. Були виділені так звані чинники сприйняття, які сприяють угрупуванню окремих елементів фізичного світу у відповідному йому «психологічному полі» в цілісні гештальти: **«чинник близькості», «чинник схожості», «чинник хорошого продовження»** (об'єднуються в гештальт ті елементи зображення, які в сукупності утворюють прегнантні, найбільш прості конфігурації), **«чинник спільної долі»** (об'єднання в один гештальт, наприклад, трьох крапок, які рухаються в одному напрямі, серед множини інших, які рухаються у різних напрямах) і так далі. В основі принципів угрупування лежить більш загальний закон перцептивного поля — закон прегнантності, тобто тенденція цього поля до утворення найбільш стійкої, простої і «економної» конфігурації. З погляду гештальтпсихології, ці закони є феноменальним виразом різних електричних процесів в головному мозку (утворення струмів різної спрямованості, «насичення» окремих ділянок мозку електричними зарядами тощо). У цьому вирішенні психофізіологічної проблеми виявився обґрунтований в гештальтпсихології К.Гольдштейном кут зору «антилокалізаціонізму» (див. Локалізація вищих психічних функцій), згодом підданий справедливій критиці і знехтуваний більшістю неврологів і нейропсихологів.

При розробці проблем мислення гештальтпсихологія піддала гострій критиці біхевіористські погляди на мислення як утворення «навичок» шляхом проб і помилок і ввела в психологію такі поняття, як проблемна ситуація (див. Завдання), інсайт, а також новий метод емпіричного дослідження мислення — **метод «міркування вголос»**, який вже виходив за межі по-

чаткових феноменологічних установок гештальтпсихології і припускав достовірно об'єктивне дослідження процесів мислення (М.Вертгеймер, К.Дункер і ін.).

Проте при поясненні «продуктивного мислення» у тварин і творчого мислення у людини гештальтпсихологія неправомірно заперечувала роль активності і минулого досвіду суб'єкта в процесі виконання творчих завдань, вважаючи виникнення такого виконання результатом все тих же процесів утворення «хороших гештальтів» у «психологічному полі», яке складається «тут і тепер».

У 1920-і рр. **К. Левін** зробив спробу доповнити і поглибити модель психічного світу людини, запропоновану гештальтпсихологією, ввівши в неї «особистісне вимірювання» (див. Часова перспектива, Топологічна і векторна психологія).

Курт Левін (1890-1947). Німецький психолог, творець теоретико-польової концепції особистості і групи в психології. В 1926-1933 рр. – професор філософії и психології Берлінського університету, з 1933 р. жив і працював у США. В центрі психології Левіна стоїть концепція так званого «життєвого простору». Життєвий простір, за Левіним, це сукупність співіснуючих і взаємозв'язаних чинників, що визначають поведінку індивіда тепер. Він охоплює і особистість, і її психологічне оточення, утворюючи єдине психологічне поле. Понятійне визначення життєвого простору передбачає, по-перше, розкриття структури поля можливих подій, як воно існує для індивіда тепер, і, по-друге, встановлення поля сил, що визначають в кожній сфері життєвого простору наявні в ньому тенденції до зміни [10].

Після приходу до влади нацистів гештальтпсихологія як школа розпалася в результаті еміграції більшості її членів. Ідеї гештальтпсихології значно вплинули на розвиток необіхевіоризму, психології сприйняття (школу «New Look»), когнітивної психології, системного підходу в науці, окремих напрямів психологічної практики (зокрема, гештальт-терапії), деяких концепцій міжособистісного сприйняття (Ф.Хайдер) і ін. Разом з тим критики гештальтпсихології (серед яких були Л.С.Виготський, Лейпцігська школа і ін.) відзначали антиісторизм і антигенетизм гештальтпсихології, фактичне заперечення минулого досвіду в процесі утворення гештальтів, редукціоністські установки в плані зведення психологічних закономірностей до принципів фізіологічної роботи мозку і ін.

З кінця 1970-х рр. у зв'язку з розвитком ідей системного підходу в психології спостерігається певне відродження інтересу до гештальтпсихоло-

гії, що знайшло своє віддзеркалення в утворенні міжнародного «Товариства гештальт-теорії і її застосувань» і випуску відповідного журналу. (О.Є.Соколова) [9, с. 90].

5. Біхевіоризм (психологія поведінки) = Дж. Уотсон (1878 – 1958)

Біхевіоризм – напрям в американській психології, що вважає психічні явища тотожними поведінковим реакціям організму, одиницею яких є зв'язок стимулу і реакції [5, с. 42]. *Джон Уотсон* – американський психолог, засновник біхевіоризму. Автор книг «Психологія як наука про поведінку», «Психологічний догляд за дитиною». Вважав, що свідомість доступна тільки інтроспективо, тоді як поведінка відкрита об'єктивному дослідженню [6, с. 711].

Уотсон Джон (Watson, 1878-1958) — американський психолог, творець одного з варіантів об'єктивної психології — біхевіоризму. На становлення поглядів Уотсона вплинули зоопсихологічні дослідження ряду американських авторів (зокрема, Е.Торндайка), ідеї І.П. Павлова про умовні рефлекси як одиниці поведінки і роботи В.М.Бехтєрєва. Маніфестом біхевіоризму вважається стаття Уотсона «Психологія з погляду біхевіориста» (1913). Роботи Уотсона істотно позначилися на американській психології. У другій половині життя Уотсон відійшов від академічної психології і займався головним чином психологією реклами. (О. Є. Соколова.)

Додання ред.: Російською мовою видані наступні праці Уотсона: «Психологія як наука про поведінку» (1926), «Психологічний догляд за дитиною» (1929), спеціально написана для Великої радянської енциклопедії стаття «Біхевіоризм» [9, с. 505].

Біхевіоризм (від англ. behaviour — поведінка) — крупний психологічний напрям. «Маніфестом» біхевіоризму вважається стаття його засновника, американського психолога Дж.Уотсона, «Психологія з погляду біхевіориста» (1913), але передумови виникнення біхевіоризму складалися задовго до неї. Такими були: вимоги практики, яким не могла задовольнити «академічна» інтроспективна «психологія свідомості», філософія позитивізму і прагматизму, що знайшла собі благодатний ґрунт в США, дослідження поведінки тварин (Е.Торндайк і ін.), фізіологічні і психологічні ідеї російських учених (**І.П.Павлов**, В.М.Бехтєрєв).

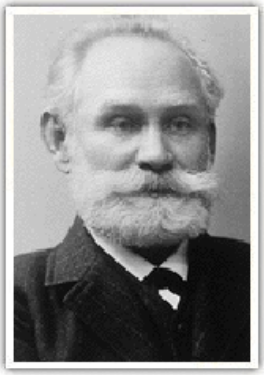

Іван Петрович Павлов (14.09.1849 – 27.02.1936). Російський фізіолог. Вчення Павлова про вищу нервову діяльність розвивало ідеї І.М.Сєченова. Керівним для Павлова з'явилося уявлення про рефлекторну саморегуляцію роботи організму, що має еволюційно-біологічний (адаптивний) сенс. Визначаючи якісну відмінність між вищою нервовою діяльністю людини і тварин, Павлов висунув учення про дві сигнальні системи. Перші (сенсорні) сигнали взаємодіють з другими (мовленнєвими). Завдяки слову як «сигналу сигналів» мозок відображає реальність в узагальненій формі, унаслідок чого радикально змінюється характер регуляції поведінки Павлов розробив також учення про типи вищої нервової діяльності, про «динамічний стереотип» як стійкий комплекс реакцій на подразники і ін. [10].

Біхевіоризм відмовляється від розгляду суб'єктивного світу людини як предмету психології і пропонує вважати таким поведінку індивіда (тварини і людини) від народження до смерті. До **поведінки** відносять всі зовні спостережувані реакції організму (в тому числі окремих його органів) на зовнішні дії (стимули), які можна об'єктивно зафіксувати неозброєним оком або за допомогою спеціальних приладів. Одиницею аналізу поведінки, таким чином, оголошується конкретний зв'язок стимулу (S) і реакції (R). В області методології біхевіоризм відмовляється від методу інтроспекції у всіх його варіантах і пропонує метод об'єктивного спостереження і метод експерименту, в яких досліджується зв'язок S—R, з метою подальшого прогнозу поведінки суб'єкта і «управління» ним.

Всі реакції Уотсон ділить на **спадкові** (їх невелика кількість: це деякі рефлекси, фізіологічні реакції і елементарні «емоції») і **придбані** (звички, мислення, мова, складні емоції, соціальна поведінка тощо). Розвиток поведінки полягає в придбанні нових реакцій на основі наявного репертуару спадкових реакцій на безумовні стимули, які в досвіді індивіда зв'язуються з іншими, умовними, і згодом вже ці умовні стимули викликають відповідні реакції. Так, наприклад, емоцію страху (завмирання на мить, потім гучний плач), за спостереженнями Уотсона, викликають у немовляти лише два безумовні стимули: різкий звук і втрата опори. Якщо поєднувати їх з іншими (наприклад, показом білого пухнастого кролика), то незабаром реакцію страху може викликати тільки один показ кролика (відбувся процес обумовлення). Елементарні реакції зв'язуються в досвіді один з одним і утворюються складні системи реакцій (звички, пам'ять).

Інша основа класифікації реакцій — ступінь їх «прихованості», тобто доступності для простого спостереження — **зовнішні реакції** (мовлення,

емоції, рефлекси) — або ж для «опосередкованого» спостереження за допомогою спеціальних приладів — **внутрішні реакції** (мовленнєве мислення розглядається як мовлення при прихованих мускульних рухах; до внутрішніх реакцій відносяться також фізіологічні і хімічні зміни в організмі у відповідь на певні стимули).

При цьому біхевіоризм не цікавиться суттю власне фізіологічних процесів (це предмет фізіології, а не психології), з одного боку, і переживаннями індивіда, які неможливо, з погляду біхевіориста, об'єктивно підтвердити і досліджувати, — з іншою. Явний механіцизм біхевіоризму у розумінні поведінки і неявне «інтроспекціонистське» розуміння свідомості як сукупності усвідомлюваних нами станів (біхевіоризм не заперечував наявності свідомості, що розумілася таким чином, — він не вважав її предметом наукового дослідження) викликав серйозну критику з боку численних його опонентів (гештальт-психологів, психоаналітиків і ін.), яка вплинула на виникнення необіхевіоризма (див. Толмен, Халл). Представники останнього почали «вставляти» в схему S—R «проміжні змінні» (образ, мета, потреба і ін.), тобто ревізувати основні положення біхевіоризму. Разом з тим в концепції оперантного біхевіоризму Б.Скіннера (з 1930-х рр.) відроджуються і навіть посилюються постулати класичного біхевіоризму.

До 1960-х рр. біхевіоризм. і необіхевіоризм займали пануюче положення серед концепцій американської психології, зробивши значний вплив на форми і прийоми психотерапії (**біхевіоральна терапія**, див. Модифікація поведінки), соціально-психологічні концепції (А.Бандура, Д.Тібо, Дж.Келлі і ін.), методи навчання (програмоване навчання), психологію реклами і т. ін. (О.Є.Соколова) [9, с. 55].

Модифікація поведінки — корекція або терапія поведінки особи або групи, заснована на принципах формування умовних рефлексів (інакше кажучи, на принципах класичного і інструментального обумовлення), а також на методах, що використовують когнітивне научіння (наприклад, моделювання). Синонім: біхевіоральна терапія. До методів модифікації поведінки відносяться: тренінг упевненості (див. Асертивність), метод десенситизації, біологічний зворотний зв'язок, аверсивна терапія, жетонна система і т. ін.

У методі модифікації тривожної поведінки за допомогою вікарного научіння (метод розроблений А. Бандурою), використовується моделювання, тобто досліджувані повинні спостерігати за поведінкою іншої людини (модель) в тих ситуаціях, які у досліджуваних викликають тривогу або страх. Наприклад діти, які бояться собак, спостерігають, як дитина такого ж віку підходить до собаки і починає грати з нею. Цей метод модифікації поведінки вважається ефективним при позбавленні від різних фобій (перед зміями, замкнутими або відкритими просторами, висотою і т. ін.). (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 271].

Аверсивна терапія (від лат. aversatio — огида) — загальна назва групи терапевтичних методів, заснованих на застосуванні неприємних (аверсивних) стимулів, що викликають у клієнта неприязнь, огиду, украй неприємні, хворобливі відчуття; відноситься до методів біхевіоральної терапії (див. Модифікація поведінки). Аверсивна терапія застосовується, як правило, при корекції так званої девіантної поведінки — перш за все алкоголізму, агресивної поведінки, різних сексуальних відхилень. Аверсивним стимулом найчастіше виступає: а) лікарський препарат, що викликає головний біль, нудоту, блювоту (наприклад: аметін, апоморфін, антабус, які самі по собі не викликають ніяких неприємних соматичних відчуттів, але в поєднанні навіть з малими дозами алкоголю приводять до запаморочення, блювоти тощо); б) вельми чутливий удар електричним струмом, який однак не представляє небезпеки для здоров'я і життя, раптовий гучний шум і т. ін.

В основі аверсивної терапії — вироблення умовного рефлексу, що зв'язує приємний стимул (алкогольний напій, сексуальний образ) з неприємним, внаслідок чого виробляється огида до стимулу, який був для нього приємним. У СРСР в 1934 р. І. Ф. Случевський і А. А. Фрікен* розробили спосіб лікування алкоголіків, в якому аверсивним стимулом служив апоморфін: через 3 хвили після ін'єкції якого давали 25 г горілки; для вироблення умовної тошнотно-блювотної реакції на запах і смак алкоголю було необхідно 15-20 повторень. Пізніше методика неодноразово модифікувалася (І.В.Стрельчук і ін.). Ставлення до аверсивної терапії далеко не однозначне, що визначається цілим поряд причин: 1) недостатньо високою ефективністю лікування; 2) крайньою тяжкістю вегетативних реакцій, а також неприпустимістю використання блювотних агентів при багатьох захворюваннях (серця, шлунково-кишкового тракту, нирок, печінки, а також при туберкульозі); 3) етичними міркуваннями, що не допускають застосування примушення пацієнта і насильства над його волею. (І. А. Мещерякова) [9, с. 11].

Асертивність — здатність людини упевнено і з гідністю відстоювати свої права, не зневажаючи при цьому права інших. Асертивним називається пряма відкрита поведінка, що не має на меті заподіяти шкоду іншим людям. Розроблені різноманітні спеціальні програми соціально-психологічного тренінгу, націлені на розвиток і зміцнення асертивності. Деякі з них більшою мірою слідують біхевіоральній орієнтації, інші — в більшому ступені орієнтовані на традиції гуманістичної психології, проте всі вони в тій чи іншій мірі керуються принципом розвитку здатності людини бути твердою, чесною і доброзичливою. Не плутати з асортативністю. (І.А.Мещерякова) [9, с. 36].

Програмоване навчання (англ. programmed instruction) складає систему теоретичних уявлень і організаційних форм, що забезпечують можливості самостійного придбання знань і навичок різними категоріями учнів. У

теперішній час розглядається як один із засобів самостійної роботи школярів. Програмоване навчання в різних теоретичних системах передбачало вирішення загальної проблеми управління процесом навчання. За кордоном були розроблені наступні основні системи програмованого навчання: **лінійне** програмоване навчання (Б.Ф.Скіннер) і **розгалужене** програмоване навчання (Н. Краудер).

Кожна з цих систем вирішувала перш за все питання про загальний принцип управління, заснований на зворотному зв'язку і підкріпленні як основних регуляторах процесу засвоєння. У вказаних системах програмованого навчання принцип зворотного зв'язку був реалізований у двох формах: як управління без помилок (лінійне програмоване навчання) і управління на основі типових помилок (розгалужене програмоване навчання).

Програмоване навчання виходило з необхідності такої максимальної індивідуалізації процесу навчання, при якій кожен учень може вчитися відповідно до індивідуальних особливостей, рівня розвитку, індивідуального темпу в навчанні і ін. В умовах лінійної системи індивідуалізація учбових матеріалів, що розробляються, орієнтувалася на «найслабкіших» учнів, а в системах розгалуженого програмованого навчання — на основі помилки, що допускається, і подальшого її виправлення «середнім» учнем.

Для цілей програмованого навчання були розроблені системи учбових матеріалів з різних учбових предметів, в яких процес управління навчанням будувався на основі пред'явлення учням учбового матеріалу у вигляді спеціальних одиниць, відповідних кроку засвоєння. У системах лінійного програмованого навчання під **кроком** розумілася можливість засвоєння мінімальної одиниці учбової інформації в процесі розв’язання елементарної пізнавальної задачі. У разі неправильного розв’язання в подальшому кадрі була представлена потрібна (правильна) інформація, яка забезпечувала негайне виправлення допущеної помилки. У розгалужених системах програмованого навчання учбові завдання були складніші; вони складали більш менш повне учбове завдання.

При правильному рішенні учень отримував у наступному кадрі підтвердження правильності розв’язання і вказівку про наступне учбове завдання. У разі неправильного рішення учень отримував у наступному кадрі роз'яснення допущеної помилки; йому повідомлялися необхідні знання і давалася вказівка про повторне виконання того ж або схожого учбового завдання.

Результатом реалізації систем програмованого навчання з'явилися спеціально розроблені програмовані навчальні посібники — «самовчителі» з різних навчальних предметів, які могли використовуватися для цілей учбової роботи різними категоріями учнів.

Залежно від цілей навчання, специфічних особливостей учбового матеріалу, віку учнів і т. ін. почали розроблятися різні змішані форми програмованих навчальних матеріалів. Є конкретні варіанти підготовки програмованих матеріалів для їх використання в навчанні за допомогою різної уч-

бової техніки, у тому числі за допомогою телебачення і ЕОМ. Такі системи отримали назву **автоматизованих навчальних систем** (АНС). У більшості випадків у сучасному навчанні використовуються окремі елементи програмованого навчання, а навчальна техніка використовується для вирішення окремих учбових завдань. Найбільш розробленими варіантами використання елементів програмованого навчання стали: автоматизація контролю знань учнів, використання учбової техніки для консультацій учнів; створені і успішно використовуються різні типи тренажерів. До сучасних підходів до розробки нових систем відносяться такі напрями у вирішенні дидактичних питань, які пропонують створення адаптивних систем навчання, використання принципів проблемного навчання, розробку оптимальних форм діалогової учбової взаємодії в процесі навчання за допомогою ЕОМ (див. Гіпертекст). Розробка і використання програмованого навчання поставили нові теоретичні і практичні питання оптимальних форм управління в навчанні, забезпечили інтенсивніше використання і створення спеціальних повчальних пристроїв [9, с. 371].

Гіпертекст — термін, введений в 1960-х рр. для позначення комбінації тексту природною мовою з можливостями комп'ютера здійснювати перехід до різних відрізів (порцій) інформації. Ідеологія гіпертекстового середовища, ймовірно, була вперше запропонована ще в «докомп'ютерну епоху» в статті В. Буша «Як ми, можливо, думаємо» (1945). Аналізуючи роботу мозку і процеси мислення, Буш запропонував при зберіганні інформації в обчислювальній машині використовувати асоціативні зв'язки між окремими документами і їх фрагментами. У цій же роботі розглянуті можливості колективної роботи людей над одним і тим же документом і запропонований спосіб «закладок», тобто спосіб збереження ланцюгів асоціативних посилань і відповідних зауважень окремих дослідників. Сьогоднішня гіпертекстова система реалізує спосіб зберігання і маніпулювання інформацією, при якому ця інформація зберігається у вигляді мережі зв'язаних між собою вузлів. У найпростішому варіанті вузол визначається як деяке віконце навколо ключового слова. Розмір віконця може регулюватися, наприклад, шляхом визначення кількості рядків щодо ключового слова. При цьому, в принципі, кожен користувач може організовувати свою власну мережу, засновану на його особистих асоціаціях і інтересах. Така ідеологія гіпертекстових середовищ робить їх побудову аналогічною структурі семантичних мереж.

Технологія встановлення зв'язків, як правило, закладається розробником, але вказівка на то, від якого вузла до якого слід перейти, робить сам користувач. У стандартному режимі допускається пряма вказівка імені вузла, наприклад, шляхом використання ключових (посилальних) слів, заздалегідь вибраних автором початкового гіпертексту. Як посилальні елементи можуть використовуватися не тільки ключові слова, але і будь-які фрагменти тексту або графіки, такі як частина малюнка, піктограма. Ці елементи ви-

діляються кольором, шрифтом або будь-яким іншим способом. Вибір користувачем такого елементу викликає на екран вміст пов'язаного з ним блоку інформації […].

[…] В результаті користувач у міру вивчення предмету або документа встановлює ті зв'язки, які відповідають його асоціаціям, способу мислення, інтересам і рівню знань, і може вивчати документ в порядку, що цікавить його […] [9, с. 92].

Едвард Чейс Толмен (Tolman, 1886-1959) — американський психолог, творець «когнітивного» (або «молярного») необіхевіоризму. На противагу елементаристському підходу до поведінки Дж.Уотсона Толмен (під впливом сучасної йому гештальтпсихології) розробляв ідеї цілісного («молярного») підходу до аналізу поведінки тварин і людини. Одиницею поведінки, за Толменом, виступає цілісний акт, рухомий мотивом, направлений на мету і опосередкований так званими когнітивними картами. Останні є образами ситуації, які складаються у суб'єкта в досвіді, у тому числі в процесі виконання даного акту. У численних експериментах Толмен і його послідовники використовували спеціально сконструйовані лабіринти і ящики. Толмен переконливо довів неспроможність механістичної схеми поведінки біхевіоризму Уотсона (схеми S — R) навіть стосовно тварин: наприклад, щури виводили «гіпотези», керувалися «когнітивними картами», що склалися у них в процесі научіння, виявляли здатність до вибору (селективність поведінки) і «латентного научіння», тобто научінню навіть при відсутності підкріплення і тому подібне. Толмен запропонував більше 100 психологічних термінів, у тому числі «знаковий гештальт» і «латентне научіння». Програмна праця Толмена — «Цілеспрямована поведінка у тварин і людини» (Purposive behavior in animals and men, 1932). Він зробив істотний внесок до зміни моделей поведінки, що склалися на той час, хоча справедливу критику викликало ототожнення Толмена (як і всіма біхевіористськи орієнтованими авторами взагалі) закономірностей поведінки тварин і людини. (О.Є.Соколова) [9, с. 497].

Кларк Леонард Халл (Hull C.L., 1884-1952) — американський психолог, розробляв концепцію поведінки за допомогою «гіпотетико-дедуктивного» методу, який містить емпіричну перевірку гіпотетичних висновків, що дедукуються з постулатів (див. Дедукція). Як і інші представники необіхевіоризму (наприклад, Е.Толмен), Халл прагнув ввести в схему класичного біхевіоризму S — R «проміжні змінні». Такими виступили драйв (редукція драйву), потенціал реакції, сила навички, мета і ін. При цьому Халл прагнув до строгості і точності в побудові системи психології, з чим

пов'язано широке використання в його психологічній системі методів природничих наук, особливо математики. Роботи Халла зробили значний вплив на теоретичні і експериментальні дослідження біхевіористської орієнтації, особливо проблем мотивації поведінки. Див. Потяг, Гіпотеза редукції драйву. (О.Є.Соколова) [9, с. 530].

Гіпотеза редукції драйву (англ. drive-reduction hypothesis) — гіпотетичне уявлення про те, що всі акти мотивованої поведінки (тварин) спрямовані на зниження (редукцію) стану драйву (потяги, спонуки). Мається на увазі, що поведінка детермінується негативними станами напруги. Інакше кажучи, рушійною силою поведінки є уникнення неприємного. Одним з авторитетних захисників гіпотези редукції драйву був необіхевіорист К.Халл. З гіпотезою редукції драйву важко погоджувати той факт, що мотивація (сила прагнення) зростає у міру наближення до бажаної мети (градієнт мети). (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 97].

Потяг (англ. drive) — безпосереднє емоційне переживання потреби (нужди) в чому-небудь; спонука, ще не опосередкована свідомим цілеутворенням. У психологічній літературі найчастіше зустрічаються два трактування. Одне робить акцент на його недостатній усвідомленості, тоді як інше ставить потяг в неодмінний зв'язок з органічними потребами (в їжі, воді, наркотиках, гормонах тощо; а також в уникненні хворобливих станів, що викликаються дискомфортними умовами). Обидва ці погляди мають під собою підставу, але в цілому є дуже односторонніми. Насправді потяг може бути і погано, і добре усвідомленим (див., наприклад, Гомосексуалізм). Недостатня усвідомленість потягу буває зв'язана не стільки з відсутністю уявлення про його об'єкт, скільки з нерозумінням суті потреби в ньому. Людина зазвичай в тій чи іншій мірі знає, до чого саме її вабить, але дуже часто не може дати собі звіту в причині цього потягу. Так же неправомірно зводити потяг до прояву одних лише органічних потреб.

Суть потягу можна зрозуміти тільки при врахуванні принципової відмінності мотивації поведінки людини від мотивації поведінки тварин. В останніх актуалізована, відображена в емоційному переживанні потреба мотивує їх активність **безпосередньо**. Якщо ж у тварини виникає відразу декілька спонук, то верх бере просто найсильніша з них. Дії тварин не довільні. Для дорослої нормальної людини, навпаки, типова довільна активність, першою умовою якої є здатність до рефлексії, до усвідомлення своїх власних потягів або до ухвалення їх або ж відкидання. Виникнення потягу утворює початковий етап мотиваційного процесу. На зміну цьому етапу приходить етап «бажання» («хотіння»), що виникає в результаті свідомого рішення послідкувати тій чи іншій спонуці. Див. Лібідо, Наркоманія [9, с. 66].

6. Психоаналіз = З. Фройд (1856 – 1939)

Психоаналіз – напрям у психології, який вважає несвідоме (потяги, інтенції, лібідо) базальним джерелом мотивації, що знаходиться в опозиції до свідомості. Згідно З.Фройду, психіка містить сфери свідомого, передсвідомого, несвідомого. Особистість містить три психічні інстанції: Воно, Его, Супер-его. Несвідоме виявляється у вільних асоціаціях, сновидіннях, невротичних симптомах [4; 288]. *Зігмунд Фройд – (Siegmund Freud)* – австро-єврейський психіатр, засновник психоаналізу. Автор книг, перевиданих російською мовою в 1991-1998 рр.: «Лекції з психоаналізу», «Психологія несвідомого», «Я і Воно», «Нариси з психології сексуальності», «Принцип задоволення» [6; 725].

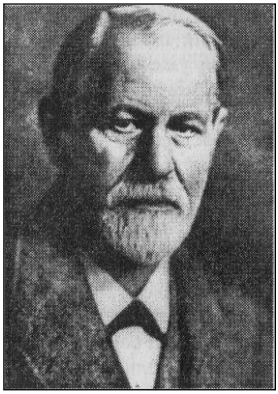

Зігмунд Фройд (Freud, 1856-1939) — австрійський психолог, психіатр і невропатолог, творець психоаналізу. Перші роботи Фройда були дослідженнями з анатомії і фізіології нервової систем. З 1880-х рр. Фройд займається практичною медициною і у співавторстві з доктором І. Брейером публікує в 1890-х рр. ряд робіт про психогенне походження істерії і її лікування за допомогою гіпнозу. Симптоми істерії пояснюються в цих роботах як прояви прихованих від свідомості хворих (витиснених у несвідоме) афективних слідів травматичних подій їх життя (див. Афекти).

Згодом Фройд відмовляється від гіпнозу і розробляє власне психоаналітичний спосіб лікування хворих. Він полягає в аналізі за певними правилами асоціацій, що спонтанно виникають у хворого, з приводу якого-небудь елементу його душевного життя (метод вільних асоціацій), тлумаченні сновидінь, а також різних помилкових дій (обмовок, описок, забування тощо) з метою виокремлення за допомогою психоаналізу дійсних (несвідомих) причин цих явищ і доведення цих причин до свідомості хворого.

Результатом узагальнення психоаналітичних досліджень Фройда цього періоду з'явилися опубліковані на початку XX ст. класичні роботи «Тлумачення сновидінь» (1900), «Психопатологія буденного життя» (1901), «Дотепність і її відношення до несвідомого» (1905) і ін., в яких Фройд дає першу схему будови психічного життя людини: свідомість, передсвідомість і несвідомість.

Причинами багатьох неврозів у пацієнтів Фройда у той час були різні сексуальні проблеми, тому Фройд звертається до досліджень сексуальності і її розвитку в дитинстві. З тих пір розвиток сексуальності людини Фройд ставить у центр всього психічного розвитку людини («Три нариси по теорії сексуальності», 1905) і намагається пояснити їм такі явища людської

культури, як мистецтво («Леонардо да Вінчі», 1913), особливості психології первісних народів («Тотем і табу», 1913) і ін.

Однозначний пансексуалізм Фройда відштовхує від нього ряд його найближчих учнів (А.Адлер, К.Г.Юнг і ін.), які створюють свої власні психоаналітичні концепції.

Після 1920-х рр. Фройд розробляє нові проблеми психоаналізу: він переглядає вчення про потяги («По той бік принципу задоволення», 1920), виділяючи «потяги до життя» і «потяги до смерті», пропонує нову модель будови особистості (Я, Воно і ЗВЕРХ-Я), поширює ідеї психоаналізу на розуміння практично всіх сторін суспільного життя. Психоаналіз Фройда зробив істотний вплив на розвиток психологічної науки і психотерапії, а також на філософію, літературу, мистецтво XX ст. Див. також Комплекс Едіпа, Неофройдизм, Фройдизм, Цензура. (О.Є.Соколова) [9, с. 523].

Психоаналіз — напрям в психології, заснований австрійським психіатром і психологом З. Фройдом в кінці XIX — першій третині XX ст.

Психоаналіз спочатку виник як метод вивчення і лікування істеричних неврозів. Результати психотерапевтичної практики, а також аналіз різних явищ нормального психічного життя — сновидінь, помилкових дій, дотепності — були проінтерпретовані Фройдом як результат дії загальних психологічних механізмів. Ці уявлення склали психологічне вчення, в центрі якого знаходяться несвідомі психічні процеси і мотивація (див. Прагнення). Психоаналіз був направлений проти інтелектуалізму асоціаністичної психології (див. Асоціації). Психоаналіз розглядає душевне життя з трьох кутів зору: динамічного (як результат взаємодії і зіткнення різних психічних сил), «економічного» (енергетична характеристика душевного життя) і топічного (структурна організація психіки). Вперше в єдиному теоретичному контексті були поставлені проблеми рушійних сил душевного життя людини, мотивів і потягів, смислової і енергетичної характеристик психіки, її структурної організації і психодинаміки. Своє філософське завершення психоаналіз Фройда отримав в спекулятивній концепції розвитку суспільства, походження моралі, мистецтва, релігії.

Становлення поглядів Фройда пройшло два основних етапи. На першому етапі була розроблена динамічна модель психіки, що включає уявлення про три її сфери, — свідому, підсвідому, яка є близькою за своїми властивостями до свідомості, і несвідому, відокремлену від перших двох особливою психічною інстанцією — цензурою. Цензура виконує дві функції: 1) витісняє в сферу несвідомого неприйнятні і засуджувані особою власні почуття, думки і бажання; 2) чинить опір активному несвідомому, прагнучому прорватися в свідомість. Несвідоме, проте, обхідними шляхами виявляється в поведінці і психіці людини — в обмовках, описках, помилках пам'яті, сновидіннях, нещасних випадках, неврозах.

Починаючи з 1920-х рр. психоаналіз набуває остаточної форми і перетворюється на вчення про особистість, в якій виділяється три структури: Воно (Ід), Я (Его) і ЗВЕРХ-Я (Суперего). Структура Воно містить природжені несвідомі інстинкти (інстинкт життя і інстинкт смерті), а також витіснені потяги і бажання. Структура Я утворюється під впливом зовнішнього світу, знаходиться також під двостороннім тиском Воно і ЗВЕРХ-Я. Структура ЗВЕРХ-Я містить систему ідеалів, норм і заборон, складається в індивідуальному досвіді шляхом ідентифікації зі ЗВЕРХ-Я батьків і близьких дорослих. Боротьба між цими структурами породжує несвідомі захисні механізми особистості (див. Захист психологічний), а також сублімацію несвідомих потягів — заміщення заборонених потягів соціально прийнятними діями. За Фройдом, творчість людини — результат перетворення її енергії лібідо.

Для історії психоаналізу характерні як широке розповсюдження його ідей у сфері теорії і практики, так і безперервні до теперішнього часу спроби їх ревізії. Див. також Катарсис, Комплекс Едіпа, Фройдизм, Неофройдизм. (А. М. Ждан) [9, с. 381].

7. Реактологія = К.М.Корнілов (1879 – 1957)

Реактологія – напрям у радянській психології, що вважав основними елементами психіки реакції людини у відповідь на вплив зовнішнього середовища. *Костянтин Миколайович Корнілов* – радянський психолог, творець концепції реактології, яку він протиставив рефлексології (В.М.Бехтєрєв) і емпіричній психології [5, с. 465].

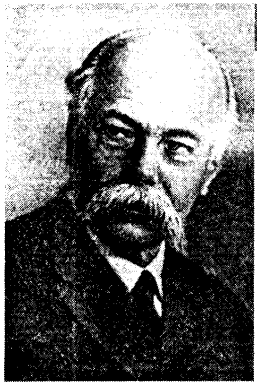

Костянтин Миколайович Корнілов (1879-1957) — російський радянський психолог, творець реактології, учень **Г.І.Челпанова**, що виступив проти свого вчителя і всієї так званої суб'єктивної психології. На початку 1920-х рр. запропонував програму побудови психології на новій методологічній основі — філософії марксизму. Проте запропонований ним шлях створення нової психології не мав нічого спільного з останньою і припускав механічний синтез інтроспективної психології свідомості і «об'єктивного» підходу в психології в особі біхевіоризму і рефлексології з формальним використанням марксистської термінології. Такою ж еклектичною виявилася реактологія Корнілова як варіант конкретної реалізації цієї програми. (О.Є.Соколова) [9, с. 218].

Георгій Іванович Челпанов (1862-1936) — російський філософ і психолог. Творець 1-го в Росії ін-

ституту експериментальної психології при Московському університеті (1912, офіційне відкриття — 1914). У теоретичному плані дотримувався позицій емпіричної інтроспективної психології свідомості, близькою до структуралізму Е.Тітченера. У вирішенні психофізичної проблеми захищав концепцію психофізичного паралелізму, критикуючи матеріалістичний погляд на природу психічного. Відомий також як популяризатор психологічної науки і автор підручників з психології, що неодноразово перевидавалися. (О.Є.Соколова).

Додання: З початку 1920-х рр. Челпанов піддавався жорсткій ідеологічній критиці перш за все за скептичне ставлення до більшовицької реформи освіти: реформа призначена як ніби не для рідного народу, а для колонії. Особливо досяг успіху в критиці учень Челпанова К.М.Корнілов, що відкрив своїм листом в ЦК ВКП (б) із звинуваченнями на адресу Челпанова, епоху доносительства у психології. Лист мав вплив і Корнілов, замість вчителя, став директором Психологічного інституту. Челпанов, захищаючись від критики, опублікував брошуру «Психологія і марксизм» (1924), надавши їй форму хрестоматії, в якій він зіставляв справжні погляди на проблеми матерії і свідомості Л.Фейєрбаха, Й.Діцгена, К.Маркса, Ф.Енгельса (багато що у перекладі Челпанова), В.І.Леніна, М.І.Бухаріна з поглядами перших примітивних інтерпретаторів марксизму **П.П.Блонського** і Корнілова. Згодом зібраний Челпановим набір цитат, природно без посилань на першого їх збирача, багато років блукав по сторінках марксистів від психології. На смерть Челпанова відгукнулася лише російська емігрантська преса (М.О.Бердяєв, В.В.Зеньковський). (В.П.Зінченко) [9, с. 543].

Павло Петрович Блонський (1884-1942) — російський і радянський педагог, психолог і філософ. До Жовтневої революції був прихильником ідеалізму, написав філософську роботу, що не втратила до цих пір своєї значущості про неоплатоника Плотіна. Після революції перейшов на марксистські позиції. Предметом психології Блонський вважав поведінку, яка (на відміну від біхевіористів) не відривалося їм від свідомості і розглядалося як «свідома поведінка». Виступав за перетворення всієї психології на соціальну, оскільки поведінку людини, за Блонським, слідує розглядати як функцію соціального життя. Блонський — автор однієї з класифікацій видів пам'яті, проведеною за генетичним принципом: Блонський виділяє моторну, афективну, образну і вербальну пам'ять (див. Пам'яті види). Досліджував також процеси розвитку мислення, сексуальний розвиток дітей. У перші роки радянської влади був гарячим прихильником нових форм навчання в єдиній трудовій політехнічній школі. До революції, читаючи психологію і педагогіку в народному університеті А.Л.Шанявського*, зробив вплив на Л.С. Виготського, що вчився там на історико-філософському факультеті , який з тих пір почав серйозно займатися психологією. (О. Є. Соколова) [9, с. 57].

Реактологія — напрям у радянській психології 1920-х рр., характерний для початкового етапу пошуків марксистської методології психологічної науки. Засновником реактології був К.М.Корнілов. Центральне поняття реактології— реакція. З погляду реактології, в основі поведінки людини лежать не фізіологічний рефлекс і не психічне переживання кожне порізно, а те і інше разом, реакції, що нерозривно злиті в акті, як відповіді живого організму на подразнення навколишнього середовища. Поняття «реакція» мало наступні відмінності від поняття «рефлекс»: а) універсальність (всі рухи організмів у відповідь, включаючи одноклітинних); б) цілісна відповідь організму, а не одного органу; в) наявність «психічної сторони» (в усякому разі, у вищих представників тваринного світу).

Як підкреслювалося в реактології, суб'єктивна психологія ігнорує рухи у відповідь, займаючись лише психічними станами, а об'єктивна психологія вивчає виключно рухи у відповідь , ігноруючи суб'єктивну сторону. Переробка ж поняття «рефлекс» і розширення його змісту до категорії «реакція» ніби то здатна дати «синтез» цих протиборчих напрямів. Реактологія не змогла здійснити «діалектичний синтез», що декларувався нею. Вона підмінила його поєднанням марксистських принципів з деякими механістичними підходами до реакції як якогось «атома» психічного життя і поведінки. Ця теза виявляла спорідненість реактології з іншим напрямом в психології — рефлексологією. Зведення в реактології і рефлексології психічної діяльності до реакцій або рефлексів означало ігнорування специфічної в механізмах поведінки людини, стирання якісних відмінностей між складними процесами свідомості і простими відповідями на подразнення навколишнього середовища. Реактологія піддалася гострій критиці в методологічних дискусіях 1930-х рр., що привело до відмови від реактологічних схем і усунення реактології з психології [9, с. 419].

8. Психіка і середовище = М. Я. Басов (1892 – 1931)

Психіка і середовище – історико-культурна детермінація поведінки і діяльності людини як активного суб'єкта в середовищі, формування особистості і її психічних функцій [6, с. 42]. *Михайло Якович Басов* – радянський психолог, автор робіт «Воля як предмет функціональної психології», «Загальні основи педології». Концептуально розробив методику психологічного спостереження за дітьми дошкільного віку [6, с. 42].

Михайло Якович Басов (1892-1931) — радянський психолог, учень О.Ф.Лазурського. У своїх роботах обґрунтовував необхідність об'єктивного дослідження психічної діяльності, а не поведінки в розумінні біхевіористів і рефлексологів. Для позначення свого розуміння поведінки, що включала як необхідну складову частину переживання, Басов одним з перших вводить в психологію термін «діяльність», намагаючись розглядати останню в її соціально-культурній і історичній обумовленості. Відомий та-

кож своїми дослідженнями в галузі дитячої психології і педології, де використовував різні варіанти об'єктивного спостереження і природного експерименту. (О.Є.Соколова) [9, с. 50].

9. Культурно-історична теорія = Л.С. Виготський (1896 – 1934)

Культурно-історична теорія – концепція психічного розвитку людини, яка вказує на головну закономірність онтогенезу – інтеріоризацію зовнішньої діяльності в ході соціалізації на основі використання мовного знаку [5; 182]. *Лев Семенович Виготський* – радянський психолог. Автор праць «Розвиток вищих психічних функцій», «Психологія мистецтва», «Мислення і мова». Згідно Л.С.Виготському, в процесі розвитку психіки зливаються два плани поведінки – натуральний (результат еволюції) і культурний (результат історичного розвитку суспільства) [7; 98].

Лев Семенович Виготський (1896-1934) — відомий в світовій психології радянський психолог. Найбільшу популярність принесла Виготському створена їм культурно-історична концепція розвитку вищих психічних функцій, теоретичний і емпіричний потенціал якої ще не вичерпаний (що можна сказати практично про всі інші аспекти творчості Виготського).

У ранній період творчості (до 1925) Виготський розробляв проблеми психології мистецтва, вважаючи, що об'єктивна структура витвору мистецтва викликає у суб'єкта як мінімум два протилежних афекту, протиріччя між якими вирішується в катарсисі як основі естетичних реакцій.

Трохи пізніше Виготський розробляє проблеми методології і теорії психології («Історичний сенс психологічної кризи»), намічає програму побудови конкретно-наукової методології психології на основі філософії марксизму (див. Каузально-динамічний аналіз).

Протягом 10 років Виготський займався дефектологією, створивши у Москві лабораторію психології аномального дитинства (1925-1926), що стала згодом складовою частиною експериментально-дефектологічного інституту (ЕДІ), і розробивши якісно нову теорію розвитку аномальної дитини.

У останній етап своєї творчості зайнявся проблемами співвідношення мислення і мови, розвитку значень в онтогенезі, проблемами егоцентричної мови і ін. («Мислення і мова», 1934). Окрім цього, розробляв проблеми системної і смислової будови свідомості і самосвідомості, єдність афекту і інтелекту, різні проблеми дитячої психології (див. Зона найближчого розвитку, Навчання і розвиток), проблеми розвитку психіки у філо- і со-

ціогенезах, проблему мозкової локалізації вищих психічних функцій і багато ін. Зробив значний вплив на вітчизняну і світову психологію і інші суміжні з психологією науки (педологію, педагогіку, дефектологію, мовознавство, мистецтвознавство, філософію, семіотику, нейронауку, когнітивну науку, культурну антропологію, системний підхід і ін.).

Першими і найближчими учнями Виготського були **О.Р.Лурія** і **О.М.Леонтьєв** («трійка»), згодом до них приєдналися Л.І.Божович, О.В.Запорожець, Р.Є.Левіна, Н.Р.Морозова, Л.С.Славіна («п'ятірка»), що створили свої оригінальні психологічні концепції. Ідеї Виготського розробляються його послідовниками в багатьох країнах. (О.Є.Соколова) [9, с. 82].

Михайло Михайлович Бахтін (1895-1975) — російський філософ, культуролог, філолог, літературознавець, психолог; паралельно з Л.С.Виготським і незалежно від нього розвивав ідеї культурно-історичної психології. Його праці пронизує ідея, що кожен феномен людського життя необхідно сприймати як феномен культури, прочитувати в її контексті. Бахтін вирішував задачу об'єднання двох світів: світу культури і світу життя, знищення безодні між мотивом вчинку і його продуктом. На думку Бахтіна, необхідно вивчати життя як діяльність не стільки фізичну, скільки духовну, як суцільне «надходження». Для психології важливі ідеї Бахтіна про діалогізм і поліфонію свідомості, про участь мислення і свідомості в бутті, принцип триєдності, коли тіло, душа і дух розглядаються в їх взаємному зв'язку: «Душа — дар мого духу іншому». Велике місце в працях Бахтіна займає проблема «я— інший», «я—для—себе», «я—для—іншого», «інший—для—мене», тобто участна увага до іншого, співчутливе розуміння іншого, причетна ззовнізнаходженість до чужої свідомості. Проникнення в світ Бахтіна збагачує сучасну психологію. Американський психолог Дж.Верч в книзі «Голосу розуму» (М., 1996) об'єднав світи Бахтіна і Виготського в загальному контексті культурно-історичної психології. (В.П.Зінченко) [9, с. 50].

Олександр Романович Лурія. Народився у 1902 р. у Казані. Помер у 1977 р. у Москві. Поступив в Казанський університет у 1918, де вивчав соціальні науки. Після закінчення університету в 1921 поступив на медичний факультет. Психологічну підготовку отримував в Педагогічному інституті і Казанській психіатричній лікарні. У 1923 працював у Московському інституті психології. Спільна робота з Виготським над вивченням еволюції психологічних процесів привела до написання ними книги «Етюди з історії поведінки» (1930). У 1939 він перейшов у клініку неврології Інституту експериментальної медицини, де очолив лабораторію експериментальної психології. З

1941 р. Лурія як військовий лікар займався реабілітацією хворих з черепно-мозковими травмами. Потім працював в Інституті нейрохірургії в Москві. У 1950 він був звільнений, очевидно, з ідеологічних причин. Працював в Інституті дефектології. Пізніше був відновлений на своїй посаді, де і продовжував працювати до самої смерті [10].

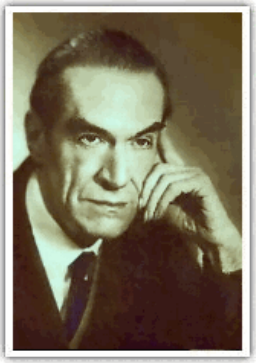

Олексій Миколайович Леонтьєв. Народився 5 лютого 1903 в Москві, помер 21 січня 1979, там же. У 1924 закінчив факультет суспільних наук Московського університету. У 1924-31 рр. працював у Москві, у 1935-193 рр. у Харкові, у 1936-52 в Інституті психології АПН. З 1966 декан факультету психології МДУ. Розробляв в 20-х роках спільно з Л.С.Виготським і О.Р.Лурія культурно-історичну теорію, провів цикл експериментальних досліджень, що розкривають механізм формування вищих психічних функцій (довільна увага, пам'ять) як процес «врощення», інтеріоризації зовнішніх форм знаряддєвих опосередкованих дій у внутрішні психічні процеси. Експериментальні і теоретичні роботи присвячені проблемам розвитку психіки, проблемам інженерної психології, а також психології сприйняття, мислення [10].

Додання ред.: Основні праці Виготського: Зібрання творів в 6 томах (1982-1984); «Педагогічна психологія» (1926); «Етюди з історії поведінки» (1930; у співавторстві з Лурія); «Психологія мистецтва» (1965). Краща біографічна книга про Виготського: Г.Л.Виготська, Т.М.Ліфанова. «Лев Семенович Виготський» (1996). Див. також Інструменталізм, Інтелектуалізація, Інтеріорізація, Культурно-історична психологія, Метод подвійної стимуляції, Функціоналізм, Експериментально-генетичний метод дослідження психічного розвитку [9, с. 82].

Харківська школа — група психологів, що працювали приблизно з 1931 р. у ряді наукових установ Харкова і що розвивали ідеї Л. С. Виготського в «діяльнісному ключі» (О.М.Леонтьєв, О.В.Запорожець, П. Я. Гальперін, П.І.Зінченко, В.І.Аснін, Г.Д.Луков, О.М.Кінцева, К.Е.Хоменко* і ін.). Особливо великій розробці піддалася в Харківській школі проблема «практична діяльність і свідомість». У теоретичних, експериментальних і практично орієнтованих роботах Харківської школи розвивалися ідеї про свідомість як особливу діяльність, включену в практичну діяльність і «обслуговуючу» її; про ідеальне відображення предмету діяльності в свідомості, яке відбувається поетапно: спочатку людина (дитина) «діє понятійно» і лише згодом починає мислити в поняттях, причому слово (мовлення) грає роль необхідної умови цього процесу; про психологічну відмінність між засобом діяльності у тварин і знаряддям діяльності у людини; про макроструктуру

людської діяльності і співвідношувану з нею структуру свідомості; про особливості різних психічних процесів залежно від різного включення їх у структуру діяльності; про виникнення психічного віддзеркалення в ході еволюції; про етапи розвитку психіки і свідомості і ін. Роботи Харківської школи зробили значний внесок до становлення діяльнісного підходу в психології і в розробку теорії діяльності Леонтьєва.

Разом з тим історія Харківської школи і відношення її досліджень до ідей Виготського є певною мірою «білою плямою» в історіографії психології. З відомих історичних причин багато робіт Харківської школи або публікувалися в малодоступних і малотиражних збірках тих років (головним чином українською мовою), або залишилися неопублікованими. В даний час у зв'язку із збільшеним інтересом у світовій психології до теорії діяльності Леонтьєва вбачається необхідним реконструювати цей етап розвитку вітчизняної психологічної науки у всій його повноті і цілісності. (О. Є. Соколова)

Додання: На початку 1930-х рр. ідеологічна атмосфера в Москві почала згущуватися. Відносно безпечніше було на периферії. Це стало головним мотивом від'їзду (втечі) учених з Москви. Першим притулком у Харкові для Лурія, Леонтьєва, Запорожця стала Всеукраїнська психоневрологічна академія (Харків у ті роки був столицею України). Леонтьєв, за його словами, відійшов від Виготського і претендував на новий напрям в психології, що отримав згодом найменування діяльнісний підхід або психологічна теорія діяльності. Початок цьому було зроблено в чудових дослідженнях різноманітних психічних дій, а не з теорії, не із структури діяльності, що артикулювалося значно пізніше. Вивченню піддавалися: прості знаряддеві дії дитини (Гальперін); сенсорні дії, в тому числі кольорочуттєвість шкіри долоні (Аснін, Запорожець, Леонтьєв); рухові навички, у тому числі такі, які формуються не усвідомлено (Аснін); розумові дії, що формуються в контексті наочно-дієвого і логічного мислення (Аснін, Запорожець, Хоменко); формування образу в умовах активного і пасивного дотику (Т.О.Гіневська, Л.І.Котлярова); мнемічні дії при довільному і мимовільному запам'ятовуванні (Зінченко); генезис естетичного сприйняття у дітей (Д.М.Ареновська, Запорожець, Хоменко); усвідомлення мовлення в процесах гри у дошкільників (Луков); формування понятійного мислення у дітей (Кінцева).

Лурія продовжував дослідження афективної сфери і в 1937 р. захистив в Харкові докторську дисертацію. Зрозуміло, на методах і результатах досліджень продовжував позначатися вплив Виготського, праці якого до середини 1930-х рр. були заборонені. Після перерви, викликаної війною (1941-1945) багато досліджень продовжилося в Москві і Харкові. (В.П.Зінченко) [9, с. 531].

Олександр Володимирович Запорожець (1905-1981) — радянський психолог, учень Л.С.Виготського. У 1930-і рр., будучи членом Харківської школи психологів, стояв у витоків діяльнісного підходу в психології,

разом з О. М. Леонтьєвим розробляючи проблему виникнення психіки у філогенезі (див. Чутливість). Проте головний внесок в теорію діяльності Запорожець вніс своїми онтогенетичними дослідженнями. Їм було показано, що у витоках будь-якого пізнавального процесу дитини лежать практичні дії: так, сприйняття є згорнутою (інтеріоризованою) «перцептивною дією», що уподібнюється основним властивостям сприйманого предмету; мислення виникає спочатку як практичне («дієве») узагальнення і тому подібне. Згодом їм була започаткована розробка ідеї розвитку емоцій як оволодіння діями за оцінкою сенсу ситуації для суб'єкта. Процес інтеріоризації розумівся Запорожцем як перетворення на внутрішні спочатку зовнішніх форм орієнтовної діяльності. Ці погляди зробили вплив на формування концепції предмету психології як орієнтовній діяльності в руслі діяльнісного підходу. На основі узагальнення теоретичних і практичних (по відновленню рухів у поранених під час Вітчизняної війни) досліджень створив концепцію виникнення і розвитку довільних рухів і дій. Див. Сенсорні еталони, Теорія розвитку сприйняття шляхом формування перцептивних дій. (О. Є. Соколова) [9, с. 153].

Петро Іванович Зінченко (1903-1969) — радянський психолог, представник Харківської школи, з середини 1930-х рр. розробляв теоретично і експериментально діяльнісний підхід у психології пам'яті; у 1960 р. заснував і очолював до своєї кончини кафедру психології в Харківському університеті. Найбільш крупні досягнення Зінченка пов'язані з вивченням вікового розвитку мимовільної і довільної пам'яті. Перші експериментальні роботи Зінченка (1939) концептуально ґрунтувалися на теорії діяльності і передували першим публікаціям О.М.Леонтьєва (1941, 1944 і ін.), в яких висловлювалися основні поняття і положення психологічного аналізу діяльності. На основі теорії діяльності Зінченко відкрив і ретельно досліджував цілий ряд мнемічних ефектів: **ефект інтерференції** мнемічного і «пізнавального» завдань; **структурно-діяльнісний ефект** (матеріал, що становить мету дії, запам'ятовується ефективніше, ніж аналогічний матеріал, що відноситься до умов досягнення мети); **негативний ефект віку** (перевага першокласників над більш старшими віковими групами в мимовільному запам'ятовуванні чисел при виконанні арифметичних завдань); а також ефект, який відкрили американські когнітивні психологи Н.Сламека і П. Граф (1978), які дали йому назву «**Ефект генерації»** (краще запам'ятовується матеріал, який досліджувані самі придумують, у порівнянні з аналогічним матеріалом, який їм пред'являється). Останній можна розглядати як варіант структурно-діяльнісного ефекту і, по справедливості, повинен називатися «**Ефектом Зі-**

нченка». Дослідження Зінченка мали тісний зв'язок з педагогічною практикою. (Б. Г.Мещеряков) [9, с. 155].

Гальперін Петро Якович (1902-1988) — радянський психолог, в 1930-х рр. був членом *Харківської школи* психологів, автор оригінальної *теорії поетапного формування розумових дій* (див. також *Розумові дії*), а також конкретного рішення проблеми предмету психології в діалектико-матеріалістичному дусі: психологія є наука про *орієнтовну діяльність* суб'єкта. Теорія Гальперіна знайшла широке застосування в практиці *педагогічної психології, психології навчання* дорослих, корекції педагогічно запущених дітей, психодіагностиці інтелектуального розвитку і ін. Під час війни Гальперін займався проблемами відновлення рухів у поранених з використанням ідей *діяльнісного підходу*. Ряд робіт Гальперіна присвячений проблемам установки, уваги, інстинктів, історії психології і ін. (О. Є. Соколова) [9, с. 86].

10. Єдність свідомості і діяльності = С.Л. Рубінштейн (1889 – 1960)

Єдність свідомості і діяльності – методологічний принцип радянської психології, який вказує на головну закономірність психіки і свідомості. *Сергій Леонідович Рубінштейн* – радянський психолог. Автор книг «Основи загальної психології», «Буття і свідомість», «Проблеми загальної психології». Згідно С.Л.Рубінштейну, внутрішні умови (свідомість, особистість) формуються і виявляються у практичній діяльності [5, с. 347].

Рубінштейн Сергій Леонідович (1889-1960) — видатний радянський психолог і філософ, один з творців діяльнісного підходу в психології. Філософсько-психологічну освіту здобув у Марбурзі (Німеччина). Поєднував викладацьку і наукову роботу; декілька років (з 1942) очолював Інститут психології. Не менш важлива і організаторська діяльність Рубінштейна: створення в МДУ кафедри, а потім відділення психології (1943), а в Інституті філософії — сектору психології (1945).

Початкове формулювання **принципу єдно-**

сті свідомості і діяльності, що є центральним в теоретичній системі діяльнісного підходу, можна угледіти в статті «Принцип творчої самодіяльності» (1922), але лише в 1934 році Рубінштейн сформулював його в психологічних термінах (людина і його психіка формуються і виявляються в діяльності, спочатку практичній) і поставив в розділ програми створення психології на основі філософії марксизму (див. Єдність свідомості і діяльності принцип). У 1947 р. Рубінштейна звинуватили в космополітизмі і тимчасово зняли зі всіх посад (1949). Тоді ж критиці піддалася його праця «Основи загальної психології» (хоча в 1942 р. вона була удостоєна Сталінської премії). У 1956 р. Рубінштейн відтворює сектор психології, публікує роботи «Буття і свідомість» (1957), «Про мислення і шляхи його дослідження» (1958), «Принципи і шляхи розвитку психології» (1959).

Рубінштейн сформулював загально філософський принцип **детермінізму** (який стисло формулюється ним як «зовнішні причини діють через внутрішні умови»), створив концепцію психічного як процесу, яка отримала розвиток в працях його учнів і послідовників, наприклад, стосовно проблеми мислення (К.О.Абульханова-Славська, А.В.Брушлінський і ін.).

У сфері інтересів Рубінштейна знаходилося багато проблем загальної психології (мислення, емоції, здібності, темперамент і ін.), педагогічної психології, філософії, логіки тощо. Філософсько-методологічний потенціал ідей Рубінштейна ще не вичерпаний і користується зростаючою увагою психологів, зокрема у ряді інших країн. (О.Є.Соколова) [9, с. 432].

11. Віддзеркалення = свідомість як віддзеркалення

Віддзеркалення – загальна властивість матерії відтворювати відображуваний об'єкт, яка залежить від рівня її організації і виявляється в чутливості, сприйнятті, свідомості, самосвідомості [7, с. 470]. *Свідомість як віддзеркалення* – складне, багатопланове (О.Г.Спіркін), контрольоване, суб'єктне віддзеркалення дійсності (Д.І.Дубровський) у діапазоні від елементарних відчуттів до складної інтелектуальної діяльності (О.В.Шорохова), яке виконує функції віддзеркалення і породження (С.Л.Рубінштейн).

Психіка (від грецьк. psychikos — душевний) — форма активного відображення суб'єктом об'єктивної реальності, що виникає в процесі взаємодії високоорганізованих живих істот із зовнішнім світом і здійснює в їх поведінці (діяльності) **регулятивну функцію**.

Сучасне розуміння суті психіки розроблене в працях М.О.Бернштейна, Л.С.Виготського, О.М.Леонтьєва, О.Р.Лурії, С.Л.Рубінштейна і ін. Психіка виникла на певному етапі розвитку живої природи у зв'язку з формуванням у живих істот здатності до активного переміщення в просторі (див. Локомоція, Чутливість). В процесі еволюції тварин психіка розвивалася за біологічними законами від простих до складних форм, які властиві, наприклад, мавпам (див. Зоопсихологія, Порівняльна

психологія, Розвиток психіки, Антропогенез). Задоволення своїх потреб тварина здійснює за допомогою активних рухів у навколишньому середовищі, сукупності яких характеризують її поведінку. Успішна поведінка спирається на пошук, що передує їй.

Завдання побудови руху в унікальній реальній ситуації є надзвичайним за своєю складністю. Щоб вирішити її, індивід вимушений якимсь шляхом осягнути складну фізику реального простору і погоджувати її з власною тілесною біомеханікою. Хоча рух здійснюється в зовнішньому геометричному просторі, він разом з тим має і власний простір. Бернштейн на підставі вивчення властивостей моторики в її зв'язках із зовнішнім простором ввів поняття «Моторне поле». Моторне поле будується за допомогою пошукових, опробувальних рухів, що зондують простір на всіх напрямках. Зробивши невеликий (елементарний) рух, живий організм коректує його, намічаючи подальший шлях. На основі цього руху будується узагальнений образ ситуації в цілому, що відображає зв'язок об'єктивних характеристик реального простору з характеристиками біомеханіки живого організму. Виникнувши в ході опробувальних (пошукових) рухів, узагальнений образ робочого простору, у свою чергу, стає важливим регулятором побудови рухів, визначаючи траєкторію, силу і інші характеристики рухового акту (див. Психічна регуляція рухів).

Основна функція психіки полягає, отже, в пошуку на основі виниклої потреби певних рухів і дій, націлених на її задоволення, випробуванні цих рухових актів, що приводить до формування узагальненого образу реальної ситуації, і, нарешті, в контролі за реалізацією рухів і дій, здійснюваних у плані образу реальності, що вже сформувався (див. Віддзеркалення чуттєве). Пошук і випробування майбутніх дій людина здійснює в плані ідеальних образів (див. Ідеальне), які будуються на основі мовленнєвого спілкування за допомогою таких психічних процесів, як відчуття, сприйняття, пам'ять, почуття, мислення. Процеси уваги і волі контролюють адекватне виконання знайдених і випробуваних дій, відповідних певним умовам.

Як показали роботи Леонтьєва, мовлення як найважливіший елемент психіки людини створює представництво в діяльності однієї людини суспільно-історичного досвіду всього людського роду. За мовними значеннями криються вироблені в процесі історичного розвитку людського суспільства способи діяльності. У них представлена згорнута в «матерії» мови **ідеальна форма** існування властивостей, зв'язків і відношень предметного світу, розкритих суспільною практикою.

В основі розвитку людської психіки лежить оволодіння індивідом суспільними потребами, що історично сформувалися, і здатностями, необхідними йому для включення в трудове і суспільне життя (див. Засвоєння). На початковому етапі психічного розвитку (у дитячому віці) дитина за допомогою дорослих активно засвоює потребу і певну навичку спілкування з ними. Наступний етап розвитку психіки дитини (ранній вік) пов'язаний з

оволодінням основами предметно-маніпулятивної діяльності, що дозволяє їй освоїти суспільно вироблені способи використання простих предметів (див. Провідна діяльність, Діяльність дитяча). При цьому у дитини формуються здатності до універсальних рухів рук, до виконання простих рухових завдань (початок мислення) і здатність займати власну позицію усередині взаємин з дорослими і однолітками (виникнення у дитини установки «Я сам»). На наступному етапі в процесі ігрової діяльності у дитини у віці від 3 до 6-7 років формуються здатність до уяви і до вживання різних символів. У шкільному віці дитина на основі учбової діяльності залучається до таких форм культури, як наука, мистецтво, етика, право. Психічний розвиток дитини в цей період пов'язаний з формуванням у неї основ логічного мислення, потреби в праці і навичках трудової діяльності. На всіх етапах розвиток психіки людського індивіда підкоряється закону, сформульованому Виготським: «Будь-яка вища психічна функція в розвитку дитини з'являється на сцені двічі: спершу як діяльність колективна, соціальна... другий раз як діяльність індивідуальна, як внутрішній спосіб мислення дитини».

Психіка у всіх формах є, за виразом О.О.Ухтомського, своєрідним функціональним органом людини і тварин, який будує їх поведінку і діяльність. На відносно ранніх еволюційних стадіях розвитку в тілі тварин виділився спеціалізований носій цього функціонального органу — нервова система і мозок.

Основу сучасних уявлень про фізіологічні механізми психічної діяльності складають роботи І. М. Сєченова, який довів, що «всі акти свідомого і несвідомого життя за способом походження суть рефлекси». Сєченов заклав фундамент вчення про вищу нервову діяльність, в розробку якого значний внесок внесли праці І.П.Павлова, В.М.Бехтєрєва, М.Є.Введенського (див. Парабіоз), О.О.Ухтомського і інших фізіологів і психологів.

За Павловим, формування людської психіки було пов'язано з перебудовою фізіологічних механізмів діяльності мозку, яка полягає у виникненні другої сигнальної системи. У роботах Ухтомського було доведено, що велике значення в реалізації функцій психіки має фізіологічна домінанта. П.К.Анохін інтерпретував динаміку нервових процесів гальмування і збудження у вигляді складної ієрархічної функціональної системи, ввів уявлення про механізм, що забезпечує доцільну поведінку організмів на основі випереджаючого відображення.

Психіку досліджують за допомогою об'єктивних методів (див. Діагностика психічного розвитку, Вимірювання в психології, Методи електрофізіологічні, Об'єктивний метод, Поліефекторний метод). У конкретних дослідженнях психіки найчастіше одночасно застосовують сукупність декількох різних психологічних методів.

Додання редактора: Психіка — предмет вивчення сучасної психології, як, втім, і сама психологія, практично не має відношення до етимології слова «психіка». Стала хрестоматійною фраза, що приписується історикові

В.О.Ключевському: «Раніше психологія була наукою про душу, а зараз стала наукою про її відсутність». Дійсно, психологія не може похвалитися успіхами у вивченні душі. Близько 150 років тому психологи почали розчленовувати душу, виділяти в ній не стільки душевні сили, скільки окремі функції, процеси, здібності, акти, дії і діяльності в цілях їх об'єктивного вивчення. Слово «психіка» стало для них збірною назвою, що включає відчуття, сприйняття, увагу, пам'ять, уяву, мислення, емоції і так далі. Психологи продовжують це захоплююче заняття до цих пір. Спроби зібрати душу з вирваних з життєвого контексту, очищених від нього, ізольованих і детально вивчених психічних функцій рідкісні і малоуспішні.

При такому підході функції психіки позбавлялися психологічного змісту. Вірніше, він залишався, але тільки в сенсі термінів, в яких описується психіка. Психологи-експериментатори як би неявно (або явочно!) виходили з того, що психіка як матеріал, як об'єктивно існуючий предмет, може досліджуватися і як непсихологічне. Подібний підхід до психіки і пошуку її фізіологічних механізмів був відтворений, наприклад, Павловим і його школою.

Таким чином, експериментальна психологія вже на своєму початку розлучилася з душею, з її заданим в античності смислообразом, який містить пізнання, почуття, волю, вказує на формоутворювальну роль душі і духу не тільки по відношенню до тіла, але і до життя.

Приведені міркування про неспівпадання душі і психіки є констатація стану речей, що склався. Їх не слід сприймати як критику в адресу науки. Психологія дійсно виконала поставлене перед собою завдання. Вивчаючи психіку (в її новому розумінні) непсихологічними методами, вона стала об'єктивною наукою.

Сьогодні її методична озброєність і витонченість при вивченні психічних процесів і функцій цілком порівняльні з багатьма розділами фізіології, біофізики, біомеханіки, генетики, інформатики і інших наук, з якими вона тісно співпрацює. Такий же розвинений і використовуваний математичний апарат. Психологи давно втратили комплекс неповноцінності з приводу суб'єктивності (суб'єктивізму) своєї науки. Зникли і докори в її адресу з приводу старовинного «душевного водолійства». Не дивлячись на порівняно молодий вік психології, вона накопичила солідний багаж, що став фундаментом для багатьох своїх галузей і практичних застосувань.

Зусиллями багатьох чудових учених побудована онтологія психіки, за що була заплачена чимала ціна. Психологи розпредметили або, точніше, «роздушевили» душу, отримали і вивчили психіку. Зате зараз є «матерія», «фізика», яка підлягає опредмечуванню і одушевленню. Якби не була зроблена перша частина роботи — робота аналізу, не було б того, що одушевляти. Зараз з'явилися підстави для прориву до онтології душі. Для цього на досвід, накопичений експериментальною психологією, потрібно зуміти подивитися іншими очима, що надзвичайно важко. У пошуках цілісності психіки

посильний внесок до побудови онтології душі (вільно або мимоволі) вносять культурно-історична психологія (Виготський), гуманістична психологія, психологія мистецтва, психологічна фізіологія (Ухтомський, Бернштейн). (В.П.Зінченко) [9, с. 378].

Свідомість — гранична абстракція і одночасно « вічна» проблема філософії, психології, соціології. Обговорення проблеми свідомості у філософському ключі — це обговорення корінних сторін людського буття: багатство і різноманіття ставлень людини до дійсності; здатність ідеального відтворення дійсності; знання про світ, що включає уявлення про роль і місце людини в ньому, про «сенс життя»; про свободу людини, її почуття провини і відповідальності; про спрямованість світового процесу тощо. Проте свідомість не співпадає з усвідомлюваним змістом. Конструювання свідомості як світу людського, як предмету філософського дослідження, започатковане Ф.Брентано, Е.Гуссерлем, Г.Г.Шпетом, продовжується.

Свідомість — звичайно, ідеальна форма віддзеркалення, відтворення, породження дійсності, що не заважає їй бути реальною, об'єктивною, буттєвою, тобто участною в бутті: «Ідея, сенс, сюжет — об'єктивні. Ідея може влізти або не влізти в голову персонажа, що філософствує, її можна вбити в його голову або неможливо, але вона є, і її буття нітрохи не визначається ємкістю його черепа. Навіть та обставина, що ідея не влізає в його голову, можна прийняти за особливо переконливий доказ її незалежного буття від персон, що філософствують» (Шпет). Про це ж говорить М.М.Бахтін: «Ідея — це не суб'єктивне, індивідуально-психологічне утворення з «постійним місцеперебуванням» в голові людини; ні, ідея інтеріндивідуальна і інтерсуб'єктивна, сфера її буття не індивідуальна свідомість, а діалогічне спілкування між свідомостями. Ідея — це жива подія, що розігрується в точці діалогічної зустрічі двох або декількох свідомостей». Тут ключове слово «між». Ось у цьому між і знаходиться свідомість, у тому числі індивідуальне, особисте, суб'єктне, в сенсі його приналежності якомусь Я, що не заважає індивідуальній свідомості бути суб'єктивною.

Природодослідники і філософи роздумують про свідомість, як про деяке «живе тіло», розмірність якого близька до космічних розмірностей: «Свідомість — це як би «всепроникаючий ефір» у світі. Або, як сказав би В.І.Вернадський, величезне тіло, що знаходиться в пульсуючій рівновазі і породжує нові форми... Якщо ми визначили свідомість як щось, що між нашими головами, то це визначення має фундаментальне відношення і до соціальної форми, завдяки якій люди здатні жити один з одним, а фактично пропускати через себе потік життя» (М.К.Мамардашвілі).

І проте всупереч подібним і зовсім не одиничним висловам філософів, попередженням великих фізіологів і нейропсихологів — Ч.Шеррінгтона, Дж.Екклза, О.Р.Лурія і ін., продовжуються спроби шукати

свідомість «між вухами», локалізувати її в мозку, навіть шукати для неї спеціальні нейрони (Ф.Крик).

Наївно вважати, що вивчення і моделювання функцій мозку це і є вивчення і моделювання знання і свідомості: «Можна, наприклад, намагатися показати, як ті чи інші свідомі стани викликаються процесами в нейронах головного мозку і комбінаціями їх активності. Але незалежно від успіху або неуспіху спроби такого роду ясно, що знання про нейрони не може стати елементом ніякого свідомого досвіду, який (після отримання цього знання) породжувався б цими нейронами» (Мамардашвілі).

Сказане не зменшує значення досліджень фізіології мозку, у тому числі і моделювання його роботи. Мозок — така ж загадка і таємниця, як і свідомість, але це різні таємниці, а не одна. Їх розрізненню заважають мова, зарозумілість, егоцентризм: «у моїй голові народилася думка», «в моєму мозку зародилася ідея» і тому подібне.

Свідомість, ідеальна форма, що існує об'єктивно, має поліфонічну, діалогічну, смислову будову, що включає не тільки «со-знание» (співзнання, сумісне знання – Л.В.), але і афективно-смислові утворення. Ідеальна форма, що існує до і поза окремим індивідом, є запрошувальна сила або рушійна сила індивідуального розвитку. Вона засвоюється, суб'єктивується і стає реальною формою психіки і свідомості індивіда. Взаємовідношення між ідеальною і реальною формами психіки і свідомості — предмет дослідження в культурно-історичній психології: «Звичайно, життя визначає свідомість. Вона виникає з життя і утворює тільки один з її моментів. Але раз виникле мислення само визначає або, вірніше, життя, що мислить, визначає саме себе через свідомість. Як тільки ми відірвали мислення від життя, від динаміки і потреби, позбавили його всякої дієвості, ми закрили собі всякі шляхи до виявлення і пояснення властивостей і найголовнішого призначення мислення: визначати спосіб життя і поведінки, змінювати наші дії, направляти їх і звільняти їх з-під влади конкретної ситуації» (Л.С.Виготський). Згідно Виготському, саме свідомість — головна умова і засіб оволодіння собою: усвідомити — означає певною мірою оволодіти, усвідомлення і оволодіння йдуть рука в руку. Вищим психічним функціям «в такій же мірі властива інша інтелектуальна, як і інша афективна природа. Вся річ у тому, що мисленням і афектом є частини єдиного цілого — людської свідомості» (Виготський). Свідомість, а не діяльність або — не тільки діяльність. (У свою чергу, джерелом індивідуальної свідомості є ідеальна форма). Це найважливіше положення ігнорувалося представниками психологічної теорії діяльності, яка прагнула обов'язково вивести вищі психічні функції і свідомості з діяльності. Межа між психічними і вищими психічними функціями (при всій її умовності) пролягає не по лінії знаряддєвості і опосередкованості, а по лінії діяльності і свідомості. Психічна функція, в кращому разі — продукт предметної діяльності. Вона ж і умова останньої, бо, якщо діяльність не містить в собі внутрішніх, так або інакше усвідомлених регулятивів (потреб, мотивів,

установок, цінностей), вона не заслуговує свого найменування. А вища психічна функція — продукт свідомості або діяльності свідомості. Звідси і інші вищих психічних функцій, які, як і свідомість, що породила їх, втілюють завойовану «створену свободу».

Як говорив І.Г.Фіхте, душа і свідомість намічають до створення нові органи, під останніми слід розуміти функціональні органи, тобто ті ж психічні функції. Звичайно, діяльність можна розглядати як «першоматерію» людського світу і услід за німецькою класичною філософією розкривати цей світ як справжній універсум діяльності. Але у такому разі в діяльність потрібно занурити і мислення, і афекти, і волю, і свідомість, а не фантазувати з приводу того, як діяльність, позбавлена модусу психічного, породжує психіку і свідомість. Виготський чудово розумів роль поняття предметної діяльності для психології. Більш того, він реінтерпретував всю сукупність вищих психічних функцій і розглядав їх як органи діяльності, і це функціональне за своєю природою пояснення ввело в науковий обіг новий значний ресурс для тлумачення цілісності психологічної реальності. Примітно, проте, що Виготський, обговорюючи проблему одиниці аналізу мислення і мови, висунув не предметну дію як таку, а значення, яке належить, швидше, до сфери свідомості.

Таким чином, свідомість, що розуміється в широкому сенсі слова, по відношенню до діяльності виконує двояку роль: вона виступає як її внутрішній компонент, засіб контролю за ходом діяльності; вона ж виступає і як зовнішнє по відношенню до неї, як джерело уявлень про її цілі, сенс і оцінку. Інакше і не може бути, оскільки свідомість — це складна реальність, яка має як свої рівні, так і свої структурні компоненти, що утворюють її. Розглянемо три шари свідомості.

Духовний шар свідомості складається дуже рано в просторі між Я — Ти, Я — Інший (М.Бубер, М.М.Бахтін, С.Л.Рубінштейн), а на найперших ступенях розвитку в просторі сукупного Я (Д.Б.Ельконін), яке починає будуватися з моменту народження. Багато дослідників фіксують появу першої усмішки у немовляти на 21-й день після народження (В.В.Зеньковський, М.І.Лісіна і ін.). Тоді ж з'являється базисне почуття довіри/недовір'я до себе, до світу (Е.Еріксон), що є основою виникнення інших почуттів. У тому числі, згідно сміливій гіпотезі Д.Віннікота, — почуття власної магічної сили (омніопотентності), ілюзії створення власного світу. Віннікот пояснює, що такий світ не є ще ні внутрішньою реальністю, ні зовнішнім фактом. Але він є! Його можна називати світом або простором між, який вимагає заповнення іншим, відмінним від самого індивіда: іншим Я, іншою реальністю. Що так рано виникає, хай магічно, духовний шар, розвиваючись, стає колискою свободи, моральної поведінки, совісті. Виникнення цього шару невідрефлексовано, тому Мамардашвілі неодноразово говорив: морально те, що безпричинно, безкорисливо, викликано ідеальною мотивацією, по відношенню до якої втрачає сенс питання «чому»? Ми говоримо не «чому», а «по совіс-

ті», як і мораль, причина самої себе. І в той же час вона є причиною вчинків, які здаються зовні невмотивованими, вони мотивовані ідеально: інакше не міг. При порушенні сфери між, діалектики або діалогіки у взаєминах Я — Інший, на думку Бубера, мова цієї сфери стискається до крапки, людина втрачає людське.

Наступний — **буттєвий шар.** Його складовими є біодинамічна тканина живого руху, предметної дії, чуттєва тканина образу. Обидва види тканини, забарвлені афективно, є будівельним матеріалом функціональних органів індивіда, у тому числі руху, дії, образу ситуації, образу дії тощо. Рух робить внесок у створення образу, останній регулює здійснення руху. Строго кажучи, біодинамічна і чуттєва тканина — це одна тканина, подібна до стрічки Мебіуса: біодинамічна тканина переходить в чуттєву, а чуттєва — в біодинамічну.

Декілька спрощуючи, можна сказати, що рух не тільки реактивний, але і чутливий до ситуації і власного виконання. Обидві форми чутливості під час здійснення руху чергуються. Їх чергування забезпечує фоновий рівень рефлексії; її призначення — контроль за правильністю руху, над яким витає сенс рухового завдання (Н.Д.Гордєєва). Це як би онтологічна рефлексія, зайнята лише об'єктом і отримуваним за допомогою обох форм чутливості знанням. Можливо, правильніше назвати цей шар свідомості «буттєво-емпіричним». Його ілюструє відповідь дитини в проблемній ситуації: «Не треба думати, треба діставати».

Нарешті, **рефлексивний шар** свідомості. Його складовими є значення і смисл. У цьому шарі, який можна назвати також «буттєво-гносеологічним», відбувається гра значень і смислів: осмислення значень і означення смислів. Ці процеси рідко бувають симетричними, між ними спостерігається зазор, дельта нерозуміння, недомовленість або зверхсказаність, які спонукають до продовження цієї гри, до розвитку свідомості в цілому.

Зрозуміло, виділення шарів свідомості і її складових вельми умовно з погляду на її дійсну роботу. Кожен акт свідомості, за словами Шпета, характеризує інтенсивну різноманітність, значить, у такий акт можуть бути залучені всі шари і їх складові. Вони знаходяться в постійній взаємодії, як по горизонталі, так і по вертикалі. Взаємодія і навіть «взаємопізнавання» шарів далеко не прості. У буттєвому шарі свідомості дана первинна предметність, тоді як шар рефлексії має справу з її вторинними, перетвореними (і збоченими), у тому числі з ідеологізованими формами. Вторинні можуть затемняти і спотворювати первинні. Мамардашвілі показав, що розроблений Марксом аналіз (предметно-редуктивний аналіз свідомості) є спосіб виявлення предметностей свідомості і її смислів.

Труднощі вивчення змальованої функціональної структури свідомості обумовлені тим, що не всі її складові дані сторонньому спостерігачеві. У духовному шарі Я і Інший дані лише зовні, їх внутрішня форма прихована. У буттєвому шарі дана лише біодинамічна тканина, а чуттєва — прихована.

У рефлексивному шарі дані, та і то не прямо — значення, а смисли приховані. Але, як сказав Дж.Міллер, людина (додамо і її свідомість) створена не для зручності експериментаторів. На підставі приведеної схематичної характеристики свідомості і її складових можна зробити висновок, що, дійсно, існує «єдиний континуум буття — свідомість» (Мамардашвілі), що свідомість участна в бутті, що діяльність і свідомість, подібно до біодинамічної тканини і чуттєвої тканини, можна розглядати як дві сторони стрічки Мебіуса, і взаємини між ними асиметричні. Напруга, що виникає між ними, — одна з рушійних сил розвитку і саморозвитку людини. (В.П.Зінченко) [9, с. 466].

12. Рефлекторність психіки = вища нервова діяльність

Рефлекторність психіки – здатність відтворювати відображуваний об'єкт в сукупності властивостей, що мають для суб'єкта життєве значення, як феномен вищої нервової діяльності. *Вища нервова діяльність* – діяльність центральної нервової системи, особливе значення в якій має кора головного мозку [1, с. 106 – 107].

Вища нервова діяльність — нейрофізіологічні процеси, що відбуваються у корі головного мозку і найближчій до неї підкірці при формуванні, функціонуванні і згасанні умовних рефлексів (УР) у тварин і людини. Основи вчення про в. н. д. розробив І. П. Павлов.

Основні поняття — тимчасовий зв'язок і УР. Діяльність всіх відділів центральної нервової системи — рефлекторна (див. Рефлекс, Безумовний рефлекс). За своєю функцією вища нервова діяльність — сигнальна; завдяки процесам вищої нервової діяльності організм реагує на умовні подразники, які сигналізують про вірогідну появу безумовних подразників.

Вища нервова діяльність складається з двох нервових процесів — збудження і гальмування. Процес збудження лежить в основі утворення і функціонування нових тимчасових зв'язків і позитивних УР. Проте якщо умовний подразник не підкріплюється безумовним, то УР згасає. Згасання УР відбувається на основі процесу гальмування.

До основних законів вищої нервової діяльності відносяться: 1) утворення нових тимчасових зв'язків при підкріпленні нейтрального подразника безумовним; 2) згасання тимчасових зв'язків при не підкріпленні умовного подразника безумовним; 3) іррадіація і концентрація нервових процесів; 4) взаємна індукція нервових процесів; 5) формування складних динамічних систем рефлексів, так званих динамічних стереотипів.

Нейроанатомічним субстратом формування і згасання тимчасових зв'язків, диференціації і інтеграції подразників є кора великих півкуль головного мозку. У підкіркових відділах мозку знаходяться нервові центри найважливіших безумовних рефлексів, що складають основу формування УР. Підкіркові відділи забезпечують високий рівень активності нервових клітин кори головного мозку, створюючи тим самим необхідні умови для форму-

вання тимчасових зв'язків і їх диференціювання. Разом з тим функціонування підкіркових відділів мозку контролюється корою, яка стимулює і гальмує розвиток їх активності.

Якісна відмінність вищої нервової діяльності людини і тварин обумовлюється тим, що у людини відбулося ускладнення механізмів її психічної діяльності, тому що з'явився особливий подразник — слово. Див. Пам'яті фізіологічні механізми, Властивості нервової системи, Сигнальні системи, Темперамент [9, с. 84].

13. Періодизація загальної вітчизняної психології (А.В.Петровський, 1965; К.К.Платонов, 1984). І період – дорадянський: 1-й етап (XI ст. – 1862 р.) – досєченовський; 2-й етап (1863 – 1917) – побудова рефлекторної теорії психіки. ІІ період – створення марксистської психології: 1-й етап (1918 – 1924) – боротьба із залишками ідеалістичної психології; 2-й етап (1928 – 1929) – боротьба з «механіцизмом»; 3-й етап (1930 – 1932) – кінець «поведінкової» психології; 4-й етап (1932 – 1940) – зміцнення діалектико-матеріалістичних основ психології; 5-й етап (1941 – 1945) – психологія в роки Великої Вітчизняної війни; 6-й етап (1946 – 1950) – акцентування педагогічної психології; 7-й етап (1951 – 1960) – перебудова психології на основі вчення І.П.Павлова; 8-й етап (з 1961 року) – боротьба з біологізацією і розвиток соціальної психології [3, с. 92].

14. Етапи розвитку психології: 1) допарадигмальне полягання психологічних знань у *контексті філософської науки* (формулювання предмету, апробація методів дослідження, пошук універсального принципу пояснення психічних явищ); 2) класична раціональність у *контексті природознавства* (дискусії про предмет, методи дослідження, прагнення до точності, перманентна криза); 3) некласична раціональність – вплив теоретичної фізики; контекст вибраної методології; постулат об'єктивності світу; пошук універсальних законів; оволодіння власною поведінкою; об'єктивізм; контекст індустріального суспільства; прихильність дослідницьким парадигмам; перевірка істинності практикою; *подолання постулату безпосередності* психічного віддзеркалення і пошук опосередковуючої ланки в роботах З.Фройда (несвідоме), К.Левіна (поле), Л.С.Виготського (знак), О.Р.Лурії (нейропсихологія), М.О.Бернштейна (активність), Д.М.Узнадзе (установка), О.О.Ухтомського (міждисциплінарний підхід), О.М.Леонтьєва (діяльнісний підхід), С.Л.Рубінштейна (суб'єктно-діяльнісній підхід); 4) постнекласична раціональність – *об'єднання науки про природу і науки про дух*; вплив культурології; вибір методології залежно від завдань і переваг; відкритість знання і толерантність; ідея соціального конструювання реальності; внутрішня логіка розвитку, феноменологія долі і покликання; захист людини від експансії влади і ідеології; культурна аналітика; контекст інформаційного суспільства і постмодерністської культури; критичне самоосмислення в змінних

дослідницьких контекстах; синхронність ліній розвитку теорії і практики; міждисциплінарність психологічного знання (прагнення до взаємоузгодженості психологічних теорій); 5) постмодерністська раціональність – *звільнення від традиції* шляхом її переосмислення; зняття дихотомії внутрішньої і зовнішньої реальності; принцип множинності інтерпретацій; зв'язок з психотерапевтичною практикою; мережевий підхід до психіки, принцип «павутини концепцій»; 6) постпозитивізм – залежність наукової істини від перспективи, яка визначається системою *комунікацій і людських взаємовідносин*; соціальна обумовленість знання; звернення до діалогічних методів пізнання; зв'язок з психотерапевтичною практикою обслуговування індивідуальної людини в неповторному життєвому контексті повсякденності; 7) культурна психологія – постнекласичний *синтез досягнень психології і культурології*; комунікативність, діалогічність психологічних підходів, принцип додатковості, цілісна картина знання; взаємна додатковість практики, культури і психіки; методологічний плюралізм, його реалізація в психологічній антропології; подолання ідеологічних установок, посилення інтеграційних тенденцій пізнання.

Стан сучасної психології – перегляд методологічних установок і перехід від: а) системної логіки дослідження до мережевої; б) позитивізму до герменевтики; у) класичної, некласичної раціональності до постнекласичної [11].

2. Мозок і психіка

Мозок — центральний відділ нервової системи хребетних тварин і людини. Нервова тканина, яка складає основну масу мозку, утворена нервовими і гліальними клітинами і їх відростками. Скупчення нервових клітин утворює так звану сіру речовину мозку; відростки нервових клітин (нервові волокна — аксони, або осьові циліндри) складають так звану білу речовину мозку. У безхребетних тварин терміном «мозок» позначають скупчення нервових клітин (вузли, або ганглії), розташовані на головному кінці тіла.

У хребетних тварин і людини розрізняють **головний** мозок, що знаходиться у порожнині черепа, і **спинний** мозок, що поміщається у хребетному каналі. Спинний мозок ділиться на 4 відділи — шийний, грудний, поперековий і крижовий, а також на сегменти (всього налічується 31-33 сегменти). Продовженням спинного мозку в порожнині черепа є **довгастий** мозок. У спинному мозку сіра речовина розташована усередині і оточена шаром білої речовини. Нервові клітини у складі сірої речовини спинного мозку утворюють скупчення (ядра), які розділяються на моторні, чутливі і вегетативні. Від спинного мозок у вигляді 2 корінців — переднього і заднього — відходять спинномозкові нерви. Передній корінець містить головним чином аксони крупних моторних нейронів спинного мозку, що скеровані до соматичних м'язів. Задній корінець утворений центральними відростками кліток спинномозкових вузлів; ці відростки йдуть у спинний мозок.

Головний мозок складається із стовбура і кінцевого мозку.

У **стовбурі** головного мозку розрізняють: **ромбоподібний** мозок що складається з довгастого мозку, варолієва моста і мозочка; **середній** мозок, що складається з ніжок мозку і пластинки четверогорбія; **проміжний** мозок, до складу якого входять зоровий горб (таламус), надгорбна зона (епіталамус), забугор'є (метаталамус), підбугор'є (гіпоталамус).

Із стволової частини головного мозку виходить 12 пар **черепно-мозкових нервів**, ядра яких розташовуються на різних рівнях довгастого мозку, варолієва моста і середнього мозку (XII — під'язиковий, XI — додатковий, X — блукаючий, IX — язикоглотковий, VIII — слуховий, VII — лицевий, VI — відвідний, V — трійчастий, IV — блоковидний, III — окоруховий). Останні дві пари черепно-мозкових нервів (I — нюховий, II — зоровий) анатомічно відносяться до переднього мозку.

Крім ядер черепно-мозкових нервів у стовбурі головного мозку розташовуються інші клітинні утворення (нижня олива, ретикулярна формація, ядра варолієва моста, горбки четверогорбія, червоне ядро, чорна субстанція, ядра зорового горба і ін.), а також нервові волокна, що утворюють системи висхідних і низхідних волокнистих трактів, які пов'язують спинний мозок і стовбур головного мозку з кінцевим мозком.

Кінцевий мозок (теленцефалон) розділяється подовжньою щілиною на дві півкулі: праву і ліву. Півкулі сполучає міжпівкульна спайка — мозолисте тіло, у складі якого проходять волокна, що зв'язують головним чином симетричні ділянки кори великих півкуль; іншими спайками великого мозку є передня і гіпокампова комісури. Основну масу півкуль мозку складають підкіркові (або базальні) ядра (хвостате, чечевицеподібне, мигдалеподібне), огорожа, а також підкіркова біла речовина. Півкулі кінцевого мозку покриті шаром сірої речовини — кора головного мозку.

Кінцевий мозок, до якого відносяться великі півкулі головного мозку і базальні ганглії (див. Ганглії), і згадуваний вище проміжний мозок разом складають так званий великий (або передній) мозок.

В центрі спинного мозку проходить капілярна порожнина, так званий спинномозковий канал, який, розширюючись, утворює на рівні довгастого мозку IV мозковий шлуночок; останній за допомогою сільвієва водопроводу з'єднується з непарним III шлуночком, що знаходиться в кінцевому мозку. У середній частині півкуль кінцевого мозку знаходяться бічні шлуночки мозку. Спинний і головний мозок оточений мозковими оболонками (м'якою павутиновою і твердою). У підоболонковому просторі, шлуночках мозку, так званому сільвієвому водопроводі і спинномозковому каналі знаходиться спинномозкова рідина. Див. Блоки мозку, Глибокі структури мозку. [9, с. 271].

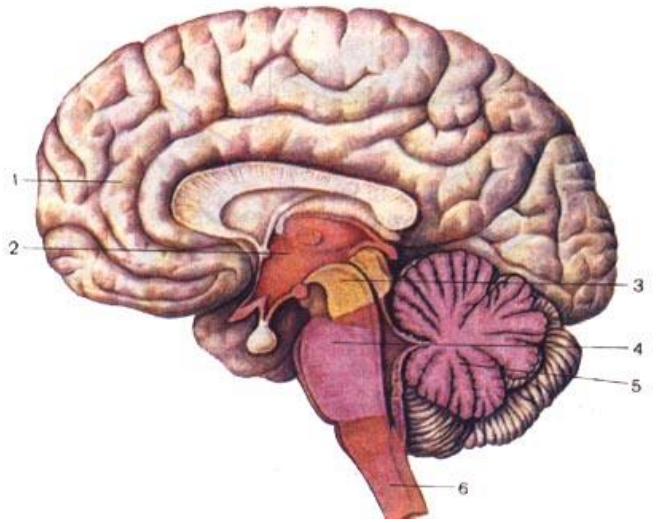

Відділи головного мозку
1 - кінцевий мозок; 2 - проміжний мозок; 3 - середній мозок; 4 - міст; 5 - мозочок (задній мозок); 6 - спинний мозок

Блоки мозку — структурно-функціональна модель мозкової організації вищих психічних функцій людини, розроблена в нейропсихології О.Р.Лурія для пояснення інтеграційної діяльності мозку як єдиної системи. Згідно даної моделі, кожна вища психічна функція, що інтерпретується як складна свідома форма психічної діяльності, реалізується за участю трьох блоків мозку, кожен з яких робить специфічний внесок до її здійснення і характеризується певними особливостями будови і фізіологічними принципами, що лежать в основі його роботи, а також тією роллю, яку він грає в реалізації психічної функції.

1-й блок мозку — блок регуляції рівня активації мозку, його тонусу; включає неспецифічні структури різних рівнів: ретикулярну формацію стовбура мозку, структури середнього мозку, діенцефальних відділів стовбура, лімбічної системи, медіобазальні відділи кори лобових і скроневих доль мозку. Він забезпечує рівень загальної і виборчої активації, необхідний для здійснення психічної функції. З дефектами цього блоку мозку зв'язані, наприклад, модально-неспецифічні розлади пам'яті.

2-й блок мозку — блок прийому, переробки і зберігання інформації; містить основні системи (зорову, слухову, шкіряно-кінестезичну) аналізаторів, коркові зони яких розташовані в задніх відділах великих півкуль. Робота даного блоку забезпечує модально-специфічні процеси, а також

складні інтеграційні форми переробки інформації, необхідні для здійснення вищих психічних функцій. Див. Модально-специфічні розлади пам'яті.

3-й блок мозку — блок програмування, регуляції і контролю за здійсненням психічної функції; включає моторні, премоторні і префронтальні відділи кори великих півкуль. Характеризується великим числом двосторонніх зв'язків із багатьма кірковими і підкірковими структурами. Забезпечує формування і усвідомлення мотивів діяльності, її задумів і цілей, а також регуляцію і контроль за результатами діяльності (див., наприклад, Розлади пам'яті як мнестичної діяльності). Див. також Локалізація вищих психічних функцій. (Є.Д.Хомська) [9, с. 56].

Аналізатор (від грецьк. analysis — розкладання, розчленовування) — термін, введений І.П.Павловим, для позначення цілісного нервового механізму, що здійснює прийом і аналіз сенсорної інформації певної модальності. Синонім: сенсорна система. Виділяють зоровий (див. Зір), слуховий, нюховий, смаковий, шкіряний аналізатори, аналізатори внутрішніх органів і руховий (кінестетичний) аналізатори, які здійснюють аналіз і інтеграцію пропріорецептивної, вестибулярної і іншої інформації про рухи тіла і його частин.

Аналізатор складається з трьох відділів: 1) **рецепторного**, який перетворює енергію подразнення на процес нервового збудження; 2) **провідникового** (аферентні нерви, провідні шляхи), по якому сигнали, що виникли в рецепторах, передаються до вище розміщених відділів центральної нервової системи; 3) **центрального**, представленого підкірковими ядрами і проекційними відділами кори великих півкуль (див. Кора головного мозку).

Аналіз сенсорної інформації здійснюється всіма відділами аналізатора, починаючи з рецепторів і кінчаючи корою великих півкуль. Крім аферентних волокон і кліток, які передають висхідні імпульси, у складі провідникового відділу є і низхідні волокна — еференти. По ним проходять імпульси, які регулюють активність рівнів, що пролягають нижче, аналізатора з боку його вищих відділів, а також інших мозкових структур.

Усі аналізатори зв'язані один з одним двосторонніми зв'язками, а також з моторними і іншими ділянками мозку. Згідно концепції О.Р.Лурія, система аналізаторів (або, що точніше, система центральних відділів аналізаторів) утворює другий з трьох блоків мозку. Іноді в узагальнену структуру аналізатора (Є.М.Соколов) включається активуюча система мозку (ретикулярна формація), яку Лурія розглядає у вигляді окремого (першого) блоку мозку. (Д. А. Фарбер) [9, с. 28].

15. Рецептор = сприйняття зовнішнього середовища

Рецептор – периферична спеціалізована частина аналізатора, яка забезпечує перетворення зовнішнього подразника на нервове збудження [5; 341]. *Сприйняття зовнішнього середовища* – забезпечується механорецеп-

торами (вухо, вестибулярний апарат, м'язи, суглоби, шкіра, внутрішні органи) і хеморецепторами (нюх, смак, зір) [5; 341].

Рецептори (від лат. receptor — приховувач; той, що приймає) — спеціальні (за деяким винятком, нервові) утворення, що реагують на подразнення із зовнішнього або внутрішнього середовища організму і перероблюють їх у нервові сигнали. За місцем свого розташування рецептори класифікуються на **екстероцептори**, розташовані на зовнішній поверхні тіла і в початкових відділах травної і дихальної системи і перетворюючі зовнішні подразнення (див. Екстероцептори); **інтероцептори**, що знаходяться усередині організму (у шлунку, кишечнику, легенях, серці, кровоносних судинах і ін.) і сигналізують про стан внутрішніх органів і зміну тиску або хімізму крові, лімфи тощо (див. Інтероцептори); **пропріоцептори**, що розташовані в м'язах, сухожиллях і зв'язках і сигналізують про стан м'язів і рух організму в просторі (див. Пропріоцептори).

Залежно від характеру енергії адекватного подразника розрізняють **механо-, термо-, фото-, хемо- і електрорецептори**. Найобширнішу групу складають рецептори, які реєструють механічні подразнення. Сюди відносяться механорецептори шкіри, що сприймають легкий дотик і тиск (див. Тангорецептори); рецептори кортієва органу (внутрішнього вуха), що «сприймають» звукові подразнення; рецептори вестибулярного апарату, що реагують на прискорення і уповільнення обертального і прямолінійного руху нашого тіла, і, нарешті, механорецептори судин і внутрішніх органів. Зміна температури зовнішнього і внутрішнього середовища організму реєструється терморецепторами, розташованими на шкірній поверхні і у внутрішніх органах. Вони розділяються на холодові і теплові, такі, що мають свій оптимум чутливості: для 1-х він лежить у межах 28-38 °С, для 2-х — у межах 35-43 °С. Холодових рецепторів в шкірі значно більше, чим теплових, і залягають вони більш поверхнево.

Щільність розподілу рецепторів неоднакова на різних ділянках тіла: найбільша вона на обличчі, найменша — на підошві ніг. Спеціальні теплові рецептори, які реагують на підвищення температури крові і беруть участь у підтримці механізмів температурного гомеостазу, є в гіпоталамічній частині мозку. (Див. Температурна чутливість.) Світлове подразнення реєструють фоторецептори, розташовані в сітківці ока. До хеморецепторів відносяться екстероцептори смаку і нюху і численні інтероцептори внутрішніх органів, чутливі до зміни концентрації вуглекислого газу, кисню і ін. Рецептори, чутливі до зміни вмісту в крові глюкози і солі, виявлені в гіпоталамічній частині мозку.

Крім того, у риб були відкриті рецептори, чутливі до електричних полів; у дельфінів, кажанів і нічних метеликів — до ультразвуку; у деяких птахів — до магнітних полів. Всі рецептори відрізняються високою чутливістю до адекватних подразнень, що характеризується величиною абсолютно-

го порогу подразнення (мінімальною силою стимулу, здатного привести рецептор у стан збудження).

Чутливість рецепторів неоднакова. Так, палички більш чутливі, ніж колби; фазні механорецептори, що реагують тільки на активну деформацію, більш чутливі, ніж статичні, які реагують на постійну деформацію. Для збудження однієї групи терморецепторів достатня зміна температури на 0,2 °С, для ін. — 1-10 °С. Під впливом адекватного подразнення в рецепторах виникає рецепторний потенціал, в основі якого лежить деполяризація мембрани. Рецепторний потенціал, досягаючи порогової величини, веде до виникнення нервових імпульсів в нервовому волокні, що відходить від рецептора. Див. Аналізатор, Класифікації відчуттів, Орган чуття, Відчуття, Рецепція, Сенсорна система [с. 425].

16. Ефектор = робота м'язів і залоз

Ефектор – орган, що реагує на дію подразника як виконавчу ланку рефлекторного акту [5, с. 472]. *Робота м'язів і залоз* управляється за допомогою нейрогуморальних механізмів [5, с. 472].

17. Нейрон = передача збудження

Нейрон – нервова клітина, що складається з тіла, відростків, аксона і виконує функцію збудження [5, с. 236]. *Передача збудження* – здатність нервових клітин передавати сигнали і бути носієм інформації про зовнішні подразники. Збудження засноване на фізико-хімічних процесах, зв'язаних з біоелектричними явищами [5, с. 58].

Структурною одиницею нервової системи є нервова клітина з відростками – нейрон. Уся нервова система є сукупністю нейронів, які контактують один з одним за допомогою спеціальних апаратів – синапсів. Розрізняють три типи нейронів: 1) **рецепторні**, або чутливі; 2) **вставні**, замикальні (кондукторні); 3) **ефекторні,** рухові нейрони, від яких імпульс прямує до робочих органів (м'язи, залози).

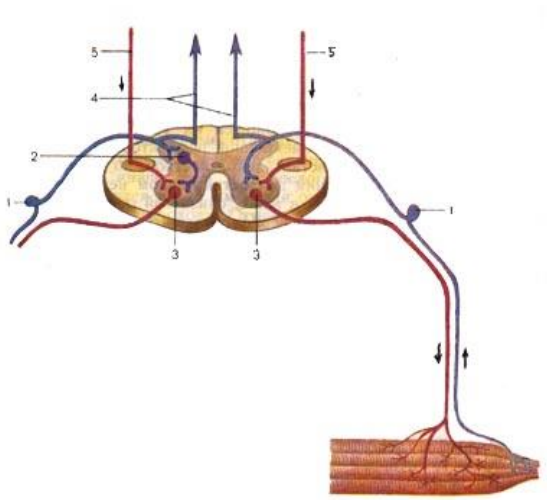

1 - чутливий (аферентний) нейрон; 2 - вставний (кондукторний) нейрон; 3 - руховий (еферентний) нейрон; 4 - нервові волокна тонкого і клиновидного пучків; 5 - волокна кірково-спинномозкового шляху

18. Дендрит = деревовидний відросток

Дендрит – деревовидний відросток нейрона [1, с. 107]. *Деревовидний відросток* – забезпечує зв'язок між нейронами [1, с. 107].

19. Аксон = подовжений дендрит

Подовжений дендрит – сполучає нейрон з тілами або відростками інших нейронів [1, с. 107].

Аксон (від грецьк. axon — вісь) — єдиний відросток нервової клітини (нейрона), що проводить нервові імпульси від тіла клітки до ефекторів або інших нейронів. Див. Кора головного мозку, Мозок, Нервова система, Синапси [9, с. 22].

20. Мієлінова оболонка = спеціальна оболонка аксона

Мієлінова оболонка – спеціальна оболонка частини аксонів [1; 107]. *Спеціальна оболонка аксона* – забезпечує швидше проведення імпульсу по нерву [1, с. 107].

21. Синапс = зв'язок між нейронами

Синапс – місце з'єднання одного нейрона з іншим [1, с. 107]. *Зв'язок між нейронами* – забезпечує проведення імпульсів від периферії до ЦНС і від ЦНС до периферії і в межах локальних мереж [1, с. 107].

Синапси (від грецьк. synapsis — зв'язок, контакт, зіткнення) — особливі спеціалізовані утворення, які забезпечують зв'язок між нейронами. «Розриви» в структурах нейронних мереж вперше стали доступні для спостереження тільки в кінці XIX ст., коли анатом з Мілана Камілло Гольджі майже несподівано для себе відкрив метод фарбування невеликих ділянок нервової тканини, причому окремі елементи виділялися настільки чітко, що були видні деталі клітинного тіла, дендритів і аксонних кінців. Ширина синаптичного контакту складає близько 0,02 мкм, проте передача електричного сигналу через синаптичну щілину неможлива (виняток становлять електричні синапси деяких безхребетних тварин).

На пресинаптичному кінці потенціал дії ініціює процес виділення нейромедіатора (медіатора), молекули якого зберігаються в безлічі особливих бульбашок, розташованих в районі пресинаптичної мембрани. Молекули медіатора перепливають синаптичну щілину, досягають спеціальних рецепторів постсинаптичної мембрани, активація яких викликає зміну електричного потенціалу постсинаптичної мембрани. У процесі роботи синапсів існують три основні етапи: 1) етап виділення «квантів» медіатора з пресинаптичних кінців; 2) етап взаємодії медіатора з білком-рецептором постсинаптичної мембрани; 3) етап руйнування «зайвих» молекул медіатора спеціалізованими ферментами; реалізація даного етапу пов'язана з механізмом зворотного захоплення і перенесення молекул медіатора в пресинаптичний кінець.

На тілі і дендритах одного нейрона розташовані тисячі і десятки тисяч синапсів, через які до даного нейрона поступають сигнали від інших елементів і ділянок нервової мережі. В результаті в будь-якій локальній частині нейрона протягом певного тимчасового проміжку відбувається сумація постсинаптичних потенціалів. Процес сумації залежить від безлічі чинників, таких як електрохімічні характеристики мембрани в місці сумації, кількість і набір іонних каналів, ступінь їх провідності, кількість і тимчасова послідовність вхідних сигналів, «вага» кожного з каналів, тобто коефіцієнти і знаки, з якими підсумовуються збудливі і гальмівні потенціали в кожному місці мембрани і так далі.

Велике значення для результату сумації часто мають геометричні параметри дендритних дерев. Абсолютна більшість синапсів знаходяться на різних гілочках дендритних дерев, довжина гілок яких може досягати міліметрів. Структура галужень і товщина окремих гілочок визначають вхідний опір постсинаптичних мембран в місцях контактів і, таким чином, внесок даного постсинаптичного потенціалу. Зокрема, тонші дендритні закінчення володіють великим електричним опором, через що навіть невеликі за ампліт-

тудою збудливі постсинаптичні потенціали викликають на цих гілочках повноцінні потенціали дії.

У результаті складних і різноманітних процесів сумації збудливих і гальмівних постсинаптичних потенціалів, або, інакше кажучи, у результаті процесів обробки інформації в деякій ділянці нейронної мережі сумарний постсинаптичний потенціал знову перетворюється в послідовність нервових імпульсів.

Виникає запитання, навіщо взагалі потрібні розриви в нейронних мережах, у кожному з яких відбувається подвійне перетворення електричних сигналів на хімічні і назад? Відповідь дає принципове для роботи нервових мереж положення: хімічні синапси з їхньою багатоступінчатою системою передачі сигналу є вельми зручною структурою для регулювання і управління процесами передачі і обробки інформації. Зона синаптичного контакту є широкою мішенню для різних керівних дій. Саме на рівні рецепторів медіаторів, розташованих у постсинаптичній мембрані, самих медіаторів і пресинаптичних структур відбуваються багато актів нормального регулювання процесів життєдіяльності, процеси взаємодії організму з лікарськими препаратами природного і штучного походження, а також процеси взаємодії з багатьма типами рослинних і тваринних отрут. Саме на синапси впливають більшість психотропних речовин.

Відомо, що багато синтетичних і напівсинтетичних лікарських засобів діють як блокатори тих або інших медіаторів. Це означає, що, зв'язуючись з відповідними рецепторами постсинаптичних мембран, ці речовини перешкоджають дії природних медіаторів, будучи їх антагоністами. З іншого боку, багато лікарських речовин можуть зв'язуватися з рецепторами, але при цьому здійснювати на них активуючий вплив, граючи роль агоністів, тобто речовин, що володіють дією, схожою з ефектом природних медіаторів.

Різні медіатори, які передають сигнал через синапси, здійснюють процеси «швидкої» і «повільної» синаптичної передачі. При цьому дія медіаторів «швидкої» передачі, мабуть, в істотно меншому ступені схильна до різних регулюючих дій з боку тих або інших нейрохімічних агентів, тоді як багатостадійні процеси «повільної» передачі є найважливішими «мішенями» для здійснення самих різних керівних впливів.

Виявлено більше 50 нейромедіаторів, що беруть участь в ефектах «повільної» передачі. Важливість регулювання роботи медіаторів показана при вивченні ефектів дії найбільш відомих медіаторів, таких як ацетилхолін, норадреналін, дофамін, серотонін (див. Катехоламіни), а також при аналізі причин таких серйозних психічних порушень, як паркінсонізм, шизофренія, депресія, порушення сну, наркозалежність і так далі.

Загальна схема взаємодії медіатора з постсинаптичним рецептором є багатоступінчатим, каскадним циклом. В результаті з'єднання молекули медіатора з рецептором відбувається конформація білкової молекули рецептора. Зміну форми цих молекул передає сигнал всередину клітини. У ре-

зультаті ряду етапів відбувається синтез молекул внутріклітинних посередників, які впливають на «кінцеві» білки мішені.

Мабуть, велика частина відомих на сьогодні білків-рецепторів працює в комплексі з так званими G-білками. Ці білки служать як «човник» («порома»), що пересувається від білка-рецептора до аденілатциклази, основного ферменту, за допомогою якого відбувається синтез циклічного аденозинмонофосфата (цАМФ). У свою чергу молекули цАМФ, виступаючи в своїй ролі внутріклітинного посередника, впливають на білки-мішені, звані цАМФ – залежні протеїнкінази (А-кінази), роль яких і полягає у відкритті-закритті іонних каналів. Власне назва протеїнкіназа може бути переведена як білок (протеїн), пов'язаний з рухом (кіназа).

У відповідь на приєднання однієї молекули медіатора до рецептора постсинаптичної мембрани «повільного» синапсу активується багато молекул G-білка і аденілатциклази. У свою чергу, кожна з молекул аденілатциклази бере участь у виробництві безлічі молекул цАМФ і т. ін.

Таким чином, **одна** сигнальна молекула медіатора викликає зміни в багатьох **тисячах** молекул усередині клітки-мішені. Такі лавиноподібні реакції потребують точного і жорсткого регулювання, що забезпечується наявністю багаторівневої ієрархії стадій процесу, і тим, що на кожній із стадій є складні механізми регулювання і контролю. Див. також Нервова система. (В.М.Кроль) [9, с. 454].

22. Нервове збудження = сигнал

Нервове збудження – активна відповідь збудливої тканини на подразнення, в основі якого лежать фізико-хімічні процеси і пов'язані з ними біоелектричні процеси як основна функція нервової системи [див. 5, с. 58]. *Сигнал* – процес або явище, що містить інформацію про подію, використовувану організмом для орієнтування щодо цієї події, – оптичну, акустичну, тактильну, термічну, електромагнітну, хімічну, біоритмічну [5; 360].

23. Перетворення сигналу = образ

Перетворення сигналу – перетворення послідовності нервових імпульсів, що містить інформацію про стан аналізатора у момент дії подразника, на суб'єктивне переживання у вигляді його психічного образу. *Образ* – результат психічного віддзеркалення об'єкту на рівні відчуття, сприйняття, уявлення, мислення, що бере участь у регуляції поведінки і здійснює функцію управління діями [7, с. 446].

Образ — чуттєва форма психічного явища, що має в ідеальному плані просторову організацію і часову динаміку. Будучи завжди чуттєвим за своєю формою, образ за своїм змістом може бути як чуттєвим (образ сприйняття, образ уявлення, послідовний образ), так і раціональним (образ атома, образ миру, образ війни тощо). Образ є найважливішим компонентом дій

суб'єкта, який орієнтує його в конкретній ситуації, направляючи на досягнення поставленої мети і розгортаючи дію у просторі та часі. Повнота і якість образу визначають ступінь досконалості дії. В процесі реалізації дії початковий образ видозмінюється (перетворюється), накопичуючи в собі досвід практичної взаємодії суб'єкта з середовищем. Об'єм змісту образу безмежний (від образу мікрочастки до образу Всесвіту), причому весь зміст даний в ньому одночасно (симультанно). У чуттєвому образі може бути втілений будь-який абстрактний зміст; в цьому випадку матеріалом для образу служать не тільки просторово-часові уявлення (зорові, слухові, тактильні, м'язові, вестибулярні, смакові і нюхові), але і внутрішнє мовлення (у вигляді назви абстрактного поняття або опису його за допомогою ключових слів). (Див. Концептуальна модель, Оперативний образ, Віддзеркалення чуттєве, Радикальна теорія образів, Функціональна еквівалентність образів).

Розрізняють наступні види образних явищ. 1. **Образ сприйняття** (синонім перцептивний образ, перцепт) — віддзеркалення в ідеальному плані зовнішнього об'єкту (сцени), що впливає на органи чуття. 2. **Образ уявлення** (див. Уявлення, Уявлення пам'яті). 3. **Образ уяви** (синонім фантазія) — вигаданий образ, даний в уявленні, але такий, що не має аналогів у реальній дійсності і тому ніколи раніше не сприймався (див. Уява). 4. **Післяобраз** (синонім послідовний образ) — мимовільне «сприйняття» сліду уявного об'єкту, який незадовго до цього розглядався при строго нерухомому погляді (у разі зорового післяобраза, але аналогічні явища існують і в інших модальностях). Добре помітний лише на однорідному (краще всього сірому) фоні при стійкій зоровій фіксації нерухомої (або поволі і плавно рухомою) мітки. 5. **Ейдетичний образ** — виразне, повне і детальне зорове уявлення об'єкту (сцени) протягом деякого часу після припинення його розгляду; відрізняється від післяобраза незалежністю від рухів очей і більшою стабільністю сенсорних характеристик. Ейдетизм характерний для частини дітей. У дорослих зустрічається рідко. 6. **Фосфени** (синонім фотизми) — хаотичні світлові «відчуття» («іскри в очах»), зазвичай спостережувані в темноті або при закритих очах; мають різноманітну текстуру — від декількох крапок, що світяться, до складних узорів, змінних у часі. Можуть викликатися електричною стимуляцією ділянок шкіри біля очної ямки або різних відділів зорового аналізатора, а також механічною дією на око (натисканням на закрите віко). 7. **Фантом** (див. Фантом ампутаційний) — відчуття втраченої частини тіла (після ампутації руки, ноги тощо). 8. **Галюцинація** — помилкове сприйняття реально відсутнього об'єкту (сцени), що суб'єктивно не відрізняється від образу сприйняття; виникає спонтанно, як правило, при різних психічних розладах (див. Онейроїдний стан свідомості, Персеверація, Синдроми психопатологічні, Свідомості патологія), в стресових ситуаціях і під час тривалої сенсорної ізоляції. 9. Майже всім знайомі нормальні **сновидні образи**, які нерідко мають «кінематографічний» і квазіреальний характер. Див. також Психосенсорні розлади, Ентоптичні явища. (А.І.Назаров*)

Додання ред.: Слово «образ» — складене (образ); корінь його споріднений дієслову різати [9, с. 305].

24. Психічні процеси = характеристика зовнішніх об'єктів

Психічні процеси – активне динамічне відображення живою істотою об'єктивної реальності в процесі взаємодії з нею на основі перетворення біопсихічної енергії на образи предметів як необхідну умову пристосовності до умов існування [6, с. 529 – 530]. *Характеристика зовнішніх об'єктів* – репродуктивна модель зовнішнього середовища, пов'язана з візуалізацією феноменів простору і руху, і що забезпечує регуляцію поведінки залежно від змісту ситуації [6, с. 530 – 531].

Віддзеркалення чуттєве — суб'єктивний пізнавальний процес (а рівно результат цього процесу), в якому об'єкт пізнання виступає в чуттєвій формі, тобто у формі відчуттів, сприйнять, уявлень. У людини чуттєве віддзеркалення — психічна діяльність, направлена на утворення адекватного об'єкту образу. Останній є результатом і формою чуттєвого віддзеркалення. Специфіка людського чуттєвого віддзеркалення виявляється в свідомому характері чуттєвих образів [9, с. 325]

Міжпівкульова організація психічних процесів — найважливіша психофізіологічна характеристика мозкової діяльності, заснована на діалектичній єдності двох основних аспектів: функціональної асиметрії (або спеціалізації) півкуль мозку і їх взаємодії в забезпеченні психічної діяльності людини.

Функціональна асиметрія півкуль мозку означає специфічні особливості структури і функції мозкових півкуль, що приводять до того, що при здійсненні одних психічних функцій очолює ліве, а інших — права півкуля. В даний час міжппівкульова асиметрія розглядається як одна з фундаментальних закономірностей роботи мозку не тільки людини, але і тварин. Унікальну можливість дослідження функціональної асиметрії у людини дають факти локальних уражень мозку, використовувані нейропсихологією. Історія подібних досліджень налічує більше 150 років, починаючи з робіт Ж.Було (1825), П.Брока (1861), А.Я.Кожевнікова* (1847), К.Верніке (1847) і ін., що показали переважний зв'язок порушень мовлення у праворуких з поразками лівої півкулі. Домінантність лівої півкулі була виявлена у праворуких не тільки для експресивного і імпресивного мовлення, але і для таких пов'язаних з мовленням психічних функцій, як читання, писання, вербальна пам'ять і вербальне мислення. Права півкуля виявилася провідною для таких функцій, як не мовленнєвий (і зокрема, музичний) слух, лицьовий гнозис, тактильний гнозис, багато форм зороово-просторової орієнтації, невербальна пам'ять, конструктивна діяльність, усвідомлення своїх дефектів. (Див. Провідна півкуля.)

Надалі для дослідження міжпівкульової організації психічних процесів використовувалася велика кількість методів: експериментальне виключення діяльності однієї з півкуль введенням аміталу натрію в сонну артерію відповідної сторони (Wada test, 1949), пряма електрична стимуляція кори мозку при нейрохірургічних операціях (Penfield, Roberts 1959), одностороння електросудорожна терапія хворих (Деглін, 1973), метод діхотичного прослуховування (Kimura, 1961) і ін.

Ці дослідження відкрили новий етап у вивченні міжпівкульової організації психічних процесів, на якому акцент перемістився з вивчення функціональної спеціалізації півкуль на дослідження міжпівкульової взаємодії: специфічності (якісної своєрідності) того внеску, який вносить та чи інша півкуля в кожну психічну функцію. Велике значення для розробки цієї проблеми мали клінічні дослідження розщепленого мозку (Gazzaniga, Sperry, 1962).

Застосування сучасних методів дослідження міжпівкульової організації психічних процесів дозволило виявити рівні організації мовленнєвих процесів, для здійснення яких необхідна участь правої півкулі (наприклад, автоматизоване мовлення), і показати важливу роль лівої півкулі в організації діяльності сприйняття, переводі її з чуттєвого, предметного плану в план мовленнєвого узагальнення перцептивного досвіду. Ліво-праві дихотомії виявляються в різних способах і стратегіях, використовуваних в процесі переробки інформації (у локальності — інтегральності, сукцесивності — симультанності, довільності — недовільності, аналітичності — інтуїтивності, поелементності — холістичності, протяжності — одномоментності, раціональності — чуттєвості і т. ін.). Клінічні дані виявили, що ліва півкуля володіє великими можливостями в екстраполяції і прогнозуванні, тоді як права більше пов'язана із загальним досвідом і подіями, що реально відбуваються.

Міжпівкульова організації психічних процесів носить динамічний характер: роль кожної півкулі може мінятися залежно від завдань діяльності, структури її організації, сформованості в онтогенезі (див. Латералізація функцій). Міжпівкульова взаємодія порушується при двосторонніх ураженнях мозку, патології мозкових комісур, а також при різних формах атипій (аномалій) онтогенетичного розвитку. В останньому випадку порушення міжпівкульової взаємодії може бути однією з причин неготовності дітей до школи і шкільної неуспішності. Своєчасна нейропсихологічна діагностика порушень міжпівкульової організації психічних процесів дозволяє виробити адекватну стратегію корекції і вибрати оптимальний спосіб комунікації, пред'явлення і закріплення інформації. (Ж.М.Глозман) [9, с. 248].

Вищі психічні функції — складні психічні процеси, що формуються прижиттєво, соціальні за своїм походженням, семіотично опосередковані за психологічною будовою і довільні (свідомо виконувані) за способом свого здійснення. Вищі психічні функції — одне з основних понять сучасної

психології, введене Л.С.Виготським і далі розвинене О.Р.Лурія, О.М.Леонтьєвим, О.В.Запорожцем, Д.Б.Ельконіним, П.Я.Гальперіним і ін.

Виготський виділяв два типи (і рівня) психічних явищ («натуральні» і «культурні» психічні процеси), вважаючи, що перший детермінований переважно дією генетичного чинника, а другий — формується на основі першого під впливом соціальних дій. Соціальні дії визначають способи формування вищих психічних функцій і тим самим їхню психологічну структуру. Найважливіша характеристика вищих психічних функцій — це їх **опосередкованість** різними «психологічними знаряддями» — знаковими системами, що є продуктом тривалого суспільно-історичного розвитку людства. Серед «психологічних знарядь» провідну роль грає мовлення; тому мовленнєве опосередковування вищих психічних функцій є найбільш універсальним способом їх формування і функціонування.

Вищі психічні функції — складні системні утворення, якісно відмінні від інших психічних явищ. Вони є «**психологічними системами**», які створюються «шляхом надбудови нових утворень над старими, із збереженням старих утворень у вигляді підлеглих шарів усередині нового цілого» (Виготський). Основні характеристики вищих психічних функцій — опосередкованість, усвідомленість, довільність — є системні якості, що характеризують вищі психічні функції як «психологічні системи».

Вищі психічні функції як системи мають велику пластичність, взаємозамінюваність компонентів, які містяться в них. Незмінними (інваріантними) в них є початкове завдання (усвідомлена мета діяльності) і кінцевий результат; засоби ж, за допомогою яких реалізується завдання, вельми варіативні і різні на різних етапах онтогенезу і при різних способах і шляхах формування функції.

Закономірністю формування вищих психічних функцій є те, що спочатку вони існують як форма семіотично опосередкованої взаємодії між людьми (тобто як інтерпсихологічний процес, інтерпсихічна функція) в контексті різних видів спільної їх діяльності і лише пізніше — як повністю внутрішній (інтрапсихологічний, інтрапсихічна функція) процес. Перетворення зовнішніх засобів здійснення функцій на внутрішні носить назву інтеріоризації. Інша найважливіша риса, що характеризує логіку розвитку вищих психічних функцій, — їх поступове «згортання», автоматизація (див. також Інтелектуалізація). На перших етапах формування вищі психічні функції є розгорненою формою діяльності, яка спирається на відносно елементарні сенсорні і моторні процеси; потім ці дії і процеси згущуються, набуваючи характеру автоматизованих розумових дій. Одночасно міняється і психологічна структура вищих психічних функцій.

Психофізіологічною основою вищих психічних функцій є складні функціональні системи, які містять велике число аферентних і еферентних ланок і мають вертикальну (кірково-підкіркову) і горизонтальну (кірково-кіркову) організацію. Частина ланок функціональної системи жорстко «за-

кріплена» за певними ділянками мозку, останні — мають високу пластичність і можуть замінювати одна одну, що і лежить в основі механізму перебудови функціональних систем у цілому. Таким чином, вищі психічні функції пов'язані з роботою не одного «мозкового центру» і не всього мозку як однорідного еквіпотенціального цілого, а є результатом системної діяльності мозку, в якій різні мозкові структури беруть диференційовану участь (див. Локалізація вищих психічних функцій).

Теорія вищих психічних функцій розробляється не тільки в руслі проблем загальної психології, але і при дослідженні питань прикладних напрямів сучасної психологічної науки.

Дитяча і педагогічна психологія використовують уявлення про вищі психічні функції при вивченні закономірностей розвитку психічних процесів в онтогенезі, механізмів їх управління і формування. Культурно-історична психологія на базі уявлень про соціальну обумовленість вищих психічних функцій аналізує відмінності в «культурних» процесах залежно від умов життя і трудової діяльності людей. У патопсихології аналіз особливостей порушень пізнавальної діяльності при різних психічних захворюваннях ґрунтується на положеннях про опосередкованість і системний характер будови вищих психічних функцій. У нейропсихології поняття вищих психічних функцій є центральним при аналізі мозкових механізмів різних порушень психічних процесів у хворих з локальними ураженнями головного мозку — при діагностуванні осередку ураження і визначенні шляхів і засобів відновлення вищих психічних функцій. Таким чином, різні сфери практичного застосування теорії вищих психічних функцій підтверджують її високу продуктивність і наукову значущість. Див. Воля, Деконтекстуалізація, Знакове опосередковування, Пролепсіс. (Є.Д.Хомська) [9, с. 84].

Воля — здатність людини діяти у напрямі свідомо поставленій **меті**, долаючи при цьому внутрішні перешкоди (тобто свої безпосередні бажання і прагнення). У традиційній психології воля або розглядалася як самостійне джерело людської активності, що обумовлює незалежність поведінки від об'єктивних причин, або заперечувалася зовсім шляхом зведення її до інших психічних процесів. У радянській психології стверджувалася об'єктивна детермінація вольових дій, підпорядкованість вольових (як і всіх інших) процесів власним специфічним закономірностям.

В основі вольової поведінки лежить складний психологічний механізм. Він містить специфічні і загальні для будь-якої цілеспрямованої діяльності компоненти. Загальним є опосередкованість поведінки (на відміну від імпульсивного, ситуативного) внутрішнім інтелектуальним планом (ВІП), що виконує функцію свідомої регуляції діяльності. При цьому ВІП направлений на пошук тих дій, які при даних конкретних умовах можуть привести до досягнення поставленої мети. Проте така форма регуляції ще не характе-

ризує власне вольову поведінку. Специфічною для нього є наявність ВІП, що організує всі спонуки, які є у людини в даний момент, у напрямі такої їх ієрархізації, при якій провідним мотивом стає свідомо поставлена мета.

Вольовий акт містить боротьбу різноспрямованих мотиваційних тенденцій. Якщо в цій боротьбі беруть гору безпосередні спонуки (в тому числі і етичного порядку), діяльність здійснюється крім її вольової регуляції. На відміну від цього вольова поведінка передбачає наявність таких психічних процесів, за допомогою яких людина підсилює мотиваційні тенденції, що йдуть від свідомо поставленої мети, і гальмує інші. Вирішальна роль у цьому процесі належить уявній побудові майбутньої ситуації. У цьому випадку людина виразно уявляє собі позитивні наслідки тих дій, які вона зробить, слідуючи свідомо поставленій меті, і негативні наслідки дій, продиктованих безпосереднім бажанням. Якщо в результаті такого передбачення майбутніх наслідків виникнуть позитивні емоції, пов'язані з досягненням свідомо поставленої мети, і вони будуть сильніше за переживання людини, що породжуються безпосередньою спонукою, то ці переживання і виступлять як додаткова мотивація, що забезпечує перевагу спонуки з боку свідомої поставленої мети. Таким чином, активність у ВІП виступає як умова, що породжує нові мотиваційні тенденції. Саме у ВІП справжня ситуація, відбиваючись в світлі майбутньої, знаходить інший сенс, що і визначає завершення боротьби мотивів і ухвалення рішення на користь вольового вчинку, а в тих випадках, коли людина намічає і способи досягнення поставленої мети, — і створення наміру.

Л. С. Виготський і А. Р. Лурія розглядали волю як оволодіння власною поведінкою. яке стає можливим завдяки винаходу і вживанню знаків — штучних «засобів поведінки». Розвиток волі у дитини починається з придбання здатності управляти своїми рухами, що здійснюється в оточенні дорослих і під їх керівництвом (С. Л. Рубінштейн). Розвиток волі починається в ранньому дитинстві і проходить довгий шлях (виникнення дій, спрямованих на здійснення бажання; вибіркових дій; готовність діяти всупереч безпосередній емоційній спонуці; розуміння «правил» поведінки і т. ін.). До кінця дошкільного — початку шкільного віку дитина вже свідомо намагається ставити перед собою завдання і цілеспрямовано його виконувати. Поступово в результаті навчання і виховання на основі мимовільних уваги, пам'яті, імпульсивних дій тощо формуються вищі психічні функції — довільна увага, пам'ять, цілеспрямоване мислення, довільні дії. Див. також Прагнення. [9, с. 72].

Деконтекстуалізація .

1. Один із захисних механізмів, що полягає в тому, що людина уникає ситуацій і об'єктів. які в минулому досвіді викликали неприємні переживання і нічого хорошого не обіцяють у майбутньому (R. Sears); таку поведі-

нку називають також «відходом» (withdrawal) або, що більш зрозуміле, «уникненням» (avoidance).

2. Інтерпретація значення чого-небудь (тексту, сновидіння, ситуації, поведінки) без урахування (зовні) контексту; інакше кажучи, буквальна і обмежена інтерпретація. Зокрема, деконтекстуалізація приводить до так званої фундаментальної помилки атрибуції.

3. Історичний і/або онтогенетичний процес узагальнення значень і умінь (семіотичних дій), процес перетворення їх на більш абстрактні і незалежні від конкретних умов дії. Американський психолог Дж. Верч (1985, 1996) вважає, що Л. С. Виготський обґрунтував важливий принцип розвитку, який можна назвати **принципом деконтекстуалізації медіаторів** (mediational means). Деконтекстуалізація медіаторів — процес, в ході якого значення знакових засобів стає більш незалежним від унікального просторово-часового контексту, в якому вони спочатку використовуються (що дуже наочно ілюструється в культурному розвитку процедури рахування). (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 114].

Знакове опосередковування — спосіб організації людиною власної поведінки і вищих психічних функцій.

Знакове опосередкування — ключове поняття культурно-історичної теорії (Л.С. Виготський), що розглядає психічний розвиток як зміну природи і структури психічного процесу через знак (перетворення натуральних і безпосередніх процесів в культурні і опосередковані).

Знак як психологічний інструмент не має готового значення. Значення засобу знаку завжди додається, воно не є фізичною (природною) властивістю самої речі. Додання значення відбувається в інтерпсихічній дії, де знак займає проміжне положення між дитиною і дорослим, служить посередником в їх стосунках, засобом координації спільної діяльності. Знакове опосередкування включає моменти виявлення значення — акти зміни бачення ситуації, відповідні подоланню стереотипів колишнього досвіду, і процеси утримування значення, в яких знак виконує функцію скріплення минулої і наявної ситуацій дії. Див. також Медіатор, Опосередковування. (Е.А.Бугріменко*) [9, с. 157].

Опосередковування. Опосередковування психіки в найзагальнішому сенсі слова «опосередковування» означає включеність всіх психічних актів (функцій, процесів) в культурний контекст життя і діяльності індивіда. (Іноді синонімічно застосовується слово «опосередкування».) В якості засобів виступають знаряддя праці, начиння, знаки, слова (мова), символи, упредметнені смисли, міфи, культура в цілому. Є і персоніфіковані посередники — медіатори. Августин назвав Ісуса Христа Головним Медіатором між Богом і людьми. Персоніфікованими посередниками, наприклад, між дитиною і світом, у тому числі світом культури є батьки, вчителі.

Опосередковування у вужчому сенсі полягає в тому, що всі психічні акти взаємно опосередковують один одного, кожен випробовує на собі вплив інших, тому виділення якого-небудь одного з них у скільки-небудь чистому вигляді є проблемою для експериментальної психології. Застосовно, наприклад, до пам'яті це означає, що вона випробовує на собі не тільки вплив найрізноманітніших зовнішніх засобів від вузлика, зав'язаного «на пам'ять», до комп'ютера і шпаргалки, але і від інших психічних процесів, наприклад, уваги, мислення, емоцій тощо. У свою чергу, пам'ять також виступає як засіб поведінки, діяльності, здійснення інших психічних процесів. Таким чином, перцептивний, мнемічний, інтелектуальний і інші акти можуть виступати або як мета, або засоби. У першому випадку вони необхідно опосередковані, у другому — такі, що опосередковують. Найцікавіше і найважче для дослідження, що обидві форми опосередковування, так сказати, пасивна і активна, цілком сумісні одна з іншою в часі. Їх відносно роздільне вивчення можливе лише в перспективі розвитку психічних процесів. Див. також Знакове опосередковування. (В.П.Зінченко) [9, с. 318].

3. Психіка і свідомість

25. Психіка = особлива властивість мозку

Психіка – властивість високоорганізованої матерії, що виявляється у віддзеркаленні суб'єктом об'єктивної реальності і виконує функції орієнтації і управління життєдіяльністю суб'єкта [7, с. 547]. *Особлива властивість мозку* – перетворення нервового збудження у відповідному відділі нервової системи, переданого в кору головного мозку, на психічний образ зовнішньої дії.

26. Свідомість = вищий рівень розвитку психіки

Свідомість – вищий рівень психічної активності людини, в якій реальність відображується у формі чуттєвих і розумових образів як основі внутрішнього досвіду і передбачення практичної діяльності і поведінки [7, с. 622]. *Вищий рівень розвитку психіки* – виражається в його основних властивостях – предметність, опосередкованість мовою, здатність до рефлексії, діалогізм [5, с. 370].

Свідомість – див. с. 40.

27. Пізнавальна сторона свідомості = пізнавальні процеси

Пізнавальна сторона свідомості – функція свідомості, що полягає у віддзеркаленні об'єктивної дійсності в предметно-практичній, практичній, комунікативній діяльності. *Пізнавальні процеси* – психічні процеси, що забезпечують віддзеркалення об'єктивної дійсності: увага, відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, уява, мова.

28. Розрізнення суб'єкта і об'єкту = розрізнення «Я» і «Не-Я»

Розрізнення суб'єкта і об'єкту – функція свідомості, що полягає в здатності виділяти себе з навколишнього середовища як цілісного суб'єкта психофізіологічних станів, дій і процесів [5, с. 475]. *Розрізнення «Я» і «Не-Я»* – переживання своєї неідентичності іншим [5, с. 475].

29. Цілеутворення = цілі діяльності

Цілеутворення – процес породження нових цілей в активності людини під впливом мотивів, емоцій, співвідношення загальних і конкретних цілей [5, с. 440]; функція свідомості, що полягає в породженні цілей, що визначають напрям активності людини. *Мета* – усвідомлений образ результату, що передбачається; формальний опис кінцевих ситуацій, до досягнення якої прагне будь-яка саморегульована функціональна система [5, с. 440].

30. Ставлення = ставлення до середовища

Ставлення (О.Ф.Лазурський, В.М.М'ясищев) – система суб'єктивних оцінок людини, що визначає характер переживань і поведінкових реакцій на зовнішні дії [див. 5; 258]; функція свідомості, що полягає у визначенні ступеня відповідності фактів об'єктивної дійсності системі суб'єктивних еталонів належного. *Ставлення до середовища* – процес оцінювання фактів дійсності на основі суб'єктивної шкали оцінок як ментальної характеристики суб'єктивно належного в об'єктивному світі.

Почуття — стійке емоційне **ставлення** людини до явищ дійсності, що відображають значення цих явищ у зв'язку з її потребами і мотивами; вищий продукт розвитку емоційних процесів у суспільних умовах. Породжувані світом об'єктивних явищ, тобто таких, що мають строго причинно-обумовлену природу, почуття так чи інакше суб'єктивні, оскільки одні і ті ж явища для різних людей можуть мати різне значення.

На відміну від власне емоцій і афектів, пов'язаних з конкретними ситуаціями, почуття виділяють у сприйманій та уявній дійсності явища, що мають для людини стабільну потребово-мотиваційну значущість. Почуття носять яскраво виражений предметний характер, але предмет може бути і вельми узагальненим, і умоглядним.

Одне і те ж почуття може реалізуватися в різних емоціях. Це обумовлено складністю явищ, багатогранністю і множинністю їх зв'язків один з одним. Наприклад, почуття любові породжує спектр емоцій: радості, гніву, печалі, співчуття, ревнощів і так далі. В одному і тому ж почутті нерідко зливаються, об'єднуються, переходять один в одного різні за знаком (позитивні і негативні) емоції. Цим пояснюється така властивість почуттів, як подвійність (амбівалентність).

Історично почуття формуються в процесі суспільного розвитку людини і змінюються залежно від конкретних соціальних умов. У онтогенезі почуття виявляються пізніше, ніж власне емоції; вони формуються у міру розвитку індивідуальної свідомості під впливом виховних впливів сім'ї, школи, мистецтва. Виникаючи як результат узагальнення окремих емоцій, сформовані почуття стають утвореннями емоційної сфери людини, що визначають динаміку і зміст ситуативних емоційних реакцій.

У процесі формування особистості почуття організовуються в ієрархічну систему, в якій одні з них займають провідне положення, відповідне актуальним мотивам, інші же залишаються потенційними, нереалізованими. У змісті домінуючих почуттів людини виражаються її світоглядні установки, спрямованість, тобто найважливіші характеристики її особистості. Почуття виняткової сили стійкості, тривалість, що виражається в спрямованості помислів і сил на єдину мету, називається пристрастю.

Найбільш поширена класифікація почуттів виділяє окремі їх підвиди відповідно до конкретних сфер діяльності і соціальних явищ, що стають об'єктами почуттів: моральні, естетичні, інтелектуальні, практичні, батьківські і ін. почуття. За ступенем узагальненості предметного змісту почуттів підрозділяються на конкретні (наприклад, до дитини, витвору мистецтва), узагальнені (до дітей, до музики) і абстрактні (почуття справедливості, трагічного тощо). Відсутність вичерпної класифікації почуттів пояснюється великою їх різноманітністю, а також їх історичною мінливістю (В.К.Вілюнас) [9, с. 544].

31. Самосвідомість = вищий рівень розвитку свідомості

Самосвідомість – усвідомлення людиною своїх можливостей, в основі якого лежить її здатність відрізняти себе від своєї власної життєдіяльності і ставитися до себе як до її суб'єкта [4, с. 332]. *Вищий рівень розвитку свідомості* – визначається усвідомленням людиною свого знання, морального виду, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки, цілісною оцінкою себе як суб'єкта, що відчуває, мислить, діє [7, с. 591].

Самосвідомість – див. с. 264.

32. Несвідоме = неусвідомлювані явища

Несвідоме (З.Фройд, А.Адлер, К.Г.Юнг, Г.У.Олпорт, К.Хорні, Г.Ю.Айзенк і ін.) – безпосередня (інтенційна) форма психічного віддзеркалення, при якій відсутня довільна регуляція поведінки [6, с. 44]. *Неусвідомлювані явища* – психічні явища, що характеризуються невиразністю і смутністю переживання людиною, – ще або вже не усвідомлювані психічні явища: автоматизми, імпульсні дії [3, с. 76].

Несвідоме — поняття, що позначає сукупність психічних утворень, процесів і механізмів, у функціонуванні і впливі яких суб'єкт не віддає собі звіту. Розробка уявлень про несвідоме у психології була започаткована З.Фройдом, який першим звернув увагу на те, що багато людських дій, що здаються на перший погляд випадковими, обумовлені глибинними мотивами і комплексами, які сама людина не усвідомлює. Ці мотиви виявляються також у сновидіннях, невротичних симптомах, продуктах творчості тощо. Надалі різні прояви несвідомого вивчалися як у прикладній клінічній психології, так і в експериментальній психології. На сьогоднішній день виділяються 5 класів проявів несвідомого.

1. Неусвідомлювані спонукачі діяльності (мотиви і смислові установки), які не усвідомлюються із-за їх соціальної неприйнятності або не узгодження з іншими потребами, мотивами і установками особистості (див. Захист психологічний). Вплив такого роду мотивів і установок може приводити до порушень адаптації і психічного здоров'я особи. Корекція цих порушень здійснюється за допомогою психотерапії, в процесі якої клієнт приходить до усвідомлення конфліктних спонук і отримує можливість їх свідомого контролю.

2. Неусвідомлювані механізми (зокрема, механізми фіксованої установки), що забезпечують безперешкодне виконання звичних поведінкових автоматизмів і стереотипів, застосування у відповідній ситуації навичок, що є у суб'єкта, та умінь. Лежачі в їх основі операції спочатку усвідомлені; у міру їх відпрацювання і автоматизації вони перестають усвідомлюватися.

3. Механізми і процеси підпорогового сприйняття об'єктів. Об'єкти, що сприймаються на цьому рівні, не дані у вигляді образу і не усвідомлюються суб'єктом, проте вони здійснюють регулювальний вплив на реалізацію його діяльності.

4. Надусвідомлені явища (неусвідомлювані механізми творчих процесів, результати яких усвідомлюються як художні образи, наукові відкриття, прояви інтуїції, натхнення, творчого осяяння тощо).

5. Структури суспільного неусвідомленого — неусвідомлювані мовні, культурні, ідеологічні і інші схематизм, міфи і соціальні норми, які визначають світосприймання людей, що належать до даної культури (див. Пралогічне мислення).

Неусвідомлюваний характер функціонування істотної частини психічного апарату людини — неминучий наслідок його будови. Неусвідомлювані процеси не вимагають контролю з боку свідомості, що дозволяє розвантажити її для виконання інших завдань. Разом з тим можливість усвідомлення (але не постійна усвідомленість) мотивів, які керують людиною, внутрішньо особистісних конфліктів і структур суспільного несвідомого дозволяє людині піднятися на вищий ступінь керування своєю поведінкою. (Д.О.Леонтьєв) [9, с. 52].

2. Завдання і методи психології

1. Сучасна психологія і її завдання

1. Психологія = філософія, методологія

Психологія – наука про закономірності, механізми і феномени психічної діяльності, що забезпечує взаємовідношення живих істот з оточуючим їх світом [7, с. 549]. *Філософія* – наука про загальні принципи буття, загальні закони розвитку природи, суспільства, пізнання, що є основою узагальненої системи поглядів на світ і ставлення людини до світу – пізнавальне, ціннісне, соціально-політичне, етичне, естетичне [7, с. 726]. *Методологія* – система принципів, що визначають структуру, понятійний апарат, методи побудови наукової теорії [7, с. 366].

Психологія (від грецьк. psyche — душа + logos — учення, наука) — наука про закономірності розвитку і функціонування психіки як особливої форми життєдіяльності. Взаємодія живих істот з навколишнім світом реалізується за допомогою якісно відмінних від фізіологічних, але невіддільних від них психічних процесів, актів, станів. Протягом сторіч явища, що вивчаються психологією, позначалися загальним терміном «душа» і вважалися предметом одного з розділів філософії, названого в XVI ст. психологією. Відомості про вказані явища накопичувалися і в багатьох інших напрямах досліджень, а також у різних сферах практики (особливо медичній і педагогічній). Своєрідність цих явищ, їх даність людині у формі безпосередніх, не відчужених від неї переживань, їх особлива пізнаваність, обумовлена здатністю індивіда до самоспостереження і самозвіту про них, їх інтимно-особистісна цінність тлумачились релігійно-ідеалістичними вченнями як показник їх породжуваності особливою суттю. На противагу цьому розвивалася матеріалістична традиція, орієнтована на союз психології з природознавством, яка укріплювала наукове знання про психіку, виходячи з досягнень у вивченні її матеріального субстрату (органів чуття і мозку).

З середини XVI ст. завдяки експериментальній роботі, що набула значного поширення, психологія почала відособлятися і від філософії, і від фізіології, оскільки встановлені в лабораторіях закономірності психіки не співпадали з анатомо-фізіологічними. Було показано, що психічні процеси, будучи продуктом взаємодії індивіда із зовнішнім середовищем, самі є активним причинним чинником (детермінантою) поведінки. Унаслідок такого тісного взаємозв'язку поведінки і психіки в сучасній психології отримало широке визнання діяльнісне розуміння предмету психології (див. Діяльнісний підхід в психології). Хоча діяльність не є предметом вивчення однієї лише психології, психологічний підхід робить істотний внесок в комплексне дослідження реальної людської діяльності і поведінки тварин.

Наукове дослідження генетично первинних форм поведінки і психіки (а також її патологічних проявів) утвердило пріоритет об'єктивних методів, які надалі стали визначальними для психології. В той же час і самоспостереження зберігає значення важливого, але допоміжного джерела інформації про людську психіку, сутнісною характеристикою якої є свідомість. Будучи породженням і функцією соціальних (надіндивідуальних) процесів, свідомість індивідуального суб'єкта має свою системну смислову організацію, що додає різним проявам психіки (пізнавальним, мотиваційно-афективним; операційним, особистісним) властивості, що якісно відрізняють їх від психіки тварин. Можливість збагнення процесів свідомості незалежно від рефлексії (самозвіту) про них суб'єкта обумовлена тим, що вони виникають і розвиваються в об'єктивній системі його стосунків з іншими людьми, навколишнім світом. У цій же системі, «вдивляючись» в інших, суб'єкт набуває здатності міркувати про внутрішній план своєї поведінки (див. Я-концепція). Не всі компоненти цього плану перекладаються на мову свідомості, але і вони, утворюючи сферу несвідомого, служать предметом психології, яка виявляє характер відповідності дійсних мотивів, установок (атитюдів), соціальних орієнтацій особистості уявленням про них, що склалися у неї. Як усвідомлювані, так і неусвідомлювані психічні процеси здійснюються нейрогуморальними механізмами, що працюють за фізіологічними законами (див. Гуморальний), але здійснюються не за цими законами, а за своїми власними, оскільки в психіці людини представлені дійсність природна і соціокультурна, і життя конкретної особи. Залежність людської поведінки від біологічних і соціальних чинників визначає своєрідність її дослідження в психології, яка розвивається в «діалозі» між даними про природу і про культуру, інтегрованими в її власні поняття, що не зводяться до інших і у свою чергу використовуються іншими науками.

Філософсько-психологічне вчення про діяльність і свідомість як активне віддзеркалення реальності, обумовлене суспільно-історичною практикою, дозволяє з нових методологічних позицій досліджувати основні проблеми наукової психології, серед яких виділяються психофізіологічна проблема (про відношення психіки до її тілесного субстрату), **психосоціальна** (про залежність психіки від соціальних процесів і її активної ролі в їх реалізації конкретними індивідами і групами), **психопраксична** (про формування психіки в процесі реальної практичної діяльності і про залежність цієї діяльності від її психічних регуляторів — образів, операцій, мотивів, особистісних властивостей), **психогностична** (про відношення чуттєвих і розумових психічних образів до реальності, що відображається ними) і ін. Розробка цих проблем ведеться на основі **загальнонаукових принципів**: 1) детермінізму (розкриття обумовленості явищ дією чинників, що створюють їх); 2) системності (трактування цих явищ як внутрішньо зв'язаних компонентів цілісної психічної організації); 3) розвитку (визнання перетворення, зміни психічних

процесів, їх переходу з одного рівня на інший, виникнення нових форм психічних процесів).

В ході розробки основних проблем психології сформувався її **категоріальний апарат**, в якому виділяються категорії образу, мотиву, дії, особистості тощо. Дослідницька практика психології невіддільна від соціальної: від суспільних потреб, пов'язаних з вирішенням завдань навчання, виховання, відбору кадрів, використовуваних у матеріальному і духовному виробництві, стимулюванні діяльності особистості і колективу тощо.

Категоріальний лад психології, відображаючи психічну реальність в її самобутніх характеристиках, служить основою, «стовбуром» всього різноманіття відгалужень сучасної психології, виступаючих у вигляді окремих галузей, багато хто з яких придбав нині самостійний статус (Вікова психологія; Диференціальна психологія; Зоопсихологія; Інженерна психологія; Космічна психологія; Математична психологія; Медична психологія; Нейропсихологія; Загальна психологія; Патопсихологія; Педагогічна психологія; Психогенетика; Психогігієна; Психодіагностика; Психолінгвістика; Психометрія; Психосемантика; Психологія мистецтва; Психологія науки; Психологія пропаганди; Психологія спорту; Психологія творчості; Психологія праці; Психологія управління; Політична психологія; Психотерапія; Психофармакологія; Психофізика; Психофізіологія; Спеціальна психологія; Соціальна психологія; Порівняльна психологія; Економічна психологія; Етнопсихологія; Юридична психологія і ін.).

Диференціально-інтеграційні процеси, що перетворили психологію в «кущ» галузей, обумовлених запитами різних сфер практики, що зіштовхують психологію із специфічними для кожної з них проблемами. Ці проблеми, як правило, комплексні, і тому розробляються багатьма дисциплінами. Включення психології до складу міждисциплінарних досліджень і участь у них продуктивні лише тоді, коли вона збагачує їх властивими тільки їй поняттями, методами, пояснювальними принципами (див. Психологізм). Разом з тим у результаті контактів з іншими науками психологія сама збагачується новими ідеями і підходами, які розвивають її зміст і категоріальний апарат, що забезпечує її цілісність як самостійної науки (див. Когнітивна наука, Педологія, Людинознавство, Ергономіка).

Серйозний вплив на подальший розвиток психології здійснила передача електронним пристроям деяких функцій, що відбулася в умовах сучасної науково-технічної революції, які були раніше унікальним надбанням людського мозку, функцій накопичення і переробки інформації, управління і контролю. Це дозволило широко використовувати у психології кібернетичні і теоретико-інформаційні поняття і моделі, що сприяло формалізації і математизації психології, впровадженню в неї більш строгого системного стилю мислення з його перевагами, обумовленими застосуванням логіко-математичного апарату, комп'ютерів і інших засобів одночасно. Автоматизація і кібернетизація різко підвищили зацікавленість в ефективному вико-

ристанні і культивуванні функцій людини, які не можуть бути передані електронним пристроям, перш за все творчих здібностей, що забезпечують подальший науково-технічний прогрес. Вивчення проблем «штучного інтелекту», з одного боку, творчості — з іншого, стають у сучасну епоху важливими напрямами психологія (див. Когнітивна психологія).

Разом з ними стрімко розвиваються соціальна психологія і психологія управління, які розв'язують задачі, що стосуються ролі «людського чинника» в розвитку суспільства, в процесах управління, а також дослідження, пов'язані з освоєнням космічного простору, демографічними, екологічними і іншими актуальними проблемами сучасності. Включеність психології у багатоплановий контекст взаємодії різних соціальних, природних і технічних наук (на рівні як фундаментальних, так і прикладних досліджень) визначає важливу роль психології у сучасному духовному житті, її безпосередній зв'язок із соціально-політичними процесами у сучасному світі (Політична психологія; Прикладна психологія; Психологія мистецтва; Психологія комп'ютеризації; Психологія сценічного мистецтва; Сексологія; Екологічна психологія і ін.).

Додання ліричне: Психологічні знання про людську поведінку і способи управління нею, про людську душу з'явилися задовго до появи наук про людину і психології. Такі знання спочатку фіксувалися в міфології і мистецтві у формі образів (див. Психологія мистецтва), а у філософії — у формі роздумів, виражених у слові. Подібний «філологічний» спосіб розвитку знань про душу переважав і в психології як у науці про душу, що виникла в XVI ст., аж до середини XIX ст., коли зародилася експериментальна психологія. Остання почала вивчати ізольовані сили душі, давши їм назву психічних функцій і зберігши психології не тільки назву психологія, але і значення слова психологія як науки про душу. Хоча первинний сенс слова психологія все більше і більше випаровувався. Метою психології, як і всякої іншої природничої науки, стало виявлення законодоцільних механізмів і способів їх дії.

У результаті сьогодні співіснують психологічні знання, виражені художником у формі образу, філософом у формі слова і психологом у формі дії (операції, процедури). Завдяки орієнтації на механізм, наука самозванно привласнила собі виняткове право на об'єктивність. Сліди зневаги до образу і слова (у тому числі до інтроспекції) видно і зараз, що навряд чи доцільно приписувати чиєму-небудь злому наміру. Необхідні пильна увага і далеко не проста робота, щоб виявити схожість між образом, словом і дією, навіть коли вони описують один і той же об'єкт. Чи легко в дослідженнях пам'яті побачити Мнемозіну або в будь-якому підручнику психології побачити душу, смислообраз якої був створений спільними зусиллями діячів мистецтва, філософії, релігії. Душу в підручнику психології не впізнає не тільки студент, але і автор книги. Ще важче, коли цей смислообраз не забутий, а зберігається і збагачується в культурі, а, отже, і в житті. Він такий же внутрішньо на-

пружений і недомовлений, як і раніше, і волає до науки, щоб вона зробила його, нарешті, предметом своєї уваги і вивчення.

Не можна сказати, що психологи зовсім забули смислообраз душі. Вони, швидше, витісняють його, тобто здійснюють його діяльнісно-семіотичну переробку, підсумком якої виявляються асоціації, гештальти, поведінка, його плани і структури, реакції, рефлекси, нейронні мережі, установки, відношення, віддзеркалення, значущі переживання, діяльності, дії, операції, орієнтування, значення, смисли, когнітивні структури і так далі — все те, що в різні періоди розвитку психології виступало як її предмет дослідження або головної одиниці (і засобу) аналізу. У кожному окремому випадку виявляється неповнота отримуваного знання і шукаються нові шляхи і способи її подолання.

Психологія — багатопредметна наука і кожен новий предмет дослідження розширює її «тіло» і лише трохи збагачує душу. Не дуже допомагає і зміна методологічних принципів, керівних по відношенню до загальної стратегії досліджень. Психологи займали різні позиції, з яких розглядали вибраний об'єкт вивчення: діалектичну і метафізичну, аналітичну і синтетичну, елементаристську і цілісну, якісну і кількісну, динамічну і статистичну (імовірнісну), синхронічну і діахронічну, енергетичну і інформаційну, алгоритмічну і евристичну тощо. При вивченні психіки випробувалися також біологічний, психологічний, соціологічний і так далі підходи. Радянській психології надали погану послугу зовнішні по відношенню до неї методологічні принципи: віддзеркалення, детермінізму, системності, єдності свідомості і діяльності. Розумний принцип розвитку не міг компенсувати шкоду, що заподіювалася іншими. Виручало те, що вони в значній мірі і існували окремо від психології і вимовлялися не по суті, а як заклинання, які зараз за інерцією вимовляються переважно в дисертаціях.

Психологи все ж таки послухалися поради П.Файерабенда і зробили «методологічний передих». У психології давно не видно «системостворювальних» праць. Невідомо, скільки продовжиться ця пауза, під час якої корисно не тільки оглядітися, але і обернутися назад, звернутися до витоків, до початкового смислообразу психології як науки, послухатися поради Кободайсі: «Не йди слідами стародавніх, але шукай те, що шукали вони». Звичайно, ні поспішати, ні квапити у цій справі не варто. О.О.Ухтомський колись відмітив: люди спочатку научаються ходити і лише потім замислюються над тим, як їм це вдалося. Якщо замислюються! Психологія сильна своєю різноманітністю, яка збільшує її пояснювальний і практичний потенціал. Прикладом для психології може служити фізика, що розшифрувала смисловий образ апейрона-атома через майже 2,5 тис. років. Але смисловий образ душі, принаймні, повинен витати над психологією, як витає сенс над кожною руховою задачею. Наявність такого смислообразу стане хорошим щепленням від надмірних спрощень психологічної реальності, яким немає чис-

ла, можливо, змусить подивитися на неї по-новому, а ще краще — розширити її.

Безперечно, відмова від суб'єктивного, прагнення до об'єктивності досліджень принесли свої плоди. Але мабуть настала пора розширити саме поняття об'єктивного, включивши в нього суб'єктивне. Ухтомський давно говорив, що суб'єктивне не менш об'єктивне, чим так зване об'єктивне. У цьому же дусі роздумував О.М.Сєвєрцов, кажучи, що психіка — чинник еволюції. До речі, і людська свідомість має відповідний історичний процес і, можливо, наївно сподівається на ноосферу. Не можна сказати, що ідея розширення об'єктивного дуже оригінальна. Психоаналіз до цього прийшов давно, зробивши сновидіння знаряддям і засобом своєї роботи.

Розширення сфери об'єктивного — це більше, ніж зона найближчого розвитку психології. Дуже може бути, що у так званому суб'єктивному поміщена таємниця цілісності, за якою так сумували і сумують багато психологів. Наприклад, видатний психолог сучасності Дж. Брунер написав у своїй автобіографії: «Я не відчуваю, щоб мої роботи зробили революцію або в моєму власному мисленні, або в стані наук про людину в цілому. У чомусь найважливішому я відчуваю себе невдахою. Я сподівався, що психологія збереже цілісність і не перетвориться на набір дисциплін, що не сполучуються. Але вона перетворилася. Я сподівався, що вона знайде спосіб навести мости між науками і мистецтвами. Але вона не знайшла». Такій самосвідомості ученого, що зробив істотний внесок до розвитку цілісних уявлень про людину, у вивчення її живої душі і свідомості можна позаздрити. Добре б подібна самосвідомість стала прикладом для психологів XXI ст. Тоді можна сподіватися, що який-небудь історик в XXII ст. не повторить крилату фразу початку XX ст., вимовлену В.О.Ключевським: «Раніше психологія була наукою про душу, а зараз стала наукою про її відсутність». На жаль, XX ст. повністю виправдало цей сумний висновок історика. Та все ж в кінці бездушного сторіччя, що пішло, з'явилися філософи, що почали повертати душу в свій дискурс (М.К. Мамардашвілі, Ф.Т. Михайлов). Чи не пора і психологам послідкувати їх прикладу?! (В.П.Зінченко) [9, с. 391].

2. Психіка = необхідність орієнтуватися в навколишньому середовищі

Психіка – властивість високоорганізованої матерії, що виявляється у віддзеркаленні суб'єктом об'єктивної реальності і виконує функції орієнтації і управління життєдіяльністю суб'єкта [7, с. 547]. *Необхідність* – загальний закономірний зв'язок явищ [7. с. 421].

3. Розвиток психіки = розвиток трудової діяльності

Розвиток психіки – кількісні і якісні зміни психіки; процес саморуху від простіших до складніших форм *віддзеркалення і активності* [4, с. 306]. *Розвиток трудової діяльності* – процес оволодіння технологічними

вимогами до того чи іншого виду праці відповідно певним стандартам, і їх перетворення на психологічні патерни, що містять також і власне морально-особистісні характеристики.

Розвиток психіки — послідовні, прогресуючі (які хоча і містять окремі моменти регресу) і в цілому необоротні кількісні і якісні зміни психіки живих істот. Ці зміни обумовлюють перехід живих істот від нижчих (простіших) до вищих (складніших) форм взаємодії з навколишнім середовищем. Визначаючись біологічним, суспільно-історичним і онтогенетичним розвитком життя, зміни психіки включаються в цей процес взаємодії як один із важливих його чинників. Наукове вивчення виникнення і розвитку психіки — шлях пізнання її природи і суті, її життєвого значення.

В світлі сучасних наукових даних психіка в своїй зачатковій формі (чутливості, тобто здатності відчуття) виникла із подразливості живих істот як активне віддзеркалення ними життєво важливих для них змін навколишнього середовища, яке регулює їхню поведінку. Розвиток психіки супроводжувався еволюцією тварин у зв'язку з утворенням і розвитком їхньої нервової системи. Розвиток психіки характеризувався переходом від сенсорних до перцептивних і інтелектуальних (у вищих тварин) способів регуляції поведінки; змінами співвідношення інстинктивних і умовно-рефлекторних її механізмів у бік зростання ролі останніх і пристосуванням тварин до навколишнього середовища. Біологічна еволюція психіки з'явилася «передісторією людського духу» (Ф.Енгельс), становлення якого здійснювалося під визначальним впливом спільної трудової діяльності людей, в процесі виникнення і розвитку людського суспільства (див. Антропогенез). Особливості психіки людини, її свідомість — продукт суспільно-історичного розвитку. В ній на перший план виступив спадкоємний соціальний зв'язок людських поколінь, передача, старшим поколінням молодшому результатів практичної, пізнавальної теоретичної і всякої іншої діяльності, що виникла на її основі, оволодіння молодшим поколінням цими результатами (знаряддями, мовою, знаннями, нормами поведінки і ін.), її роль у подальшому творенні матеріальних і духовних цінностей (див. Засвоєння).

Історичний розвиток психіки людини здійснюється в ході її онтогенезу. Філогенез визначає онтогенез шляхом створення необхідних для нього природних передумов і соціальних умов. Людський індивід народжується з природними можливостями людського психічного розвитку (див. Задатки здібностей, Формування здібностей), які реалізуються в суспільних умовах його життя за допомогою засобів, створених суспільством. Психіка, свідомість розвивається в процесі взаємодії людини із суспільним середовищем, що оточує її, навчання і виховання, оволодіння суспільно виробленими способами дій з різними предметами, мовними засобами спілкування, досягненнями науки, техніки і мистецтва, включення в життя суспільства і його творчу діяльність (див. Провідна діяльність, Навчання і розвиток). Поступо-

во людина стає суб'єктом спілкування, навчання, пізнання і праці; формується як особистість з властивою їй системою психічних якостей, які внутрішньо обумовлюють організованість і стійкість поведінки відповідно до її суспільного положення, свідомості і самосвідомості, що складаються у неї.

У цілому, розвиток психіки здійснюється поступово, але в ньому спостерігаються в деякі періоди скачки розвитку. Кількісні зміни готують якісні зміни психіки, які здійснюються шляхом диференціації цілого, виділення в ньому окремих функцій і нової їх інтеграції. **Диференціація функцій** приводить до виникнення нових дій (перцептивних, мнемічних, мисленнєвих тощо), **інтеграція** — до їх об'єднання, супідрядності, до утворення нових структур психічної діяльності. Нові структури виникають із старих шляхом їх реорганізації. Старе (вироблені раніше дії, операції, образи, поняття тощо) входить у новоутворені структури, зазнаючи при цьому ті чи інші зміни. Нова, більш складна структура готується старою, більш елементарною, що не володіє ознаками цілої нової структури, а тільки її елементами, які синтезуються в новій структурі. Разом з тим ускладнення форм психічної діяльності включає і процеси згортання, стереотипізації окремих компонентів, що є необхідною умовою економного і ефективного їх функціонування. Розвиток психіки людського індивіда — обумовлений і разом з тим активний саморегульований процес. Це — внутрішньо необхідний рух, «саморух» від нижчих до вищих рівнів життєдіяльності, в якому зовнішні обставини, навчання і виховання завжди діють через внутрішні умови; з віком поступово збільшується роль власної активності індивіда в його психічному розвитку, у формуванні його як особистості. Передбачаючи своє майбутнє, усвідомлюючи свої досягнення і недоліки, людина прагне до самоудосконалення за допомогою власної діяльності, навчання, гри, праці і спілкування з іншими людьми. У своєму прагненні до самовиховання і самоосвіти вона виступає як суб'єкт власного розвитку. Активно змінюючи обставини свого життя, людина формує себе як особистість, як суб'єкта діяльності і вчинків.

Рушійними силами розвитку психіки людини як суб'єкта діяльності, як особистості є **внутрішні суперечності**. Суперечності, що виникають в житті людини, між цілями, завданнями і наявними для їх досягнення засобами, між прагненнями і можливостями для їх задоволення, між тенденціями до мінливості і до стереотипії, між старим і новим і так далі вирішуються за допомогою діяльності особистості, поступаючись місцем новим суперечностям.

Онтогенез людської психіки носить **стадіальний характер**. Послідовність його стадій, періодів (дитинство, раннє, дошкільне дитинство, молодший, середній і старший шкільний віки...) незворотна і передбачена. Разом з тим у кожному віковому періоді можна спостерігати значні індивідуальні відмінності у розвитку психіки. Процес розвитку психіки продовжується і в зрілому віці. Його основні чинники: самоосвіта, професійна праця, су-

спільна робота, спортивна і інші види діяльності, сімейне життя, виховання своїх дітей [9, с. 415].

Засвоєння — процес «відтворення» індивідом історично сформованих, суспільно вироблених здатностей, способів поведінки, знань, умінь і навичок, процес їх перетворення на форми індивідуальної суб'єктивної діяльності. Процес засвоєння починається з моменту народження і різноманітними шляхами здійснюється протягом всього життя людини, будучи основою розвитку психіки і поведінки.

В даний час історично склалися наступні основні форми засвоєння — безпосередньо-емоційне спілкування, предметно-маніпулятивна, ігрова, учбова, суспільно корисна і власне трудова **діяльність** (див. Провідна діяльність). Цій послідовності відповідають основні вікові періоди життя сучасної людини. Кожна форма засвоєння пов'язана з визначеним суспільно заданим змістом, суб'єктивне відтворення якого приводить до відповідного рівня психічного розвитку. Ці форми засвоєння взаємозв'язані і взаємодоповнюють одна одну. Наприклад, ігрова діяльність — головна форма засвоєння в дошкільному віці — в зміненому вигляді існує і в більш старших віках, поєднуючись з навчанням і працею. Див. також Наслідування.

Для засвоєння характерна наступна особливість: воно здійснюється в процесі власної діяльності індивіда з предметами матеріальної і духовної культури.

Засвоєння містить наступні основні компоненти: 1) предмети культури, що втілюють здатності, знання, уміння і навички людей (зміст засвоєння); 2) способи задавання цих предметів, відповідні певній формі їх засвоєння (наприклад, ігровій формі засвоєння взаємин людей відповідає їх задавання у вигляді ролей); 3) практична і пізнавальна діяльність, адекватна діяльності, втіленій в предметах культури. Результати засвоєння виражаються у вигляді, з одного боку, засвоєних людиною знань, умінь і навичок, з іншого — здатностей, що характеризують певний рівень психічного розвитку, який служить передумовою засвоєння більш складного змісту (наприклад, лише достатньо розвинена мотивація і здатність уяви дозволяють дитині перейти від ігрової до учбової діяльності).

Зміст засвоюваного, спосіб його пояснення, а також відповідні їм види діяльності спочатку виступають перед людиною як зовнішні зразки (предмети вжитку і прийоми користування ними; сюжет і ролі гри; правила орфографічних і математичних дій; манера поведінки тощо). Умови засвоєння завжди створюються для даних індивідів іншими людьми — батьками, вихователем, вчителем, колективом однолітків, які персоніфікують у собі суспільний досвід. Лише через спілкування індивід опиняється в ситуаціях, що вимагають від нього засвоєння деякого змісту у відповідній формі. Тому засвоєння завжди виступає як процес інтеріоризації, тобто відтворення у формах суб'єктивної (внутрішньою) діяльності спочатку ззовні заданих зра-

зків суспільного досвіду і засобів орієнтації в ньому. Різні сторони цієї загальної особливості засвоєння є об'єктом багатьох досліджень у психології (П.Жане, Л.С.Виготський, Ж.Піаже, О.М.Леонтьєв, П.Я.Гальперін і ін.).

На основі безпосередньо-емоційного спілкування з дорослими (комплекс пожвавлення тощо) у немовлят формуються початкові орієнтовні і сенсомоторні (маніпулятивні) дії. У співпраці з дорослими діти переддошкільного віку в процесі предметно-маніпулятивної діяльності засвоюють суспільно вироблені способи вживання речей, предметно-знаряддєві операції (у дітей складається «практичний», сенсомоторний інтелект). Для ігрової діяльності характерний ряд прийомів (прийняття дитиною на себе ролі дорослих людей, перенесення значення дії з одного предмету на інший тощо), завдяки яким діти дошкільного віку відтворюють взаємини дорослих. На цій основі відбувається засвоєння дітьми суспільного смислу дії, формується прагнення до суспільно значущої і суспільно оцінюваної діяльності (перш за все до навчання). Молодші школярі в процесі учбової діяльності засвоюють системи наукових знань, художніх образів, етичних цінностей і правових норм. У них формуються довільність психічних процесів, здатність до дій в розумовому плані, основи теоретичного мислення. У підлітковому віці провідною є суспільно корисна діяльність, в яку вплітаються різні види особистого спілкування. За допомогою їх підлітки відтворюють і засвоюють загальні взаємини дорослих, характерні для даного суспільства. Орієнтація на них дозволяє підліткам засвоювати відповідні норми і способи оцінки поведінки. В результаті у них формується особистісний сенс життя людини, свідомість, що служить передумовою для подальшої учбово-професійної і власне трудової діяльності. У праці людина не тільки використовує раніше придбані знання, уміння і навички, але і продовжує засвоювати як нові виробничі уміння, так і норми громадянської поведінки.

Кожній формі засвоєння властиві особливі закономірності. В даний час найдетальніше вивчені особливості засвоєння, що відбувається у формі шкільного навчання. Специфічним способом формування учбової діяльності служать тут учбові завдання, що спеціально направляють активність школярів на придбання необхідних теоретичних знань і практичних умінь (у відмінність, наприклад, від гри, де засвоєння виступає як її побічний продукт). Так, перед школярами прямо ставляться учбові завдання з оволодіння поняттям числа або деякого фізичного закону. При виконанні цих завдань у дітей за допомогою вчителя формується пізнавальна діяльність, адекватна тій, яка здійснювалася людьми при створенні понять. Ця діяльність будується за зовнішніми зразками і на дидактичному матеріалі, представленому наочно або через словесні описи. Учбова робота школяра полягає в практичному або уявному розчленовуванні матеріалу на компоненти і в новому їх об'єднанні (аналіз і синтез), у виділенні істотних компонентів, у дослідженні їх зв'язків із зовнішніми проявами об'єкту (абстракція і узагальнення). Відбувається цілеспрямоване уявне створення учнями об'єкту понять, що ви-

вчаються. Усередині цієї діяльності здійснюється запам'ятовування його боків, способів їх зв'язку, а також прийомів застосування в практичних ситуаціях. Основними ланками засвоєння, що протікає в умовах розв'язання учбової задачі, виступають предметна і уявна робота з дидактичним матеріалом, запам'ятовування (мимовільне і довільне) його змісту і подальше застосування знань на практиці. Див. також Розумові дії. [9, с. 506].

Провідна діяльність — діяльність, виконання якої визначає формування **основних психологічних новоутворень** людини на даному ступені розвитку її особистості. Усередині провідної діяльності відбувається підготовка, виникнення і диференціація інших видів діяльності (О.М.Леонтьєв, Д.Б.Ельконін). Суть концепції можна сформулювати у вигляді закону (принципу) провідної діяльності, що затверджує існування відповідності між стадією психічного розвитку і певним видом провідної діяльності.

Значення провідної діяльності для психічного розвитку залежить, перш за все, від її змісту, від того, які боки дійсності людина відкриває для себе і засвоює в процесі її виконання (див. Засвоєння). Сучасні дані про особливості розвитку психіки людини в онтогенезі дозволяють виділити наступні види провідної діяльності: 1) безпосереднє спілкування немовляти з дорослими; 2) предметно-маніпулятивна діяльність, характерна для раннього дитинства; в процесі її виконання дитина засвоює способи дій, що історично склалися, з певними предметами; 3) сюжетно-рольовагра, характерна для дошкільного віку; 4) учбова діяльність молодших школярів. З приводу діяльності підлітків у вітчизняній літературі висловлювалися різні гіпотези: спілкування з однолітками (Д.Б.Ельконін, Т.В.Драгунова), суспільно корисна (просоціальна) діяльність (Д.Й.Фельдштейн, В.В.Давидов), самовизначення, рольове експериментування, референтно значуща діяльність і тому подібне (див. Підлітковий вік).

На кожному етапі дитинства провідна діяльність не виникає відразу в розвиненій формі, а проходить певний шлях становлення. Її формування відбувається під керівництвом дорослих у процесі навчання і виховання. У свою чергу, виникнення нової провідної діяльності не означає відміни тої, яка була провідною на попередньому етапі. Той чи інший період психічного розвитку характеризується своєрідною **системою** різних видів діяльності, але в цій складній системі провідної діяльності займає особливе місце, визначаючи виникнення основних змін у психічному розвитку на кожному окремому етапі. Див. Діяльність дитяча.

Додання ред.: 1. Фактично, концепція провідної діяльності розроблялася переважно для періоду життя, який вивчається в межах дитячої психології, причому, як ще недавно було прийнято в нашій психології, в ці межі входив і підлітковий вік (і частково навіть юнацький). 2. Останнім часом ця концепція зустріла ряд критичних зауважень. Їх спектр тягнеться від окремих поправок (наприклад, наголошувалася некоректність застосування са-

мого поняття діяльності відносно активності немовляти, у зв'язку з чим пропонувалося трактувати діяльність у цьому і наступному віці як сукупну і сумісну) до практично повного заперечення головних положень, зокрема самого принципу виділення провідних видів діяльності для різних стадій психічного розвитку. Зокрема, А.В.Петровський вважає, що концепція провідної діяльності непридатна до процесу розвитку особистості в цілому і в кращому разі обмежується тільки однією стороною цього процесу — розвитком психіки (точніше, когнітивним розвитком; що, втім, зовсім немало, враховуючи важливість інтелекту для розвитку особистості). Уявлення про те, яке в той же час захищається автором, що розвиток особистості (і не тільки особистості, але і колективу) здійснюється в діяльності і його визначальним чинником служить діяльнісно-опосередкований тип взаємин, повністю укладається в межі звичайного діяльнісного підходу і принципово не суперечить концепції провідної діяльності (див. Діяльнісного опосередковування міжособистісних стосунків теорія, Діяльність як методологічна проблема психології, Особистість). [9, с. 61].

Людинознавство (від грецьк. *anthropos* — людина + *logos* — слово) — широке коло знань, що охоплює в тій чи іншій мірі всі розділи духовної культури, в центрі якого знаходяться питання про те, що таке людина (в чому її суть або природа), як вона взаємозв'язана з навколишнім світом, у чому сенс її існування, якою вона повинна бути, в який спосіб вона може стати краще. Інакше кажучи, під людинознавством розуміється той зміст духовної культури, який служить задоволенню потреби людей в самопізнанні і самовдосконаленні. Якщо допустити синонімію «людинознавства» і «антропології», то можна виділити принаймні, чотири значення людинознавства, що розрізняються за своєю широтою: 1) людинознавство як вся сукупність знань про людину; 2) людинознавство як всі науки про людину (наукове людинознавство); 3) людинознавство як комплексна наука про людину (західний варіант антропології); 4) людинознавство як фізична (у ідеалі біологічна) антропологія (сучасна модель антропології).

Знання можуть бути не тільки наукові, але і позанаукові — фольклорні, міфологічні, філософські, релігійні, художні, житейські і «паранаукові» (хіромантія, френологія, астрологія, графологія, фізіогноміка, парапсихологія). Позитивістські вимоги строгого розмежування знання і віри, теорії і гіпотези, науки і метафізики далеко не завжди здійснимі і корисні. Принципові труднощі з визначенням **ступеня достовірності знання** виявляються у всіх науках, не виключаючи природничих. У гуманітаріїв вони зростають до таких розмірів, що доводиться миритися з невідтворними фактами, суб'єктивними звітами, розуміючими методами, науковими алегоріями і метафорами, прагматичними критеріями істини. За межами науки — у сфері метафізики і релігії з їх трансцендентними питаннями і предметами — також ведеться пошук і обґрунтування гуманітарного знання. Очевидно, позанау-

кове людинознавство зберігає фундаментальне значення для гуманістичних напрямів у педагогіці (див. Психологічна педагогіка), психотерапії медицині, політиці і так далі.

Першим кроком людини в духовній творчості і пізнанні себе було створення **міфів**. Примітно, що найпоширенішими серед них були антропогонічні міфи, що розповідають про походження людини, її окремих органів, властивостей або здатностей. Історико-етнографічна колекція міфів вражає своїм сюжетним і поетичним багатством: у ній відшукуються і розповіді про космічне походження людей, і про процес еволюційного перетворення мавпи на людину. Великою різноманітністю відрізняються різні міфи і міфи про душу. Аналіз величезної кількості даних археології, етнографії, міфології, фольклоризму і лінгвістики дозволяє з упевненістю припускати зародження у первісного Homo sapiens складної системи вірувань, звичаїв і обрядів, що спираються на ідею про з'єднання в людині двох різних витоків: душі і тіла (див. Анімізм, Дуалізм, Психофізична проблема). Кажучи мовою німецької класичної філософії, душа первісної людини, що усвідомила себе, піднеслася до стану духу.

Людина — її повсякденні праця і турботи, героїчні справи і авантюрні пригоди, бурхливі пристрасті і ніжні почуття, різноманіття людських доль, характерів, мотивів — займає центральне місце в **художній творчості**, особливо в літературній (див. Психологізм). Світ художніх образів має особливо велику цінність для психології і інших наук, пов'язаних з людською душею; відзначимо, зокрема, той факт, що літературні персонажі досить часто служать прототипами і епонімами для психологічних і психіатричних концептів (наприклад, ефект Пігмаліона, принцип Полліанни, синдроми Аліси в країні чудес, Манілова, Хлестакова і Мюнхгаузена; цей список можна було б розширити за рахунок назв синдромів і комплексів, пов'язаних з міфологічними особами, — Геракл, Едіп, Діана, Каїн і т. ін.). Можна вважати цілком ґрунтовним давню пропозицію Гордона Олпорта зв'язати літературний підхід до дослідження особистості з науковим, створивши науково-гуманістичну систему вивчення особистості (див. Знання живе, Психологія мистецтва). Така система повинна бути взаємокорисною, оскільки, як писав Анатоль Франс: «Наука без літератури схемна і груба; література без науки порожня, бо суть літератури — знання».

Інтерес до людини виявляється біля самого витоку великої старогрецької **філософії**. Її заклик до людини — пізнати себе, підкріплений авторитетом Сократа, став символічним девізом всього людинознавства. Першим, хто цілком ясно поставив завдання системи людинознавства як світогляду був І.Кант. В «Антропології з прагматичного кута зору» (1798) міститься важлива думка, що призначення культури полягає в тому, щоб зробити людину своїм головним предметом пізнання і перетворення. За Кантом, антропологія, як «учення, що стосується людини і викладене в систематичному вигляді», заслуговує назви «світознавство». Його джерелами Кант

уважав: самоспостереження; спостереження за іншими людьми; повідомлення мандрівників про інші народи; загальну історію і біографії; художню літературу. Відродження філософської антропології в XX сторіччі пов'язують з творчістю М.Шелера. Шелер і його послідовники (Р.Плеснер, А.Гелен, А.Портман і ін.) прагнули з'єднати філософську традицію вчень про людину з найважливішими результатами наукового вивчення людини, збираючись створити цілісний образ людини.

Велике і неоднорідне **релігійне знання** про людину. По-перше, людина завжди була одним з найважливіших об'єктів віровчення, унаслідок чого самопізнання виступало як необхідний елемент виховання людини. В систематичному і розтлумаченому вигляді канонічні знання про людину представлені в релігійній (теологічній) антропології. По-друге, самоаналіз, самоконтроль і самовипробування відвіку практикувалися як способи етичного вдосконалення людини в самих різних релігійних системах, зокрема в піфагореїзмі, індуїзмі, буддизмі, суфізмі і християнстві. Систематизацією подібних способів займається аскетичне богослов'я (аскетика, див. Аскетизм). По-третє, релігійні мислителі займалися глибокими науково-філософськими дослідженнями людини, намагаючись пояснити незрозумілі і дивовижні її властивості. «І люди йдуть дивуватися гірським висотам, морським валам, річковим просторам, океану, що охоплює землю, кругообертанню зірок, — а себе самих залишають осторонь!» (Августин).

Науки про людину прийнято підрозділяти на природні і гуманітарні. До перших відносять, наприклад, генетику, анатомію і фізіологію людини, фізичну антропологію, медицину. Гуманітарні науки перш за все цікавляться явищами, які виділяють людину з тваринного світу, тоді як природні науки акцентують те, що об'єднує людину з тваринами — гени, анатомічна будова, рефлекси, біохімія і тому подібне. За давньою традицією, до гуманітарних наук зараховані науки, що вивчають людину в сфері її розумової, етичної і суспільної діяльності: археологія, філологія, мовознавство, історія, соціологія, етнологія, мистецтвознавство, міфологія, педагогіка, кримінологія, правознавство, політологія, психологія людини, антропогеографія і ін. Вдало визначив термін «гуманітарні науки» культуролог Г.Д.Гачев (1991): «**Гуманітарні** (від *homo*) — займаються людиною, її психікою, матеріальною і духовною культурою, суспільством людей. Це є самосвідомість людства, виконування Сократової заповіді: «Пізнай самого себе», є рефлексія всередину людини і в побудований нею штучний світ культури». Проте не всі науки однозначно розподіляються на категорії природні і гуманітарні (прикладом є якраз психологія людини).

Питання про розмежування наук про людину і суспільство вельми хитре і ґрунтовно заплутане. Проводити межу між ними — заняття малопродуктивне. Західні соціологи давно змирилися з труднощами розмежування соціології і інших гуманітарних наук, вважаючи за краще говорити про тісні узи соціології з антропологією, психологією, економікою, політологією, іс-

торією — її «двоюрідними сестрами». Всі вони об'єднуються під різними іменами: «соціальні науки», «біхевіоральні науки», «суспільно-психологічні науки» (Пітірім Сорокін) і так далі. Особливо відзначимо, що в англомовних країнах антропологія — це комплексна наука, що включає не тільки фізичну (біологічну) антропологію, але і культурну, соціальну і психологічну антропології, а також доісторичну археологію і етнолінгвістику. Своєрідність цього об'єднання полягає в тому, що воно не виключає інших об'єднань даних наук або ж їх самостійного існування (в плані організації досліджень, підготовки фахівців і систематизації знань). Фактично, деякі науки мають як би подвійне або потрійне громадянство (наприклад, етнопсихологія). Можна сказати, що ідея Ф. Бекона про приналежність наук про суспільство до людинознавства довела свою життєздатність. Також безпідставні зусилля відокремити від людинознавства «науки про дух». Розуміючи це, Е. Кассірер для свого «Есе про людину» вибрав характерний підзаголовок: «Вступ у філософію людської культури».

З ідеєю подолання роздробленості «вітчизняних» наук про людину в 1960-х р. виступив психолог Б.Г.Ананьєв. Закликаючи до об'єднання мало не всіх наук навколо проблеми людини, центральне місце він відвів психології (див. Психологізм). У цьому заклику не враховується, що і лінгвісти, і географи, і навіть фізичні антропологи в не меншій мірі усвідомлюють положення своїх наук як таких, що зв'язують природо - і суспільствознавство. Інший підхід до інтеграції наукового людинознавства розроблявся філософом Г.П.Щедровицьким. У його концепції дотримується принцип рівноправ'я наук, хоча завдання інтеграції ставиться не по відношенню до масивів знання, створюваних окремими науками, а по відношенню до трьох «полярних визначень» людини: як функціонального елементу соціальної системи, як вільної і суверенної особи, як організму. Звичні образи структури людинознавства — «сходи», «дерево», «листковий пиріг», «ієрархія». Психологія в них або взагалі не представлена як самостійна наука (О. Конт), або займає серединне положення між соціальними і біологічними науками. Більш ефективний інший образ — сферична структура, в якій немає розділення на крайніх і серединних, на вищих і нижчих, але може бути введена багатовимірна система координат і полюсів. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 540].

4. Природознавство = загальна біологія, фізіологія, неврологія, еволюційне вчення

Наука – сфера діяльності, функцією якої є вироблення і теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність, що умовно підрозділяються на природничі, суспільні, технічні [7; 403 – 404]. *Загальна біологія, фізіологія, неврологія, еволюційне учення* – теоретична систематизація природничонаукових знань про психіку як багатоаспектний феномен.

Соціобіологія — галузь на стику сучасної біології, психології і соціогуманітарного знання, що вивчає еволюційно-генетичні основи соціальної поведінки тварин і людини. Визначаючи поняття «адаптивність», сучасна еволюційна біологія в найзагальнішому вигляді формулює його як успіх у відтворенні генів, тобто в здатності залишати сильних у репродуктивному відношенні нащадків. Тому, вважають соціобіологи, будь-яка жива істота, в тому числі і людина, не може опинитися поза дією «репродуктивного імперативу» як своєрідного регулятора (у разі людини — морального), який є властивим її біологічному статусу і ієрархізує мотиваційно-потребову (у разі людини — ще і ціннісну) сферу.

Згідно соціобіологам (Е.Уїлсон, Р.Докінс, Р.Тріверс і ін.), роль генотипу по відношенню до розвитку індивіда виступає в двох взаємозв'язаних планах: 1) як програма, на основі якої і при взаємодії з середовищем складається фенотип; 2) як кінцева мета фенотипічного існування. Принцип «репродуктивного імперативу» стверджує, що «прагнення» генів до самовідтворення є детермінантою взаємин між індивідами, діяльність яких повинна забезпечити генам безпеку. При цьому терміни, представлені в лапках, не відносячись безпосередньо до внутрішньої мотивації живої істоти, використовуються в соціобіології для того, щоб уникнути громіздких виразів типу: індивіди поводяться так, як ніби хочуть максимізувати свою генетичну пристосованість.

Згідно введеним Е.Уїлсоном і Ч.Ламсденом уявленням про **гено-культурну коеволюцію**, культура формується біологічними імперативами, а біологічні властивості несуть відбиток історії культури: маловірогідні як чисто генетична, так і чисто середовищна моделі передачі культури, найбільш вірогідна модель гено-культурної коеволюції: культура забезпечує біологічну адаптацію людини і не є антагоністом еволюційно-генетичного процесу. Гени зумовлюють якісь структури в психіці людини (епігенетичні правила), генетична мінливість яких визначає, принаймні, частину внутрішньо популяційної мінливості психічних особливостей. Індивіди, чиї вибори сприятливі для виживання і відтворення їхнього генетичного матеріалу усередині сучасної їм культури, передають більше генів майбутнім поколінням, що, у свою чергу, відбивається на структурі епігенетичних правил.

Соціальність розглядається в соціобіології як продукт еволюційно-генетичного процесу. При цьому «первинним соціумом», що має біологічну природу, оголошується зв'язок «батьки — дитина», виступаючий «як пристрій, що увіковічує гени». Виховання дітей носить генетично-адаптивний характер, служить власному «генетичному інтересу» батьків. Репродуктивний імператив наполегливо вимагає: відтворюй свої гени яким завгодно способом — чи то залишаючи багато нащадків, чи то забезпечуючи кращі можливості для подальшого відтворення невеликої кількості нащадків. Батьківська прихильність зворотно пропорційна рівню народжуваності. Кожне покоління людей є нащадками індивідів, що розглядають відтворення генів як пози-

тивну цінність. Звідси виводиться стійкість у нормах батьківської поведінки, направленої в решті решт на виховання адекватної репродуктивної установки у дітей. На всіх рівнях філогенезу окремий організм є колонією генів, що об'єдналися і кооперуються для успішнішого виживання з генами організмів, — біологічних родичів (частина генів родичів є спільною). З цим зв'язується походження альтруїстичної поведінки (див. Альтруїзм) по відношенню до біологічних родичів, а також до побратимів по виду.

До соціобіології виявили цікавість представники різних галузей психології: когнітивної психології, зоопсихології, психогенетики, психології особистості, психології сім'ї, сімейної терапії, етнопсихології, психології релігії. Разом з тим, на думку багатьох зарубіжних і вітчизняних теоретиків психології, ряд положень соціобіологів вимагають критичної оцінки, тому що вони недовраховують якісну специфіку людини, а також поверхнево інтерпретують включеність людини в еволюційно-генетичні і культурно-історичні системи взаємодії. (А.З.Шапіро*) [9, с. 473].

5. Педагогіка = формування особистості

Педагогіка – наука про загальні закономірності навчання і виховання. *Формування особистості* – процес цілеспрямованого впливу на людину з метою додання їй соціально цінних якостей і передачі суспільно-історичного досвіду.

Особистість – див. с. 233.

6. Перше завдання педагогічної психології = пошук шляхів навчання і виховання

Пошук шляхів навчання і виховання – виявлення умов, при яких навчання стає розвивальним. Визначення ефективних форм навчання. Виявлення оптимальних характеристик виховної системи, що забезпечує саморозвиток особистості.

Навчання і розвиток — проблема, що широко розробляється в психології, з'ясовує взаємовідношення цих двох різних процесів (див. Педагогічна психологія, Розвиток психіки, Навчання).

У вітчизняній психології ця проблема була вперше сформульована Л.С.Виготським на початку 1930-х рр. Він обґрунтував провідну роль навчання в розвитку, відзначивши, що навчання повинне йти попереду розвитку, бути джерелом нового в розвитку. Введене ним поняття «зона найближчого розвитку» розкриває це загальне теоретичне положення: дитина, навчаючись за **допомогою** дорослого, успішно починає виконувати те, чого вона до цього не могла виконати самостійно. Міра цієї допомоги (здатність її сприйняти) виступає як показник потенційних можливостей дитини до навчання (див. Навчаємість). Те ж, чого дитина вже досягла до моменту навчання, характеризується Виготським як «зона актуального розвитку».

Разом з тим він підкреслював, що розвиток впливає на навчання і має свої власні закономірності. Виготський піддав критиці два протилежних напрями, представлених у 1930-х рр. у зарубіжній психології, що: 1) розглядає розвиток у відриві від навчання (Ж. Піаже) і 2) ототожнює розвиток з навчанням (Е.Торндайк).

Подальший розвиток ця проблема отримала в працях П.П.Блонського, який показав складне співвідношення між знанням і мисленням: оволодіння знаннями, з одного боку, — необхідна умова розвитку мислення, а з іншого — поза розумовим процесом не може бути засвоєння знань. Інтенсивні дослідження у 1940-60-і рр. сприяли подальшій розробці проблеми навчання і розвитку, перш за все по лінії виявлення умов, за яких навчання стає **розвивальним**, визначення конкретних форм навчання, що забезпечує вищий розумовий розвиток учнів в умовах як індивідуальних, так і групових експериментів (із цілими класами). При цьому одні психологи надавали вирішальне значення зміні **змісту** освіти (Д.Б.Ельконін, В.В.Давидов; див. Розвивальне навчання), інші досягали розвивального ефекту навчання головним чином за допомогою удосконалення методів навчання (Л.В.Занков), треті намагалися засобами навчання змінити способи розумової діяльності учнів і тим самим підвищити ефективність засвоєння (Н.О.Менчинська, Д.М.Богоявленський, Є.М.Кабанова-Меллер і ін.).

У низці досліджень було встановлено, як впливає на інтелектуальний розвиток поетапне формування розумових дій (П.Я.Гальперін, Н.Ф.Тализіна), як впливають на нього різні методи навчання (Б.Г.Ананьєв, Г.О.Люблінська і ін.), яку роль в цьому розвитку грає проблемне навчання (Т.В.Кудрявцев, О.М.Матюшкін). У роботах Г.С.Костюка і його співробітників спеціально розглядалися різні форми взаємозалежності навчання і розвитку.

Погляд, що визнає провідну роль навчання в розвитку (при всій складності їх співвідношення) і широко представлений в роботах психологів різних країн, протистоїть погляду Ж.Піаже і Б.Інельдер, які стверджують, що навчання лише пасивно слідує за психічним розвитком, пристосовуючись до його наявного рівня, що розвиток має закони, **незалежні** від навчання. Найбільш чітко ці різні позиції були представлені на XVIII Міжнародному психологічному конгресі (Москва, 1966).

Багато питань, які стосуються вирішення даної проблеми, ще вимагають розробки. Актуальні, зокрема, питання про стадії розвитку мислення в різних умовах навчання, про критерії розумового розвитку в процесі навчання. Особливу актуальність має питання про вплив різних форм навчання на розвиток особистості учнів, на становлення її світогляду, переконань [9, с. 307].

7. Друге завдання педагогічної психології = формування здатності до самонавчання

Формування здатності до самонавчання – свідома потреба у підвищенні рівня освіченості і професійного розвитку, що реалізовується за допомогою ефективних способів пошуку і роботи з текстами, пошуковими і знаковими системами.

Самоосвіта — освіта, що отримується самостійно, поза стінами якого-небудь навчального закладу, без допомоги вчителя; неформальна індивідуальна форма учбової діяльності. Відомий ряд блискучих імен у науці і культурі, що не здобули систематичної освіти. Автодидактами (самоучками) були, наприклад, археолог Генріх Шліман, антрополог Едуард Тайлор, художник Ніко Піросмані. Жан-Жак Руссо, захворівши в 25 років і «вважаючи кожний день останнім», зайнявся самоосвітою, що привело його до думки про необхідність створення «Енциклопедії». Мабуть, набагато частіше зустрічається особливий випадок, коли основний вид діяльності людини не співпадає із здобутою (формальною) освітою. Наприклад, антрополог Франц Боас набував освіти як фізик; його учениця, антрополог М.Мід за освітою була психологом; психолог Л.С.Виготський здобув юридичну освіту. Важливість самоосвіти як можливості доповнення формальної освіти розумілася в багатьох країнах. У 1893 р. в Росії виникли організації, що ставили своєю метою сприяння самоосвіті: у Москві — «Комісія для організації домашнього читання» (нею була створена 4-річна програма для систематичного читання з різних наук, видана Бібліотека для самоосвіти, що включала і «Психологію» А.Бена), в Санкт-Петербурзі — «Відділ для сприяння самоосвіті при Педагогічному музеї».

Питання про включення самоосвіти в категорію учбової діяльності є спірним. Якщо істотною ознакою останньої вважати **зміст діяльності**, то воно повинно вирішуватися позитивно; якщо — **спілкування з учителем**, то заздалегідь слід розглянути проблему, чи можна вважати читання (що є основним методом самоосвіти) видом спілкування з учителем. Підстави для такого погляду закладені в діалогічності дискурсивного мислення.

Слабкі сторони самоосвіти: відсутність керівництва, зворотного зв'язку, не систематичність. Проте нерідко вони компенсуються сильними сторонами: 1) долається те, що Джон Дьюї називав непродуктивною витратою сил, яка випливає з організації школи; 2) вирішуються (або не набувають гостроти) проблеми індивідуального підходу, мотивації і свідомості учіння. Самоосвіта вимагає від суб'єкта бачення життєвого сенсу в учінні; свідомої постановки цілей; здатності до самостійного мислення, самоорганізації і самоконтролю. Це робить її неможливою для багатьох, у першу чергу, для дітей. Проте починаючи з юнацького віку самоосвіта може бути систематичною і дуже результативною. Ще Дж. Локк бачив мету виховання не в тому, щоб зробити юнака вченим, а у розвитку і напрямі його розуму, щоб

зробити його здатним до сприйняття будь-якого знання, коли він сам побажає придбати його. Д.І.Писарєв вважав, що справжня освіта є тільки самоосвіта і що вона починається, коли людина прощається зі всіма школами.

Хоча учбова діяльність є **провідною** тільки для певного віку, все ж таки учіння проходить крізь усе життя людини (С.Л.Рубінштейн). Таким чином, самоосвіта — самостійно організовувана суб'єктом діяльність учіння, що задовольняє його потреби в пізнанні і особистісному зростанні. Самоосвіта, що так розуміється, стає необхідною складовою саморозвитку. (І.А.Мещерякова) [9, с. 436].

8. Загальні закономірності розвитку психіки = саморух від нижчих форм до вищих

Загальні закономірності розвитку психіки – суб'єктивність віддзеркалення, саморегуляція поведінки і діяльності. *Саморух від нижчих форм до вищих* – пристосування до складних умов життя, ускладнення змісту свідомості, особистості, діяльності.

9. Механізми соціалізації = досвід + соціальні зв'язки + культура взаємовідносин

Психологічний механізм – закономірний спосіб здійснення цілеспрямованої активності суб'єкта. *Соціалізація* – засвоєння і відтворення соціального досвіду. *Досвід* – єдність знань, умінь, навичок. *Соціальні зв'язки* – суб'єктивно значущі і об'єктивно необхідні зв'язки з групами і окремими особами, що визначають зміст і динаміку життєдіяльності людини. *Культура взаємовідносин* – ступінь і рівень засвоєння норм соціальної, внутрішньо групової, міжособистісної взаємодії.

Соціалізація (від лат. socialis — суспільний) — процес засвоєння індивідом соціального досвіду, системи соціальних зв'язків і відносин. В процесі соціалізації людина набуває переконань, суспільно схвалюваних форм поведінки, необхідних їй для нормального життя в суспільстві. Під соціалізацією слід розуміти весь багатогранний процес засвоєння досвіду суспільного життя і суспільних відносин.

Соціалізація відноситься до тих процесів, за допомогою яких люди научаються жити спільно і ефективно взаємодіяти один з одним. Соціалізація передбачає активну участь самої людини в освоєнні культури людських стосунків, у формуванні певних соціальних норм, ролей і функцій, придбанні знань, умінь і навичок, необхідних для їх успішної реалізації. Соціалізація включає пізнання людиною соціальної дійсності, оволодіння навичками практичної індивідуальної і групової роботи. Поняття соціалізації стосується якостей, яких індивід набуває в процесі соціалізації, і психологічних механізмів (з цим важко погодитися. — Прим. ред.), за допомогою яких дося-

гаються бажані зміни. Вирішальне значення для процесів соціалізації має суспільне виховання.

У психології процеси соціалізації вивчаються головним чином дитячою і соціальною психологією. Як джерела соціалізації індивіда виступають: а) передача культури через сімейний і інші соціальні інститути (перш за все, через систему освіти, навчання і виховання); б) взаємний вплив людей в процесі спілкування і спільної діяльності; в) первинний досвід, пов'язаний з періодом раннього дитинства, з формуванням основних психічних функцій і елементарних форм суспільної поведінки; г) процеси саморегуляції, які співвідносяться з поступовою заміною зовнішнього контролю індивідуальної поведінки на внутрішній самоконтроль. На даному етапі соціалізації індивід активно засвоює соціальні норми. Система саморегуляції формується і розвивається у процесі інтеріоризації соціальних установок і цінностей.

Процес соціалізації можна охарактеризувати як поступове розширення сфери спілкування і діяльності у міру придбання індивідом соціального досвіду, як процес розвитку саморегуляції і становлення самосвідомості і активної життєвої позиції. Як інститути соціалізації розглядаються сім'я, дошкільні установи, школа, трудові і інші колективи. Особлива роль в соціалізації індивіда відводиться розвитку і множенню його контактів з іншими людьми і в умовах суспільно значущої спільної діяльності. За допомогою цих контактів індивід починає правильно сприймати і оцінювати себе і інших. В процесі соціалізації людина збагачується суспільним досвідом і індивідуалізується, стає особистістю, набуває можливості і здатності бути не тільки об'єктом, але і суб'єктом соціальних дій, в діяльності здійснюючи значущі перетворення мотиваційної сфери інших людей. (Е.З.Басіна).

Додання ред.: У вітчизняній психології критикувався погляд на соціалізацію, згідно якому дитина розглядається як спочатку асоціальна істота, а суть соціалізації представляється у зживанні і подоланні інстинктивної детермінації поведінки, первинного прагнення жити відповідно до «принципу задоволення» (З.Фройд). Під впливом психоаналізу цей погляд набув широкого поширення в зарубіжній дитячій психології в 1920-30-і рр.; цей вплив виразно є видимим, наприклад, в ранніх роботах Ж.Піаже, в його концепції дитячого егоцентризму. Чітку незгоду з ідеєю початкової асоціальності дитини заявив Л.С.Виготський, який на противагу висунув ідею початкової соціальності немовляти. Пояснюючи і розвиваючи її, Д.Б.Ельконін підкреслював, що дитина упродовж всього свого розвитку — істота соціальна, тобто член суспільства і пов'язаний з суспільством найтіснішими узами. Поза цими зв'язками вона існувати не може. Змінюється лише місце дитини в системі суспільних відносин, характер зв'язку з суспільством. [9, с. 471].

Культура — цінності, норми і продукти матеріального виробництва, характерні для даного суспільства. Поняття «культура» (так само, як і

поняття «суспільство») надзвичайне широко вживається в людинознавстві: соціології, психології людини і інших гуманітарних науках (особливо в культурній антропології, етнографії). Культура — один з найбільш характерних атрибутів, властивий будь-якому стійкому об'єднанню людей (Е.Гідденс). Синоніми (неповні): культурний досвід, суспільно-історичний досвід, соціальна спадковість. Існують сотні визначень культури. Кращим з них залишається класичне, квазі-формальне визначення Е.Тайлора: культура складається в своєму цілому із знання, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв і деяких інших здатностей і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства.

Культура все перетворює на знак, за допомогою якого транслюється досвід культури. Більш повне уявлення про культуру дають живі метафори, що приводяться нижче: Культура — це плідне існування (Б.Пастернак). Зростання світу є культура (О.Блок). Слово є архетип культури; культура — культ розуміння; слова — втілення розуму (Г.Шпет). Культура — це мова, об'єднуюча людство; культура — це середовище, яке ростить і живить особистість (П.Флоренський). Культура — це зв'язок людей; цивілізація — це сила речей (М.Пришвін). Культура — це зусилля людини бути (М.Мамардашвілі). Людина як людина не може існувати без культури. Культура — це те, що дає людині можливість розмовляти з самою собою, а тому навіть для відлюдника такої проблеми не існує (С.Авєрінцев). Вся людська культура до сих пір залишається протестом проти смерті і руйнування... (Вяч. В. Іванов). Естетична культура є культура меж і тому припускає тонку атмосферу глибокої довіри, яка обіймає життя (М.Бахтін). Сучасні дикуни — не залишки примітивної людини, а дегенерати колись колишніх культур (А.Бєлий). Культура — це лише тоненька яблучна шкірка над розжареним хаосом (Ф.Ніцше). Культура — це закляття хаосу (А.Бєлий). Наступне визначення виражає суть справи, схоплює і задає спосіб побудови культури, характеризує культурний акт як такий: власне культурним актом є творча дія, за допомогою якої ми витягуємо logos якогось об'єкту, який до цього моменту ще був непозначеним (Х.Ортега-і-Гассет).

Приведені метафори, хоча і не наближають до наукового визначення культури, зате дають відчути, що найвірніша їх захисниця — це культура, а найнебезпечніший ворог — це безкультурність. На жаль, це значно краще відомо людям, украй далеким від культури, які уміють все обернути собі на користь, навіть культуру. Культура безпосередня, щира і скромна, а безкультурність обачлива, удавана і нахабна. Культура безстрашна і непідкупна, а безкультурність боязка і продажна. Культура сумлінна, а безкультурність хитра, вона прагне виряджатися в її тогу. Причина цього в тому, що культура первинна, не скороминуща, вічна, а безкультурність наслідувальна, скороминуща, тимчасова, але їй, при всій своїй безпам'ятності, більше, ніж культурі, хочеться у вічність. Культура непрактична, надмірно щедра і на своїх плечах тягне у вічність Неронів і Пілатів, що, втім, не робить на їх послідов-

ників витверезного впливу. Культура ненав'язлива, самолюбна і іронічна, а безкультурність дидактична, себелюбна і кровожерна: «Неук починає з повчання, а кінчає кров'ю» (Пастернак).

Сила культури в спадкоємності, безперервності її внутрішнього існування і розвитку, в її породжувальних і творчих можливостях. Творчість в будь-якій сфері діяльності повинна бути замішана на дріжджах культури, користуватися її пам'яттю. Тільки спадкоємність і форма можуть забезпечити оновлення і одкровення. Культура знаходиться «на межі» минулого і сьогодення, сьогодення і майбутнього. Історія культури — це «літопис не минулого, а безсмертного сьогодення» (О.Фрейденберг). Культура забезпечує рух історичного часу, створює його семантику, мірою якої є думки і дії. Без культури час застигає і наступає лихоліття або часи тимчасових виконавців. Але оскільки рух історії продовжується, значить, захисний механізм культури навіть під час зупинок цього руху (яким Авєрінцев дав вдале найменування «хронологічної провінції») права голосу не втрачає, хоча і стає ледве чутний.

Приписування культурі, ідеальній формі, соціальному середовищу функцій джерела або рушійної сили розвитку вимушує культуру, крім її волі, бути агресивною, залишає неясною роль у розвитку індивіда, що сам розвивається. А він не тільки не пасивний, але сам стає джерелом і рушійною силою розвитку культури, породження нових ідеальних форм, переосмислення старих. До нещастя, він іноді дуже енергійно робить внесок до зміни навколишнього середовища, у тому числі і культур. Відношення організму і середовища, людини і культури слід визнати взаємно активними, комунікативними, діалогічними. Діалог може бути дружнім, напруженим, конфліктним, він може переходити і в агресію.

Людина може прийняти виклик з боку культури або залишитися байдужою. Культура також може запросити, а може відштовхнути або не відмітити. Між культурою і індивідом існує **різниця потенціалів**, що і породжує рушійні сили розвитку. Ці сили знаходяться не в культурі і не в індивідові, а між ними, в їх взаєминах. (В.П.Зінченко) [9, с. 225].

Норми соціальні (від лат. n*orma* — міряло; керівництво; правило, закон; зразок) — конвенціональні (тобто прийняті в певній групі або спільноті) правила, що приписують або забороняють яку-небудь поведінку, діяльність, дію. Атрибут «соціальні» указує на відмінність даних соціальних норм від медичних, психодіагностичних, спортивних, статистичних, фізіологічних тощо. Заборонні соціальні норми називаються також негативними, а приписувальні — позитивними; наприклад, із десяти старозавітних заповідей, принаймні, сім — негативні. Крім того, соціальні норми розрізняються за ступенем експліцитності, конкретності, універсальності, строгості (обов'язковості) і так далі.

Існує безліч класифікацій соціальних норм. Наприклад, У.Самнер (1906) розробив класифікацію, в якій виділяв звичаї (folkways), мораль (mores) і закони (державне право). П.Рікер описує чотири типи приписів людської дії (технічні, стратегічні, естетичні, моральні), маючи на увазі, що у межах однієї і тієї ж дії одночасно функціонують різні типи соціальних норм. Просту класифікаційну схему пропонує Данило Маркович; він ділить соціальні норми на соціальні приписи і технічні правила. Перші визначають соціальну поведінку людини, тобто ставлення людини до інших членів суспільства (і до себе самої); другі регулюють ставлення людини до природи. Логічно виділити ще і третю категорію — культові соціальні норми, які визначають ставлення людини до Бога.

Соціальні приписи розрізняються залежно від: 1) соціальної системи (спільноти, групи), яка їх створює (Маркович ділить їх на організовані і неорганізовані); 2) діяльності, до якої дані приписи відносяться, 3) виду санкцій, які застосовуються при порушенні припису.

Закони (правові соціальні норми) є найбільш типовим представником соціальних приписів, що створюються організованими соціальними системами (наприклад, державою). Неорганізовані соціальні системи (зокрема рід, народ, частково сім'я, неформальні групи) створюють декілька типів соціальних приписів: звичаї (звичайні соціальні норми), правила пристойності, правила ввічливості, правила хорошого тону, мода.

Соціальні норми складають важливу і значну частину будь-якої культури і субкультури; у свою чергу, в соціальних нормах виражається та чи інша соціальна роль; соціальні норми визначають критерій для виділення різних типів девіантної поведінки. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 302].

Девіантна поведінка (англ. deviation — відхилення) — дії, не відповідні моральним і правовим нормам, які офіційно встановлені або склалися у даному суспільстві (соціальній групі), і які приводять порушника (девіанта) до ізоляції, лікування, виправлення або покарання. Основні види девіантної поведінки: злочинність, алкоголізм, наркоманія, суїцид, проституція, сексуальні девіації. Синоніми: поведінка, що відхиляється, девіація. Поняття девіантної поведінки ширше понять «делінквентність» (протиправна, злочинна, кримінальна поведінка) і «антигромадська поведінка» (асоціальність).

У даний час не існує єдиного підходу до вивчення і пояснення девіантної поведінки. Ряд дослідників, услід за Е.Дюркгеймом, вважає, що за нормальних умов функціонування соціальної організації девіантна поведінка зустрічається не так уже часто, але в умовах соціальної дезорганізації, коли нормативний контроль слабшає, зростає вірогідність проявів девіації. До таких ситуацій можна віднести стрес, внутрішньо групові і міжгрупові конфлікти, різкі зміни в суспільстві.

З погляду теорії аномії (Р.Мертон), девіантна поведінка росте, якщо за наявності загальних цілей соціально схвалювані засоби досягнення цих цілей доступні не всім, а для деяких людей або соціальних груп вони взагалі недоступні. З позиції концепції соціалізації, особами з девіантною поведінкою стають люди, соціалізація яких проходить у середовищі, де чинники, що привертають до такої поведінки (насильство, аморальність тощо), вважаються нормальними, або суспільство ставиться до них досить толерантно. Має інтерес і популярна в 1960-х рр. концепція **стигматизації**, що привернула увагу до соціальної реакції на девіантну поведінку. Згідно цієї концепції, відхилення є наслідком негативної соціальної оцінки, «наклеювання» на індивіда ярлика якої-небудь девіації (наприклад, «брехун», «алкоголік», «наркоман») і подальшого прагнення ізолювати його, виправити, вилікувати і тому подібне. Численні вітчизняні і зарубіжні дослідження психології девіантної поведінки сконцентровані на вивченні особистісних характеристик девіантів, їхнього психічного здоров'я, проблеми автоідентифікації, інтеріоризації норм і цінностей, ролі зовнішнього і внутрішнього контролю, на розробці методів психотерапії і психічної корекції осіб з різними формами девіації. (С.М. Єніколопов) [9, с. 110].

10. Механізми формування особистості = взаємодія індивіда з суспільством

Механізми формування особистості – сфера діяльності, система мотивів, усвідомлення ставлення до дійсності, відносини, установки, диспозиції, Я-концепція, самоповага, самовиховання. *Взаємодія з суспільством* – вчинки і дії людини відповідно до вимог соціальної, внутрішньо групової, міжособистісної взаємодії.

11. Вікові і індивідуальні особливості = особливості психічних процесів, станів, властивостей

Вікові особливості – психологічно визначаються соціальною ситуацією розвитку, специфічними життєвими завданнями, а фізіологічно – особливостями фізичного «Я» людини. *Індивідуальні особливості* – перетворення анатомо-фізіологічних задатків у процесі навчання і виховання на якості особистості і інтелектуальної діяльності. *Психічні процеси*: відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, уява, увага, мова. *Психічні властивості*: темперамент, характер, задатки, здібності. *Психічні стани* – психічне віддзеркалення ставлення і функціональної готовності людини.

Психологія вікова — розділ психології, в якому вивчаються питання розвитку психіки в онтогенезі, закономірності переходу від одного періоду психічного розвитку до інших на основі зміни типів провідної діяльності. Вік характеризується тими специфічними завданнями освоєння форм культури, які виконуються людиною, а також якісно новими типами

діяльності і відповідними їм психологічними новоутвореннями, які виникають на даному ступені розвитку і визначають свідомість людини, її ставлення до себе і навколишнього світу в цілому. Кожен віковий період вивчається з урахуванням загальних тенденцій розвитку, особливостей попереднього і подальшого віків. Хронологічні рамки і специфіка кожного віку не статичні — вони визначаються дією суспільно-історичних чинників. Дитина в будь-якому віці має резерви розвитку, які можуть бути мобілізовані в процесі спеціальної організованої її діяльності. Див. також Дитяча психологія [9, с. 394].

Індивідуально-психологічні відмінності — особливості психічних процесів, станів і властивостей, що відрізняють людей один від одного; об'єкт диференціальної психології. Відомо, що на тлі загально психологічних закономірностей постійно виявляються індивідуально-психологічні відмінності, які можуть характеризувати як більш часткові психічні властивості і окремі психічні процеси (наприклад, індивідуальні пороги відчуття, час реакції, особливості сприйняття, уваги, пам'яті, мислення, емоційної реактивності тощо), так і цілісні особистісні утворення (наприклад, інтереси, здібності, характер). При цьому важливо мати на увазі мінливість самих індивідуальних особливостей з віком, у результаті навчання, тренування і тому подібне. Індивідуально-психологічні відмінності можуть бути різної широти і складності, різної міри стійкості.

Індивідуально-психологічні відмінності пов'язані не тільки з кількісними показниками, тобто з мірою вираження тих чи інших особливостей, але і з якісною своєрідністю психічних проявів. У дитячій і педагогічній психології, в психології праці, в патопсихології накопичений великий емпіричний матеріал про індивідуально-психологічні відмінності. Неповторна своєрідність кожної людини не виключає у неї певних типових рис, загальних для великого числа людей. Саме групові і типові індивідуально-психологічні відмінності представляють найбільший науковий інтерес.

Початок експериментальному вивченню індивідуально-психологічних відмінностей покладено роботами Ф.Гальтона, а потім А.Біне. У психології неодноразово висувалися різні варіанти типологічних схем, їх кількість важко перерахувати: об'єктивний і суб'єктивний типи (Біне); міркуючий і активний типи (А.М.Джордан); раціоналісти і емпірики (В.Джемс); «глибоко-вузький» і «мілко-широкий» типи (Г.Гросс); теоретичний, економічний, естетичний, соціальний, політичний, релігійний типи (Е.Шпрангер); шизотими і циклотими (Е.Кречмер); вісцеротонічний, соматотонічний, церебротонічний типи (У.Шелдон); екстраверти і інтроверти (К.Г.Юнг) тощо. У психологічному словнику А.Пьєрона дається характеристика 56 різних типів. Більшість цих типологій мають тепер лише історичний інтерес.

У вітчизняній науці дореволюційного періоду найбільш значними є роботи О.Ф.Лазурського у сфері характерології і класифікації осіб, а у сучасній — вивчення природно-типологічних передумов індивідуально-психологічних відмінностей в працях Б.М.Теплова, В.С.Мерліна, В.Д.Небиліцина і їх співробітників, які показали залежність динамічної сторони психіки від властивостей сили і рухливості (див. Властивості нервової системи).

У психології накопичені факти про так званий індивідуальний стиль діяльності, тобто про стійкі способи роботи, обумовлені особливостями типу нервової системи. Справжні майстри своєї справи з необхідністю розрізняються за внутрішнім механізмом пристосування до вимог діяльності; при цьому різні особливості їх стилю можуть забезпечувати рівноцінну за продуктивністю роботу. Проведені докладні дослідження індивідуально-психологічних відмінностей в здібностях до музики, малювання, до занять математикою, до організаторської діяльності, а також у сфері загальних розумових здібностей.

Індивідуально-психологічні відмінності, маючи своєю природною передумовою особливості нервової системи, мозку, формуються і розвиваються в ході життя, в діяльності, під впливом навчання і виховання в найширшому значенні цих слів, у процесі взаємодії людини з навколишнім світом. Індивідуально-психологічні відмінності, що стосуються властивостей особистості (перш за все здібностей і характеру), не можуть бути встановлені і оцінені лише за допомогою тестів; виявлення такого роду індивідуально-психологічних відмінностей вимагає багатобічного вивчення особистості.

Проблема індивідуально-психологічних відмінностей має не тільки теоретичне, але і найважливіше практичне значення. Знання індивідуально-психологічних відмінностей необхідне для розробки наукових основ індивідуального підходу в навчанні і вихованні, для вирішення питань профпридатності і профорієнтації. Див. Образотворчі здібності, Індивідуальність [9, с. 175].

Диференціальна психологія — розділ психології, що вивчає індивідуально-психологічні відмінності між людьми. Термін диференціальна психологія введений німецьким психологом В.Штерном (1900). Диференціальна психологія вивчає як психологічні відмінності конкретних індивідів, так і типологічні відмінності психологічних проявів у представників різних соціальних, класових, етнічних, вікових і інших груп. Порівняльному дослідженню найчастіше піддаються особистісні і інтелектуальні відзнаки індивіда, що вивчаються в експерименті, визначувані за допомогою спостереження, тестів або аналізу результатів самоспостереження. Одне з важливих завдань сучасної диференціальної психології, що раніше часто обмежувалася описом характеру і діапазону індивідуально-психологічних проявів, полягає у виділенні найбільш істотних параметрів організації психічної діяльно-

сті (вимірювань, чинників), від яких залежить індивідуально-типологічна характеристика суб'єкта. Для розуміння причин і умов виникнення індивідуально-психологічних відмінностей важливе вивчення їх нейрофізіологічних чинників у вигляді основних властивостей нервової системи; це вивчення ведеться нині у межах диференціальної психофізіології, що виникла завдяки роботам Б.М.Теплова і його співробітників (див. Небиліцин В.Д.) на базі концепції типів і властивостей нервової системи І.П.Павлова.

Сучасна диференціальна психологія широко застосовує розвинений математико-статистичний апарат, зокрема методи кореляційного, регресійного, дискримінантного і факторного аналізів. Дані диференціальної психології мають важливе прикладне значення для практики навчання, виховання, психіатричних і психотерапевтичних дій, визначення професійної придатності, професійного відбору і профорієнтації. [9, с. 129].

12. Причини відхилень у психічному розвитку = біологічні і соціальні чинники

Причина – явище, дія якого спричиняє інше явище. *Психічний розвиток* залежить від єдності зовнішніх обставин і внутрішніх умов, визначається власною активністю, прагненням до самовдосконалення. *Біологічні чинники* – спадкові, придбані порушення нервово-психічного здоров'я. *Соціальні чинники* – низька якість життя в плані побуту, сімейних стосунків, учбової сфери, дозвілля.

Діти з відхиленнями в психічному розвитку. Відхилення в психічному розвитку дитини можуть бути викликані сенсорними порушеннями (глухота, туговухість, сліпота, слабобачення), поразками центральної нервової системи (розумова відсталість, затримка психічного розвитку, рухові порушення, важкі порушення мовлення). Відхилення в розвитку можуть також виступати в різних поєднаннях.

Відхилення в психічному розвитку виникають з моменту народження дитини, якщо поразка внутрішньоутробна, або з моменту виникнення дефекту, якщо поразка постнатальна. Первинне порушення — зниження слуху, зору, інтелекту і ін. — спричиняє собою вторинні відхилення в розвитку і відхилення третього порядку (Л.С.Виготський). При різній первинній причині багато вторинних відхилень в дитячому, ранньому і дошкільному віці мають схожі прояви. Вторинні відхилення носять, як правило, системний характер, міняють всю структуру психічного розвитку дитини.

При будь-якому характері первинного порушення спостерігаються відставання в термінах формування психічних функцій (процесів) і сповільнений темп їх розвитку, а також якісні відхилення в розвитку. Не формується своєчасно жоден вид дитячої діяльності — предметно-маніпулятивна, ігрова, продуктивна (див. Діяльність дитяча). Наприклад, предметно-маніпулятивна діяльність у глухих дітей і дітей, що слабо чують, стає про-

відною у 5 років, у розумово відсталих — на кінці дошкільного віку. Істотні відхилення спостерігаються в розвитку всіх пізнавальних процесів — сприйняття, наочного і словесно-логічного мислення. Порушується розвиток процесу спілкування; діти погано оволодівають засобами засвоєння суспільного досвіду — розумінням мовлення, змістовним наслідуванням, діями за зразком і за словесною інструкцією.

Дефекти мовленнєвого розвитку спостерігаються у всіх аномальних дітей. Мовлення може бути відсутнім зовсім (при глухоті, важкій туговухості, алалії, розумовій відсталості, дитячому церебральному паралічі), може розвиватися із запізненням, мати істотні дефекти — аграматизми, порушення вимови, бідність лексики і семантики. У ряді випадків формально розвинене мовлення може бути беззмістовним, «порожнім».

Слід мати на увазі, що відхилення в психічному розвитку можуть бути викликані і вельми незначними порушеннями, які не впадають в очі. Так, зниження слуху на шепіт при збереженні сприйняття голосу нормальної розмовної гучності може привести до мовного недорозвинення. В результаті перенесених дитиною шкідливих впливів (родової травми, важкої інфекції і ін.) може виникнути затримка психічного розвитку, що перешкоджає нормальному навчанню дитини в школі, і тому подібне.

Разом з тим розвиток аномальної дитини має ті ж тенденції, підкоряється тим же закономірностям, що і розвиток нормальної дитини. Це є підставою для оптимістичного підходу до можливостей виховання і навчання дітей з відхиленнями у психічному розвитку. Але для того, щоб тенденції розвитку, що є у них, були реалізовані, а сам розвиток максимально (відповідно до характеру первинного порушення) був наближений до нормального, потрібні спеціальні педагогічні впливи, які мають коректувальну спрямованість і враховують специфіку даного дефекту.

Педагогічний вплив направлений в першу чергу на подолання і попередження вторинних дефектів. Останні, на відміну від первинних порушень, що мають органічний характер і вимагають медичної корекції, піддаються педагогічній корекції. За допомогою педагогічних засобів може бути також досягнута значна компенсація функцій — відновлення або заміщення порушеної функції. В той же час, як показала вітчизняна коректувальна психологія, спонтанна компенсація дефекту не має місця: порушення слухового сприйняття не компенсується за рахунок більш інтенсивного розвитку зорової функції, а, навпроти, спричиняє за собою недорозвинення зорового сприйняття; порушення зорової функції не веде до посиленого в порівнянні з нормальним розвитку тактильно-рухового сприйняття і тому подібне.

Успішність попередження, корекції і компенсації відхилення в психічному розвитку безпосередньо залежить від термінів початку, змісту і методів коректувальної роботи. Звідси надзвичайно важливе значення мають раннє виявлення відхилень у розвитку і правильна діагностика первинного дефекту. Див. Психічний дизонтогенез (В.І.Лубовський) [9, с. 116].

Психічний дизонтогенез — порушення розвитку психіки в цілому або її окремих складових, порушення темпів і термінів розвитку окремих сфер психіки і їх компонентів. Термін «дизонтогенія» вперше введений Й.Швальбе (1927) для позначення відхилення внутрішньоутробного формування структур організму від нормального розвитку. В.В.Лебединський виділив 6 варіантів психічного дизонтогенезу: 1) недорозвинення; 2) затриманий розвиток; 3) пошкоджений розвиток; 4) дефіцитарний розвиток; 5) спотворений розвиток і 6) дисгармонійний розвиток. Прикладом психічного дизонтогенезу за типом недорозвинення є олігофренія (див. Розумова відсталість). Для психічного дизонтогенезу за типом затриманого розвитку характерне уповільнення темпу формування пізнавальної і емоційної сфер з їх фіксацією на більш ранніх вікових етапах. Характерна мозаїчність поразки, при якій разом з дефіцитарними функціями є і ті, які підлягають збереганню. Затриманий психічний розвиток може бути викликаний генетичними чинниками, соматичними, психогенними, а також органічною недостатністю головного мозку (див. Затримка психічного розвитку). Пошкоджений розвиток відрізняється від затриманого пізнішою (після 2-3 років) патологічним впливом на мозок. Приклад пошкодженого розвитку — позитивна деменція. Дефіцитарний розвиток пов'язаний з недорозвиненням або пошкодженням окремих систем аналізаторів: зору, слуху, мовлення, опорно-рухового апарату і низки соматичних захворювань, що приводять до інвалідизації (див. Спеціальна психологія). При спотвореному розвитку спостерігається складне поєднання загального недорозвинення, затриманого, пошкодженого і прискореного розвитку окремих психічних функцій. Характерною моделлю є розвиток при синдромі раннього дитячого аутизму. Основа для дисгармонійного розвитку — природжена або рано придбана стійка диспропорційність психіки переважно в емоційно-вольовій сфері. Моделлю цього типу розвитку можуть служити ряд психопатій і так звані патологічні формування особистості. Див. Діти з відхиленнями в психічному розвитку (Ю.В. Гущин) [9, с. 381].

Розумова відсталість — стійке, необоротне порушення психічного розвитку, в першу чергу інтелектуального, обумовленого недостатністю центральної нервової системи. Розумова відсталість має різну етіологію (причини).

Найбільш поширена форма розумової відсталості — **олігофренія** (від грецьк. oligos — небагатий + phren — розум). Виділяються 2 основних групи: а) олігофренія, обумовлена **генетичними** порушеннями (роль яких у виникненні розумової відсталості все більше зростає у міру вдосконалення методів діагностики); б) олігофренія, обумовлена **зовнішніми** чинниками: інфекціями, травмами, алкогольною інтоксикацією матери, радіоактивним і рентгенівським опромінюванням статевих кліток батьків і плоду. Мають та-

кож значення захворювання ендокринної і серцево-судинної системи під час вагітності, несумісність крові матери і плоду.

Для клінико-психологічної структури олігофренії характерні дві основних ознаки: тотальність і ієрархічність. **Тотальність** виявляється в недорозвиненні всіх нервово-психічних процесів і до певної міри навіть соматичних функцій, починаючи від природженої не сформованості внутрішніх органів (пороків серця, інших систем), недорозвинення кісткової і м'язової тканини, сенсорики, моторики, емоцій і закінчуючи вищими психічними функціями, такими як мовлення і мислення, не сформованістю особистості в цілому.

Ієрархічність порушень виражається в тому, що недостатність гнозису, праксису, пам'яті, емоцій, як правило, виявляється у меншій мірі, чим недорозвинення мислення. Ця ж закономірність розповсюджується і на нейродинамічні процеси, явища порушення рухливості (інертність), характерні для олігофренії, більшою мірою спостерігаються в інтелектуально-мовній сфері і менше — в сенсомоторній. Недорозвинення вищих форм пізнавальної діяльності **повторно** затримує розвиток інших психічних функцій. Тому ступінь їх недорозвинення переважно відповідає тяжкості інтелектуального дефекту. Велике збереження одних психічних функцій у порівнянні з іншими створює умови для адресних форм психолого-педагогічної корекції. Так, при первинно низькому рівні розвитку моторних навичок навчання дозволяє досягти значного прогресу навіть у дітей з вираженою формою олігофренії. В емоційній сфері при недорозвиненні вищих форм залишаються відносно підлягаючими зберіганню «симпатичні» емоції: співчуття, переживання, сорому, образи і так далі. Цей момент має велике значення у вихованні розумово відсталих дітей.

За ступенем вираження інтелектуального дефекту олігофренія ділиться на три групи: ідіотія, імбецильність і дебільність.

Ідіотія (від грецьк. idioteia — неуцтво) — найбільш важка форма розумової відсталості (IQ < 20). Активне мовлення зводиться до відтворення окремих, часто спотворених слів, її розуміння грубо порушене. Недорозвинення моторики виявляється в сповільненості рухів, порушенні їх координації, в локомоторній сфері спостерігається розлад навичок стояння і ходьби. Емоції украй примітивні, стан задоволення і незадоволення залежить від ступеня задоволення вітальних (інстинктивних) потреб. Хворі безпорадні, потребують нагляду і доглядання. Зустрічаються і легші випадки. Проте оскільки темп психічного розвитку надзвичайно сповільнений, можливості хворих украй обмежені.

Імбецильність (від лат. imbecillus — слабкий тілом, млявий) — виражене психічне недорозвинення (IQ = 20-50). Мовлення хворих дітей більш розвинене, ніж при ідіотії (див. Ехолалія). Словарний запас досягає 200-300 слів. Розвиток моторики затриманий, але хворі здатні до навчання елементарним операціям. Хороша механічна пам'ять є певною опорою при навчанні

елементам читання, рахунку, письма. При низькому розвитку інтелекту елементарні емоційні реакції відносно розвинені. Не володіючи ініціативою, хворі легко губляться в незнайомій обстановці і потребують постійної опіки і нагляду.

Дебільність (від лат. debilis — покалічений, слабкий) — легке психічне недорозвинення (IQ = 50- 70). Найбільш поширена форма розумової відсталості. При дебільності хворі здатні до навчання за спеціальною програмою елементарним навичкам читання, письма, рахування, проте в процесі навчання виявляється явна недостатність абстрактного мислення, переважання конкретних асоціацій. При дебільності більш виражені характерологічні особливості хворих, відмічається досить розвинена особистісна самосвідомість і емоційне ставлення до того, що оточує. Можливі соціальна адаптація, професійне навчання. В той же час необхідно враховувати їх підвищену навіюваність, схильність до наслідування, що у ряді випадків сприяє асоціальній поведінці.

Явища розумової відсталості спостерігаються не тільки при олігофренії, але і при інших порушеннях центральної нервової системи; при цьому клініко-психологічна картина буде іншою. Так, при органічних поразках центральної нервової системи, що виникли у дітей старшого віку (після 3 років), вже не типові основні ознаки олігофреничного недоумства: тотальність і ієрархічність. В умовах певної сформованості мозкових структур патогенний чинник не тільки затримує їх розвиток, але і ушкоджує вже сформовані. Тому більш характерною є **мозаїчність** інтелектуального дефекту: одні психічні функції затримуються в розвитку, інші — ушкоджуються, треті залишаються відносно збереженими. Так, при травмі головного мозку найбільш характерним є порушення пам'яті і уваги при більшому збереженні інших психічних процесів (див. Черепно-мозкова травма). Розумова відсталість може спостерігатися і при хронічних психічних захворюваннях. Наприклад, при виникненні шизофренічного процесу у дітей до трьох років нерідко падає психічна активність, з'являються ознаки інтелектуальної недостатності («олігофреничний плюс»). Див. також Генетика поведінки, Дауна хвороба, Діти з відхиленнями в психічному розвитку, Психічний дизонтогенез, Психологія спеціальна, Фенілкетонурія, Шизофренія (В. В. Лебединський) [9, с. 504].

Генетика поведінки — розділ генетики, що вивчає закономірності спадкової детермінації структурних і функціональних особливостей нервової системи. Генетика поведінки дозволяє зрозуміти характер спадкової передачі поведінкових особливостей; розкрити ланцюг процесів, що розгортається в онтогенезі, які ведуть від генів до ознак; виокремити вплив середовища на формування поведінки в межах потенційних можливостей, заданих генотипом.

За допомогою генетико-селекційного методу властивості нервової системи і особливості поведінки можуть бути направлено змінені. Спадкоємство відмінностей за ознаками поведінки носить, як правило, складний полігенний характер.

Експериментально показано, що видовий стереотип поведінки тварин має вельми жорстку спадкову обумовленість. Мала мінливість природжених, інстинктивних актів особливо характерна для тварин, що стоять на нижчих ступенях еволюційної сходи, — комах, риб, птахів, проте навіть у комах поведінка може бути модифіковано за рахунок вироблення тимчасових зв'язків. При цьому поведінка не є простий результат еволюційних змін; вона виконує активну роль в еволюції, оскільки через поведінкові адаптації виявляється дія відбору в популяції тварин і забезпечується регулювання її структури і чисельності. Спадкова інформація від батьків до нащадків може передаватися на основі безпосередніх контактів, за рахунок вироблення наслідувальних умовних рефлексів і інших способів сприйняття і перетворення інформації (так звана сигнальна спадковість).

Особливе значення для генетики поведінки має вивчення нервової діяльності людини — в нормі і патології. Часто розумова відсталість і психічні захворювання мають спадкову етіологію, пов'язану з генетичними порушеннями обміну речовин, зміною в числі і структурі хромосом і іншими порушеннями генетичного апарату. Див. Психогенетика. (І. В.Равіч-Щербо) [9, с. 87].

Психологія спеціальна — розділ психології, присвячений вивченню психологічних особливостей аномальних дітей (див. Діти з відхиленнями в психічному розвитку, Психічний дизонтогенез), дефект яких обумовлений дифузною поразкою кори головного мозку (див. Розумова відсталість), порушенням діяльності аналізаторів (глухі, сліпі, слабозрячі, сліпоглухонімі), недорозвиненням мовлення при збереженні слуху (алалики, афазики). Основне завдання спеціальної психології — вивчення закономірностей психічного розвитку, формування особистості у різних категорій аномальних дітей під впливом спеціальних методів і прийомів виховання і навчання. Первинний дефект викликає різноманівтні і складні вторинні зміни в психіці аномальної дитини і її особистості. Завдяки спеціальному вихованню і навчанню компенсаторний розвиток дітей відбувається за рахунок заміщення і перебудови порушених функцій. Він протікає тим ефективніше, чим раніше починається спеціальний педагогічний вплив, сприяючий мобілізації потенційних можливостей аномальної дитини (див. Аутизм, Інфантилізм, Логопедія, Психологія глухих, Психологія сліпих, Сліпоглухонімота). (В.І.Лубовський) [9,с. 398].

2. Напрями у сучасній зарубіжній психології

13. Біхевіоризм = реакція на стимули зовнішнього середовища

Біхевіоризм – напрям в американській психології, що вважає психічні явища тотожними поведінковим реакціям організму, одиницею яких є зв'язок стимулу і реакції [5, с. 42]. *Реакція на стимули зовнішнього середовища* – основний постулат біхевіоризму про поведінку (сукупність рухових, вербальних реакцій) як предмет психології.

Біхевіоризм – див. с. 24.

14. Генетична психологія = розвиток форм психічної діяльності

Генетична психологія (Ж.Піаже, Дж.Брунер) – галузь психології, що вивчає походження і розвиток психічної діяльності в онто - і філогенезі [4, с. 68]. *Розвиток форм психічної діяльності* – філогенез психіки і свідомості, онтогенез основних форм психіки [4, с. 68].

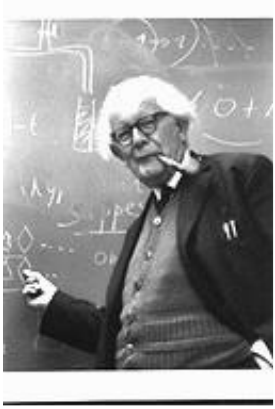

Жан Піаже (Piaget, 1896-1980) — швейцарський психолог, засновник Женевської школи генетичної психології. У перший період своєї творчості Піаже відкрив ряд особливостей дитячих уявлень про світ: нероздільність до певного віку світу і власного Я (своїх дій, думок), анімізм (одушевлення світу), артифікалізм (розуміння світу як створену руками людини) і ін., в основі яких лежить певна розумова позиція дитини, названа Піаже егоцентризмом (див. Центрація): як вважає Піаже, «дитина судить завжди про все зі свого власного, індивідуального кута зору; їй дуже важко стати на позицію інших»; інакше кажучи, мислення дитини в значній мірі підпорядковане «логіці» її власного сприйняття. Основні феномени своєрідної дитячої логіки: синкретизм (скріплення всього зі всім), нечутливість до суперечностей, перехід від окремого до окремого без звернення до загального, нерозуміння відносності деяких понять і тому подібне. Егоцентризм виявляється також в егоцентричному мовленні. Згодом егоцентризм дитини долається завдяки процесу соціалізації.

У другий період творчості Піаже створив концепцію стадіального розвитку інтелекту, виділивши стадію сенсомоторного інтелекту (0-2 роки), стадію доопераційного мислення (2-7 років), стадію конкретних операцій (7-12 років) і стадію формальних операцій (приблизно до 15 років). При цьому розумові дії (див. Операція, Операції інтелектуальні) розглядаються Піаже як інтеріоризація спершу зовнішніх дій.

Теоретичні і емпіричні роботи Піаже, його ідеї і концепції зробили значний вплив на сучасні розробки в галузі філософії і методології пізнання

(див. Генетична епістемологія), хоча і піддавалися обґрунтованій критиці з боку ряду шкіл радянської психології (Л.С.Виготського, О.М.Леонтьєва, П.Я.Гальперіна і ін.), зокрема за розгляд Піаже психічного розвитку дитини поза соціально-історичним контекстом, розуміння цього розвитку як спонтанного процесу, практично не залежного від навчання, розгляд егоцентричного мовлення як «мовлення, що відмирає», а не як проміжного етапу на шляху формування внутрішнього мовлення (Виготський) і ін. Див. також Акомодація, Асиміляція, Групування, Декаляж, Збереження. (О.Є.Соколова) [9, с. 346].

Акомодація (від лат. accomodatio — пристосування до чого-небудь) — в концепції інтелекту Ж.Піаже — властивість, сторона процесу адаптації. Зміст акомодації, за Піаже, — це пристосування схем поведінки до ситуації, що вимагає від організму певних форм активності. В результаті акомодації існуюча схема змінюється. Піаже підкреслює принципову єдність біологічної і пізнавальної акомодації, суть яких складає процес пристосування до різноманітних вимог, що висуваються перед індивідом об'єктивним світом. Акомодація невідокремлювана від асиміляції, в сукупності з якою вони являють собою постійні атрибути будь-якого акту адаптації. (Е.В.Філіпова *) [9, с. 21].

Асиміляція (від лат. assimilatio — злиття, уподібнення, засвоєння) — в концепції розвитку інтелекту Ж. Піаже — атрибут, аспект адаптації. Змістом асиміляції є засвоєння певного матеріалу вже існуючими схемами поведінки, «підтягання» реальної події до когнітивних структур індивіда. За Піаже, пізнавальна асиміляція принципово не відрізняється від біологічної. Асиміляція невідокремлювана від акомодації в будь-якому акті адаптації, пристосування. На ранніх стадіях розвитку будь-яка розумова операція є компромісом між двоми тенденціями: асиміляцією і акомодацією. Первинну асиміляцію Піаже називає такою, що «деформує», оскільки при зустрічі нового предмету з існуючою схемою його риси спотворюються, а схема в результаті акомодації змінюється. Антагонізм асиміляції і акомодації породжує **безповоротність думки**. Коли асиміляція і акомодація починають доповнювати одна одну, мислення дитини міняється. Перехід до об'єктивності, реціпрокності, релятивності грунтується на прогресивній взаємодії асиміляції і акомодації. При встановленні гармонії між двома тенденціями виникає **оборотність думки**, звільнення від **егоцентризму**. Будь-яка логічна суперечність, за Піаже, — це результат генетично існуючого конфлікту між акомодацією і асиміляцією, і така ситуація біологічно неминуча. (Е.В.Філіппова *) [9, с. 36].

Групування — операційно-алгебраїчна структура логіки, одне з основних понять операцій концепції інтелекту Ж. Піаже; похідне від понят-

тя **групи** (в алгебрі). Поняття групування введене в психологію Піаже (1937). У концепції Піаже це структура логіки, яка, будучи сполучною ланкою між логічними і психологічними структурами, дозволяє використовувати дані сучасної логіки як засіб пояснення в психології. З формального кута зору, групування — це закрита, оборотна система, в якій всі операції об'єднані в одне ціле, яке підкоряється п'яти формальним критеріям: 1) комбінативність: A + B = C; 2) оборотність: C — B = A; 3) асоціативність: (A + B) + C = A + (B + C); 4) загальна операція ідентичності: A — A = 0; 5) тавтологія, або спеціальна ідентичність: A + A = A, тобто групування виходить, якщо до чторьох умов групи додати п'яту — наявність тавтології.

У формальному виразі групування — логічна, аксіоматична модель, яку психолог може використовувати для інтерпретації своїх фактів. У психологічному виразі Р. — це стан «рівноваги думки», фінальна стадія генетичного розвитку, форма рівноваги, до якої розвиток прагне. Такі логічні операції, як просте і мультиплікативне включення класів, проста і мультиплікативна серіація, симетрія і тому подібне є групування.

Згідно Піаже, інтелектуальний розвиток можна описати як послідовність групувань, випливаючих одне з іншого. При цьому процес розвитку психіки можна одночасно вивчати емпірично і теоретично за допомогою аксіоматичних моделей. В процесі розвитку групування виникають не відразу, а в ході послідовної **децентрації**, звільнення розуміння об'єктів і зв'язків між ними від сприйняття і власної дії (див. Центрація). Ні на перцептивному рівні, ні на рівнях, передуючих йому, групування немає.

Істинне групування з'являється на рівні конкретних операцій. Піаже встановив **8 елементарних** групування логіки класів і відношень, сформованість яких в індивідуальному розвитку свідчить про те, що дитина досягла цього рівня. **Класифікація**, **серіация**, **заміщення, встановлення симетрії** — це групування адитивного порядку. Їм відповідають чотири групування, засновані на мультиплікативних відношеннях, тобто що мають справу з більш ніж однією системою класів або відношень одночасно. Елементарні групування відрізняються від групувань вищого порядку, що складають систему пропозиціональних операцій, тим, що в основі останніх лежить комбінаторна система. Елементарні ж групування ще не мають повністю комбінаторного характеру.

На рівні формальних операцій дитина може виконувати 16 видів групувань на висловах і гіпотезах незалежно від їх змісту.

Не будучи тільки логічною структурою, групування в рівній мірі має і логіко-психологічну і соціальну природу. Вона виступає як форма рівноваги дій, як міжіндивідуальних, так і індивідуальних. Інакше кажучи, групування є деякою структурою, яка міститься і в індивідуально-психологічній і соціальній діяльності, виявляючись сполучною ланкою, яка забезпечує єдність об'єкту і суб'єкта, суб'єкта-індивіда і суспільства. (Е.В.Філіппова*) [9, с. 103].

Декаляж (від фр. decalage — розбіжність, розклинювання) — поняття операційної концепції інтелекту Ж. Піаже — повторна поява пізнавальних структур і феноменів у процесі розвитку. Піаже виділяє два загальних класи таких повторень: вертикальні і
горизонтальні декаляжі.

Вертикальні декаляжі — повторення на новому рівні (етапі) феноменів, які були подолані на попередньому рівні (етапі) розвитку. При цьому пізнавальні структури, що з'являються на різних рівнях, володіють формальною схожістю; схожий і зміст, до якого вони застосовуються, але рівні функціонування виявляються принципово різними — на кожному рівні застосовуються різні операції. Вертикальні декаляжі є показником поступової диференціації між можливими типами групувань (практичними, логічними, інфралогічними).

Горизонтальні декаляжі — повторення явища в межах одного і того ж рівня. В цьому випадку загальний рівень функціонування структури залишається одним і тим же, але застосування (акомодація) її до різного змісту здійснюється асихронно. Особливо ці повторення виявляються при оволодінні поняттями. При цьому, чим більше перешкод надає зовнішня картина речей, тим більше виражено запізнювання в розвитку понять. Наприклад, діти 7-8 років можуть розташувати предмети в серію за довжиною або розміром, до 9-10 рр. вони здатні скласти серію за вагою, і лише в 11-12 років вони приходять до розуміння транзитивності по відношенню до об'єму. Горизонтальні декаляжі є результатом запізнювання між групуваннями, що відносяться до різного змісту. (Е.В.Філіппова*) [9, с. 113].

Збереження.

1. Збереження — один з основних процесів пам'яті, що виявляється по відтворенню або пізнаванню, або по тому факту, що матеріал, що здається забутим, вимагає для доучування менше часу, чим це було необхідно для первинного заучування.Відтворення, пізнавання і доучування — три критерія збереження. Збереження має вибірковий характер, будучи функцією участі матеріалу в діяльності суб'єкта. Матеріал, зв'язаний своїм змістом з потребами людини, з цілями її діяльності, краще зберігається в пам'яті. Збереження — конструктивний процес, що містить більш менш виражену переробку матеріалу, в якій беруть участь розумові операції (узагальнення, систематизація і ін.). Ослаблення збереження з часом називається забуванням, відновлення забутого — ремінісценцією. Для дослідження процесу збереження використовуються наступні методи: метод послідовного відтворення, метод збереження, метод реконструкції, метод заданого еталону і ін. (Т.П.Зінченко)

2. Збереження — важливе поняття в системі генетичної психології Ж. Піаже. Оволодіння принципом збереження (інваріантності, постійності) є

важливим етапом інтелектуального розвитку дитини. Поняття збереження означає, що предмет або сукупність предметів визнаються незмінними (підлягаючими зберіганню) за складом елементів або за рядом фізичних властивостей, не дивлячись на зміни їх форми або зовнішнього розташування. На дооператорній стадії розвитку інтелекту дитина спирається виключно на перцептивну наочність, тому будь-яке переміщення елементів усередині множини означає для нього і зміну самої множини в цілому. Згідно Піаже, оволодіння принципом збереження — психологічний критерій появи основної логічної характеристики думки — **оборотності** (реципрокності) — і свідчить про перехід дитини на стадію конкретних операцій. У роботах Піаже описані феномени, що показують відсутність принципу збереження у дитини (наприклад, для дитини дві рівних за вагою кульки з пластиліну перестають бути рівними, як тільки одна з них приймає іншу форму, і т. ін.), а також досліди, коли дитина вже керується цим принципом.

На рівні конкретних операцій розуміння принципу збереження по відношенню до різних фізичних характеристик об'єктів і явищ (маса, вага, довжина і ін.) виникає у дитини не одночасно. Так, наприклад, розуміючи принцип збереження маси, вона може не розуміти принципу збереження ваги і об'єму. Ці запізнювання, зміщення в часі виникнення понять в межах однієї стадії (так звані **горизонтальні** декаляжі) обумовлені «прихильністю» дитини до конкретної дійсності і її залежністю від змісту структурованого матеріалу.

Спроби сформувати у дітей дошкільного віку логічні поняття, зокрема поняття про збереження величин, були зроблені в Міжнародному центрі генетичної епістемології в Женеві вченими різних напрямів (Б.Інельдер, Дж. Смедслунд, А. Морф, А. Пьєре-Клермон і ін.). У цих дослідженнях навчання логічним структурам було засноване на приведенні в дію інших логічних структур, які були придбані спонтанно, що робить формування логічних структур принципово обмеженими (див. Женевська школа генетичної психології).

У вітчизняній психології були успішно проведені цикли досліджень, спрямованих на формування логічних понять у дітей (П. Я. Гальперін і співробітники, Д. Б. Ельконін і співробітники). Так, в роботах Л.Ф.Обухової було показано, що можна сформувати повноцінне поняття про збереження кількості у дітей, якщо навчити їх застосовувати до аналізу речей суспільно - вироблені знаряддя пізнання — критерії, еталони, заходи. У дослідженнях, проведених під керівництвом Ельконіна, оволодіння дітьми логічними операціями і розуміння ними принципу збереження з'явилося результатом спрямованого формування децентрації. (Е.В.Філіппова*) [9, с. 479].

Женевська школа генетичної психології — напрям у дослідженні

психічного розвитку дитини, створений Ж. Піаже. **Предмет** генетичної психології — вивчення походження і розвитку інтелекту у дитини; формування фундаментальних понять, таких як об'єкт, простір, час, причинність і ін.; особливості дитячої логіки; схожість і відмінність психіки дитини і психіки дорослої людини. Проте **головне завдання** цієї науки — вивчення механізмів пізнавальної діяльності дитини, які приховані за зовнішньою картиною її поведінки. У Женевській школі генетичної психології вивчають, як відбувається перехід від одних форм розумової діяльності до інших, від простої структури розумової діяльності до більш складної, і які причини цих структурних перетворень.

Для виявлення цих механізмів у Женевській школі генетичної психології був розроблений новий метод психологічного дослідження — **метод клінічної бесіди**, коли вивчаються не симптоми, зовнішні ознаки явища, а процеси, які приводять до їх виникнення. За образним виразом Е.Клапареда, цей метод дозволяє дослідникові спрямовуватися за тікаючою думкою, виявляти її, переслідувати до тих пір, поки не вдасться «її схопити, розкрити і наочно показати загадку її побудови».

Систематичне дослідження мислення і мовлення дитини за допомогою клінічного методу дозволило відкрити нові факти. Найважливіший з них — **егоцентризм** (див. Піаже, Центрація) дитини — основна особливість її мислення, її розумова позиція. Як показали численні дослідження психологів Женевської школи генетичної психології (Піаже, Б.Інельдер, Е.Шемінський і ін.), розвиток на всіх рівнях еволюції інтелекту дитини є перехід від егоцентризму через децентрацію до більш об'єктивної розумової позиції. Такий перехід Піаже назвав **основним законом психічного розвитку**.

Психологи Женевської школи генетичної психології зв'язують якісну своєрідність розумового розвитку дитини з тими структурами інтелекту, які формуються за життя завдяки діям. Зовнішні матеріальні дії дитини до двух років, що спочатку виконуються розгорнено і послідовно, завдяки повторенню схематизуються і за допомогою символічних засобів (наслідування, гра, розумовий образ, малюнок, мова) у дошкільному віці переносяться у внутрішній план. Там вони скорочуються, координуються з іншими діями і вже в молодшому шкільному віці перетворюються на операції. У генетичній психології, створеною Піаже, операція розглядається як **основна одиниця мислення** (див. Операції інтелектуальні). Аналог операцій на сенсомоторному рівні розвитку дитини, конкретні і формальні операції складають три фундаментальних структури інтелекту. Процес їх досягнення дозволяє розділити весь хід психічного розвитку на три великих періоди, і в кожному намічається ряд стадій. Відкриття стадій розвитку інтелекту — **друге** після егоцентризму, крупне досягнення психологів Женевської школи.

Разом з описом послідовності стадій розвитку женевських психологів цікавить внутрішня логіка розвитку інтелекту. Вони намагаються осмис-

лити факти дитячого розвитку в аспекті їх життєвого, біологічного значення і тому зв'язують розвиток дитячого мислення із загально біологічними способами життєдіяльності організму, асиміляцією акомодацією, адаптацією. У постійній взаємодії і суперечності процесів асиміляції і акомодації, в постійній тенденції до урівноваження їх женевські психологи бачать внутрішнє джерело безперервності психічного розвитку.

Загальну картину розвитку інтелекту в Женевській школі генетичної психології намагаються доповнити вивченням емоційних процесів, пам'яті, уяви, сприйняття, які розглядаються як такі, що цілком підкоряються інтелекту. Останнім часом женевські психологи виявляють цікавість до процесу навчання, до дослідження розвитку дитини в різних культурах, до діагностики психічного розвитку, до питань вивчення патології мислення. Нові дослідження проводяться і в галузі психолінгвістики. Всі ці дослідження здійснюються в межах концепції Піаже і підтверджують її **основні принципи**: 1) завдяки навчанню можна прискорити засвоєння понять, але величина і природа досягнень завжди залежать від початкового рівня розвитку; 2) соціальні впливи підпорядковані схемам і структурам, лише з допомогою останніх суб'єкт здатний сприйняти ці впливи; 3) порядок формування фундаментальних структур мислення постійний, але терміни їх досягнення можуть варіювати в залежності від низки зовнішніх чинників; 4) закони пізнавального розвитку універсальні: вони діють як в процесі розвитку мислення дитини, так і в ході наукового пізнання.

Генетична психологія як наука була створена для того, щоб на її основі можна було побудувати генетичну епістемологію — вчення про походження і розвиток наукового пізнання. Піаже, як засновник цієї концепції, був глибоко переконаний в тому, що для вивчення природи пізнання необхідно використовувати психологічні дані. На його думку, не можна реконструювати генезис людського мислення у доісторичної людини — ми нічого не знаємо про психологію неандертальця або кроманьйонця. Тому ми повинні звернутися до онтогенезу і саме на дітях вивчити розвиток логічного, математичного і фізичного знання.

Аналізуючи концепцію генетичної психології, розроблену Піаже і його учнями, Л.С.Виготський і його послідовники підкреслюють, що не можна починати аналіз психічного розвитку з індивіда, тому що немає і не може бути незалежності дитини від суспільства. Тому визнаючи факти, отримані в дослідженнях женевських психологів, Виготський і його послідовники виступають проти їх інтерпретації з позиції натуралістичного розуміння джерела і рушійних сил розвитку. (Л.Ф.Обухова) [9, с. 140].

Генетична епістемологія — гносеологічне вчення Ж. Піаже, яке охоплює велике коло проблем, пов'язаних з дослідженням психологічних механізмів, що обумовлюють структуру знання і її розвиток. Згідно Піаже, ці проблеми групуються у двох основних напрямах, що перетинаються: он-

тогенетичний розвиток, закономірності якого виявляються за допомогою психологічного експерименту, з одного боку, і загальні теорії сучасної логіки і математики — з іншого. Епістемологія (теорія пізнання) припускає «вже вирішеними проблеми логіки», тому вона містить логічні схеми так само, як і психологічні дані. Генетична епістемологія є продовженням і подальшим розвитком біогенетичної концепції (див. Біогенетичний закон), оскільки між онтогенезом і філогенезом складаються, за Піаже, ті ж відношення, що і між ембріологією і порівняльною анатомією. Розвиток знань — як історично, так і генетично — має початковим пунктом стан відносного **феноменалізму** і **егоцентризму**, при якому провідним є пізнання очевидного і неможливість осмислити власну позицію як суб'єкта, що пізнає. Розвиток знання йде як шляхом конструювання, обумовленого все більшим проникненням у суть суб'єкта, так і шляхом роздуму, направленого на власну пізнавальну активність. Кожна галузь знання включає елементи загальної координації (тобто певну логіко-математичну структуру), і в той же час будь-яка логікоматематична структура є потенційним носієм окремого змісту; при цьому відносна вага кожного з цих компонентів є показником того, якою мірою дана наука визначається в своєму змісті «загальними координаціями» (логіка, математика) або специфічними особливостями об'єктів (фізика, біологія). Постулюючи взаємодію суб'єкта і об'єкту в процесі пізнання і виводячи звідси прогрес знання, Піаже імпліцитно пов'язує це з постулюванням критерію істинності, неначебто загальна координація дій суб'єкта автоматично передбачала точне визначення структури реальності.

Генетична епістемологія містить аналіз знання як усередині окремих наук, так і зв'язків між ними, загальну структуру наукового знання в історичному розвитку і систему наук на сучасному етапі. Особлива роль при цьому відводиться **психології**, що займає «ключову позицію в системі наук» у тому сенсі, що інші науки хоча і «не залежать від психології в своїх методах і теоретичних структурах», але оволодіння цими структурами «можливо тільки через вплив організму на об'єкти, і лише психологія дозволяє вивчити цю діяльність в її розвитку» (див. Психологізм). Прикладом може служити проведений Піаже генетичний аналіз формування таких фізичних понять, як «швидкість» і «тривалість часу», в результаті якого він показав, що генетично ці поняття виникають із відношень просторового порядку [9, с. 88].

Біогенетичний закон — положення, сформульоване Е.Геккелем (1834-1919), що відображає закономірне повторення (рекапітуляцію) ознак предкових форм в індивідуальному (переважно ембріональному) розвитку вищих організмів. При цьому онтогенез (термін, введений Геккелем) розглядається як стисле і скорочене повторення процесу філогенезу — тих етапів, які пройшли предки в своїй еволюції. З ускладненням тілесної організації дорослої форми індивідуальний розвиток подовжується шляхом надставок, що послідовно повторюють шлях еволюції даного виду. Біогенетичний

закон не охоплює всі закономірності індивідуального розвитку організмів і не відображає всю взаємообумовленість онто- і філогенезу. Як показав О.М.Сєвєрцов (див. Адаптація), не тільки філогенез визначає онтогенез, але і онтогенез є базою для філогенезу.

Помилкове розповсюдження біогенетичного закону на психіку людини виразилося в концепції, згідно якої психічний розвиток індивіда повторює шлях розвитку попередніх поколінь (більш менш віддалених предків дитини) і зумовлюється їм (див., наприклад, **С.Хол**, Періодизація психічного розвитку). Психічний розвиток постулюється тут як стихійний процес, нібито не залежний від виховання і навчання дитини, свідомої діяльності людини і суспільної практики [9, с. 54].

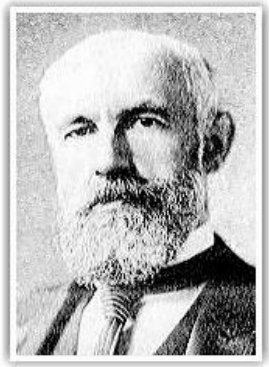

Стенлі Гренвілл Хол (1844 - 1924) у 1876 підготував докторську дисертацію (одну з перших із психології у Гарвардському університеті і США), присвячену м'язовій перцепції простору. Потім Хол виїхав до Німеччини, де вчився спочатку у Вундта, а потім у Гельмгольца. Після цього він повернувся до університета Джона Хопкінса і в 1883 створив першу психологічну лабораторію у США. У 1883 він заснував *Pedagogical Seminary,* нині — *Journal of Genetic Psychology.* Холу приписують заслугу з розповсюдження психоаналізу в США.

Ім'я **С.Г.Хола** не пов'язане з якими-небудь видатними емпіричними дослідженнями або формулюванням важливих теоретичних положень. Проте він був гарячим прихильником еволюційного учення і теорії рекапітуляції. Ця теорія стверджує, що кожна людина в процесі свого життя знов проходить всі еволюційні стадії людства. Його методи в основному спиралися на анкетування, і зі своїми студентами він розробив більше 200 анкет з різних тем. У 1888 році він став першим ректором тільки що організованого Університету Кларка, де працював професором психології. 8 липня 1892 він організував зустріч двадцяти шести провідних психологів США [10].

15. Гештальтпсихологія = цілісність (образ) як основна якість психіки

Гештальтпсихологія – напрям у німецькій психології, що вважає основними елементами психіки гештальти (образи) як прагнення свідомості утворювати «хороші» фігури [4, с. 71]. *Цілісність (образ) як основна якість психіки* – початкова властивість, зокрема, сприйняття, визначуване іманентними законами свідомості [див. 4. с. 399].

16. Глибинна психологія = провідна роль несвідомого

Глибинна психологія – напрям у психології, який базується на уявленні про провідну роль несвідомих ірраціональних, афективно-емоційних інстинктивних, інтуїтивних процесів у житті і діяльності людини [4, с. 73]. *Провідна роль несвідомого*: а) гормічна психологія - **У.Мак-Даугалл** (підкреслення ролі інстинктів і потягів у детермінації психічних явищ і поведінки) [4. с. 74]; б) психоаналіз – З.Фройд (підкреслення базальної ролі несвідомого (потяги, інтенції, лібідо) в детермінації психічних явищ і поведінки) [4. с. 288]; в) неофройдизм – К.Хорні (базальна тривожність як джерело внутрішніх конфліктів), Г.Саллівен (вплив міжособистісних стосунків на особистість людини).

Глибинна психологія — загальна назва великої кількості концепцій в психології і психіатрії, в основі яких лежить положення про провідну роль несвідомих, ірраціональних, афективно-емоційних, інстинктивних і інтуїтивних процесів, спонук, мотивів, прагнень у психічному житті і діяльності людини, у формуванні її особистості. Глибинна психологія включає гормічну психологію, психоаналіз, неофройдизм, у тому числі аналітичну і індивідуальну психології [с. 98].

Гормічна психологія (від грецьк. horme — збудження, потяг, прагнення, спонука) — один з напрямів західної психології, пов'язаний з ім'ям англо-американського психолога **У. Мак-Даугалла** (1871-1938), який стверджував, що психіка і поведінка детермінуються особливою нематеріальною силою, — горме, яка виявляється у вигляді інстинктів. Гормічна психологія поширює поняття цільової поведінки і доцільності як на складні, так і на примітивні форми поведінки, і робить висновок про наявність елементарної форми духовного життя навіть у самих низькоорганізованих істот. Гормічна психологія примикає до тих напрямів сучасної психології, для яких характерні біологізація психічних явищ, переоцінка ролі інстинктів і потягів у детермінації психічних явищ і поведінки, применшення значення свідомості [9, с. 100].

Уїльям Мак-Даугалл (1871-1938) — англо-американський психолог, засновник «гормічної психології», згідно якої інстинктивне прагнення до мети попередньо закладене в природі живого. Мак-Даугалл заявив про себе як про оригінального мислителя в 1908 р., коли вийшла одна з найважливіших його робіт «Основні проблеми соціальної психології», де він сформулював основні принципи соціальної поведінки людини. Ця робота лягла в ос-

нову його «гормічної психології» як частині динамічної психології, що робить наголос на видозмінах психічних процесів і їх енергетичній основі.

Навичка, на думку Мак-Даугалла, сама по собі не є рушійною силою поведінки і не орієнтує його. Як основні рушійні сили людської поведінки він розглядав ірраціональні, інстинктивні спонуки. В основі поведінки лежить інтерес, обумовлений природженим інстинктивним потягом, який лише знаходить свій прояв у навичці і обслуговується тими чи іншими механізмами поведінки. Всяке органічне тіло від народження наділене якоюсь вітальною енергією, запаси і форми розподілу (розрядки) якої жорстко зумовлені репертуаром інстинктів. Як тільки первинні імпульси визначаються у вигляді направлених на ті чи інші цілі спонук, вони отримують свій вираз у відповідних тілесних пристосуваннях.

Спочатку Мак-Даугалл виділяв 12 видів інстинктів: втеча (страх), неприйняття (огида), допитливість (здивування), агресивність (гнів), самоприниження (збентеження), самоствердження (натхнення), батьківський інстинкт (ніжність), інстинкт продовження роду, харчовий інстинкт, стадний інстинкт, інстинкт користолюбства, інстинкт творення. На його думку, основні інстинкти безпосередньо пов'язані з відповідними емоціями, оскільки внутрішнім виразом інстинктів є емоції [1].

Неофройдизм — напрям у психології, представники якого так чи інакше спираються на психоаналіз З.Фройда (див. Психоаналіз, Фройдизм). Неофройдизм виник в 1920-30-і рр. На його становлення вплинули ідеї К.Юнга і особливо А.Адлера (перше покоління неофройдистів), що підкреслював роль дії соціальних умов на цільову установку, формування відчуття спільності, виникнення невротичних розладів. Неофройдизм визнає важливе значення відкриттів антропологів і етнопсихологів про відмінності в психології людей, що належать до різних культур. Зберігаючи положення про визначальну роль несвідомих процесів і тих шляхів (див. Несвідоме), які вони знаходять для свого виразу, теоретики неофройдизма намагаються подолати (або пом'якшити) біологізм Фройда і роблять наголос на значенні соціокультурних умов у виникненні неврозів, поясненні мотиваційних сил і конфліктів особистості. Найбільші представники другого покоління неофройдистів — американські психологи К.Хорні, Г.С.Саллівен (1892-1949), Е. Фромм.

Хорні піддає критиці багато положень Фройда: пансексуалізм, заперечення ролі чинників культури у виникненні неврозів, визначальну роль дитинства у формуванні характеру і утворенні неврозів, структурне ділення психіки на Воно, Я і Зверх-Я. Хорні розвиває теорію внутрішньої конфліктності особистості, пов'язаної з почуттям «базальної тривожності» перед лицем природних і соціальних сил. За Хорні, прагнення людини задовольнити багатообразні потреби, що породжуються суспільством в умовах безлічі економічних, юридичних і етичних перешкод, підсилює у неї почуття тривоги, викликає прагнення до безпеки. Конфлікт між цими двома мотивами і

пошук шляхів його вирішення породжує три типи особистості, які характеризуються різним ставленням до інших людей: агресивний, поступливий і відчужений від суспільства. Визнаючи вплив культури на розвиток особистості, Хорні зберігає основну тезу про вирішальну роль несвідомого в детермінації поведінки людини. Вона використовує фройдівські методи проникнення у внутрішні конфлікти і прийоми доведення їх до свідомості.

Саллівен розвиває ідеї про вирішальну роль міжособистісних стосунків для розуміння причин виникнення рис особистості (при цьому, проте, останні трактуються як пасивні соціальні проекції тих чи інших впливів на особистість) і психологічних розладів. Число типів особистості у людини відповідає, за Саллівеном, кількості її міжособистісних ситуацій. Будучи упевнений, що у будь-якому суспільстві духовний світ людини заповнений ілюзорними престижними цінностями, Саллівен приходить до заперечення індивідуальності особистості, яка розглядається ним як сукупність соціальних масок. Соціальні відносини зводяться в основному до міжособистісних зв'язків. Завдання психотерапії — перебудова міжособистісних взаємин. (Див. Значущий інший.)

Фромм зберігає положення Фройда про те, що людську поведінку визначають несвідомі спонуки, які проте є обумовленими не біологічними, а головним чином соціальними факторами. На відміну від тварин людина втрачає інстинктивні — природні — зв'язки з природою. Свобода від інстинктивної детермінації приводить до виникнення характерних для людини екзістенційних і історичних соціальних дихотомій (суперечностей). Вони є джерелом потреб і прагнень, що виникають із нових, — суспільних — умов її існування. Фромм аналізує економічні, соціальні, політичні сторони життя суспільства на різних етапах історичного розвитку і розглядає їх наслідки для особистості. Основну увагу він приділяє тоталітарному і капіталістичному суспільствам. Соціальні умови суспільства перешкоджають задоволенню потреб прогресивним шляхом, тому виникають різні психологічні механізми (мазохізм, садизм, деструктивізм, конформізм), які репрезентують непродуктивні, збочені, ірраціональні способи вирішення проблем людського існування. З ними пов'язано утворення різних типів характеру і неврозів. Фромм дає розгорнену критику західного суспільства, яке ґрунтується на принципі необмеженого споживання як мети життя. Воно засноване на філософії володіння, орієнтація на яку приводить до утворення особливої форми соціального характеру — ринкового. Люди з таким характером відчужені від своєї праці, від самих себе, від інших людей і від природи.

Неофройдизм у всіх своїх варіантах залишається теорією несвідомого. Положення про соціальну обумовленість психіки будується на зведенні відносин особистості і суспільства до конфліктного типу (А. М. Ждан) [9, с. 299].

Карен Хорні (Horney, 1885-1952) — німецько-американський психолог, творець одного з варіантів неофройдизма. На підставі великого клінічного досвіду роботи з пацієнтами-невротиками в Німеччині (до 1932) і в США Хорні дійшла висновку про неспроможність класичного психоаналізу в розумінні причин невротичних розладів (як відомо, останній шукав їх у порушенні сексуального розвитку). За Хорні, неврози розвиваються із суперечностей у взаєминах людей, які актуалізують у індивіда почуття «корінної тривоги» (тривожності, невпевненості, страху тощо). Особливо велику роль у невротичному розвитку особистості грають взаємини з батьками в дитинстві, оскільки дитина спочатку безпорадна, залежна від дорослих і її «корінна тривога» при неправильному вихованні (залякування, недолік любові або, навпаки, надмірні вихваляння) приводить до виникнення стійких рис невротичного характеру (невпевненість у собі, вороже-боязливе ставлення до світу і ін.), які дуже складно змінити згодом. При вирішенні особистісних конфліктів і у боротьбі з негативними почуттями невротик, за Хорні, слідує трьом основним «захисним» стратегіям поведінки: 1) він прагне до інших людей; 2) біжить від людей, бажаючи незалежності; 3) йде проти людей, агресивний по відношенню до них. Роботи Хорні зробили великий вплив на подальший розвиток психології особистості, вікової психології і психотерапії. (О. Є. Соколова) [9, с. 533].

Аналітична психологія — один з напрямів неофройдизма, заснований швейцарським психологом і культурологом **К. Г. Юнгом.** У центрі аналітичної психології знаходиться вчення про несвідоме, якому Юнг відводить провідне місце при поясненні причин виникнення особливостей психіки і поведінки людини. Переконавшись, що ідеї З.Фройда, розроблені на матеріалі хворих істерією, непридатні до шизофреників, Юнг висунув іншу, ніж Фройд, концепцію несвідомого. Окрім **індивідуального несвідомого** Юнг виділяє ще **колективне несвідоме**. Інтерпретуючи з психологічного погляду дані фізичної і культурної антропології (етнографії), історії культури і релігії, Юнг тлумачить колективне несвідоме як «осад» в психіці людини досвіду, отриманого в ході біологічної еволюції і культурно-історичного розвитку.

Як одиницю аналізу колективного несвідомого Юнг висуває поняття **архетипу** — природженої установки до виборчого сприйняття, переживання і, можливо, деякої форми поведінки по відношенню до певних стимулів. Архетип визначається як «чиста потенція форми», що не має власного змісту, але дозволяє структурувати різний зміст психіки. Постулюючи існування різних архетипів, Юнг виділяє в психіці людини пласти тваринного,

загальнолюдського, родового, сімейного і індивідуального походження. У структурувальному впливі архетипу на поведінку Юнг убачає прояв лібідо, яке розуміється їм як динамічно-енергетичий аспект психіки. Не у творчій соціальній діяльності людини, а в глибинах індивідуальної психіки бачить Юнг рушійні сили розвитку суб'єкта. Лібідо шляхом спонтанного формування загальних установок направляє розвиток індивіда по дорозі «індивідуації», тобто повного виявлення неповторної індивідуальності людини, її повного самоздійснення.

Окрім загальних установок (неусвідомлюваної спрямованості на певну мету, готовності до деякої дії і сприйняття), Юнг вводить поняття **екстравертованої** (направленої на зовнішній світ) і **інтровертованої** (направленою на внутрішній, суб'єктивний світ) установок свідомості (Его). Ці установки характеризують два протилежних психологічних типи особистості — екстравертів і інтровертів. Висунута Юнгом типологія отримує подальший розвиток у факторній теорії особистості, розробленої англійським психологом **Г.Айзенком**. Визначувані за допомогою опитувальників Айзенка показники за шкалою екстраверсія—інтроверсія значущо корелюють з деякими властивостями темпераменту і рисами особистості.

Додання ред.: У числі плідних ідей, які були висунуті Юнгом і отримали розвиток у психоаналізі, була ідея психічних комплексів, які складають зміст особистісного несвідомого [9, с. 28].

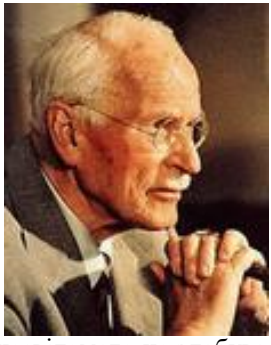

Карл Густав Юнг (Jung, 1875-1961) — швейцарський психолог, психіатр, культуролог. В 1906-1913 рр. близько співпрацював з З.Фройдом, але далі відійшов від нього, створивши свій варіант психоаналізу — аналітичну психологію. Спираючись на аналіз сновидінь, маячіння, шизофренічних розладів, а також на дослідження міфології, праць східних, античних і середньовічних філософів, алхіміків тощо, Юнг доходить висновку про існування і виявлення у психіці людини колективного несвідомого. За Юнгом, зміст колективного несвідомого не здобувається в індивідуальному життєвому досвіді суб'єкта — вони існують у душі вже при народженні у вигляді архетипів, які успадковані від предків. Юнг відомий також своєю типологією характерів. За Юнгом, існують дві підстави для виділення психологічних типів: екстравертна або інтровертна установка, з одного боку, і переважання в системі психологічних функцій індивіда мислення, відчуття, почуття або інтуїції, — з іншого. Юнг — також автор одного з найбільш відомих варіантів асоціативного експерименту. Зробив значний вплив не тільки на психологію (у Цюріху був створений інститут Юнга у 1948 р., а у 1958 — Міжнародне това-

риство аналітичної психології), але і на дослідження з проблем культури, релігії, міфології, естетики і ін. (О. Є. Соколова.) [9, с. 571].

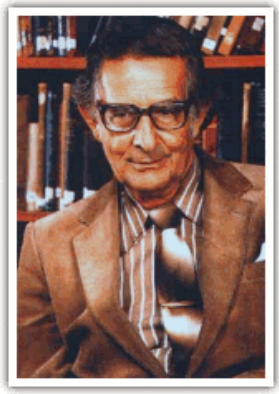

Ганс Юрген Айзенк (1916 – 1997) вивчав психологію в Лондонському університеті. Доктор наук з 1940 року. З 1946 року читав лекції в Лондонському університеті. Одночасно був директором Інституту психіатрії при госпіталі Моделі в Лондоні. Працював також на посаді консультуючого професора в різних університетах Сполучених Штатів. Опублікував близько 45 книг і 600 наукових статей. Основні теоретичні роботи: «Вимірювання особистості» (1947); «Наукове дослідження особистості» (1952); «Структура людської особистості» (1970); «Особистість і індивідуальні відмінності» (у співавторстві з сином, Майклом Айзенком, 1985). Вважав, що інтелект значною мірою визначається спадковістю, і що традиційні види вербальної терапії (особливо психоаналіз) мають мінімальне значення або зовсім не ефективні при лікуванні психічних розладів [10].

Індивідуальна психологія — напрям глибинної психології, заснований і розроблений А.Адлером після його розриву з фройдизмом. Назва «Індивідуальна психологія» походить від латинського individuum (неподільний) і виражає ідею цілісності психічного життя особистості, зокрема відсутність меж і антагонізмів між свідомістю і несвідомим. Через всі прояви будь-якої особистості червоною ниткою проходить її життєва лінія, направлена на реалізацію життєвої мети (у пізніших роботах — сенсу життя). Метою і сенсом життя структурується єдиний властивий особистості **життєвий стиль**. Мета, сенс і стиль життя особистості складаються у дитини в перші 3-5 роки і обумовлені головним чином умовами сімейного виховання.

Як рушійні сили розвитку особистості індивідуальна психологія спочатку розглядала бажання компенсувати почуття неповноцінності (див. Комплекси неповноцінності і переваги), що виникає в ранньому дитинстві, і яке приймає форму прагнення до влади, могутності. Пізніше прагнення до подолання зовнішніх обставин, до успіху перестало трактуватися як наслідок первинної неповноцінності. Другою рушійною силою розвитку в індивідуальній психології виступає **соціальний інтерес** (або почуття спільності) — прагнення співробітничати з іншими людьми для досягнення спільних цілей. Соціальний інтерес має природжені задатки, але остаточно формується лише в ході виховання. Недорозвинення соціального інтересу стає причиною злочинності, наркоманії, неврозів, психозів і інших соціальних і психопатологічних відхилень. Індивідуальна психологія зробила великий вне-

сок до психології сімейних стосунків, педагогічної і клінічної психології. Послідовники індивідуальної психології в Західній Європі і в США об'єднані в асоціації індивідуальної психології, існують інститути індивідуальної психології і журнали індивідуальної психології на німецькій і англійській мовах. (Д. О. Леонтьев.) [9, с. 175].

Комплекси неповноцінності і переваги. **Комплекс неповноцінності** позначає не стільки локальний феномен душевного життя, скільки концепцію психічного розвитку і енергетики. Концепція комплексу неповноцінності належить А.Адлеру, який перший відмовився від пансексуалізма класичного психоаналізу. Замінити Фройдово лібідо як енергетичний двигун психічної активності і поведінки покликаний був комплекс неповноцінності. Згідно Адлеру, кожна людина в ранньому дитинстві переживає почуття власної недостатності, як би неповноцінності. У відсутність чинників, які додатково провокують це переживання (хвороба, недбалість батьків, реальні або уявні невдачі, потворність і т. ін.), обґрунтуванням для нього служить просто сама по собі слабкість дитини, обмеженість її сил, схильність до страхів, залежність від дорослих, які здаються їй «могутніми», сильними, такими, що знають, не бояться. Будучи дистонічним, неприємним, почуття неповноцінності витісняється в несвідоме і разом з тим компенсується діяльністю з досягнення різного роду успіхів — реальних або уявних. Оскільки комплекс неповноцінності продовжує існувати, не дивлячись ні на які досягнення особистості, він вимагає постійної і все більшій компенсації — надкомпенсації (у вітчизняній літературі частіше уживається термін: гіперкомпенсація), що породжує так званий **комплекс переваги** над іншими, — оборотний бік комплексу неповноцінності. Потрібно відмітити, що надкомпенсація завжди супроводить комплексу неповноцінності, що стосується комплексу переваги, то він може бути присутнім і без комплексу неповноцінності, так само як і комплекс неповноцінності може не породжувати комплексу переваги.

Витиснене дитяче почуття слабкості і недостатності виявляється постійним і принципово ненасичуваним джерелом активності індивіда. Концепція Адлера передбачає, що якнайкращим варіантом надкомпенсації є влада. Комплекс неповноцінності часто розглядають як джерело «**волі до влади»**, а не психічного розвитку в цілому.

В категоріальній системі психоаналізу комплекс — це з'єднання, поєднання афекту і уявлення, у зв'язку з чим слово «комплекс» виявилося доречнішим у позначенні і викладі концепції комплексу неповноцінності, чим терміни чисто емоційного плану («почуття», «переживання», «афект»).

Вираз «комплекс неповноцінності» використовується не тільки в психології, але і в буденній мові, причому в значеннях, досить далеких від адлерівського. Зокрема, як в науковій, так і особливо в життєвій мові часто йдеться не про загальну закономірність у розвитку і функціонуванні психі-

ки, а про локальний феномен і відзнаку, властиву одним індивідам і не властиву іншим. У життєвому слововживанні комплекс неповноцінності зазвичай асоціюється з боязкістю, невпевненістю в собі, недовірливістю, тобто з рисами психастенічної особи. Навпаки, прояви надкомпенсації або комплексу переваги сприймаються як «безкомплексність», «комплекс повноцінності», «незакомплексованість». Слід додати, що термін «комплекс» перетворився практично на синонім комплексу неповноцінності, причому не тільки в житейському, але, частково, і в науковому слововживанні. (Е.З. Басіна*) [9, с. 205].

17. Гуманістична психологія = вчення про зрілу особистість, що самоактуалізується

Гуманістична психологія (А.Маслоу, Г.У.Олпорт, К.Роджерс) – напрям в американській психології, що розглядає особистість у процесі її самореалізації і самоактуалізації при рішенні життєвих проблем під впливом конструктивних установок людини як основний предмет психології [5, с. 91]. *Самоактуалізація* – прагнення людини до найбільш повного виявлення і розвитку своїх можливостей [5, с. 349].

Гуманістична психологія — напрям у західній, переважно американській, психології, предметом вивчення якого є цілісна людина в її вищих, специфічних тільки для людини проявах, зокрема розвиток і самоактуалізація особистості, її вищі цінності і сенси, любов, творчість, свобода, відповідальність, автономія, переживання світу, психічне здоров'я, глибинне міжособистісне спілкування, трансценденція і тому подібне.

Гуманістична психологія сформувалася як напрям на початку 1960-х рр., протиставляючи себе, з одного боку, біхевіоризму, який критикувався за механістичність підходу до психології людини за аналогією з психологією тварин, за розгляд людської поведінки як повністю залежної від зовнішніх стимулів, і, з іншого боку, психоаналізу, який критикувався за уявлення про психічне життя людини як повністю визначуване неусвідомлюваними глибинними потягами і комплексами. Гуманістична психологія, яка об'єднала велику групу психологів, вже в 1960-і рр. придбала велику вагу і отримала назву «**третьої сили**» в західній психології.

Гуманістична психологія є конгломератом досить різних шкіл і напрямів, що мають загальну стратегічну платформу. Представники гуманістичної психології прагнуть побудувати нову, принципово іншу методологію пізнання людини як унікального об'єкту дослідження.

Основні **методологічні принципи** і **положення** гуманістичної психології зводяться до наступного: а) людина цілісна і повинна вивчатися в її цілісності; б) кожна людина унікальна, тому аналіз окремих випадків (case study) не менш виправданий, чим статистичні узагальнення; в) людина відкрита світу, переживання людиною світу і себе в світі — головна психологіч-

на реальність; г) людське життя повинне розглядатися як єдиний процес становлення і буття людини; д) людина володіє потенціями до безперервного розвитку і самореалізації, які є частиною її природи; е) людина володіє певною мірою свободи від зовнішньої детермінації завдяки смислам і цінностям, якими вона керується в своєму виборі; ж) людина є активна, інтенціональна, творча істота. Витоки цих ідей у філософських традиціях гуманістів Відродження, французької Просвіти, німецького романтизму, філософії Фейєрбаха, Ніцше, Гуссерля, Толстого і Достоєвського, а також у сучасному екзистенціалізмі і східних філософсько-релігійних системах.

Загальна методологічна платформа гуманістичної психології реалізується в широкому спектрі різних підходів. Проблема рушійних сил становлення і розвитку особистості, потреб і цінностей людини отримала розкриття в роботах А.Маслоу, В.Франкла, Ш.Бюлер і ін. Ф.Беррон, Р.Мей і В.Франкл піддали аналізу проблему свободи і відповідальності. Трансценденція людиною свого буття розглядається при цьому як специфічно людська сутнісна особливість (Джурард, **Франкл, Маслоу**). Проблематика міжособистісних стосунків, любові, шлюбу, сексуальних взаємин, саморозкриття в спілкуванні розглядається в роботах К.Роджерса, С.Джурарда, Р.Мея і ін.

Основною сферою практичного застосування гуманістичної психології виступає **психотерапевтична практика**, в якій зародилися і були розвинені багато з ідей, які утворюють сьогодні теоретичний фундамент гуманістичної психології. У роботах Маслоу, Джурарда, Беррона, Роджерса розроблені уявлення про психічно здорову, особистість, що повноцінно функціонує. **Недирективна психотерапія** Роджерса (див. Людино-центрований підхід у психотерапії) і логотерапія Франкла належать до найбільш популярних і поширених психотерапевтичних систем. Інша важлива сфера практичного додатку гуманістичної психології — **гуманістична педагогіка**, яка заснована на принципах недирективної взаємодії вчителя з учнем і направлена на формування творчих здібностей особистості. Третя сфера практичного застосування гуманістичної психології — **соціально-психологічний тренінг**, одним із засновників якого був Роджерс (див. Група зустрічей).

Успіхи гуманістичної психології в цих прикладних галузях багато в чому визначили соціальну платформу гуманістичної психології, засновану на утопічній ідеї поліпшення суспільства шляхом удосконалення індивідів і міжособистісних стосунків (Маслоу). Сьогодні гуманістична психологія займає важливе і стійке місце в західній психології; намітилися тенденція часткової інтеграції її з іншими школами і напрямами, зокрема із психоаналізом і необіхевіоризмом. (Д.О.Леонтьєв) [9, с. 104].

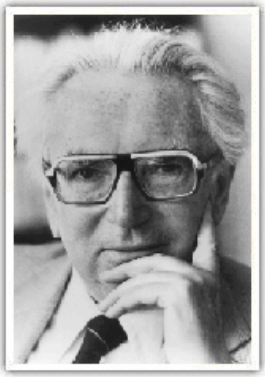

Віктор Франкл (1905 – 1997). Австрійський психіатр і психолог, професор неврології і психіатрії

Віденського університїету (з 1955). Творець нового напряму в психотерапії – логотерапії. Будучи завідуючим відділенням неврології Ротшильдівського госпіталю у Відні, в 1942 р. був арештований нацистами і кинутий в концтабір. Багато в чому з осмислення досвіду табірного життя склалися у В.Франкла основні ідеї його логотерапії (від старогрегрецьк. «логос» – сенс), в центрі якої стоїть завдання допомогти людині в її пошуках сенсу життя. Логотерапія як один з впливових напрямів у сучасній зарубіжній психотерапії займає в ній особливе положення, протистоячи, з одного боку, ортодоксальному психоаналізу, а з іншого – поведінковій психотерапії. Концепція особистості, що склалася в рамках логотерапії, за багатьма своїми мотивами близька сучасній гуманістичній психології (А. Маслоу, Р. Олпорт, К. Роджерс і ін.) [10].

Логотерапія (від грецьк. *logos* — слово + *therapeia* — турбота, відхід, лікування) — теорія і практика психотерапії, розроблена В.Франклом. Логотерапія виходить з того, що основним двигуном поведінки і розвитку особистості є прагнення людини до пошуку і реалізації сенсу свого життя. Відсутність сенсу життя або неможливість його реалізувати породжує у людини стани екзистенціального вакууму і екзистенціальної фрустрації, які виступають причиною так званих ноогенних неврозів, пов'язаних з апатією, депресією і втратою інтересу до життя.

Практика логотерапії спрямована на те, щоб допомогти людині знайти втрачений нею сенс без нав'язування їй терапевтом своїх сенсів. Для цього використовується метод сократичного діалогу. Унікальний сенс життя або узагальнені цінності, що виконують ту ж функцію, можуть бути знайдені пацієнтом в одній з трьох сфер: творчості, переживання і ставлення, що свідомо приймається, до тих обставин, які ми не в змозі змінити. Таким чином, сенс можна знайти в будь-яких обставинах і ситуаціях: людське життя його ніколи не втрачає.

Одним з головних джерел сенсу в практиці логотерапії виступає релігійна віра. Разом з тим релігія — не єдино можливе джерело сенсу. Проблема сенсу життя може успішно вирішуватися як віруючими, так і невіруючими людьми.

Крім терапії специфічних ноогенних неврозів у логотерапії розроблені також **метод парадоксальних інтенцій** — для лікування фобій і нав'язливих станів і **метод дорефлексії** — для лікування сексуальних неврозів. Ці методи ґрунтуються на фундаментальних онтологічних характеристиках людини, які постулюються логотерапією: здатності до самовідсторонення і самотрансценденції (див. також Гуманістична психологія, Екзистенціальна психологія). (Д.О.Леонтьєв) [9, с. 239].

Абрахам Гарольд Маслоу (1908 – 1970) висунув концепцію цілісного підходу до людини і аналізу її вищих сутнісних проявів – любові, творчості, духовних цінностей тощо. Ці особливості існують у вигляді природжених потенцій і актуалізуються під впливом соціальних умов. Маслоу створив ієрархічну модель мотивації («Мотивація і особистість», 1954). Він стверджував, що вищі потреби можуть направляти поведінку індивіда лише в тій мірі, в якій задоволені його більш нижчі потреби. Порядок при цьому такий: 1) фізіологічні потреби; 2) потреба в безпеці; 3) потреби в любові і прихильності; 4) потреби у визнанні і оцінці; 5) потреба в самоактуалізації – реалізації потенцій, здібностей і талантів людини. Самоактуалізація як здатність може бути наявною у більшості людей, але лише у невеликої меншини вона є такою, що якоюсь мірою відбулася. Такі люди є прикладом нормального розвитку, максимально повно утілюють людську суть [10].

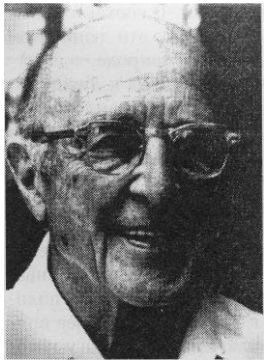

Карл Ренсом Роджерс (Rogers, 1902-1987) — американський психолог, один із творців гуманістичної психології. Автор так званої недирективної психотерапії, або терапії, центрованої на клієнті. Основні її правила: не даючи прямих порад клієнтові і уникаючи одночасно всяких оцінок його поведінки, шляхом глибокого емпатичного контакту з ним актуалізувати всі творчі потенції клієнта і довести його до самостійного вирішення своїх проблем. При цьому мета психотерапевта — узгодження між собою «реального Я» клієнта (якою я є в моїх уявленнях і оцінках, залежних від індивідуального досвіду і оцінок оточуючих) і його «ідеального Я» (яким я хочу бути). В даний час різні прийоми недирективної терапії розробляються і використовуються в практиці психотерапевтів різних країн світу, в тому числі — на основі певного критичного ставлення до них — у російській гуманістичній психології. Див. Я-концепція. (О.Є.Соколова) [9, с. 431].

Людино-центрований підхід (у психотерапії) (англ. person-centered approach)— друга за своєю поширеністю у світі після психоаналізу система психотерапевтичної і консультаційної роботи з людиною, розроблена американським психологом **К. Роджерсом** — одним з основоположників

гуманістичної психології. Виникнувши в 1940-і рр. як недирективна або клієнто-центрована психотерапія, даний підхід набув надзвичайного поширення в 1960-70-і рр., і до сьогоднішнього дня він здійснює явний вплив на всю сферу психотерапевтичної і консультаційної практики.

Основні положення людино-центрованого підходу: по-перше, внутрішня природа (або суть) людини позитивна, конструктивна і соціальна і, по-друге, ця природа починає виявляти і проявляти себе в людині кожного разу, коли в її взаєминах з іншою людиною (іншими людьми) існує атмосфера безумовного позитивного ухвалення, емпатичного розуміння і конгруентного самопред'явлення. Головне завдання психотерапевта — створити таку атмосферу спілкування з клієнтом, тобто: а) приймати його без якихось попередніх умов, таким, який він є; б) розуміти клієнта, не оцінюючи, але співпереживаючи йому, розуміти його не розумом, але серцем; в) бути з клієнтом, відкрито і відверто спілкуючись з ним, не криючись і не ховаючись від нього за маскою професіонала-експерта. Тільки таке спілкування терапевтично. Саме воно актуалізує, стимулює і підсилює — фасилітує — позитивну природу (внутрішній потенціал) людини, наслідком і проявом чого і виявляється власне психотерапевтичний ефект — психічне зцілення, оздоровлення і розвиток людини.

Людино-центрований підхід, що спочатку виник завдяки роботам Роджерса у сфері індивідуальної психотерапії і психологічного консультування, отримав згодом застосування і розповсюдження в таких галузях, як психологія особистості, педагогіка і педагогічна психологія, соціальна психологія, психологія сім'ї, політична психологія.

Сучасна психотерапевтична практика в руслі людино-центрованого підходу продовжує розвиватися і вдосконалюватися, вона містить не тільки індивідуальну, але і групову роботу (наприклад, «групи зустрічей» — різновид групової психологічної роботи з метою стимулювання особистісного зростання учасників в атмосфері безумовного позитивного ухвалення, *емпатії* і *конгруентності*), не тільки вербальна, але і невербальна техніка самодослідження (наприклад,«експресивну психотерапію» — роботу з клієнтом засобами живопису, творення, танцю, співу (N. Rogers, 1993). (О. Б. Орлов) [9, с. 542].

Група зустрічей (англ. encounter group) — особливий вид групової психологічної роботи, що фокусується не стільки на груповому процесі як такому і на процесі розвитку навичок спілкування, скільки на пошуку автентичності (достовірності) і відвертості в міжособистісних взаєминах. Основні параметри міжособистісних взаємодій в групі зустрічей: концентрація на почуттях і переживаннях, усвідомлення самого себе, почуття відповідальності, саморозкриття, фокусування на тому, що відбувається «тут і тепер».

Група зустрічей виникла на основі групової психотерапії і концепцій основної і відкритої зустрічі, розроблених в 1960-і рр. К.Роджерсом і

У.Шутцем. **Концепція основної зустрічі** базується на вірі в можливість конструктивного особистісного зростання в атмосфері безоціночного позитивного ухвалення, емпатії і конгруентності. **Концепція відкритої зустрічі** ґрунтується на ідеї інтеграції переживань і тілесних відчуттів, емоційно блокованих фрагментів особистого досвіду і завершенні незавершених енергетичних циклів. Хоча група зустрічей виникла як метод психотерапії, вона використовується головним чином у цілях стимулювання процесів особистісного зростання. Кількість учасників групи зустрічей варіює від декількох чоловік до декількох сотень чоловік. Варіантами групи зустрічей є так звані групи «Діабазіс», групи «марафону», групи анонімних алкоголіків і групи «оголення».

У групі зустрічей ведучий (фасилітатор) проявляє емпатію (співчуття) по відношенню до переживань членів групи, не використовує оцінних думок, практикує саморозкриття, що сприяє поступовому виникненню атмосфери довіри, а тим самим свободі дослідження, усвідомленню і виразу учасниками особистісно значущих фрагментів свого особистого досвіду (думок, почуттів). Відсутні, як правило, заплановані процедури, що використовуються в інших (центрованих на лідерові) методах для того, щоб структурувати процеси групової динаміки, подолати опір учасників розкриттю особистісних установок і включити в груповий процес усіх учасників. Повноцінне саморозкриття членів групи можливе тільки після того, як група пройде через **основні етапи** групового процесу: знайомство учасників; відчуття фрустрації через відсутність структури; перші спроби саморозкриття і опір цьому; опис минулих, безпечніших подій і почуттів; відкритий вираз негативних переживань; вираз будь-яких переживань, що виникають «тут і тепер»; спроби дослідження особистісно значущих тем і прояви самоприйняття; основна зустріч.

Акцент у роботі групи зустрічей робиться на самодослідженні учасників, пошуку ними автентичності, на щирості і відвертості у виразі почуттів і переживань, завдяки чому поступово складається атмосфера ухвалення і самоприйняття в спілкуванні, яка сприймається учасниками як така, що підтримує, тепла і особистісно безпечна. Все це допомагає учасникам заглиблюватися у власний досвід, досліджувати як позитивні, так і негативні його боки, усвідомлювати і приймати їх.

Досвід позарольового спілкування веде до порушення конвенціональних комунікативних стереотипів, до більш неупередженого, безпосереднього сприйняття, глибшому розумінню членами групи самих себе. Перенесення навичок і цінностей спілкування, отриманих у ході тренінгових занять, у сферу щоденних комунікацій — один з внутрішніх ресурсів людини, її психологічної культури, ефекти якої виявляються в зверненнях людини до нових боків особистості її партнерів з спілкування, до нових способів і засобів самовираження і рефлексії.

Можна вказати на наступні типові ефекти групи зустрічей: розширюється сфера усвідомлення людиною самої себе; з'являється тенденція приділяти своїм стосункам з іншими людьми стільки ж уваги, скільки змісту спілкування; виникає прагнення приймати нестандартні, творчі ідеї партнерів зі спілкування, а не реагувати на ці ідеї як на загрозу; вірогіднішими виявляються конструктивні вирішення міжособистісних проблем; підвищується самооцінка; посилюються почуття емпатії і близькості по відношенню до інших людей і світу в цілому; зміни спостерігаються як у професійній сфері, так і у сфері взаємин з близькими людьми.

Основний постулат, на якому базується група зустрічей, полягає в тому, що сама якість спілкування залежить від внутрішньо особистісних ставлень людини, тобто від її ставлення до самої себе. Група зустрічей часто використовується як засіб вирішення різних комунікативних проблем, пов'язаних з подоланням міжкультурних (расових, етнічних, політичних, міжпоколінних, професійних) конфліктів. Крім іншого, ставиться завдання сприяти самоактуалізації людини, створенню умов для подолання нею усунутості і відчуженості від самої себе. Див. також Людино-центрований підхід у психотерапії. (О. Б. Орлов) [9, с. 102].

18. Розуміюча психологія = розуміння цілісності душевного життя

Розуміюча психологія (В.Дільтей, Е.Шпрангер) – напрям у німецькій психології, що розглядає душевне життя людини в контексті її смислових утворень і засвоєних культурно-історичних цінностей. Згідно Е.Шпрангеру, існують шість типів поведінки (осіб): теоретичний, економічний, естетичний, соціальний, політичний, релігійний [5, с. 284]. *Розуміння цілісності душевного життя* – душевне життя людини не піддається аналітичному опису. Його можна зрозуміти тільки на основі інтуїтивного осмислення психічних реакцій людини [6. с. 489 – 490].

Розуміюча психологія (нім. Verstehende Psychologie) — напрям в німецькій психології кінця XIX — початку XX ст., який вважав головним завданням психологічного дослідження не причинне пояснення душевного життя людини, а розуміння її цілісності, що інтуїтивно переживалася, і співвідношення зі світом культурно-історичних цінностей.

Ідею розробки цього напряму висунув німецький філософ В.Дільтей в своїй «описовій» психології, який стверджував, що «природу ми пояснюємо, а душевне життя розуміємо». В основі ідеї лежало протиставлення наук про природу наукам про суспільство (дух), заперечення самої можливості експериментальними методами вивчати людську свідомість. Виступ Дільтея проти експериментальної психології як науки зустрів рішучі заперечення з боку її передових представників, зокрема, Г.Еббінгауза, який вказав, що програма розуміючої психології зводиться до інтуїтивного збагнення психі-

ки, що не має об'єктивних критеріїв і причинних основ і тим самим вона неминуче випадає із загальної системи наукового знання про людину.

Ідеї розуміючої психології отримали якнайповнішу реалізацію в роботах Е.Шпрангера, який ввів термін «розуміюча психологія» і виділив шість типів особистості або «духовної індивідуальності», надалі підданих емпіричній перевірці в роботах Г.Олпорта і ін.

Запропонований Дільтеєм на противагу причинно-аналітичному феноменологічний описовий підхід зробив вплив на багатьох психологів (А.Пфендера, Ф.Крюгера і ін.), а також на деяких філософів-екзистенціалістів (К.Ясперс, М.Хайдеггер) [9, с.356].

19. Психоаналіз = інстинктивні потяги

Психоаналіз – напрям у психології, який вважає несвідоме (потяги, інтенції, лібідо) базальним джерелом мотивації, що знаходиться в опозиції до свідомості. Згідно З.Фройду, психіка вміщає сфери свідомого, передсвідомого, несвідомого. Особистість містить три психічні інстанції: Воно, Его, Супер-его. Несвідоме виявляється у вільних асоціаціях, сновидіннях, невротичних симптомах [4, с. 288]. *Інстинкти* – спадково закріплені, природжені форми психічного віддзеркалення і поведінки, що забезпечують здійснення базальних життєвих функцій (виживання, продовження роду) шляхом настройки систем аналізаторів, активізації нервово-модельних центрів [6, с. 215 – 216]. *Потяг* – психічний стан, викликаний неусвідомлюваною потребою, наприклад, у психоаналізі потребою в самозбереженні як суб'єкта або як виду (сексуальний потяг) [5, с. 52 – 53].

3. Принципи і методи психології

20. Принцип детермінізму = залежність психіки від способу життя

Детермінізм – закономірна залежність психічних явищ від сукупності обставин, які за часом передували наслідку. Розрізняють детермінізм механічний (рефлекс, асоціації, афект), біологічний (природний відбір, пристосування, виживання), психологічний (дія зовнішніх причин через внутрішні умови) [5, с. 97 – 98]. *Спосіб життя* – сукупність типових видів життєдіяльності індивіда, узята в єдності з умовами життя [7, с. 446].

21. Принцип єдності свідомості і діяльності = свідомість розвивається в діяльності

Принцип єдності свідомості і діяльності (С.Л.Рубінштейн) – взаємодія суб'єкта з реальністю (діяльність) формує у нього відповідну ментальну модель (свідомість), яка є психічною основою передбачення і регуляції праксичних дій [6, с. 135]. *Свідомість* – вищий рівень психічного віддзеркалення [5, с. 368]; перманентне віддзеркалення, рефлексія сумація досвіду у

вигляді образів, знаків, значень, смислів [6, с. 660]. *Свідомість* – вищий рівень психічної активності людини, в якій реальність відбивається у формі чуттєвих і розумових образів як основі внутрішнього досвіду і передбачення практичної діяльності і поведінки [7, с. 622]. *Діяльність*: а) втілення в об'єкті психічного образу [5, с. 101]; б) вплив на об'єкт з метою задоволення потреби [4, с. 91].

Принцип єдності свідомості і діяльності — основоположний принцип діяльнісного підходу в психології. Сформульований у 1934-1940 рр. С.Л. Рубінштейном в наступній формі: «Формуючись у діяльності, психіка, свідомість у діяльності і виявляється. Діяльність і свідомість — не два в різні боки обернених аспекти. Вони утворюють органічне ціле — не тотожність, але єдність». При цьому і свідомість, і діяльність розуміється інакше, ніж в інтроспективній і біхевіористській традиціях. Діяльність не є сукупністю рефлекторних і імпульсивних зовнішніх реакцій на зовнішні стимули, оскільки регулюється свідомістю і розкриває її. Свідомість розглядається як реальність, яка не дана суб'єктові безпосередньо, в його самоспостереженні: вона може бути пізнана лише через систему суб'єктивних відношень, зокрема через діяльність суб'єкта, в процесі якої свідомість формується і розвивається.

Даний принцип розроблявся емпірично в обох варіантах діяльнісного підходу, проте між ними існували відмінності в розумінні характеру цієї єдності. О.М.Леонтьєв вважав, що вирішення Рубінштейном проблеми єдності свідомості і діяльності не виходить за рамки старої розкритикованої ним же самим дихотомії психічного, яке розуміється як «явища» і переживання, і діяльності, яка розуміється як зовнішня активність, і в цьому сенсі така єдність лише постулюється. Леонтьєв запропонував інше вирішення проблеми: психіка, свідомість «живе» в діяльності, яка складає їх «субстанцію»; свідомість як образ є «накопиченим рухом», тобто згорнутими діями, що були спочатку цілком розгорненими і «зовнішніми», тобто свідомість не просто «виявляється і формується» в діяльності як окрема реальність — вона «вбудована» в діяльність і нерозривна з нею.

Розвиваючи ідеї Леонтьєва, П.Я.Гальперін розглядав психіку як орієнтовну діяльність, яка невідокремлена від власне «зовнішньої» предметної діяльності, сама може вважатися «зовнішньою» в тому сенсі, що орієнтування здійснюється «зовнішньо руховим чином», і, навіть коли вона стає «внутрішньою», це діяльність з предметами зовнішнього світу; і тому не можна, строго кажучи, протиставляти психічне як внутрішнє діяльності як зовнішньому. Дійсна протилежність, за Леонтьєвим, — протилежність **процесу** (діяльності, орієнтування, розумових дій і т. ін.) і **образу** (як «накопиченого», «зупиненого на мить» процесу, як результативного виразу процесу). (Порівн. Сприйняття.)

Результатами конкретно-емпіричної розробки принципу єдності свідомості і діяльності є вельми красиві дослідження, які доводять, що включення того чи іншого психічного процесу в різні види діяльності міняє його результативність і інші властивості: наприклад, у сюжетно-ролевій грі, що є для дошкільників сучасного суспільства провідною діяльністю, діти виявляють набагато більшу здатність до запам'ятовування

якого-небудь матеріалу, ніж в умовах спілкування з експериментатором у лабораторії; амплітуда рухів пораненою руки істотно міняється від ступеня свідомості діяльності для досліджуваного (у значущій для суб'єкта трудовій або спортивній діяльності відновлення системи рухів йде набагато швидше, ніж в умовах простих механічних вправ); включення в спільну діяльність з іншими людьми часто кардинально міняє ставлення до них , що склалося на той час, і тому подібне. (О. Є. Соколова).

Додання: принцип єдності свідомості і діяльності є не цілком законне розширення результатів дослідження розвитку свідомості і діяльності в онтогенезі на все людське життя. Насправді, свідомість вже до підліткового віку автономізується від діяльності, і починається інтенсивна робота підлітка за самовизначенням.

Подібне розширення викликане ідеологічними причинами, необхідністю слідування марксистсько-ленінським догмам: «буття визначає свідомість», «свідомість вторинна» і тому подібне. Радянські психологи були вимушені не відпускати свою свідомість з короткого повідця діяльності. Для людини типова асиметрія свідомості і діяльності. Фіхте писав, що людина формує діяльності і їх органи, «душею і свідомістю намічені». Л.С.Виготський стверджував, що вищі психічні функції джерелом свого походження мають свідомість. Свідомість, як і її суб'єкт, є частина дійсного буття, — писав Г.Г.Шпет. Згідно М.М.Бахтіну, свідомість і мислення участні в бутті. М. К. Мамардашвілі наполягав на існуванні єдиного континууму буття-свідомості. Трактування свідомості як продукту діяльності є спрощення дійсного положення і обмеження свободи свідомості по відношенню до можливого простору діяльностей. Див. Діяльність як методологічна проблема психології. (В. П. Зінченко) [9, с. 138].

22. Принцип розвитку = психіка – продукт розвитку і результат діяльності

Розвиток – необоротна, направлена, закономірна зміна об'єкту в часі, в результаті якого виникає його новий якісний стан [7, с. 561]. *Принцип розвитку* – психіка є результат розвитку як переходу від простіших до складніших форм взаємодії з навколишнім середовищем [4, с. 306]. *Психіка* – властивість високоорганізованої матерії, що виявляється у віддзеркаленні суб'єктом об'єктивної реальності і виконує функції орієнтації і управління життєдіяльністю суб'єкта [7, с. 547]. *Розвиток психіки* – кількісні і якісні зміни психіки; процес саморуху від простіших до складніших форм віддзеркалення і активності[4, с. 306].

23. Інтроспекція = отримання даних про елементи свідомості через самоспостереження

Інтроспекція (Е.Б.Тітченер, Ф.Брентано, К.Штумпф, О.Кюльпе) – спостереження людини за змістом і процесами власної свідомості, внутрішнє сприйняття людиною усвідомлюваних нею психічних процесів [5, с. 148]. *Самоспостереження* (В.Вундт, Е.Тітченер) – психологічна установка на безпосереднє збагнення психологічної реальності в термінах основних елементів свідомості і їх атрибутів [7; 216].

Інтроспекція (від лат. introspecto — дивлюся всередину) — особливий спосіб пізнання людиною своєї свідомості, яка полягає в нібито «безпосередньому» сприйнятті її феноменів і законів. Ідеї інтроспекції як особливого методу пізнання свідомості були обґрунтовані в працях Р.Декарта (який говорив про безпосередній характер пізнання власного душевного життя) і Дж.Локка (що висунув концепцію двох типів досвіду: внутрішнього, або рефлексії, який дає нам знання про діяльність нашого «розуму», і зовнішнього, або відчуття, який дає нам знання про світ зовнішній). В кінці XIX ст., коли психологія стає самостійною наукою, інтроспекцію намагаються з'єднати з експериментом (школа В.Вундта). Згодом виникає ряд варіантів методу інтроспекції.

1**. Аналітична** інтроспекція в школі учня Вундта Е.Тітченера, процедура якої вимагала повного розчленовування чуттєвого образу на «елементи», не впадаючи при цьому в «помилку стимулу».

2. Метод «**систематичної** інтроспекції» у Вюрцбургській школі, направлений на дослідження основних стадій процесу мислення з використанням ретроспективного звіту.

3. Метод **феноменологічного** самоспостереження в гештальтпсихології, який вимагає від «наївного досліджуваного» неупередженого опису психічних феноменів в їх безпосередності і цілісності. Останній метод має своїм витоком метод «внутрішнього сприйняття» Ф.Брентано, який вважав за неможливе розчленовування свідомості на окремі самостійні «елементи» і закликав до безпосереднього «сприйняття» (а не до спостереження, яке завжди розчленовує) актів свідомості. Варіанти методу феноменологічного самоспостереження використовувалися в описовій психології В.Дільтея, гуманістичній психології і ін.

Метод інтроспекції і інтроспективна психологія були піддані критиці в різних психологічних напрямах. У біхевіоризмі (при збереженні інтроспективного розуміння свідомості) метод інтроспекції заперечувався як принципово ненауковий; у психоаналізі він відкидався на підставі ігнорування несвідомого, недоступного інтроспекції; І.М.Сєченов, запропонувавши свою концепцію предмету психології, вважав міфом обґрунтування існування особливого «внутрішнього зору», відмінного від об'єктивного (зовнішнього) спостереження. У радянській психології прийнято було проводити відмінність між методом інтроспекції і методом самоспостереження, хоча часто слова «інтроспекція» і «самоспостереження» використовуються як синоніми. (О. Є. Соколова) [9, с. 186].

24. Метод = науковий метод, спосіб емпіричного дослідження

Метод – система пізнавальних або перетворювальних засобів, прийомів, принципів, підходів [2, с. 59]. *Універсальні методи* – спостереження,

експеримент, бесіда, анкетування. *Спеціальні методи* – тестування, соціометрія [2, с. 59].

Метод – спосіб побудови і обґрунтування системи знання; початковий пункт і умова подальших досліджень [7; 364]. *Сукупність прийомів* – теоретико-емпіричне відтворення пізнаваного об'єкту відповідно до його властивостей [7, с. 364].

Детерміністські методи = однозначна причинність. Методи, направлені на встановлення об'єктивного закономірного зв'язку явищ матеріального і духовного світу [7, с. 149]. *Причинність* – генетичний зв'язок між окремими станами видів і форм матерії в процесі її руху і розвитку [7, с. 531]; властиві самим речам внутрішні взаємозв'язки [7, с. 532]; зв'язок причини і наслідку є необхідним [7, с. 532].

Імовірнісні методи = імовірнісна причинність. Методи, засновані на застосуванні статистичних гіпотез за допомогою методів математичної статистики. *Вірогідність* – кількісна міра можливості появи деякої події при певних умовах: 1) відношення числа сприяючих випадків до загального числа всіх рівно можливих; 2) залежність об'єктивної можливості появи події від частоти, з якою вона відбувається; 3) віддзеркалення специфічного характеру, властивих масовим явищам випадкового характеру [7, с. 79].

Філософські методи – виконують функцію загального методу для окремих наук, що має загальнонауковий характер: порівняння, аналіз і синтез, ідеалізація, синтез, узагальнення, сходження від абстрактного до конкретного, індукція і дедукція [7, с. 365]. *Опосередкування конкретними методами окремих наук* – 1) складне діалектичне поєднання процесів диференціації і інтеграції; 2) залучення до процесу пізнання нових сфер і боків дійсності; 3) залежність конкретних методів від характеру відповідної проблеми [7, с. 365].

Спеціально наукові методи – дослідницькі методи, які відтворюють і деталізують модель явища відповідно до теоретичного припущення про його суть, що конкретизується в завданнях дослідження. *Предмет наукової дисципліни* – аспект реальності, який відтворюється в системі наукових понять і визначає послідовність актуальних пізнавальних проблем і ситуацій.

25. Моделювання = використання моделей

Моделювання – метод теоретичного дослідження психічних явищ за допомогою їх моделей – систем об'єктів або знаків, відтворюючих основні взаємозв'язки оригіналу [2, с. 61]. *Використання моделей* – 1) за аналогією: моделі складних функціональних систем (П.К.Анохін, М.О.Бернштейн), кібернетичні моделі поведінки, математичні моделі навчання, інформаційні моделі пам'яті, сприйняття, уваги; 2) відтворення істотних ознак складних явищ у житті людини; 3) відтворення логіки пізнання: моделювання логіки розвитку предмету дослідження [2. с. 61 – 62].

Моделювання 1. Загальнонауковий метод дослідження (див., наприклад, Моделювання в психології, Модель, Евристика, Ергономіка).

2. В теорії соціального навчання (А.Бандура) терміном «моделювання» називається процедура (ситуація), в якій суб'єкт спостерігає прийняту за зразок модель поведінки і намагається відтворювати (імітувати) цю поведінку. «Моделюванням» часто називають не саму поведінку, а спостережуваного суб'єкта. Моделювання розглядається як один з найважливіших процесів, за допомогою яких здійснюється соціалізація. Див. Вікарне научіння, Модифікація поведінки, Наслідування. (Б.Г. Мещеряков) [с. 26].

Моделювання в психології — застосування методу моделювання в психологічних дослідженнях. Розвивається у двох напрямах: 1) знакова, або технічна, імітація механізмів, процесів і результатів психічної діяльності — **моделювання психіки**; 2) організація, відтворення того чи іншого виду людської діяльності шляхом штучного конструювання середовища цієї діяльності (наприклад, у лабораторних умовах), що прийнято називати психологічним моделюванням.

Моделювання психіки — метод дослідження психічних станів, властивостей і процесів, який полягає у побудові моделей психічних явищ, у вивченні функціонування цих моделей і використанні отриманих результатів для прогнозу і пояснення емпіричних фактів. За повнотою віддзеркалення об'єкту в моделі можна виділити наступні класи і підкласи моделей психіки: **знакові** (образні, вербальні, математичні), **програмні** (жорстко алгоритмічні, евристичні, блок-схемні), **речові** (біонічні). Така послідовність моделей відображає поступовий перехід від описової імітації результатів і функцій психічної діяльності до речової імітації її структури і механізмів.

Моделювання психіки тісно пов'язане з проблемою штучного інтелекту і побудовою складних керівних інформаційних і обчислювальних машин і систем. Роботи з моделювання психіки ведуться не тільки в психології, але і в суміжних галузях — біоніці, кібернетиці, обчислювальній техніці, інформатиці, синергетиці. Перші успіхи в моделюванні психіки досягнуті в середині XX ст. на базі цифрової і аналогової обчислювальної техніки.

Сучасний рівень знань про психічну діяльність дозволяє широко розвернути дослідження лише на перших ступенях наближення моделі до об'єкту, тому найбільш розроблені в даний час знакові (зокрема, математичні) і програмні (зокрема, евристичні) моделі. З їх допомогою вдалося імітувати деякі аспекти таких процесів і властивостей психіки, як сприйняття, пам'ять, научаємість, логічне мислення і так далі. Робляться перші спроби побудувати речові — гіпотетичні і біонічні — моделі психічної діяльності (наприклад, перцептрон Ф.Розенблата, пандемоніум О.Селфріджа і ін.). Див. також Семантичні мережі, Евристика. [9, с. 267].

26. Типологізація = типологічний метод

Типологізація – виявлення подібності або відмінності в сукупності явищ за допомогою теоретичної моделі [2, с. 63]. *Типологічний метод* – виділення певних типів явищ. Наприклад, типологія індивідуальних відмінностей (Б.М.Теплов), типологія темпераментів (І.П.Павлов) [2, с. 63 – 64). Метод типізації використовується як засіб аналізу і тлумачення проведеного дослідження [2, с. 64 – 67].

27. Лабораторний експеримент = моделювання умов для виникнення психічних явищ

Лабораторний експеримент – метод, орієнтований на розкриття причинно-наслідкових відношень при перевірці гіпотези про психічне явище шляхом традиційної (одна незалежна змінна) або факторної (декілька незалежних змінних) маніпуляції умовами і реєстрації супутніх їй змін [5, с. 457]. *Моделювання умов для виникнення психічних явищ*: 1) дослідник сам створює умови для виникнення психічного явища; 2) змінює умови експерименту, змінюючи тим самим здійснення психічного явища; 3) варіативні маніпуляції умовами експерименту забезпечують можливість виявлення закономірностей; 4) виявлення кількісних показників в явищі, що вивчається [2, с. 69 – 70].

Лабораторний експеримент (у психології) є одним з різновидів моделювання тієї чи іншої діяльності людини-досліджуваного. Сенс його полягає в тому, щоб забезпечити відтворюваність явища (діяльності), що вивчається, при повнішому і точнішому контролі (і управлінні) досліджуваних чинників, умов середовища і залежних змінних. Перед досліджуваним ставиться завдання виконати певні дії, які за психологічною структурою відповідають діям реальної діяльності. Таке моделювання дозволяє в лабораторних умовах вивчити яку-небудь реальну діяльність і поведінку (наприклад, немовлят) з великою точністю реєстрації, отримати дані для перевірки висунутої гіпотези. Проте через штучність лабораторних умов отримані результати можуть відрізнятися від тих, які мають місце в реальних умовах діяльності людини. Див. Метод експерименту, Експериментальна психологія. [9, с. 229].

Експериментальна психологія — загальне найменування галузей і розділів психології, в яких ефективно застосовується метод експерименту, головним чином лабораторного експерименту. Перші досліди лабораторних досліджень з психології були проведені не психологами, а астрономами (Бессель, 1823) і іншими фахівцями. Фізіолог Е.Вебер експериментально досліджував пороги відчуттів (1834; див. Закон Вебера). Систематичні експериментальні дослідження початі були в Лейпцігській лабораторії В.Вундта (1879), але набагато раніше теоретичні і методологічні основи психофізич-

ного експерименту розробив Г.Т. Фехнер (1860). У Росії перша експериментально-психологічна лабораторія була заснована в Казані В.М.Бехтєрєвим (1885). З 1880 р. починає вести експериментальну роботу в Одесі М.М.Ланге (див. Мікрогенез). У Франції (Париж) відкривається лабораторія фізіологічної психології (1889), незабаром (з 1895) її директором стає А.Біне. У 1880-х рр. відкриваються експериментально-психологічні лабораторії в США, Англії і інших країнах. Майже всі психологи кінця XIX — поч. XX ст., що зіграли скільки-небудь значну роль у розвитку своєї науки, були видатними експериментаторами. У наш час відбувається швидкий розвиток експериментальної психології, вона завойовує нові сфери вивчення. Разом з розширенням і вдосконаленням власне психологічних методів (лабораторного, природного експериментів, спостереження, психометрики і ін.) експериментальна психологія використовує методи суміжних з нею наук — нейрофізіології, біології, соціології і ін. [9, с. 556].

28. Психолого-педагогічний експеримент = констатувальний, формувальний експеримент

Психолого-педагогічний експеримент – вивчення змін психологічних характеристик дитини в процесі активного впливу дослідника на нього [2, с. 83]. *Констатувальний експеримент* – виявлення характеристик і властивостей досліджуваного явища на момент початку і закінчення експерименту із залученням контрольної і експериментальної групи [2, с. 83]. *Формувальний експеримент* – метод, що ґрунтується на: а) створенні спеціальних ситуацій для розкриття закономірностей, механізмів, тенденцій психічного розвитку [5, с. 458]; б) моделі розвивальних і формувальних дій і аналітичної моделі розвивального ефекту експерименту [2, с. 83].

29. Спостереження = пояснення психічних явищ через їх зовнішній прояв

Спостереження – метод психологічного дослідження, що ґрунтується на систематичному цілеспрямованому сприйнятті психічних явищ, наукових уявленнях, теоретичній інтерпретації [5, с. 226]. *Пояснення психічних явищ через їх зовнішній прояв* – неструктуралізоване спостереження – відсутність формалізації процесу; структуралізоване спостереження – фіксація результатів на стандартизованих бланках; включене спостереження – спостереження в процесі безпосередньої взаємодії з учасниками експерименту; польове спостереження – спостереження в природних умовах; лабораторне спостереження – спостереження в процесі лабораторного експерименту; систематичне спостереження – спостереження впродовж певного часу; несистематичне спостереження – спостереження в незапланованих ситуаціях; об'єктивне спостереження – спостереження за зовнішньою стороною психічних процесів; суб'єктивне спостереження – процес споглядальної взаємодії з власним внутрішнім світом [2, с. 67 – 69].

Спостереження — навмисне і цілеспрямоване сприйняття, обумовлене завданням діяльності. Спостереження як специфічний людський акт принципово відрізняється від різних форм сприйняття у тварин. Історично спостереження розвивається як складова частина трудової діяльності, що включає встановлення відповідності продуктів праці її запланованому ідеальному образу. З ускладненням соціальної дійсності і диференціацією трудових процесів спостереження стає відносно самостійним боком діяльності (наукове спостереження, сприйняття інформації на приладах, спостереження як частина процесу художньої творчості тощо). Спостереження виступає як головний метод дослідження на ранніх етапах розвитку якої-небудь науки. З розвитком науки спостереження стає все більш складним і опосередкованим (див. Метод об'єктивного спостереження).

Основні вимоги до наукового спостереження — однозначність задуму, **об'єктивність**, тобто можливість контролю шляхом або повторення і дублювання спостереження (і/або спостерігачів), або застосування інших, більш адекватних методів дослідження, перш за все **експерименту** (в той же час спостереження зазвичай є включеним як складова частина в метод експерименту). На перший план все більше виступає інтерпретація результатів спостереження, оскільки в сучасній науці узагальнення рідко робляться на рівні спостережуваних фактів, якими можуть виступати лише знаки явищ, що вивчаються (наприклад, крива на осцилографі, електроенцефалограма тощо).

Особливу трудність представляє спостереження в соціальних науках, де результати спостереження більшою мірою залежать від особи спостерігача, його установок і ставлення до спостережуваного. Залежно від положення спостерігача розрізняють **просте** (або звичайне) спостереження, коли події реєструються з боку, і **побічне** (або включене) спостереження, коли дослідник включається в певну соціальну ситуацію і аналізує події як би «зсередини». В психології вивченню піддається сам процес спостереження. Встановлено, що якість спостереження обумовлена в основному ставленням до завдання і глибиною його усвідомлення. Одним з психологічних методів є самоспостереження — окремий випадок спостереження. (див. також Метод самоспостереження, Інтроспекція, Види спостереження).

Додання ред.: спостереження є сприйняття, тісно пов'язане з мисленням. Спостерігач робить висновки, осмислює факти, явища, висловлює гіпотези, що вимагають перевірки. Таким чином, спостереження передбачає не тільки безпосереднє сприйняття інформації, але і її переробку. Успіх спостереження в значній мірі визначається чіткою постановкою завдання. Істотну роль грає дроблення завдання, постановка окремих і більш конкретних завдань. Крім того, для успішного спостереження велике значення має попередня підготовка до нього, ознайомлення з матеріалом, що відноситься до об'єктів майбутнього спостереження, минулий досвід, знання спостерігача. Активність спостереження виражається як у розумовій діяльності, здійсню-

ваній при спостереженні, так і в руховій діяльності спостерігача. Оперуючи предметами, людина краще пізнає їх властивості. Істотне місце в спостереженні займає мовлення. Спостереження передбачає словесне формулювання цілей і завдань. Результати спостереження, у свою чергу, позначаються словом. Нарешті, велику роль грає установка людини, її ставлення до спостереження. (Т. П. Зінченко) [9, с. 286].

30. Бесіда, інтерв'ю, анкетування = відповіді досліджуваного на систему питань

Бесіда – метод, заснований на отриманні психологічної інформації в словесній комунікації шляхом залучення досліджуваного до співпраці, перевірки робочої гіпотези [5, с. 37]. *Інтерв'ю* – отримання соціально-психологічної інформації за допомогою усного опиту. *Анкетування* – метод соціально-психологічного дослідження за допомогою анкет [2, с. 71 – 73]. *Відповіді досліджвуваного на систему питань*: 1) введення в експеримент – ознайомлення з характером експерименту, інструктаж про специфіку і послідовність дій; експериментальна бесіда – підведення підсумків самостійної частини експерименту; клінічна бесіда – індивідуальне консультування або бесіда в психотерапевтичній ситуації; 2) вільне інтерв'ю – не регламентовано темою і формою бесіди; стандартизоване інтерв'ю – система питань закритого типу; діагностичне інтерв'ю – отримання інформації про особу досліджуваного; клінічне інтерв'ю – метод психотерапевтичної бесіди; 3) анкета – розробляється на основі теоретичного уявлення про предмет дослідження, шкалу оцінок, типу і кількості питань [2, с. 71 – 74].

Анкета — інструментарій анкетного опиту, що розробляється дослідником, включає: а) назву організації, яка проводить опитування, і його цілі; б) інструкцію по заповненню анкети; в) формулювання питань і (часто, але необов'язково) можливі варіанти відповідей, з яких респондент (див. Анкетний опит) повинен вибрати найбільш відповідний. Зміст питань, їх число, спосіб відповіді (вільні відповіді, обмежений або необмежений вибір з пропонованого списку) залежать від мети опитування і його адресата. Об'єм анкети варіює від 2-3 до декількох десятків і навіть сотень питань. Анкети малого об'єму частіше лінійні за структурою: респондент послідовно переходить від одного питання до іншого. Великі анкети нерідко мають розгалужену структуру: спеціальні питання-фільтри дозволяють респонденту пропускати ті групи питань, які до нього не відносяться, що економить час і підвищує якість отримуваної інформації. Синоніми: запитальник, опитувальник, опитувальний лист. Див. Анкетер. (І.А.Мещерякова) [9, с. 31].

Анкетний опит — один з двох основних видів опитувальних методів (2-й — інтерв'ю), вживаний для отримання емпіричної інформації, яка стосується об'єктивних або суб'єктивних фактів (знань, думок, оцінок, пове-

дінки). Анкетний опит широко використовується в соціології, психології, педагогіці, інших галузях науки і практики (наприклад, у профілактичній медицині для широкомасштабного виявлення осіб з ризиком захворювання ішемічною хворобою серця).

Істотна особливість анкетного опиту — опосередкований характер взаємодії між дослідником і досліджуваним (**респондентом**, тобто тим, хто «відповідає», від лат. responsare — відповідати), які спілкуються за допомогою анкети, причому респондент (по можливості) сам читає пропоновані йому питання і сам фіксує свої відповіді.

1. Залежно від числа одночасно опитуваних анкетний опит може бути **груповим** або **індивідуальним**. 2. За процедурою анкетний опит може бути **очним** (анкетер сам роздає і збирає анкети; може бути присутнім при заповненні) або **заочним**. Із заочних форм частіше удаються до **поштового** анкетного опиту (розсилка і повернення анкет поштою) і **пресового** анкетного опиту (респонденти вирізують опубліковану в періодичному виданні анкету, заповнюють і посилають дослідникові). 3. Анкетний опит, крім того, може бути **анонімним** або **персоніфікованим** (зазвичай 1-ий спонукає респондента до більшої відвертості).

Надійність даних анкетного опиту залежить від безлічі чинників, зокрема: 1) поширеність анкетного опиту в суспільстві; 2) правильний вибір адресата; 3) уміння мотивувати його; 4) відповідність анкетних питань меті і завданням дослідження (при цьому питання, що стоять перед дослідником, повинні бути переформульовані в ті питання, які він пропонує респонденту); 5) дотримання правил побудови опитувальника, що враховують ефект научіння (на початку поміщають відносно прості фактологічні питання, потім — ті, що стосуються думок і оцінок і далі — знов прості, зазвичай так звана «паспортичка» — питання демографічного характеру, що дозволяють отримати відомості про респондента); 6) зрозумілість вказівок по заповненню і поверненню анкети; 7) чіткість, зрозумілість, доступність формулювань питань і відповідей; наприклад, недвозначність всіх еталонів вимірювання (за часом, частоті, ступені вираженості і ін.); 8) повнота і збалансованість списку пропонованих відповідей; 9) використання різних типів питань — відкритих і закритих, прямих і непрямих, особистих і безособових, питань-фільтрів, контрольних; 10) відсутність натяків на бажану відповідь. Надійність результатів анкетного опиту перевіряється або повторенням процедури на тій же групі, або використанням інших методик; аналізом документів, спостереженням, опитом експертів, груповою дискусією і так далі.

До достоїнств анкетного опиту відносяться: а) порівняльна економічність; б) можливість обхвату великих груп людей; в) застосовність до самих різних сторін життя людей; г) хороша формалізуємість результатів; д) мінімум впливу дослідника на опитуваного. Анкетний опит не вільний від недоліків (найсерйозніший — неможливість контролювати процес заповнення анкети, що може привести до несамостійності відповідей респонден-

та, впливу з боку оточення). Крім того, при заочних анкетних опитах гостро встає проблема збору заповнених анкет. З метою збільшення повернення користуються різноманітними способами мотивування респондентів: попередніми повідомленнями, роз'ясненнями, нагадуваннями про опитування; вкладенням в анкету сувенірів (листівок, календарів тощо), повторною розсилкою анкет за тими же адресами; персоніфікованими зверненнями до респондента і так далі. (І. А. Мещерякова) [9, с. 31].

31. Соціометрія = виявлення структури взаємин в групі

Соціометрія (Дж.Морено) – соціально-психологічний метод для оцінки міжособистісних зв'язків в групі [2, с. 74]. *Виявлення структури взаємин в групі* – використання соціометричного критерію (комунікативний – виявлення взаємин у групі, гностичний – виявлення уявлень людини про бачення своєї ролі в групі) для дослідження виборів і взаємних виборів, що лежать в основі структури взаємовідносин і організованості групи [2, с. 74 – 75].

Соціометрія — теорія і метод, які розроблені австрійсько-американським психіатром Якобом Морено (Moreno, 1890-1974), дозволяють емпірично виявляти, схематично (у вигляді соціограми) представляти і інтерпретувати структуру міжособистісних стосунків в групі. В даний час соціометрія розглядається як напрям у соціально-психологічних дослідженнях, в яких використовуються соціометричні методи (методики, тести). Див. Соціометричний метод дослідження (у віковій психології). (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 474]

Соціометричний метод (у віковій психології) — прийом стандартизованих випробувань для вимірювання міжособистісних стосунків в малих групах. Синонім: соціометричний тест. Здійснюється шляхом постановки непрямих питань, відповідаючи на які досліджуваний проводить послідовний вибір членів групи, яким віддається перевага іншим у деякій ситуації.

Цей прийом використовується при вивченні динаміки внутрішніх взаємин у різних вікових групах (у дошкільних, шкільних класах, студентських групах і ін.) для встановлення позиції індивідів, наявності замкнутих угрупувань, позитивних, конфліктних або напружених ділянок, міри групової згуртованості, мотиваційної структури стосунків. При цьому враховується не тільки кількісна, але і якісна сторона виражених у тесті переваг.

Залежно від вікового складу групи і специфіки дослідницьких завдань застосовуються індивідуальні і групові форми проведення тесту, а також різноманітні варіанти самих процедур вибору у вигляді експериментальної гри, вербального, письмового, образотворчого тесту, з використанням елементів прожективної техніки (вибір у дії, вибір товариша по парті, експе-

риментальна гра «секрет», експериментальний твір і ін.). Див. Соціометрія. [9, с. 474].

32. Біографічний метод, вчування = вивчення людини в контексті історії індивідуальної життєдіяльності

Біографічний метод, вчування (Н.А.Рибніков, Ш.Бюлер) – система методів вивчення, корекції і проектування життєвого шляху людини [2, с. 75 – 77]. *Біографічний метод* **–** аналіз актуальних або потенційних подій життя, кола спілкування, реконструкція життєвих програм і сценаріїв [2, с. 75 – 77]. *Вчування* – вчування в зміст ситуації і корекція відповідних переживань [2, с. 75 – 77].

33. Генетико-моделювальний метод = періодичні виміри (зрізи)

Генетико-моделювальний метод – метод, спрямований на отримання відомостей про різні рівні розвитку психічного явища і динаміку і рушійні сили переходу з одного на іншій рівень [2, с. 82]. *Періодичні виміри (зрізи)* – фіксація психологічних характеристик явища, що вивчається, при цілеспрямованому впливі на досліджуваного для його переводу на вищий рівень розвитку як складової частини онтогенезу особистості [2, с. 82].

Експериментально-генетичний метод (дослідження психічного розвитку) — розроблений Л.С.Виготським і пов'язаний з його теорією розвитку вищих психічних функцій. Вперше був застосований Л.С.Виготським, О.Р.Лурія і О.М.Леонтьєвим при дослідженні формування вищих опосередкованих форм уваги і пам'яті (кінець 1920-х рр.). Суть методу полягає в розробці штучних експериментальних умов, сприяючих створенню самого процесу виникнення вищих форм психічних функцій. В основі такого експериментального вивчення генезису психічних явищ лежали два основні положення: 1) специфічно людські психічні процеси — це процеси опосередковані, які використовують різноманітні, вироблені в ході історичного розвитку людської культури психологічні знаряддя-засоби — знаки (зокрема символи, мова, міри, сенсорні еталони тощо); 2) всякий психічний процес виникає і функціонує в двох планах — соціальному і психологічному, або, як писав Виготський, спочатку як категорія інтерпсихічна, а потім як інтрапсихічна. Після смерті Виготського експериментально-генетичний метод з успіхом застосовувався в численних дослідженнях (при формуванні звуковисотного слуху Леонтьєвим, у дослідженні довільних рухів О.В.Запорожцем, при вивченні закономірностей розвитку сприйняття Л.А.Венгером і ін.). Істотний внесок зробив П.Я.Гальперін, який розробив методику і теорію поетапного формування розумових дій, а потім цілеспрямованого формування психічних процесів із заздалегідь заданими властивостями (увага, симультанне сприйняття тощо). Виготський застерігав від спрощеного розуміння отримуваних у таких штучних умовах фактів і прямого перенесення виснов-

ків на реальний процес (вікового) розвитку. З 1960-х рр. окрім досліджень, що проводяться в лабораторних умовах, з'явилися численні дослідження, що ведуться у формі експериментального навчання цілих класів для аналізу впливу навчання на психічний розвиток (В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін і ін.). Див. також Навчальний експеримент, Розвивальне навчання. [9, с. 556]

Близнюковий метод — один з основних типів досліджень у психогенезиці (генетиці поведінки), ідея якого вперше висунута Ф.Гальтоном (1875). Логічні підстави близнюкового методу: 1) існує два типи близнят — монозіготні (МЗ) з ідентичним генотипом і дізіготні (ДЗ), генотипи яких розрізняються, як у звичайних братів і сестер; 2) постулюється зразкова рівність постнатальних середовищних впливів для членів МЗ і ДЗ пар. Зіставлення внутрішньо парної схожості у МЗ і ДЗ дає можливість визначити відносну роль генотипу і середовища в детермінації ознаки, що вивчається. Якщо ознака контролюється генотипом, то схожість МЗ повинна значно перевершувати схожість ДЗ близнят. Такий варіант близнюкового методу отримав назву методу парних порівнянь (або контрастних груп).

У даний час в психології використовують також: метод розлучених близнят МЗ, метод контрольного близнюка, метод близнюкової пари. Близнюковий метод має недоліки, пов'язані з особливостями пре- і постнатального періоду розвитку близнят. Істотною причиною помилок при використанні близнюкового методу є недостатня коректність допущення про рівність середовищних впливів для МЗ і ДЗ близнят. Є достовірні дані про неоднакові умови розвитку МЗ у порівнянні з ДЗ близнятами. У зв'язку з цим при вивченні психологічних ознак за допомогою близнюкового методу необхідно проводити спеціальний аналіз тих змінних близнюкового середовища, які значущі для формування досліджуваної ознаки і внутрішньопарної схожості за нею у близнят.

Подолати деякі недоліки близнюкового методу дозволяє також його поєднання з генеалогічним і популяційним методами (див. Психогенетика). Крім розв’язання психогенетичних задач застосування різних варіантів близнюкового методу дозволяє розкрити психологічний зміст поняття «середовище» і дає нові можливості для проведення досліджень з проблем психології особистості, соціальної психології і в інших галузях психологічної науки. (І.В.Равіч-Щербо) [9, с. 56].

Навчальний експеримент — різновид природного експерименту, відмітна особливість якого полягає в тому, що психічні явища (що складають предмет вивчення) не тільки викликаються, але і формуються (створюються) в умовах досліду. Навчальний експеримент почав широко застосовуватися у вітчизняній психології з 1930-х рр. (див. Експериментально-генетичний метод, Експериментальне навчання). За допомогою даного методу виявляється не стільки наявний стан знань, умінь, навичок, скільки

особливості їх становлення, формування. У цих цілях основному досліду передує попередній етап — так званий констатувальний експеримент, який дає можливість встановити наявний стан знань (умінь і навичок). У разі потреби знання, які бракують, заповнюються експериментатором.

Навчальний експеримент зазвичай здійснюється на учбовому матеріалі, але вибирається такий матеріал, який учнями ще не вивчався. Прийнято називати навчальний експеримент дослідом, що «забігає вперед» у порівнянні зі шкільною програмою.

Основний дослід має різні фази: у першій досліджуваному пропонується самостійно засвоїти нове знання (наприклад, знайти і сформулювати закономірність, що складає умову завдання, і т. ін.). На подальших фазах (якщо досліджуваному це не вдалося зробити самостійно) йому надається необхідна, заздалегідь строго дозована (але різна для різних досліджуваних) допомога. Таким чином, навчальний експеримент дає можливість виявити як «актуальний рівень» розвитку, так і «зону найближчого розвитку» (за термінологією Л.С.Виготського).

Навчальний експеримент використовується в психології не тільки для дослідження, але і діагностики розумового розвитку, зокрема, такої властивості особистості, як навчаємість. Навчальний експеримент може будуватися як на учбовому, так і на не учбовому штучному матеріалі. У другому випадку вибираються свідомо важкі (для даного суб'єкта) завдання і навчання полягає в наданні регламентованої допомоги досліджуваному з боку експериментатора. У такому вигляді навчальний експеримент широко застосовується в патопсихології. [9, с. 307].

34. Метод вивчення продуктів діяльності = продукт діяльності

Метод вивчення продуктів діяльності – система процедури збору, систематизації, аналізу і тлумачення продуктів діяльності людини [2, с. 84]. *Продукт діяльності* – реально-практичні або ідеальні формою прояви активності людини в об'єктивному або суб'єктивному плані: 1) особисті документи – листи, фотографії, щоденники, автобіографії; 2) офіційні матеріали – записи бесід, дискусій, статути, накази, правила, закони; 3) продукти трудової діяльності – змістовні результати творчості, поведінки, роботи над собою, суспільної, професійної діяльності; 4) продукти змодельованої в експерименті діяльності [2, с. 84 – 86].

35. Метод вивчення історично-літературних джерел = текст

Метод вивчення історичних для літератури джерел – метод отримання даних про особистісні характеристики автора літературних джерел і психологічної характеристики його епохи [2, с. 86]. *Текст* – відображення життєдіяльності автора у змісті проблем, що відображаються ним, в контексті його культурно-історичної епохи [2, с. 86].

36. Математичні методи = математичне моделювання, математична статистика

Математичні методи – методи формалізації і кількісної обробки емпіричних даних [2, с. 87]. *Математичне моделювання* **–** спосіб організації дослідження за допомогою створення моделей, алгоритмів у різних ситуаціях пізнавальної і трудової діяльності [2, с. 87]. *Статистичні методи* – використання методів математичної статистики при обробці даних, заснованих на імовірнісній логіці і імовірнісних моделях: 1) кореляційний аналіз – ви значення статистичної взаємозалежності змінних; 2) регресійний аналіз (Ф.Гальтон) – визначення залежності середнього значення від варіацій іншої величини; 3) факторний аналіз – визначення прихованих чинників шляхом вивчення статистично залежних ознак [2, с. 87 – 89].

37. Лонгітюдний метод = генетичні зв'язки в розвитку

Лонгітюдний метод – тривале систематичне вивчення психічного розвитку одних і тих же людей впродовж тривалого періоду часу [2; 81]. *Генетичні зв'язки в розвитку* – виявлення особливостей психічного розвитку на основі аналізу змістовних моментів життєдіяльності окремої людини або групи людей [2, с. 81].

Лонгітюдинальне дослідження — тривале онтогенетичне дослідження одних і тих же індивідів (індивіда, групи або випадкової вибірки). Лонгітюдинальне дослідження — це один з основних методів, або, як недавно почали виражатися, одна з основних стратегій дослідження у віковій психології і в інших онтогенетичних науках. Синоніми: лонгітюдне дослідження, лонгітюд, метод длинника, стратегія подовжнього вивчення, діахроничний метод.

Лонгітюдинальні дослідження дуже різноманітні: 1) за кількістю обстежуваних; 2) за загальною тривалістю періоду, що вивчається; 3) за частотою або періодичністю спостережень (вимірювань, експериментів); 4) за цілями і методами (методиками) вивчення. Як правило, лонгітюдинальні дослідження тривають декілька років, іноді декілька десятиліть і навіть все життя (дослідження життєвого розвитку, life-span development, і життєвого шляху — life-course approach). Вже одне це робить такі дослідження украй трудомісткими, дорогими і порівняно рідкісними. За частотою (періодичністю) спостережень можна виділити два крайні типи лонгітюдинальних досліджень: 1-й тип — практично безперервні (наприклад, щоденні) спостереження (вимірювання), 2-й тип — спостереження, розділені великими інтервалами часу (наприклад, від 1 р. і більш). До 1-го типу відносяться більшість щоденникових досліджень, з яких фактично починалася дитяча психологія (І.Тен, Ч.Дарвін, В.Прейер, В.Штерн і ін.), до того ж це були дослідження одного випадку (case-study). Прикладом 2-го типу лонгітюдинальних досліджень може служити американське дослідження розвитку темпераменту, що

почалося в 1950-і рр. на 140 немовлятах і що продовжувалося, принаймні, до 1980-х рр. (під керівництвом Олександра Томаса і Стели Чесс). Приклади вітчизняних лонгітюдинальних досліджень ідеографічного типу див. у додаванні до статті «Індивідуальність». Див. також Порівняльно-генетичний метод, Зрізів стратегія, Стратегія вивчення психічного розвитку. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 241].

38. Тест = виявлення сформованості психічного явища

Тест (А.Біне, А.Симон) – система стандартних завдань, призначених для визначення рівня розвитку відповідної психічної якості [5, с. 396]. Розрізняють тести інтелекту, спеціальних здібностей, досягнень, професійної підготовки і так далі [4, с. 370]. *Виявлення сформованості психічного явища* за допомогою: визначення розумового потенціалу, творчих здібностей, рівня оволодіння знаннями, уміннями, навичками, психологічних характеристик особистості або її окремих сторін, використання механізму проекції внутрішнього світу на слабо структурований стимул (Л.Франк) [2, с. 77 – 80].

Альфред Біне (1857-1911) — французький психолог, один із засновників французької експериментальної психології, творець тестології. Здобув освіту з юриспруденції, медицині, біології. У 1889 р. заснував у Сорбонні першу у Франції лабораторію експериментальної психології. З 1894 р. — директор цієї лабораторії. На початку XX ст. спільно з Т. Симоном приступив до створення тестів рівня розумового розвитку дітей, де узагальнювалися розробки по вивченню пам'яті, уваги, мислення. Ввів поняття розумового віку як рівня інтелектуального розвитку. Займався розробкою таких проблем, як патологія свідомості і особистості, розумове стомлення, понятійне мислення, індивідуальні відмінності процесів пам'яті. Одним з перших започаткував вивчення вищих психічних процесів в природних умовах [1].

Тест — стандартизована методика психологічного вимірювання, призначена для діагностики вираженості психічних властивостей або станів у індивіда при виконанні практичних завдань. Тест є серією коротких випробувань (завдань, питань, ситуацій і ін.). Як правило, показники виконання тесту (іноді їх можна називати «показниками успішності») виражаються у відносних величинах: за одиницю часто береться та чи інша міра варіативності індивідуальних даних (див. Коефіцієнт інтелекту). Результати виконання тестових завдань є індикаторами психічних властивостей або станів

Тести розділяються на два основні типи: 1) власне **психологічні** тести, 2) тести досягнень (випробування знань, умінь, навичок, рівня загальної або професійної підготовки).

Психологічні тести класифікуються за різними основами. За предметом діагностики виділяють тести здібностей (зокрема тести інтелекту) і тести особистості (зокрема соціально-психологічні тести), а за способом реалізації — маніпулятивні тести, тести «олівець—папір», апаратурні, ситуаційно-поведінкові, комп'ютерні. Крім того, розрізняються аналітичні тести і тестові батареї; індивідуальні і групові тести. За метою застосування виділяють тести готовності до школи, клінічні тести, тести профвідбору і ін. За психометричними основами тести діляться на ті, в основі яких лежать шкали індивідуальних відмінностей, і на критерійно-орієнтовані тести.

Розробка тесту включає перевірку його на валідність, надійність, однорідність, диференціювальну силу, достовірність і прогностичність. Тестові шкали засновані на статистичній обробці результатів обстеження великих вибірок. Розрізняються три види інтерпретації тестового результату: співвідношення «сирого балу» із стандартними нормами, що характеризують внутрішньо груповий розкид результатів; інтерпретація індивідуального профілю результатів виконання окремих субтестів; якісний портрет особистості на основі застосування діагностичної експертної системи

Поняття «тест» ввів Джеймс Кеттел у кінці XIX ст. (див. Вимірювання в психології), але поширення тестовий метод набув лише в 1-ій половині XX ст., завдяки роботам А.Біне, Л.М.Термена, Г.І.Россолімо і ін. Першим популярним тестом стала шкала Біне — Симона, створена в 1905 р. для діагностики рівня розумового розвитку дітей і виявлення нездібних до навчання в масовій школі (див. Біне — Симона тест). У даний час психологами розроблено декілька тисяч тестів і тестових батарей. З часом тест застаріває, оскільки змінюється культура суспільства, рівень освіти населення, виникає так звана **тестова досвідченість**, що вимагає перегляду змісту тестових завдань. Не існує тестів, вільних від культури, тому будь-який зарубіжний тест потребує ревалідизації.

Застосування тестів завжди є етапом розв’язання дослідницької або практичної задачі, спільною діяльністю психодіагноста і клієнта. Важливе значення має дотримання техніки і етики психологічного тестування. Будь-які тести, так само як і комп'ютерні психодіагностичні системи, підлягають сертифікації. Широке застосування тестів в освіті, при профвідборі, в клініці повинно супроводжуватися підвищенням якості підготовки психодіагностів. Див. Психодіагностика, Психологічна діагностика. (В. М. Дружинін) [9, с. 493].

3. Розвиток психіки в еволюції тварин і становленні людини

1. Виникнення психіки як результат еволюції матерії

Філогенез (від грецьк. *phyle* — рід, плем'я + *genesis* — народження, походження). Термін був введений Е. Геккелем (1866). Поняття «філогенез» позначає поступову зміну різних форм органічного світу в процесі еволюції. У психології під філогенезом або розвитком філогенезу психіки розуміється процес зміни психіки як продукту еволюції. У вітчизняній психології вчення про розвиток філогенезу психіки було розроблене О. М. Леонтьєвим. Виходячи з матеріалістичного розуміння психіки як віддзеркалення об'єктивного світу, Леонтьєв виділив основні стадії розвитку психіки в процесі еволюції (сенсорна психіка, перцептивна психіка, інтелект, свідомість) і, спираючись на культурно-історичну теорію Л.С.Виготського, показав специфіку суспільно-історично обумовленого розвитку психіки людини (перехід до свідомості). Див. Зоопсихологія, Порівняльна психологія [9, с. 516].

1. Віддзеркалення = відповідь на вплив

Віддзеркалення – загальна властивість матерії відтворювати відображуваний об'єкт, яка залежить від рівня її організації і виявляється в чутливості, сприйнятті, свідомості, самосвідомості [7, с. 470]. *Вплив* – вплив одного об'єкту на інший (контактний, дистантний), що містить інформацію про властивості предмету і орієнтує іншу систему на їх перцептивне віддзеркалення [6, с. 79]. *Відповідь на вплив* – реакція організму у відповідь як наслідок декодування сприйнятого сигналу на рівні чутливості, сприйняття, свідомості.

2. Жива матерія = біологічне віддзеркалення

Жива матерія – сукупність організмів як результат саморозвитку матерії шляхом самовідтворювання з передачею і накопиченням у процесі еволюції генетичної інформації. У вищій своїй формі вона виявляється в сукупності об'єднань індивідів, що мислять і свідомо перетворюють дійсність [7, с. 354]. *Біологічне віддзеркалення* – віддзеркалення на рівні певних генетичних фізіологічних механізмів, призначених для забезпечення життєдіяльності організму.

3. Складний організм = психічне віддзеркалення

Складний організм – жива істота, що живе в складному (не однорідному) середовищі і має складну психонейрофізіологічну будову. *Психічне віддзеркалення* – суб'єктивне віддзеркалення об'єктивного світу у вигляді образів, відповідних змісту орієнтовної активності і результативної біологічно доцільної для даного вигляду поведінки.

4. Існування = саморегуляція

Існування – об'єктивна реальність багатообразних форм матерії [7, с. 665]. *Життя* – форма існування матерії, що передбачає обмін речовин, здатність до розмноження, зростання, активної регуляції свого складу і функцій, різних форм руху, пристосовність до середовища [7, с. 186]. *Саморегуляція* – доцільне функціонування живих істот на основі інформаційних процесів, носіями яких є різні форми психічного віддзеркалення [5, с. 352].

5. Подразливість = біотичні впливи

Подразливість – фундаментальна властивість живих систем, що виявляється в зміні їх фізіологічного стану під впливом зовнішньої дії, і виступає найважливішою передумовою віддзеркалення властивостей навколишнього середовища [5, с. 334]. *Біотичні впливи* – вплив навколишнього середовища як джерела біоенергетичних ресурсів, необхідних для підтримки життєдіяльності організму.

Подразливість — здатність живих організмів реагувати на зовнішні дії певним комплексом функціональних і структурних змін. Виявляється по-різному залежно від рівня еволюційного розвитку, охоплюючи широке коло явищ — від дифузних реакцій протоплазми у простих живих істот до складних, високо спеціалізованих реакцій людини (див. Розвиток психіки). Синонім: збудливість. Див. Чутливість. [9, с. 417].

6. Тропізми = рух до біотичних речовин

Тропізми – рух рослин у напрямках, викликаних дією зовнішніх чинників (світло, хімічні речовини, земне тяжіння) [5; 411]. *Рух до біотичних речовин* – виниклі в процесі еволюції орієнтації у бік вітального сприятливого середовища.

Тропізми (від грецьк. tropos — поворот, напрямок) — зміна напрямку ростових рухів органів рослин під впливом біологічно значущих подразників (див. Таксиси). Про гаптотропізм див.: Дотик. [9, с. 501].

Таксиси (від грецьк. taxis — порядок, розташування) — природжені механізми просторової орієнтації рухової активності тварин у напрямі сприятливих життєво необхідних умов середовища (позитивні таксиси) або у напрямі від несприятливих (небезпечних) для життя умов (негативні таксиси). У рослин аналогічні реакції виражаються в зміні напряму зростання (тропізми). Характер орієнтації залежить від дії біологічно значущих агентів середовища, у зв'язку з чим таксиси підрозділяються на фото-, хемо-, термо-, гео-, анемо-, гідротаксиси і так далі (реакції на світло, хімічні подразники, температурні зміни, силу тяжіння, потік повітря, перебіг рідин, вологість середовища тощо). Ступінь складності і функції таксисів залежать від рівня еволюційного розвитку тварин. Нижчі таксиси — ортотаксиси (прискорення

або уповільнення пересування) властиві одноклітинним і багатьом нижчим багатоклітинним тваринам.

У тварин з розвиненою нервовою системою і симетрично розташованими органами чуття можливий активний вибір напряму пересування і збереження цього напряму (топотаксиси). Такі таксиси є постійними компонентами навіть складних форм поведінки. Порівн. Кінез. [9, с. 481].

Кінез (від грецьк. kinesis — рух) — не напрямлена рухова реакція (локомоторного або окремого типу), при якій швидкість руху залежить від інтенсивності стимулу, а не від напряму його дії. Кінези властиві тільки тваринам (а не рослинам). Наприклад, щупальця гідри у пошуках їжі поволі рухаються у різних напрямах, але якщо у безпосередній близькості від гідри помістити водяних бліх, щупальця починають рухатися швидше. Порівн. Таксиси. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 197].

Дотик (синонім: гаптичне сприйняття, від грецьк. hapto — торкаюся) — один з видів сприйняття предметів, заснований на мультимодальній інформації, але перш за все тактильній. Дотик — одне з найважливіших джерел наших знань про простір і механічні властивості предметів. Особливого розвитку дотик досягає у сліпих, у значній мірі компенсуючи втрату зору.

Дотик — філогенетично стародавній вид сприйняття. Його праобраз існує вже у деяких рослин, що реагують на зіткнення з твердим тілом вигинанням органів, наприклад, вусиків (**гаптотропизм**). На рівні безхребетних з'являються спеціальні рецептори дотику — дотикові волоски. У житті багатьох вищих тварин важливу роль грають вібриси — пучки довгого дотикового волосся, розташованого на лапах (у багатьох сумчастих), на верхніх і нижніх щелепах (наприклад, у кішки). У деяких мавп (коат, або павукоподібних мавп, ревунів і ін.) дотик є однією з функцій хвоста (частина якого вільна від шерсті і покрита «дактилоскопічним узором»), кінцівок (передніх і задніх), губ і язика.

Людина здатна відчувати всією шкірою, проте пороги дотику у різних ділянок варіюють у широких межах. Так, пороги відчуття дотику складають для кінчика язика — 2, кінчиків пальців — 3, тильної сторони долоні — 5, поясниці — 48, підошви — 250 г на мм 2 . (Див. також Відчуття тактильні.)

Не дивлячись на вищу чутливість кінчика язика, у людини особливо важливий орган дотику **рука**. Сенсорна система, що забезпечує формування дотикового образу, включає **шкірний** (тактильний, температурний) і **руховий** (кінестезичний) аналізатори. В процесі дотику обмацуючі рухи рук відтворюють, реконструюють форму (контур) предмету, як би «знімаючи» його «зліпок». Дотик грає важливу роль у психічній регуляції, контролі і корекції робочих рухів рук.

Розрізняють пасивний і активний, мономануальний і бімануальний, безпосередній і інструментальний дотик.

Активний дотик — процес формування дотикового образу предмету в ході його обмацування. Рука (руки) виступає як своєрідна координатна система, що забезпечує сприйняття просторових взаємин частин (елементів) обмацуваного предмету і його фактури. Для активного дотику характерне розділення функцій рук і пальців. Найважливішу роль при цьому грає руховий (кінестезичний) аналізатор.

При **пасивному** дотику дотиковий образ контуру предмету формується в умовах його послідовного переміщення щодо руки, що покоїться (пальців). У цих умовах образ формується на основі тільки тактильних сигналів. (Див. також додання.)

Мономануальний дотик (від лат. mono — один + manus — рука) — просторово-тактильне розрізнення, здійснюване однією рукою. Сприйняття досягається в ході активного обмацування, коли рухи руки уподібнюються формі предмету. Обмацуванням є дискретний ряд рухів і пауз. Виділяють дві основних стадії обстеження предмету. На першій, орієнтовній стадії за допомогою дрібних (амплітуда 2-3 мм) рухів відбувається виділення найбільш інформативних частин контуру фігури, на другій — після розмашистих, «оглядових» рухів руки виникає тактильний образ предмету.

Бімануальний дотик (від лат. bis — двічі + manus — рука) — дотик двома руками. Має ряд переваг: більший об'єм дотикового поля, велика швидкість обмацування, більша різноманітність зв'язаних обмацуючих рухів, що дозволяє оптимізувати стратегію сприйняття, розширити можливості сприйняття просторових відношень між предметами. Для бімануального дотику характерне розділення функцій рук: одна виконує функцію опори або початку відліку, інша — власне обмацування; при цьому циклічно відбувається зміна рук, що забезпечує взаємний контроль і корекцію дотикових сигналів. Якщо розділення функцій рук штучно знімається (обидві руки синхронно виконують одну і ту ж функцію — обмацування), то цілісний дотиковий образ предмету, що обмацується, не формується. При сприйнятті предметів (або їх елементів), розташованих симетрично відносно сагітальної площини тіла рухи обох рук, що обмацують, синхронні; при сприйнятті предметів (або їх елементів), розташованих асиметрично, — асинхронні. Чергування синхронних і асинхронних зв'язаних обмацуючих рухів — необхідна умова розрізнення і порівняння об'єктів сприйняття (і їх елементів). Бімануальний дотик необхідний при формуванні просторових уявлень, особливо таких, як уявлення про симетрію.

Інструментальний дотик здійснюється за допомогою якого-небудь допоміжного знаряддя і досягає великої точності, навіть коли предмет, що обмацується, прихований від зору. Отримав винятковий розвиток у трудовій діяльності людини. Тактильні сигнали, що грають значну роль у дотику, виникають від зіткнення руки із знаряддям, послідовно відтворюючи (супро-

воджуючи) пропріорецептивні сигнали. Див. також Гаптика, Ілюзія Аристотеля.

Додання: Пасивний дотик властивий всій шкірній поверхні організму. Проте нерухома шкіра сприймає тільки окремі властивості предметів. Для дотикового віддзеркалення предмету, а не його окремих властивостей, необхідна розгортка, тобто необхідно, щоб ланцюг ознак, що сприймаються окремими ділянками шкіри, був послідовно розгорнений, а потім синтезований. При цьому для адекватного віддзеркалення предмету недостатньо пасивної розгортки. Так, в дослідах А.Л.Шифмана (1948), Л.М.Веккера (1959) і ін. до шкіри досліджуваного торкалися певним предметом, а потім експериментатор рухав предмет по шкірі досліджуваного. Таким чином, можливість розгортки створювалася, але були відсутні самостійні рухи досліджуваного. Виявилось, що при пасивній розгортці елементи предмету відбивалися повніше, але адекватний образ не формувався. Для тактильного віддзеркалення цілого образу потрібні активні рухи обмацуючого органу, необхідний перехід від дотику до обмацування.

Обмацуючим органом є рука, в якій великий палець протистоїть всім останнім, що дозволяє захоплювати предмет, обмацувати його, отримувати інформацію про окремі ознаки і далі уподібнювати рух руки предмету так, щоб зробити можливим синтез окремих ознак. Процес синтезу тактильного образу проходить ряд стадій. Спочатку мають місце дрібні, дробові рухи, що виділяють окремі ознаки предмету. Далі спостерігаються більш узагальнені рухи руки, що виконують функцію уподібнення, і рухи, що виконують синтезуючу функцію. Процес обмацування не залишається незмінним. Спочатку він має розгорнений характер, а потім, у ході вправи, число обмацуючих рухів все більш скорочується, виділяються інформативні ознаки, на основі яких скороченим шляхом може бути відновлений тактильний образ. (Т. П. Зінченко) [9, с. 323].

7. Чутливість = орієнтування в середовищі

Чутливість – здатність організму реагувати на дії з навколишнього середовища як на біологічно значущі сигнали (механічні, оптичні, хімічні, температурні) [5, с. 446 – 447]. *Орієнтування в середовищі* – орієнтовна діяльність. *Орієнтовна діяльність* – обстеження ситуації і планування поведінки в ній (підготовка, регулювання, контроль поведінки) на підставі форм психічного віддзеркалення [5, с. 254]. *Середовище* – сукупність зовнішніх (фізичне, соціальне) і внутрішніх умов (психосоматичний стан), що оточують суб'єкта і взаємодіють з ним [3, с. 141].

Чутливість 1. У порівняльній психології і зоопсихології, під чутливістю розуміється здатність до елементарної форми психічного віддзеркалення — відчуття. Саме з чутливості, згідно гіпотези О.М.Леонтьєва і О.В.Запорожця, починається розвиток психіки у філогенезі. На відміну від

подразливості в понятті «чутливість» використовується критерій сигнальності: чутливість — віддзеркалення організмом таких дій, які безпосередньо не є біологічно значущими (наприклад, через свою енергетичну слабкість), але можуть сигналізувати про наявність (зміни) інших умов середовища, які є життєво важливими (необхідними або небезпечними). Чутливість дозволяє направити (вести) організм до життєво необхідних компонентів середовища або від несприятливих і небезпечних компонентів навколишнього середовища. Для забезпечення чутливості потрібні спеціальні органи (рецептори), які реагують на біологічно незначущі дії; істота, позбавлена таких органів, повинна втрачати всякі реакції (зокрема метаболічні) на сигнальні подразники. Завдяки чутливості виникають такі поведінкові ефекти, як випереджаюча реакція (реакція на подію, яка ще не наступила) і непропорційність енергії реакції в порівнянні із слабкою потужністю сигнальних, біологічно нейтральних подразників (Б.Г. Мещеряков).

2. В класичній психофізиці, чутливість — це величина, зворотна порогу. Як і пороги, чутливість може бути **абсолютною**, **різницевою** (диференціальною) і так далі .

Психофізичні теорії, які заперечують пороговий принцип роботи сенсорних систем (див. Класична теорія безперервності сенсорного ряду), використовують як міру чутливості не поріг, а деякі інші показники (див. Коефіцієнт d', Поріг сенсорний, Психофізична модель теорії виявлення сигналу).

3. Чутливість (у біологічному сенсі) — здатність живого організму «сприймати» адекватні і неадекватні подразники, відповідаючи на них якимнебудь чином: рухом, усвідомленим відчуттям, вегетативною реакцією тощо; у вузькому сенсі — здатність органів чуття і аналізаторів реагувати на появу подразника або його зміну.

Розрізняють **абсолютну** і **диференціальну** чутливість першу розуміють як здатність до «сприйняття» подразників мінімальної величини (виявлення); другу — як здатність до «сприйняття» змін подразника або розрізнення близьких подразників. (К.В.Бардін) [9, с. 544].

Орган відчуття — розмовний і науковий термін, іноді «аналізатор», що неточно вживається замість термінів, «сенсорна система», який але позначає лише периферичний відділ аналізатора. Цей термін є неоднозначним, оскільки в російській мові слово «відчуття» зв'язується не тільки з (фізичними) відчуттями, але і з емоційно-потребовими явищами (аналогічна ситуація в ряді інших мов: англ. sense, нім. Sinn, фр. sens можуть залежно від контексту означати відчуття, емоційне переживання, почуття і навіть сенс). Пропонована іноді заміна терміну «орган чуття» на «орган відчуттів» навряд чи задовільна, оскільки так повинна називатися вся сенсорна система. Кращим варіантом здається термін «рецепторний орган». Згідно традиційному вживанню, у людини виділяють п’ять зовнішніх органів чуття, від-

повідного п’яти «зовнішнім відчуттям»: око (зір), вухо (слух), язик (смак), ніс (нюх), шкіра (дотик). Див. Класифікації відчуттів, Рецептори, Рецепція. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 320].

8. Сигнали = абіотичні ознаки

Сигнали – явища, що містять орієнтовну інформацію про подію (оптичні, акустичні, тактильні, термічні, електромагнітні, хімічні, біоритмічні) [5, с. 360]. *Абіотичні ознаки* – оптичні, акустичні, тактильні, хімічні тощо. Ознаки, які вказують на присутність в безпосередньому навколишньому середовищі об'єктів, придатних для споживання.

9. Нервова мережа = особливо чутливі нервові клітини

Нервова мережа – мережа волокон, що безпосередньо сполучають чутливі клітки з скоротливою тканиною тварини [1, с. 78]. *Особливо чутливі нервові клітини* – нервові клітини, що змінюють свій стан під впливом зовнішньої дії.

10. Спосіб існування = специфічні органи віддзеркалення

Спосіб існування – визначає характер асимілятивних процесів організму. *Специфічні органи віддзеркалення* – результат еволюції чутливих нервових клітин і їх перетворення на функціональні системи, підпорядковані отриманню фізіологічно доцільного результату.

11. Ганглій = скупчення нервових клітин

Ганглій – центральні нервові вузли, виникнення яких пов'язане з утворенням сегментів тіла і ускладненням поведінки у вигляді реакцій на окремі, послідовно діючі подразники (ланцюгова поведінка) [1, с. 78]. *Скупчення нервових клітин* – результат еволюції нервової мережі і спеціалізації її окремих елементів за типом функціональної системи.

Ганглій (від грецьк. ganglion — вузол) — анатомічно відособлене скупчення нервових клітин (нервовий ганглій) за межами центральної нервової системи. У хребетних тварин ганглії розташовані уздовж спинного мозку і в стінках внутрішніх органів. У безхребетних ганглії виконують функцію центральної нервовою системи.

Як виключення з вказаного значення слід вказати на термін «**базальні ганглії**», який відноситься до підкіркових структур кінцевого мозку: 1) **мигдалеподібне тіло**, corpus amygdaloideum (див. Амігдала, мигдалина), 2) **смугасте тіло**, corpus striatum (стріатум), в якому, у свою чергу, розрізняють хвостате ядро, nucleus caudatus (неостріатум), і сочевицеподібне ядро, nucleus lentiformis, 3) **огорожа**, claustrum. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 86]

12. Головний ганглій = спеціалізовані органи, що відчувають

Головний ганглій – локалізація нервових вузлів в головній частині тварини. *Спеціалізовані органи, що відчувають* – багатоаспектне ускладнення нервових вузлів в процесі еволюції і природного відбору за типом спеціальних функціональних систем.

2. Розвиток психіки у філогенезі

13. Безумовні рефлекси = родова пам'ять

Безумовні рефлекси (І.П.Павлов) – генетично обумовлені нервові зв'язки між рецепторною частиною аналізатора і виконавчим органом, що забезпечують нормальну роботу окремих органів і систем (прості безумовні рефлекси) і доцільну поведінку, залежну від внутрішніх полягань (складні безумовні рефлекси) в постійних умовах [4, с. 31 – 32]. *Родова пам'ять* – зберігання, репродукція, передача генетичної спадкової інформації забезпечується за допомогою ДНК і РНК як основи генотипу, регулюючого всі властивості організму і вищі психонейрофізіологічні функції індивідів [6, с. 386 – 387].

Безумовний рефлекс — рефлекс, здійснюваний на основі постійного, генетично обумовленого нервового зв'язку між сприймаючими елементами нервової системи і виконавчими органами. Термін належить І.П.Павлову. Безумовний рефлекс — природжена реакція, що завжди здійснюється при впливі на організм певних подразників. Є прості безумовні рефлекси, що забезпечують нормальну роботу окремих органів і систем (звуження зіниць під впливом світла, кашель при попаданні в гортань чужорідного тіла тощо), і складніші безумовні рефлекси поведінкового характеру (харчові, оборонні, сексуальні тощо), які лежать в основі інстинктів. Див. Зіничний рефлекс, Новонародженість, Оборонний рефлекс, Умовний рефлекс. [9, с. 51].

Новонародженість — віковий період, в який відбувається пристосування до життя поза утробою матери (біля 4-6 тижнів після народження), перший етап дитячого віку. До моменту народження жоден з органів не закінчує свого розвитку (див. Натальний, Пренатальний розвиток), але, не дивлячись на незрілість, дитина має в своєму розпорядженні певні можливості для сприйняття зовнішнього світу. У неї достатньо розвинені нюх, тактильна, больова, температурна, вестибулярна і кінестезична чутливість. За відсутності в перші дні після народження слухового і зорового зосередження, новонароджений виявляє здатність чути і розрізняти звуки за висотою, тембром і гучністю, бачити і розрізняти зорові стимули за формою, величиною, конфігурацією, проявляючи при цьому вибіркову чутливість до дій дорослої людини.

В період новонародженості в поведінці велику роль грають безумовні рефлекси — смоктальний, оборонний, орієнтування. Крім того, дитина виявляє поступово згасаючі рудиментарні рефлекси (Моро, долонний, переступання, повзання, Бабінського і ін.). Бистрота і швидкість утворення умовних рефлексів залежать від умов життя: при першому докладенні до грудей через 20-30 хвилин після народження умовний рефлекс (на дотик, положення тіла) виробляється після 2-3 підкріплень протягом доби, а через 16-20 годин після народження — лише на 10-12-й день після багатократних повторень. До кінця новонародженості діти починають тримати голову, а 25 % — самостійно перевертатися.

В період новонародженості відбувається підготовка дитини до спілкування з дорослими. При правильному вихованні з 2-3-ого тижня виникає слухове і зорове зосередження, які найлегше викликаються зверненням дорослої людини, але виявляються також і при впливі предметів. В кінці 1-го — початок 2-го місяця з'являється перша «соціальна» усмішка у відповідь на звернення дорослого, яка знаменує кінець періоду новонародженості (див. Комплекс пожвавлення).

Благополучний перебіг новонародженості залежить від ступеня розвитку плоду до моменту народження, наявності або відсутності дії шкідливих чинників під час вагітності, пологів, від умов виховання. Головна умова виховання на етапі — створення атмосфери любові і турботи, для чого необхідно швидко реагувати на всі ознаки дискомфорту дитини, часто брати її на руки, ласкаво розмовляти, встановлювати контакт поглядів (С.Ю.Мещерякова) [9, с. 301]

14. Умовні рефлекси = нові форми реагування

Умовні рефлекси (І.П.Павлов) – індивідуальні різноманітні тимчасові зв'язки на основі збігу за часом індиферентного подразника з безумовним рефлексом, в яких реакція у відповідь повторює безумовну (класичний умовний рефлекс) або виконується як певна дія, що забезпечує отримання підкріплення (інструментальний умовний рефлекс) [4, с. 380 – 381]. *Реакція* – будь-яка відповідь організму на зміну зовнішнього або внутрішнього середовища [5, с. 337]. *Нові форми реагування* – нові функціональні системи, що виникли в результаті пристосувальної активності живої істоти до змінних умов життєдіяльності.

Умовний рефлекс — тимчасовий зв'язок, що виробляється шляхом поєднання умовного і безумовного подразників. Умовний рефлекс здійснюється вищими відділами мозку і заснований на тимчасових зв'язках, що утворюються між певними нервовими структурами в індивідуальному досвіді тварини і людини. Безумовні рефлекси в принципі однакові у всіх представників одного виду, а умовні рефлекси індивідуальні і нескінченно різноманітні. Термін «умовний рефлекс» був введений І.П.Павловим (те ж саме

В.М.Бехтєрєв і інші рефлексологи називали «сполучним рефлексом». — Ред.). На основі експериментальних досліджень Павлов сформулював правила вироблення умовних рефлексів і закономірності їх прояву.

Основна умова утворення умовних рефлексів — наявність **підкріплення**: збіг або близькість у часі (одноразовий, але набагато частіше багатократний) індиферентного подразника з безумовним при деякому випередженні першого. В результаті індиферентний подразник починає викликати у відповідь реакцію, яку раніше він ніколи не викликав. Наприклад, якщо поєднувати сигнал дзвінка або спалах електролампи з годуванням тварини, то починається харчова реакція (слиновиділення, поворот голови, пробіжка у бік годівниці тощо), яку без поєднання ніколи б не викликав. Характерна риса умовних рефлексів — їх тимчасовий характер. Якщо основна умова вироблення умовних рефлексів перестає дотримуватися і умовний подразник **не підкріплюється** безумовним, то тимчасовий зв'язок **гальмується**, а умовний рефлекс зникає.

Це гальмування, за Павловим, відноситься до «внутрішнього (умовного) гальмування». Основна причина розвитку внутрішнього гальмування — не підкріплення умовних подразників або їх окремих компонентів. Розрізняють декілька видів такого гальмування: 1) **згасаюче**, яке виробляється при одноразовому або багатократному не підкріпленні умовного подразника; 2) **диференціювальне** — при не підкріпленні одного з індиферентних подразників і підкріпленні, що продовжується, іншого; 3) **умовне** (у вузькому сенсі), таке, яке виникає, коли раніше вироблений і такий, що продовжував підкріплюватися, умовний сигнал перестає отримувати підкріплення у сполученні с будь-яким новим агентом (який називається «умовним гальмом»). Якщо підкріплення відсовується в часі від дії сигнального подразника, то розвивається **запізнювальне гальмування**, що займає період між початком дії умовного сигналу і відстроченим підкріпленням.

Проявом **безумовного гальмування** є зовнішнє і позамежне гальмування. **Зовнішнє гальмування** — придушення умовно-рефлекторної діяльності при дії (побічного) екстрастимулу, що викликає орієнтовну реакцію, або при екстреному перемиканні нервової системи на більш значущу подію (див. Башта мовчання). **Позамежне гальмування** виникає в нервових клітинах кори при впливі дуже сильних подразників. Основна його функція — перешкоджати руйнуванню кліток під впливом надзвичайних за силою збуджень. Тому позамежне гальмування називається також охоронним (див. також Парабіоз).

Встановлено, що на один і той же подразник у неоднакових умовах (різний час дня, освітлення, різні експериментальні камери тощо) можна виробити різні умовні рефлекси. Наприклад, якщо звук висотою 1000 Гц в одній камері підкріплювати їжею, а в іншій — подразненням лапи тварини струмом, то в 1-ій камері цей звук стає сигналом **харчового** умовного реф-

лексу, а в 2-ій — оборонного рефлексу. Це явище отримало назву **перемикання** умовного рефлексу,

В даний час прийнято розрізняти класичні і інструментальні умовні рефлекси. Класичні умовні рефлекси називають також «умовними рефлексами 1-го типу», інструментальні — «умовними рефлексами 2-го типу», або «оперантними».

У **класичних** умовних рефлексах, які вперше були вивчені і описані в школі Павлова, реакція у відповідь повторює, відтворює безумовну реакцію, що викликається безумовним підкріпленням. При виробленні **інструментальних** умовних рефлексів, які були відкриті і досліджені американськими біхевіористами (наприклад, Б.Ф.Скіннером), тварина або людина научається у відповідь на певні подразники виконувати відповідні дії, які або забезпечують отримання позитивного підкріплення (їжа, особина іншої статі, пізнавальний або комунікативний ефект), або позбавляють їх від дії больових травмуючих агентів (реакція уникнення). Наприклад, у відповідь на певний сигнал або на обстановку, в якій вивчається научіння, тварина натискає на важіль, щоб отримати їжу (або щоб вибратися з клітки, через підлогу якої пропускається електричний струм). Умовна рухова реакція є в цих випадках як би засобом, інструментом для отримання підкріплення (звідси і назва — інструментальні умовні рефлекси). Див. також Рефлекс. (Д.А.Фарбер)

Додання: У дослідників умовних рефлексів і у деяких психологів виникає спокуса звести багатство душевного життя до умовних рефлексів. Подібна спокуса викликана ілюзією всерозуміння. Із цього приводу О.О.Ухтомський писав: «Працівники по умовних рефлексах переживали це внутрішнє переконання, що вони до тонкості розуміють ті сили, які управляють поточним внутрішнім світом людини і мотивами її поведінки. Не розуміючи гарненько своїх найближчих дослідів на собаках, вони хоробро переробляли свої висновки на внутрішній світ людини. І це робило їх переважно неуками» (Заслужений співбесідник. — Рибінськ, 1997, с. 230-231). За межами науки були і вирішення Павловської сесії АН СРСР і АМН СССР 1950 р., згідно яким психіка ототожнювалася з вищою нервовою діяльністю, а психологія — з вченням про умовні рефлекси. Ніякої провини в цьому І.П.Павлова не було. (В.П.Зінченко) [9, с. 508].

15. Інстинкт = складна природжена форма реагування

Інстинкти – спадково закріплені, природжені форми психічного віддзеркалення і поведінки, що забезпечують здійснення базальних життєвих функцій (виживання, продовження роду) шляхом настройки систем аналізаторів, активізації нервово-модельних центрів [6, с. 215 – 216]. *Складна природжена форма реагування* – складна доцільна поведінка живої істоти на основі природжених психонейрофізіологічних функцій.

16. Інстинктивні дії = стандартні умови

Інстинктивні дії – спадково закріплені способи поведінки. *Умова* – сукупність об'єктів в їх зв'язку і взаємовідношенні, необхідних для існування чогось або когось [7, с. 707]. *Стандартні умови* – типова для існування даного виду місце існування, що визначає типові способи пристосувальних реакцій.

Інстинкти тварин (від лат. instinctus — спонука) — генетично закріплені форми поведінки і психічного віддзеркалення, загальні для всіх представників даного виду. Пристосувальне значення інстинктів тварин полягає в забезпеченні виконання найбільш важливих для існування особини і всього виду життєвих функцій: харчових, захисних, відтворних, міграційних і т. ін. Хоча інстинкти тварин відносно постійні і автономні по відношенню до короткострокових змін у місці існування тварини, вони реалізуються в онтогенезі в тісній взаємодії з процесами научіння. Так, у ряді випадків ознаки об'єктів, на які направлені інстинктивні дії, фіксуються в пам'яті шляхом відображення.

У поняття інстинктів тварин дослідники в різний час вкладали різний зміст, нерідко протиставляли це поняття свідомості або позначали їм пристрасті, імпульсивну необдуману поведінку, тваринний початок в людській психіці і т. ін. Таке розпливчате трактування цього поняття спонукало багато сучасних дослідників відмовитися від його вживання як наукового терміну, зберігаючи при цьому термін «інстинктивна поведінка» (дія, рух).

Інстинктивні дії складаються з комплексів чітко скоординованих рухів, поз, звукових, терморегулятивних, секреторних, шкіряних і інших реакцій (наприклад, змін забарвлення), що виконуються в певній послідовності. Виділяються дві фази інстинктивної дії: більш лабільна, підготовча, або **пошукова**, і консервативна, мало мінлива, **завершувальна**. На завершувальній фазі виконуються власне інстинктивні рухи (**природжені рухові координації**).

Біологічні аспекти інстинктивної поведінки тварин, її розвиток у філогенезі і роль чинника еволюції досліджує етологія. Порівняльна психологія і зоопсихологія вивчають інстинктивні компоненти поведінки як складові частини психічного віддзеркалення на рівні тварини, а також у зв'язку з проблемою зародження і розвитку психічної діяльності людини.

Додання ред.: Відомий вітчизняний зоопсихолог Курт Ернестович Фабрі (1923-1990), автор чудового підручника «Основи зоопсихології» (1976), невпинно підкреслював, що інстинкт і научіння не складають дві послідовних стадії в еволюційному розвитку поведінки; і будучи компонентами єдиного процесу поведінки, вони один без одного не можуть існувати. Інакше кажучи, так званих «чистих» інстинктів не існує. Тому класифікуючи, наприклад, будівництво гнізд у шимпанзе, щурів, птахів, риб і ос як інстинктивну поведінку, необхідно враховувати величезну різноманітність ре-

альних психофізіологічних механізмів такої поведінки, воно в значній мірі може бути результатом научіння і інтелектуального рішення. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 180].

17. Місце в еволюційному ряду = пластичність умовних зв'язків

Еволюція – багатоаспектний розвиток біологічних об'єктів, регульований природним відбором, що веде до ускладнення, підвищення їх рівня організації [7, с. 786]. *Пластичність нервової системи* – здатність нервової системи до перебудови її структурних компонентів у плані спеціалізації локально-нейронних структур головного мозку [6, с. 473].

Зоопсихологія — розділ психології; наука про прояви, закономірності і еволюційний розвиток психіки тварин, про онтогенетичний розвиток психічних процесів у тварин, про передумови і передісторію людської свідомості. Синонім: психологія тварин.

Зоопсихологія формувалася в боротьбі з антропоморфічними поглядами на психічну активність тварин (див. Антропоморфізм). Наукове вивчення психіки тварин (їх сприйняття, пам'яті, навичок, інтелекту і т. ін.) виходить із діалектичної **єдності** поведінки і психіки і засноване на строго об'єктивному аналізі структури діяльності тварин. Такий аналіз вимагає також всебічного врахування екологічних і фізіологічних особливостей виду, що вивчається, і його філогенетичних зв'язків з іншими видами тварин, тому що, на відміну від людини, психічна діяльність тварин завжди і цілком детермінується біологічними чинниками (див. Адаптація). Цим визначається особливо тісний зв'язок зоопсихології з екологією, а також з етологією, нейрофізіологією, фізіологією вищої нервової діяльності і фізіологією органів чуття тварин, антропологією і іншими науками.

На даних зоопсихології (і психології людини) базується порівняльна психологія. Особливий розділ зоопсихології — **еволюційна психологія** вивчає розвиток і перетворення психічної діяльності тварин в процесі еволюції, роль психіки як чинника еволюційного процесу.

Значення зоопсихології для загальної психології визначається виявленням генетичного коріння людської психіки. Дослідження у галузі зоопсихології мають також велике значення для філософії (особливо гносеології), антропології (біологічні передумови антропогенезу) і інших наук, як і для практики тваринництва, службового собаківництва, приручення і одомашнення диких тварин у зоопарках і віваріях, циркового дресирування і ін. [9, с. 160].

18. Пластичність індивідуальної поведінки = навички, індивідуальна поведінка

Пластичність індивідуальної поведінки – здатність живої істоти до зміни способів поведінки відповідно до умов життєдіяльності, що зміню-

ються. *Навичка* – дія, сформована шляхом повторення, до складу якої входять: 1) сенсомоторний образ робочого простору; 2) образ виконавчого акту; 3) програма дії; 4) контроль; 5) коректувальні процеси [4, с. 205]. *Поведінка* – виконавча ланка взаємодії живої істоти з навколишнім середовищем [4, с. 260].

19. Навичка = умовні зв'язки, автоматизм

Навичка – сформована дія, в структуру якої входять сенсомоторний образ ситуації, виконавчої дії, програма дії, контроль (когнітивний компонент) і моторні, коректувальні процеси (виконавчий компонент) [4, с. 205]. *Умовні зв'язки* – зближення за часом руху і підкріплення у вигляді результату, отриманого на підставі виділення істотних характеристик ситуації і встановлення зв'язку між ними і власними рухами [див. 5, с. 250]. *Автоматизм* – жорсткий однозначний зв'язок між властивостями ситуації, що виділяються, і певною послідовністю операцій, що знімає необхідність орієнтуватися в змісті значущої ситуації [5. с. 7 – 8].

Научіння (у тварин)— індивідуальне пристосування тварин до середовища проживання. Шляхом научіння тварини набувають і накопичують в ході онтогенезу індивідуальний досвід. Цей процес завжди здійснюється на інстинктивній основі і полягає в добудові, вдосконаленні або переробці природжених елементів поведінки (видового досвіду), в їх пристосуванні до конкретних умов життя особини. В результаті в кожному випадку формується єдиний поведінковий акт, який містить як природжені, генетично фіксовані (інстинктивні, видові), так і індивідуально-мінливі, благопридбані компоненти.

В основній своїй формі — навичці — научіння характеризується виробленням шляхом вправи автоматизованих операцій, направлених на вирішення певних біологічних завдань (див. Крива вправи, Плато). При цьому усуваються рухи, що заважають і зайві, вдалі ж зберігаються, повторюються і закріплюються. Одночасно окремі дії об'єднуються в єдиний цілісний комплекс, а дистантний сенсорний контроль в більшій або меншій мірі замінюється пропріорецептивним. Тривала відсутність вправи веде до руйнуванню навичок. Зміст навичок визначається характером подоланних в процесі вправи перешкод. Досконалість навички істотно залежить від диференційованості і генералізованості сприйняття умов, в яких вона формується. З підвищенням загального рівня організації тварини зростає лабільність, варіативність навичок. На відміну від фіксованих навичок, що характеризуються строго визначеною системою послідовних рухів, в лабільних навичках фіксована лише загальна схема дії. Остання здійснюється в різних випадках різними прийомами, причому рухи виконуються в різних поєднаннях і в різній послідовності залежно від конкретних умов ситуації. Найбільш лабільні навички наближаються до інтелектуальних дій тварин і складають їх основу.

В умовах спілкування тварин навичка іноді відбувається у формі наслідування одних особин діям інших. Найчастіше така навичка залишається в рамках видотипічного маніпулювання і грає відому роль у формуванні поведінки молодих тварин (шляхом наслідування дорослим, привласнення їх досвіду). Особливою формою навички є запам'ятовування, що грає важливу роль в постнатальному розвитку багатьох форм інстинктивної поведінки. Див. Вікарне научіння, Закони научіння, Інсайт, Латентне научіння, Метод проб і помилок, Моделювання, Учіння. [9, с. 292].

Вікарне научіння (англ. vicarious learning) — введене американським психологом А. Бандурою поняття про те, що научіння може відбуватися на основі спостереження за поведінкою інших людей (тварин) і за наслідками їх поведінки, а не тільки на основі власної поведінки і особисто отриманого підкріплення. Синонім: научіння шляхом спостереження (observational learning). Іноді vicarious learning переводиться як «непряме научіння»; більш влучна, але семантично звужена, назва — «научіння на чужих помилках». Вікарне научіння не слід повністю ототожнювати з наслідуванням. Див. Модифікація поведінки. (Б. Г. Мещеряков) [9, с. 64].

Закони научіння (англ. laws of learning). На рубежі XIX-XX сторіч американський психолог Е.Торндайк (Thorndike, 1874-1949) сформулював декілька емпіричних узагальнень, які отримали назву «Принципів научіння» або «Законів научіння». Найчастіше йому приписують наступні «Закони научіння».

Закон готовності, або установки (англ. law of readiness): попередня готовність до акту (у простому випадку стимул-реакція) підвищує задоволення від його виконання.

Закон використання (практики) (англ. law of use): акти або асоціації, які використовуються (вправляються, повторюються), тим самим посилюються (зміцнюються) в порівнянні з тими, які не використовуються.

Закон вправи (англ. law of exercise): за інших рівних умов повторення акту сприяє научінню і полегшує подальше виконання акту. Інакше кажучи, «повторення — мати учіння».

Проте в пізніших роботах Торндайк наводив приклади ситуацій, коли повторення однієї і тієї ж дії абсолютно нічому не научає людини: наприклад, досліджуваний повинен був 3000 разів намалювати із закритими очима лінію завдовжки 4 дюйми. Зроблений Торндайком висновок можна назвати законом даремності повторення («самого по собі»): «Повторення одних і тих же ситуацій само по собі призводить так мало змін у людській психіці, як приблизно повторення однієї і тієї ж депеші на дроті змінює природу цього дроту».

Закон частоти (англ. law of frequency): за інших рівних умов, чим більше акт повторюється, тим більш швидко відбувається научіння цьому

акту. (Неважко відмітити велику смислову близькість трьох законів: використання, вправи і частоти.)

Закон ефекту (англ. law of effect): пов'язане з актом задоволення підсилює, а незадоволення ослабляє зв'язок між стимулом і реакцією.

Слід додати, що научіння (учіння) Торндайк розуміє як встановлення і зміцнення **зв'язку** між стимулом (ситуацією) і реакцією, **міцність** (сила) якої оцінюється фактичною **вірогідністю** настання даної реакції у відповідь на дану ситуацію. При цьому Торндайк не був (і сам себе не вважав) прихильником біхевіоризму, якщо з останнім зв'язувати заперечення можливості і необхідності вивчення свідомості. (Б.Г. Мещеряков) [9, с. 150].

Інсайт (від англ. insight — проникливість, проникнення в суть) — раптове розуміння «схоплювання» відношень і структури проблемної ситуації, знаходження рішення задачі. Научіння шляхом інсайту відкрито В.Келером в дослідженні поведінки шимпанзе в різних проблемних ситуаціях (дослідження проводилося в 2-ій половині 1910-х рр. на антропоїдній станції, створеній Прусською академією наук на острові Тенеріфе). Проблеми, що ставилися (як правило, діставання смачної приманки) могли бути вирішені тільки знаходженням «обхідного шляху», застосуванням тих чи інших засобів; в деяких випадках спостерігалося, як після тривалих безплідних спроб вирішення проблеми мавпа перемикалася на іншу діяльність і під час маніпуляцій з підручними предметами несподівано знаходила ті засоби, які потрібні для успішного вирішення залишеного завдання і які вона тут же використовувала. Іноді рішення задачі знаходилося після періоду повної бездіяльності, коли мавпа просто розглядала дану ситуацію. Келер інтерпретував цю поведінку як дію інтелекту, що полягає в переструктуруванні зорового поля сприйняття у відповідності з **проблемною ситуацією**, в результаті якої досягається внутрішнє скріплення її елементів і досі байдужий об'єкт набуває функціональної цінності, стаючи тимчасовим знаряддям (див. також знаряддєві дії тварин, Сенсомоторний інтелект).

Результати Келера ставили під сумнів біхевіористську концепцію «сліпого» научіння шляхом хаотичних проб і помилок (див. Метод проб і помилок). Поняття інсайту стало одним з ключових для гештальтпсихології. К. Дункер и М. Вертгеймер використовували його для опису того типу людського мислення, при якому рішення відбувається не в результаті сприйняття окремих частин, а шляхом уявного збагнення цілого. Особливе значення надавалося миттєвості виникнення розуміння, свідомості гіпотез в процесі пошуку рішення.

Власне механізми інсайту до сих пір вивчені недостатньо. Інсайт — це швидше феномен, чим пояснювальний принцип. Здатність до інсайту залежить від минулого досвіду, рівня мотивації і ін. Научіння шляхом інсайту займає проміжне положення між латентним научінням (оскільки відбувається інтеграція інформації, що міститься в пам'яті) і творчістю (оскільки має

місце спонтанне знаходження нового, оригінального рішення). Термін «інсайт» застосовується іноді для позначення одного з етапів творчого процесу, який в схемі Г. Уоллеса слідує за етапом інкубації (дозрівання), але, строго кажучи, є його продуктом. Див. також Ага-переживання, Інтуїція, Мислення продуктивне, Евристика. (І. А. Мещерякова) [9, с. 180].

Латентне научіння (англ. latent learning) полягає в можливості мимовільного ознайомлення з ситуацією або послідовністю подій, внаслідок чого створюється готовність виконувати в майбутньому практичні дії, адекватні даній ситуації, або такі, що забезпечують прискорення подальшого цілеспрямованого навчання.

Поняття латентного научіння служило ареною боротьби між поглядами на природу научіння класичного біхевіоризму і необіхевіоризму. Для прихильників останнього (Е. Толмен і ін.) воно послужило аргументом на користь визнання когнітивної природи научіння проти теорії, що розуміє научіння як утворення зв'язку стимулу і реакції за умови дії підкріплення.

Виявлений спочатку в дослідженнях на тваринах, ефект латентного научіння дав початок вивченню і практичному використанню його в навчанні людини.

У вітчизняній психології досліджувалося латентне научіння у дітей. Показана його важлива роль для розвитку мовлення як наслідку прослуховування немовлям мовлення дорослого. Виявлений значний прогрес латентного научіння як ефекту зорових вражень впродовж дошкільного віку.

Важливий розділ психології когнітивних процесів складає вивчення сприйняття іррелевантних (побічних з кута зору завдання, що стоїть перед суб'єктом) сигналів, властивостей об'єктів і ін. Орієнтування на сигнали, які не складають предмету вирішуваного суб'єктом завдання, є основою латентного научіння. Воно виявляється також у формі раптових «осяянь» при рішенні людиною творчих завдань. Див. Інсайт.

Додання ред.: Латентне научіння у тварин досліджувалося К.Халлом, який виявив, що іноді при введенні нових спонукальних подразників (підкріплень) тварини, що показують до сих пір незначні результати, роблять раптовий стрибок, досягаючи рівня научіння тих тварин, які весь час научалися в сприятливих умовах. Халл інтерпретує ці факти наступним чином: наявність хоч би мінімального підкріплення досить для формування навички, сила якої є функцією кількості проб. При цьому зовні це научіння може бути непомітним. Введення додаткового спонукального подразника сприяє зростанню потенціалу реакції і прояву ефекту латентного научіння (Т. П. Зінченко) [9, с. 229].

Метод проб і помилок (англ. trial-and-error learning) — форма научіння, детально описана в докторській дисертації Е. Торндайка (1898). Торндайк придавав домінуюче значення навичці, яка, згідно його поглядам,

утворюється шляхом закріплення випадкових рухових і розумових актів, що приводять до досягнення необхідних для живої істоти результатів. Так, кішка, посаджена в так звану проблемну клітку і позбавлена їжі, починає кидатися по клітці, знаходить вихід, виходить на свободу і отримує їжу. При повторенні дослідів час, що витрачається твариною на те, щоб вийти з клітки, поступово, хоча і з великими коливаннями, зменшується. Врешті-решт тварина відкриває клітку відразу, що може бути сприйнято спостерігачем, що не бачив попередніх дослідів, як «здогадка» тварини.

Критики методу проб і помилок відзначали, що хаотичні і недоцільні рухи під час научіння спостерігаються головним чином у ситуаціях, коли проблема неадекватна рівню розвитку обстежуваного (як тварини, так і людини), надмірно важка. При вирішенні адекватної проблеми досліджуваний перш за все намагається застосувати минулий досвід з урахуванням того нового, що міститься в проблемі. Проте в процесі формування нових форм поведінки виникає експериментальний пошук з подальшою перевіркою, що припускає застосування методу проб і помилок в обмежених рамках. (Порівн. Теорія поетапного формування розумових дій) [9, с. 256].

20. Інтелект тварин = віддзеркалення відношень між предметами

Інтелект тварин – вища форма психічної діяльності тварин, заснована на біологічно доцільному практичному аналізі і синтезі сприйманих зв'язків в завданні конкретної ситуації і її рішенні з використанням раніше засвоєних операцій на основі перенесення по схожості предметів або відношень між ними [5, с. 143]. *Віддзеркалення* – загальна властивість матерії відтворювати відображуваний об'єкт, яке залежить від рівня її організації і виявляється в чутливості, сприйнятті, свідомості, самосвідомості [7, с. 470]. *Відношення* – взаємозалежність елементів певної системи [7, с. 470]. *Віддзеркалення відношень між предметами* – віддзеркалення в сприйнятті ситуації її просторово-часових і причинно-наслідкових відношень.

Екстраполяційний рефлекс — термін, введений Л.В.Крушинським для позначення елементарної одиниці розсудливої діяльності. Стимулом екстраполяційного рефлексу служить рухома приманка, що ховається за перешкодою; дія у відповідь на стимул — рух тварини у бік перешкоди. Таким чином, термін екстраполяційний рефлекс указує на здатність тварини прогнозувати події на основі уловлювання особливостей перебігу поточних подій.

Збільшення в процесі філогенезу розміру мозку, а також асоціативних зон кори, ускладнення нейронної організації кори півкуль великого мозку — це умови, які грають істотну роль у розвитку здатності до утворення екстраполяційного рефлексу у **ссавців**. У **птахів** із слаборозвиненими кірковими формаціями роль нової кори виконує смугасте тіло — стріатум, і

здатність до утворення екстраполяційного рефлексу у них знаходиться в прямій залежності від розвитку і складності його нейронної організації. У **рептилій** здатність до утворення екстраполяційного рефлексу пов'язана з функціонуванням переднього відділу їх дорзальної кори, нейрони якої мають добре розвинену систему аксонодендритних розгалужень, за ступенем диференціації мало поступливу нейронам ссавців. У **амфібій** і **риб** не вдалося виявити ясно вираженої здатності до екстраполяції.

При вивченні умов утворення екстраполяційного рефлексу виявилось, що у тих груп тварин, у яких висока частка правильних виконань завдань, часто розвивається ряд неадекватних форм поведінки: з'являються фобії експериментальної обстановки, спостерігаються симптоми різкого збудження тварин або, навпаки, їх «застигання» на місці; тварини починають систематично уникати вибору того шляху, який приводить до отримання винагороди. Всі ці форми неадекватної поведінки можуть зникнути після перерви в дослідах або після введення транквілізаторів (див. Психотропні засоби). Утворення екстраполяційного рефлексу є складною для мозку тварин діяльністю, що часто приводить до розвитку невротичних станів. [9, с. 558].

21. Інтелектуальна дія = практичне мислення

Інтелект – загальна ментальна здатність індивіда до успішної акомодації до нових завдань [6, с. 216]. *Дія* – процес активності, підпорядкований ейдетичному уявленню про результат, одиниця свідомої діяльності людини [6, с. 125]. *Інтелектуальна дія* – дія, регульована ейдетичним уявленням про результат у ситуації нестереотипного завдання. *Практичне мислення* – вид мислення, заснований на одночасності постановки мети і визначення способу її досягнення [5; 226].

22. Співтовариство тварин = раціональна нерівність

Співтовариство тварин – сукупність особин одного виду, об'єднаних певними зв'язками на основі інстинкту самозбереження і збереження виду. *Раціональна нерівність* – взаємовідносини домінування-підпорядкування як умова інстинктивного біологічно доцільного об'єднання окремих особин у цілях безпеки всіх і кожного окремо.

Групова поведінка тварин — взаємно направлені, узгоджені або сумісні дії тварин у співтовариствах (стадах, зграях, сім'ях і т. ін.). На відміну від простих скупчень тварин **співтовариства** характеризуються більш менш постійним складом їх членів і певною структурою спілкування і взаємодій. Співтовариства можуть бути постійними або тимчасовими (наприклад, сезонними). Структура співтовариства визначається ієрархічними стосунками між його членами, тобто системою супідрядності, при якій пануюче положення займає ватажок. Чіткість, складність і постійність структури

співтовариства характеризують рівень групової поведінки тварин. Будучи вищим ступенем біологічної інтеграції, групова поведінка тварин грає велику пристосувальну роль (сумісні пошуки їжі, захист від ворогів, догляд за потомством тощо). Див. також Демонстраційна поведінка тварин. [9, с. 104].

23. «Спілкування» тварин = сигналізація про емоційні стани

«*Спілкування» тварин* – реалізація спадково заданих способів сигналізації про характер взаємодії окремих особин між собою і з навколишнім середовищем. *Сигналізація про емоційні стани* **–** сукупність акустичних, оптичних, тактильних, хімічних знаків, які вказують на емоційний стан тварини, і через нього – на біологічний модус взаємодії окремих особин між собою і з навколишнім середовищем.

24. «Мова» тварин = пози, торкання, звукові сигнали, шкірні реакції

«Мова» тварин – звуки і пози, що сигналізують про емоційний стан тварини в наявній ситуації. *Пози, торкання, звукові сигнали, шкірні реакції* – інстинктивні дії, що є сигналом для поведінки іншої тварини, адекватної даній ситуації.

Демонстраційна поведінка тварин — одна з форм спілкування тварин, при якій взаємно або односторонньо демонструються певні зовнішні ознаки (окремі органи або ділянки тіла, кольорові узори, структурні утворення), максимально збільшується об'єм тіла і так далі. Ця демонстрація здійснюється за допомогою специфічних поз і рухів, які різною мірою ритуалізовані і тому не обов'язково носять характер строго фіксованих церемоній, але завжди виконуються підкреслено, нерідко з «перебільшеною» інтенсивністю. Демонстраційна поведінка тварин зустрічається найчастіше при залякуванні і залицянні і служить засобом інформування про внутрішній стан тварини. Див. Релізер. [9, с. 114].

Релізер (англ. releaser — визволитель, рятівник) — термін, запропонований етологом К.Лоренцом для позначення стимулів (наприклад, частини тіла, пози і рухи, запахи, звуки), які демонструються однією особиною і викликають певні поведінкові реакції у інших особин того ж виду. Релізер — окремий випадок пускового стимулу. Наприклад, при годуванні пташенят у сріблястої чайки релізером для реакції пташеняти служить червона пляма на кінці жовтого піддзьоб'я батьків; пташеня здійснює клювальний рух в цю пляму, що, у свою чергу, служить пусковим сигналом для відрижки батьками риби, що вони проковтнули. Пізніше це поняття було розширене і на випадки міжвидової комунікації. У поняття релізер іноді включають сигнали емоційної експресії у людей (наприклад, плач, усмішка тощо) і навіть соціа-

льно нормовані знакові елементи одягу і тіла. Див. Етологія. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 422].

Етологія (від грецьк. ethos — місце життя, спосіб життя) — наука про біологічні основи і закономірності поведінки тварин. Головна увага приділяється видотиповим (генетично фіксованим) формам поведінки, властивим всім представникам даного виду (інстинктивна поведінка). Проте оскільки форми поведінки, що відображають накопичений в процесі філогенезу видовий досвід, постійно переплітаються з індивідуально мінливими формами поведінки, етологічні дослідження поширюються і на цю сферу.

В основі етологічного аналізу (каузального, функціонального і філогенезу) лежить цілісний поведінковий акт (так званий **синдром поведінки**), який відображає високий ступінь інтеграції процесів життєдіяльності і впливу чинників середовища. Етологія тісно пов'язана із зоопсихологією, фізіологією вищої нервової діяльності і нейрофізіологією. Поведінка тварин класифікується і аналізується етологами за функціональними підставами, наприклад: сон і спокій, комфортна поведінка (очищення тіла, купання у воді і піску, потягування тощо), локомоція (пересування) і орієнтація, ігрова і маніпуляційна активність, живлення, захист і напад, розмноження, міграційна активність і ін. Велике місце в етологічних дослідженнях займає вивчення територіальної і групової поведінки тварин (див. Етограмма) [9, с. 569].

Агресивна поведінка тварин — поведінка, направлена проти представників того ж або інших видів тварин. Розрізняють дійсну і уявну боротьбу тварин. Дійсна боротьба виникає між хижаком і жертвою. Переважаюча форма прояву внутрішньовидової агресивної поведінки тварин, зокрема самців-суперників, — уявна (або ритуалізована) боротьба. Нападу передують специфічні застережливі сигнальні рухи або звуки, що змінюються залякуванням. Ці рухи строго відповідають виду тварин і виконуються в певній, генетично фіксованій послідовності. Агресивна поведінка тварин має велике біологічне значення: вона сприяє розосередженню тварин в районі проживання, а у тварин, що стадно живуть, — встановленню взаємин у стаді (див. Групова поведінка тварин). Велика роль агресивної поведінки тварин у статевому відборі, його елементи зустрічаються і в шлюбній поведінці. [9, с. 16].

3. Психічні функції і середовище

25. Життя = умови середовища

Життя – форма існування матерії, що передбачає обмін речовин, здатність до розмноження, зростання, активної регуляції свого складу і функцій, різних форм руху, пристосовність до середовища [7; 186]. *Середовище*

– сукупність зовнішніх (фізичні, соціальні) і внутрішніх умов (психосоматичний стан), що оточують суб'єкта і взаємодіють з ним [3; 141].

26. Спосіб існування = нервова система

Спосіб існування – життєдіяльність організму, специфіка якої визначається генетично заданою програмою пристосовності до середовища у формі системи самозбереження, обмінних і регенеративних процесів. *Нервова система* – спеціальний орган зв'язку і координації процесів поведінки [1, с. 78]. *Нервова система* – сумація нервових утворень (нейронів), що забезпечує функціонування організму як єдиного цілого у зовнішньому світі [6, с. 400].

27. Рівень розвитку нервової системи = рівень розвитку психічного віддзеркалення

Рівень розвитку нервової системи – ступінь складності процесів пристосування до середовища як поведінки, направленої на самозбереження як особини і представника виду. *Рівень психічного віддзеркалення* – залежність суб'єктивних переживань, образів [3, с. 86] від складності системи, що відображає (вегетативні реакції, підкіркові, спинномозкові рефлекси, поняття, відношення) [3, с. 86, 160].

28. Сітьовидна нервова система = тропізм

Сітьовидна нервова система – мережа волокон, що мають двосторонню провідність, які сполучають чутливі клітки на поверхні тіла з скоротливою тканиною [1, с. 78]. *Тропізми* – рух рослин у напрямах, викликаних дією зовнішніх чинників (світло, хімічні речовини, земне тяжіння) [5. с. 411].

29. Вузлова нервова система = нервові клітини поблизу від подразника

Вузлова нервова система – нервова система, що складається з гангліїв. *Ганглій* – центральні нервові вузли, виникнення яких пов'язане з утворенням сегментів тіла і ускладненням поведінки у вигляді реакцій на окремі, послідовно діючі подразники (ланцюгова поведінка) [1, с. 78]. *Нервові клітини поблизу від подразника* – відображувальна діяльність організму здійснюється на основі контактних рецепторів при їх безпосередньому зіткненні з подразником.

30. Трубчаста нервова система = нервова система хордових, риб

Трубчаста нервова система – дозволяє здійснювати складні поведінкові акти на основі одночасної дії різних подразників. *Нервова система хордових, риб* – нервова система у вигляді суцільного тяжа з потовщенням головного кінця [1, с. 79].

31. Еволюція трубчастої нервової системи = головний і спинний мозок

Еволюція – процеси необоротних змін, регульованих природним відбором, організації системи, що приводять до підвищення рівня її організації [7, с. 786]. *Трубчаста нервова система* – нервова система у вигляді суцільного тяжа з потовщенням головного кінця [1, с. 79]. *Головний мозок* – центральний відділ нервової системи хребетних тварин і людини. Є скупченням нервових клітин (сіра речовина) і їх відростків (біла речовина) [4, с. 195]. Спинний мозок поміщається в хребетному каналі. Він ділиться на 4 відділи (шийний, грудний, поперековий, крижовий) і на 33 сегменти. Сіра речовина (ядра – моторні, чутливі, вегетативні) оточена шаром білої речовини. Спинномозкові нерви: 1) передній корінець спинного мозку (аксони крупних моторних нейронів, що спрямовані до соматичних м'язів); 2) задній корінець спинного мозку (центральні відростки кліток спинномозкових вузлів) [4, с. 195].

32. Головний мозок = кора головного мозку

Головний мозок – центральний відділ нервової системи хребетних тварин і людини. Є скупченням нервових клітин (сіра речовина) і їх відростків (біла речовина).

Складається із: 1) стовбура (ромбоподібний мозок – довгастий, мозок, варолієв міст, мозочок); 2) середнього мозку (ніжки мозку, четверогорб'я); 3) проміжного мозку (таламус, епіталамус, метаталамус, гіпоталамус); 4) черепно-мозкових нервів (під'язиковий, додатковий, блукаючий, язикоглотковий, слуховий, лицевий, відвідний, трійчастий, блоковидний, окоруховий); 5) клітинних утворень (нижня олива, ретикулярна формація, ядра варолієва моста, горбки четверогорб'я, червоне ядро, чорна субстанція, ядра зорового горба); 6) висхідних і низхідних волокнистих трактів (зв'язок спинного мозку, стовбура головного мозку з кінцевим мозком); 7) великого мозку (півкулі – підкіркові ядра, огорожа, підкіркова біла речовина, шар сірої речовини, міжпівкульна спайка – зв'язок симетричних ділянок кори великих півкуль); 8) мозкової оболонки (м'яка павутинова, тверда оболонка) [4, с. 195].

Кора головного мозку – стародавня (палеокортекс – нюховий горбок, діагональна, періамігдалярна, препіриформна зони – 0,6%), стара (архікортекс – гіпокамп, зубчата звивина – 2,2%), нова (неокортекс – 95,6%) – проекційні рецептивні зони (зорова, слухова зона, зона шкірної чутливості і так далі), асоціативні зони, моторна зона, мовні зони, морфофункціональні взаємодії кори і підкіркових структур, що забезпечують роботу другої сигнальної системи, вищих психічних функцій – складних психічних процесів, що формуються прижиттєво [4, с. 165 – 167].

Амігдала (те ж, що і мигдалина; більш строга назва: мигдалеподібне тіло, corpus amygdaloideum) — анатомічний термін, який позначає субкортикальне базальне ядро (див. Ганглій), яке розташовується в товщі скроневої частки (по 1 в кожній півкулі), в зоні polus temporalis, попереду від верхівки нижнього рогу. Амігдалу включають до складу лімбічної системи, вона має тісні зв'язки з іншими частинами цієї системи. Амігдала також отримує сигнали від всіх сенсорних систем. З функціонуванням амігдали зв'язані: емоційна поведінка (наприклад, страх, оборонна і агресивна поведінка), мотивація і збереження частини минулого досвіду. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 27].

Локалізація вищих психічних функцій — кардинальна проблема співвідношення мозку і психічних процесів, що розробляється рядом наукових дисциплін: нейрофізіологією, нейроанатомією, нейропсихологією і ін. Історія вивчення цієї проблеми сходить до праць Гіппократа, Галена і ін. Навколо неї завжди велася гостра боротьба між представниками матеріалістичної і ідеалістичної філософії. Розгляд проблеми локалізації вищих психічних функцій пов'язаний з вирішенням таких питань, як: що таке психічна функція, яка будова мозку і що є сама локалізація (див. також Психофізіологічна проблема, Функція).

Представники одного з напрямів у вирішенні проблеми локалізації вищих психічних функцій — **вузького локалізаціонізма** — розглядали психологічні функції як єдині, нерозкладні на компоненти «психічні здатності», здійснювані вузько обмеженими ділянками кори мозку (**мозковими «центрами»**). Поразка «центру» веде до випадання відповідній функції. Френологічна карта Ф.Галля і локалізаційна карта К.Кляйста є логічним завершенням ідей вузького локалізаціонізма про роботу кори великих півкуль як сукупність різних «центрів» психічних здатностей. Див. також Френологія.

Інший напрям — «**антилокалізаціонізм**» — розглядав мозок як єдине недиференційоване ціле, з яким у рівній мірі пов'язані всі психічні функції. Останні також трактувалися як неподільні психічні здатності. Ура-Поразка будь-якої зони мозку веде до загального зниження функції (наприклад, до зниження інтелекту, як вважав Ф.Гольц, або до загального погіршення «символічної функції», за К.Гольдштейном). Ступінь порушення функції не залежить від локалізації поразки, а визначається масою ураженого мозку (так званий **мас-ефект**).

Клінічні спостереження за хворими, що перенесли локальні ураження мозку, нібито підкріплюють фактами обидва вказані напрями: поразка окремих ділянок мозку приводить до порушення різних психічних процесів. Проте можливе здійснення тієї ж функції іншими відділами мозку, оскільки при локальних ураженнях мозку нерідко спостерігаються факти високої компенсації виниклих порушень.

Дана суперечність знайшла вирішення в **теорії системної динамічної локалізації вищих психічних функцій**, розробленою Л.С.Виготським і О.Р.Лурія. Теорія заснована на положеннях про соціально історичну обумовленість, прижиттєве формування, системну будову і динамічну організацію вищих психічних функцій, а також на працях найбільших російських фізіологів (І.М.Сєченова, І.П.Павлова, П.К.Анохіна, М.О.Бернштейна), в яких розвиваються уявлення про рефлекторну природу і складну системну фізіологічну організацію психічних процесів.

Згідно теорії системної динамічної локалізації вищих психічних функцій, вищі психічні функції слід розглядати як складні системні утворення, прижиттєво сформовані за своєю ґенезою, опосередковані за своєю будовою, перш за все мовленням, і свідомі довільні за своїм функціонуванням. Фізіологічна основа психічної функції — складна функціональна система, що складається з багатьох аферентних і еферентних ланок. Функція лабільна, динамічна, мінлива за своєю організацією. Різні ланки функціональної системи можуть заміщати одна одну, кожна її ланка пов'язана з певною мозковою структурою, а вся функціональна система — з багатьма мозковими структурами, як кори, так і підкірки. Існують **спільні ланки** функціональних систем, які беруть участь одночасно в здійсненні декількох психічних функцій. Поразка цих ланок веде до появи закономірних **поєднань** порушень психічних функцій, що складають певні нейропсихологічні синдроми.

Таким чином, мозковий **субстрат** психічних функцій працює як єдине ціле, що складається з безлічі високо диференційованих частин, кожна з яких виконує свою специфічну роль. Безпосередньо з мозковими структурами треба співвідносити не всю психічну функцію і навіть не окремі її ланки, а ті фізіологічні процеси, які здійснюються у відповідних мозкових структурах. Порушення цих фізіологічних процесів приводить до появи **первинних дефектів**, що розповсюджуються на цілий ряд взаємозв'язаних функцій. Тим самим знімається — в його колишній формі — питання про локалізацію вищих психічних функцій; тобто питання про зв'язок психічної функції (або психічній здатності) з окремою вузько обмеженою ділянкою кори великих півкуль («центром») або зі всім мозком як єдиним недиференційованим цілим (див. також Блоки мозку). Теорія системної динамічної локалізації вищих психічних функцій є важливим етапом у вирішенні складної проблеми мозкового субстрату психічних процесів. (Є. Д. Хомська) [9, с. 239].

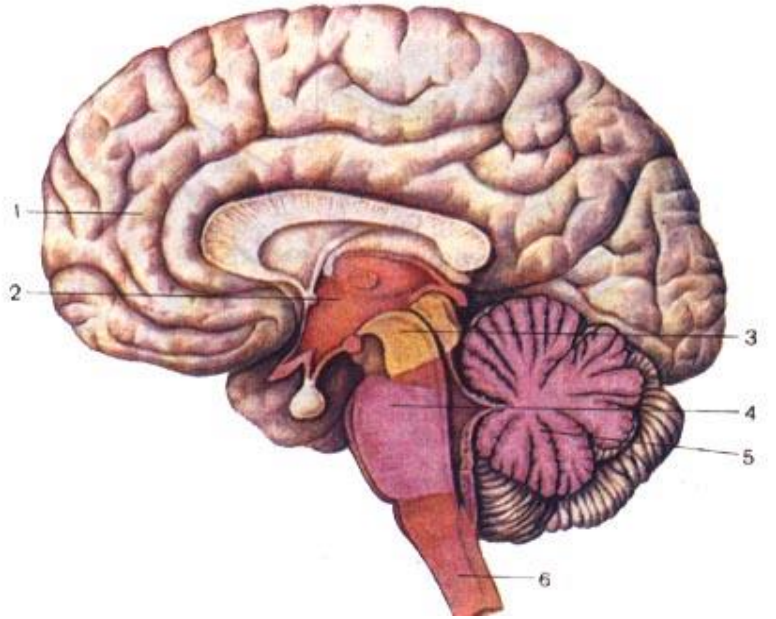

Рис. 1. Відділи головного мозку.
1 - кінцевий мозок; 2 - проміжний мозок; 3 - середній мозок; 4 - міст; 5 - мозочок (задній мозок); 6 - спинний мозок

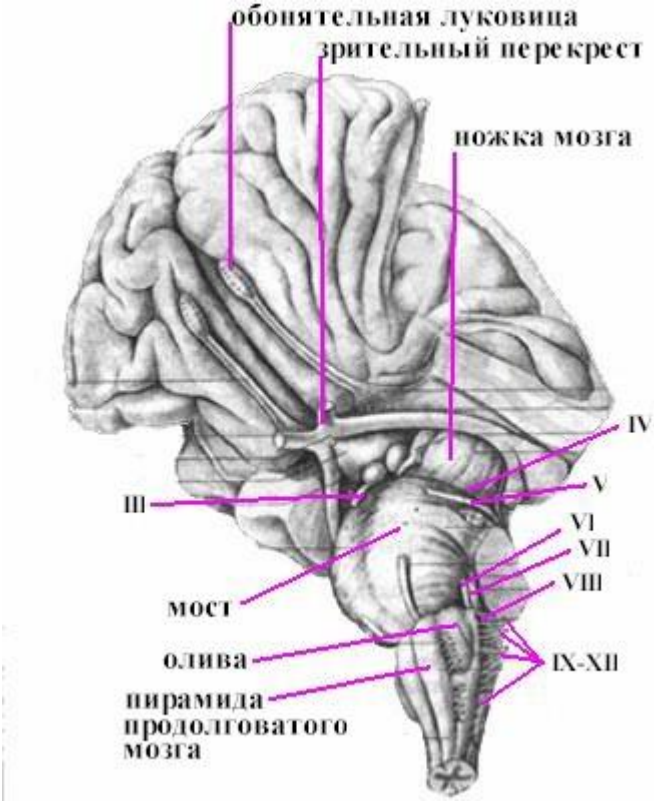

Рис 2. Передні поверхні лобових доль півкуль великого мозку, проміжного і середнього мозку, моста і довгастого мозку
III-XII - відповідні пари черепних нервів

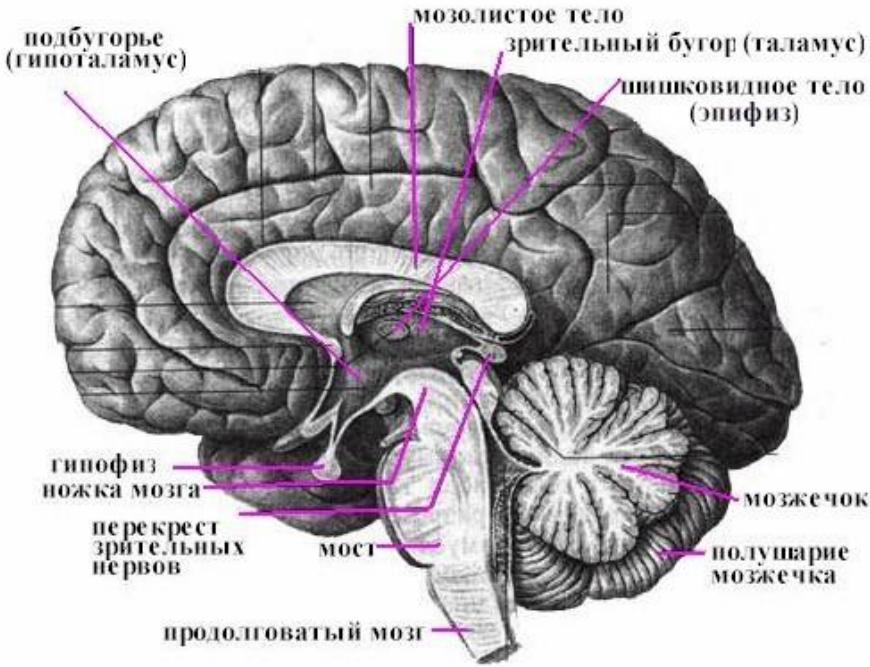

Рис 3. Головний мозок, сагітальний розріз

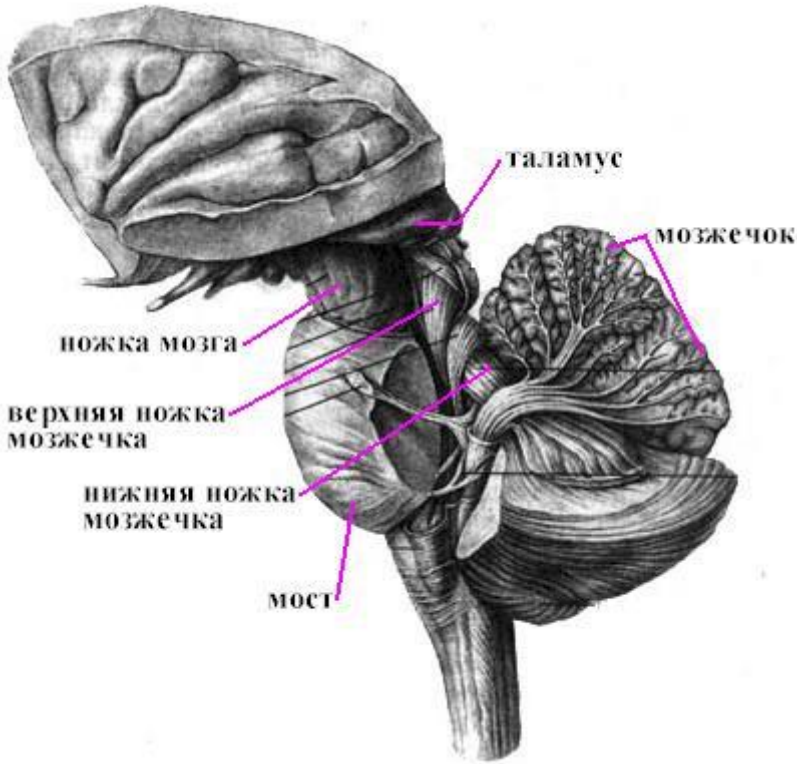

Рис 4. Стовбур головного мозку і мозочок; вигляд збоку

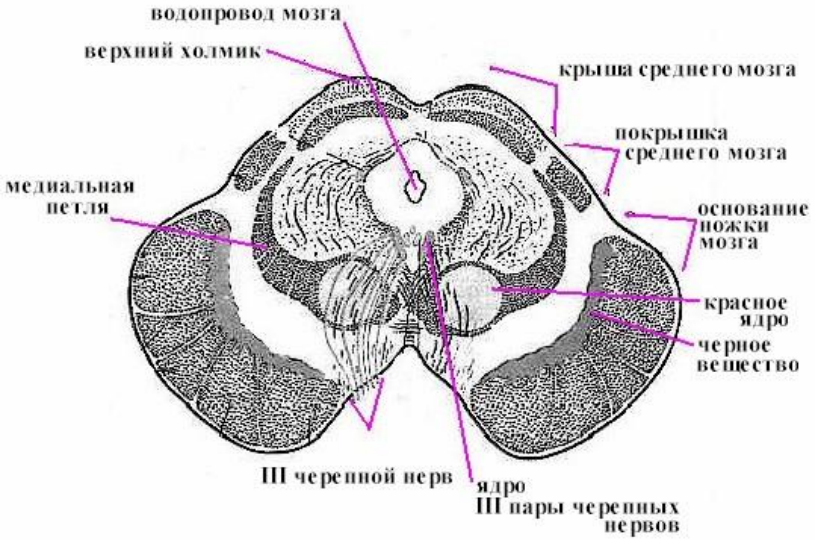

Рис 5. Поперечний (вертикальний) розріз середнього мозку на рівні верхніх горбиків

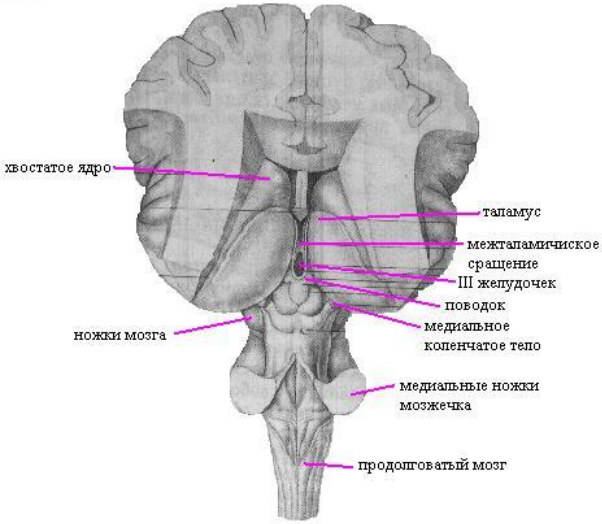

Рис 6. Стовбур головного мозку, вигляд зверху і ззаду

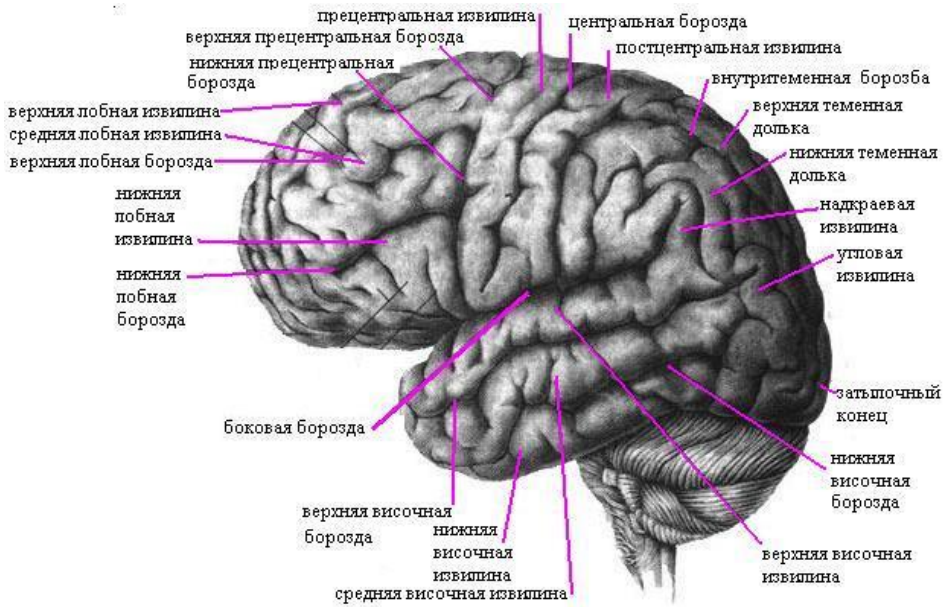

Рис 7. Борозни і звивини лівої півкулі великого мозку; верхньолатеральна поверхня

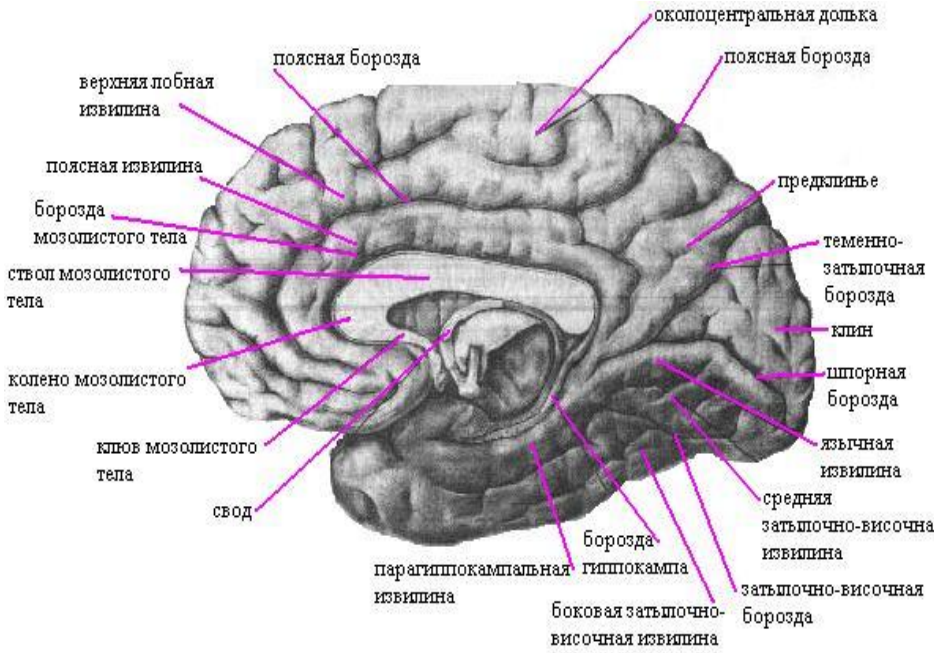

Рис 8. Борозни і звивина правої півкулі великого мозку; медіальна і нижня поверхні

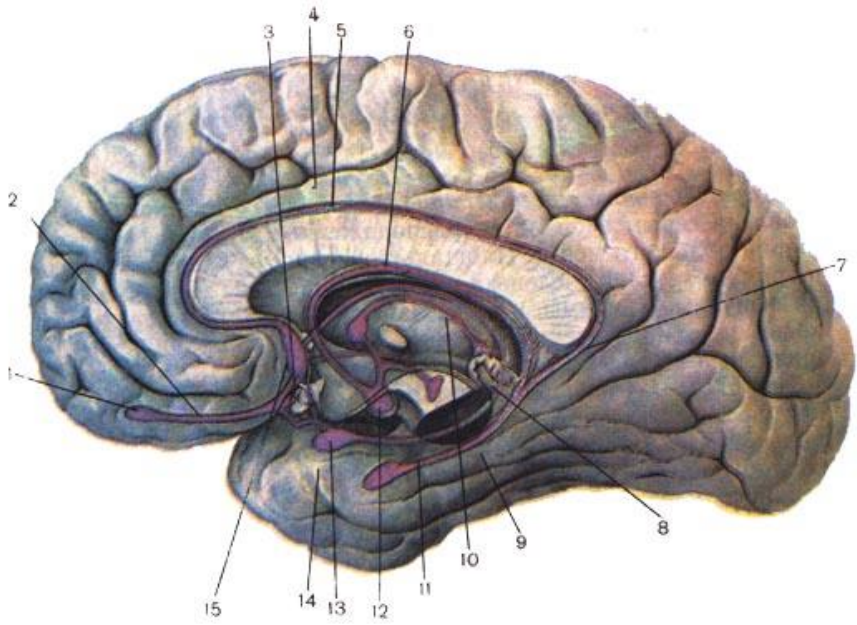

Рис 9. Утворення головного мозку, що відносяться до лімбічної системи (коло Папеца)

1 - нюхова цибулина; 2 - нюховий шлях; 3 - нюховий трикутник; 4 - поясна звивина; 5 - сірі включення; 6 - зведення; 7 - перешийок поясної звивини; 8 - кінцева смужка; 9 - гіпокампальна звивина; 11 - гіпокамп; 12 - сосковидне тіло; 13 - мигдалеподібне тіло; 14 – гачок

33. Основний фонд нервової діяльності = умовні рефлекси

Нервова діяльність – діяльність нервової системи, що включає: 1) центральну нервову систему – нейрони і гліальні клітини головного і спинного мозку; 2) периферичну нервову систему – аферентні (чутливі) і еферентні (рухові) нерви; 3) вегетативну нервову систему – іннервація м'язів внутрішніх органів і залоз (парасимпатична, симпатична нервова система) [6, с. 400). *Умовні рефлекси* (І.П.Павлов) – індивідуальні різноманітні тимчасові зв'язки на основі збігу за часом індиферентного подразника з безумовним рефлексом, в яких реакція у відповідь повторює безумовну (класичний умовний рефлекс) або виконується як певна дія, що забезпечує отримання підкріплення (інструментальний умовний рефлекс) [4, с. 380 – 381].

Центральна нервова система

[...] Нервова система ділиться на **центральну** і **периферичну**. Центральна нервова система складається з головного мозку, який знаходиться в порожнині черепа, і спинного мозку, розташованого в хребті. Головний мозок, особливо його кора, — найважливіший орган психічної діяльності. Спинний мозок здійснює головним чином природжені форми поведінки. Периферична нервова складається з нервів, що відходять від головного і спинного мозку (так звані черепно-мозкові і спинномозкові нерви), міжхребетних нервових вузлів, а також з периферичного відділу вегетативної нервової системи — скупчень нервових клітин (гангліїв) з відповідними до них (прегангліонарними) і такими, що відходять від них (постгангліонарними), нервами. Управління вегетативними функціями організму (травлення, кровообіг, дихання, обмін речовин тощо) здійснює вегетативна нервова система, яка ділиться на **симпатичний** і **парасимпатичний** відділи: 1-ий відділ мобілізує функції організму в стані підвищеної психічної напруги, 2-ий, — забезпечує функціонування внутрішніх органів в нормальних умовах. Див. Блоки мозку, Глибокі структури мозку, Кора головного мозку, Нейродетектор, Властивості нервової системи (Н.В.Дубровінська, Д.А.Фарбер) [9, с. 299].

Вегетативна нервова система — частина нервової системи вищих тварин, що здійснює управління так званими вегетативними (рослинними) функціями організму, пов'язаними з діяльністю життєзабезпечення внутрішніх органів: травленням, кровообігом, диханням, обміном речовин і енергії, виділенням. Вегетативна нервова система контролює моторну і секреторну діяльність внутрішніх органів шляхом іннервації гладкої мускулатури стінок цих органів і залізистих кліток, що виробляють і виділяють свій секрет у просвіт органів або в кровотік (залози внутрішньої секреції).

За морфо-функціональною ознакою периферичні відділи вегетативної нервової системи прийнято ділити на дві частини: симпатичну і парасимпатичну нервову систему: **Симпатична** нервова система представлена в основному в грудному відділі спинного мозку у вигляді груп нервових клітин, які створюють так званий бічний ріг сірої речовини. Постгангліонарні волокна симпатичної нервової системи передають збудження на орган, що інервується, в основному за допомогою медіатора норадреналіну, тобто є адренергічними (див. Катехоламіни).

Парасимпатична нервова система представлена в стволовому відділі головного мозку (у складі ядер окорухового, блукаючого і язикоглоткового нервів) і в крижовому відділі спинного мозку. Її постгангліонарні волокна здійснюють свою дію за допомогою медіатора ацетилхоліну (холінергічні волокна).

У багатьох органах і системах організму ефект збудження симпатичної нервової системи протилежний ефекту збудження парасимпатичної нервової системи (відповідно — почастішання і урідшення скорочень серця, підвищення і зниження артеріального тиску унаслідок дії на м'язи судин, гальмування моторики і секреції травного тракту і їх посилення і т. ін.), що дало підставу говорити про певний функціональний антагонізм цих відділів вегетативної нервової системи, який направлений на забезпечення оптимального режиму роботи внутрішніх органів.

Периферичні відділи вегетативної нервової системи знаходяться під контролем більш вище розташованих відділів центральної нервової системи. Вища ж інтеграція вегетативних функцій здійснюється на рівні **гіпоталамуса**. В основному через гіпоталамус здійснюють вплив на вегетативний процес в організмі інші вищі відділи: нова і стародавня кора, підкіркові ядра, ретикулярна формація мозкового стовбура.

Функціональна активність вегетативної нервової системи зв'язана головним чином з трьома категоріями процесів в організмі: підтримка постійності внутрішніх умов діяльності організму (див. Гомеостаз); вегетативним забезпеченням функцій різних систем, у тому числі таких, що відають і поведінковою активністю; організацією захисних реакцій на шкідливу дію. Синоніми: автономна нервова система, вісцелярна нервова система [9, с. 60].

34. Еволюція психіки = ускладнення функції рецепторів

Еволюція психіки – підвищення рівня віддзеркалення, орієнтації і управління життєдіяльністю суб'єкта. *Рецептор* – периферична спеціалізована частина аналізатора, яка забезпечує перетворення зовнішнього подразника на нервове збудження [5, с. 341].

35. Еволюція середовища = еволюція психіки

Середовище – сукупність зовнішніх (фізичні, соціальні) і внутрішніх умов (психосоматичний стан), що оточують суб'єкта і що взаємодіють з ним [3, с. 141]. *Еволюція середовища* – процеси необоротних змін в сукупності зовнішніх і внутрішніх умов. *Еволюція психіки* – підвищення рівня віддзеркалення, орієнтації і управління в життєдіяльності живих істот.

4. Перехід до людської свідомості

36. Інформація про наявну ситуацію = «мова» тварин

Інформація – відомості про що-небудь у вигляді єдності синтаксичних, семантичних, прагматичних характеристик, що знімають невизначеність і використовуються в управлінні [7, с. 217]. *Ситуація* – система зовнішніх умов, які спонукають і опосередковують активність суб'єкта [4, с. 364]. *Мова* – система знаків, яка слугує засобом людського спілкування, мислен-

ня, свідомості, передачі досвіду [5, с. 475]. «*Мова» тварин* – звуки і пози, що сигналізують про емоційний стан тварини в наявній ситуації.

37. Мова людини = інформація про минуле, сьогодення, майбутнє

Мова людини – система знаків, яка слугує засобом спілкування, мислення і виразу, що виникла одночасно з розвитком суспільства в процесі спільної трудової діяльності і що є основою розвитку другої сигнальної системи, свідомості [7, с. 816]. *Минуле, сьогодення, майбутнє* – атрибути часу. *Час* – континуальний атрибут буття, що характеризується єдністю переривчастого і безперервного в асиметричній послідовності подій від минулого до майбутнього [7, с. 94].

Мовлення функції — роль мовлення в суспільному і індивідуально-психічному житті людини. Розрізняють дві головні функції мовлення, найтіснішим чином зв'язані між собою. 1-а — здійснення процесу спілкування між людьми (**комунікативна функція**). У 2-ій функції мовлення виступає як засіб виразу думок, їх утворення і розвитку (інтелектуальна функція).

У комунікативній функції, у свою чергу, прийнято розрізняти (хоча ці відмінності не дуже точні) функцію **повідомлення** і функцію **спонуки до дії**. При повідомленні людина може указувати на який-небудь предмет (**вказівна** або **індикативна** функція) і висловлювати свої думки з якого-небудь питання (**предикативна** функція або функція **вислову**). Крім повідомлення про які-небудь події, явища мовлення дуже часто направлено на те, щоб викликати у співбесідника певні вчинки, а також думки, почуття, бажання (функція **спонуки до дії**). Мовлення спонукає задуматися над чимось, безумовно поставитися до тієї чи іншої події, пережити почуття жалю, обурення, радощі і тому подібне. Спонукальна сила мовлення залежить від його виразності, експресивності (іноді спеціально виділяють **емоційно-виразну функцію** мовлення). У свою чергу, виразність мовлення залежить від структури побудови речень і відбору слів (вагомі жвавість, образність мовлення, доступність для розуміння), від мовленнєвої інтонації і супроводжуючих мовлення виразних рухів (зміни пози, міміки обличчя, жестів).

Мовлення стає засобом, формою виразу думок завдяки тому, що воно позначає ті чи інші предмети, явища, дії, якості і так далі. В зв'язку з цим говорять про **семантичну** (або сигніфікативну) функцію мовлення. Проте роль мовлення в процесі мислення цим не обмежується. Засвоюючи мову як суспільно-фіксовану знакову систему, людина оволодіває нерозривно пов'язаними з нею логічними формами і операціями мислення. Мовлення стає засобом аналізу і синтезу, порівняння і узагальнення предметів і явищ дійсності. [9, с. 427]

38. Передача суспільного досвіду = розвиток психіки

Передача суспільного досвіду – створення текстів про результати пізнання об'єктивного світу, за допомогою яких реалізується спадкоємність поколінь відносно соціального досвіду, культурних норм і традицій [7, с. 816]. *Розвиток психіки* – кількісні і якісні зміни психіки; процес саморуху від простіших до складніших форм віддзеркалення і активності[4, с. 306].

39. Людина = продукт суспільних відносин

Людина – жива система як єдність фізичного і духовного, природного і соціального, спадкового і придбаного [7, с. 770]. *Суспільні відносини* – багатообразні зв'язки між соціальними групами і усередині них у процесі їхньої життєдіяльності, конкретної і специфічної для кожної суспільно-економічної формації [7, с. 450].

Антропогенез (від грецьк. anthropos — людина + genesis — походження) — походження і розвиток всіх видів і підвидів роду Людина (Homo) в органічному (генетичному, соматичному), психічному і соціокультурному відношенні.

Якнайдавніші люди беруть витік на початку четвертинного періоду на африканському континенті від передлюдей роду Австралопітеків, які освоїли прямоходіння. До основних передумов антропогенезу відноситься досягнення високого рівня розвитку: 1) сенсорних систем (з переважанням зору над нюхом); 2) рухових здібностей, особливо передніх кінцівок (виняткова рухливість бростей рук, зокрема пальців), і у зв'язку з цим 3) кори головного мозку і психічної діяльності, а також 4) високого рівня групової поведінки і форм спілкування і ін.

Припускають, що предки людини перейшли до наземного способу життя і двоногого ходіння (біпедія), у зв'язку з чим передні кінцівки звільнилися від функції пересування, але придбали безліч інших функцій, розвиток яких тісно пов'язаний з антропогенезом. Маніпулювання перетворилося з додаткової в основну їх функцію, що забезпечило могутній розвиток орудійних дій (див. Орудійні дії тварин). На цій основі зародилися перші, ще дуже примітивні, але вже специфічно людські трудові дії, що характеризуються застосуванням спеціально виготовлених знарядь праці. Сумісна праця породила перші суспільні відносини, а потім і членороздільне мовлення і свідомість, які здійснили зворотний вплив на процес становлення людини сучасного виду. Антропогенез є небувалим в історії органічного миру якісний стрибок з біологічної сфери розвитку в соціокультурну. Див. Розвиток психіки.

Додання ред.: 1. Термін «антропогенез» у вітчизняній (фізичній) антропології позначає також розділ цієї науки, в якому вивчається еволюційне походження і розвиток людини. У зарубіжній антропології відповідна гілка знання називається «Еволюційна антропологія» (або «палеоантрополо-

гія»), яка, проте, трактується як комплексна дисципліна, а не розділ фізичної антропології. 2. Зрозуміло, праця створила саму людину. Ця розхожа фраза стала автоматизмом, над яким ми рідко замислюємося. Але ж у визначення трудової діяльності входить свідома мета, яка визначає її як закон, а свідомість обтяжена, за словами К.Маркса, прокляттям матерії — мовою. Це означає, що як би далеко ми не йшли в глиб людської історії, ми ніде не знайдемо людини без свідомості, праці і мови, а якщо знайдемо, то це буде не людина. М.К.Мамардашвілі мав свої резони, кажучи, що людина почалася з плачу за померлим, тобто з переживання. [9, с. 33].

Знаряддеві дії тварин — специфічна форма поводження з предметами, при якій тварини одним предметом («знаряддям») діють на ін. На відміну від знарядевих дій тварин у дійсно знаряддевих діях людини за знаряддям закріплена його функція, що є виразом певних трудових операцій. При знаряддевих діях тварин предмет використовується лише як **підручний, допоміжний засіб** для встановлення фізичного зв'язку між твариною і метою її дії, знаряддеві дії тварин служать для добування їжі, але можуть виконувати також комфортну, комунікаційну або агресивну функцію. Знаряддеві дії тварин відмічені у небагатьох видів тварин (деяких комах, птахів, ссавців). Найбільш складні знаряддеві дії тварин у мавп; вони послужили однією з передумов зародження трудової діяльності якнайдавніших людей (див. Антропогенез) [9, с. 322].

Англійська антропологічна школа — школа в етнографії (культурній антропології), що розвивала ідеї еволюції стосовно людської свідомості (Е.Б.Тайлор, Дж.Дж.Фрезер і ін.). При інтерпретації явищ «первісної культури» (звичаїв, вірувань, мистецтва, моральності і ін. так званих примітивних народів, тобто народів, що стоять на низькому ступені культурного розвитку), англійська антропологічна школа прийшла до висновку про принципову тотожність психічних процесів (зокрема «операцій розуму») у первісних людей і у сучасної людини. Наявність у первісній свідомості не властивих розвиненій сучасній свідомості анімістичних уявлень англійська антропологічна школа пояснювала «неправильним застосуванням» розумових прийомів (асоціації ідей, принципу причинності, аналогії і ін.), що є і у сучасної людини, в умовах обмеженого досвіду первісних людей.

Подальші дослідження (в тому числі постійного опонента англійської антропологічної школи — французької соціологічної школи, а також російських психологів і етнографів) показали, що в англійській антропологічній школі «переоцінили» розумові здібності первісних людей і що процеси мислення підпорядковуються в первісній свідомості іншим законам (у французькій соціологічній школі, наприклад, говорили про «закон партиципації»). Разом з тим англійська антропологічна школа справедливо захищала ідеї єдності людства, можливості порівняння культур незалежно від геогра-

фічних, расових і інших відмінностей і зробила свій внесок до практики етнографічних і культурно-історичних порівняльних досліджень. Див. Анімізм. (О. Є. Соколова.) [9, с. 30].

Анімізм (від лат. anima — душа) — картина світу, в якій не тільки живі, але і неживі (з точки зору сучасної науки) об'єкти розглядаються як живі і одушевлені. Специфічним для анімізму, на відміну від аніматизму, компонентом є уявлення про існування віддільних від тіла духів (душ), які уявлялися антропоморфно або зооморфно. Англійський антрополог Е.Б.Тайлор, який висунув концепцію анімізму (див. Англійська антропологічна школа), вважав, що анімізм — це проста і первинна форма релігійної свідомості, що з'явилася в первісну епоху; одним з доказів простоти і первинності анімізму служить, на думку Тайлора, той факт, що анімізм характерний і для дітей (див. Анімізм дитячий). (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 31].

Анімізм дитячий — схильність дітей оцінювати неживі об'єкти (наприклад, ляльки) як живі (мабуть, правильніше говорити про аніматизм, а не про анімізм). Ідею і термін дитячий анімізм висунув Е.Б.Тайлор. Багато відомих психологів (наприклад, С.Хол) вважали, що дитячий анімізм — неминуча природна особливість дитячого розуму, що узгоджується з біогенетичною концепцією (див. Біогенетичний закон). З точки зору Ж.Піаже, антропоморфічний дитячий анімізм вписується в загальну картину дитячого егоцентризму. Л.С.Виготський (1926), категорично заперечуючи біогенетичну концепцію (її пояснювальний принцип, а не факти, на які вона спирається), вважав, що дитячий анімізм засвоюється дитиною із соціального середовища: «дитина, надана самій собі, ніколи не виявляється ні анімістом, ні антропоморфистом». Сучасні психологи продовжують вивчати цю цікаву особливість дитячого мислення. Наприклад, американський психолог М.Берзонські (1988), досліджуючи відповіді дітей 5-7- літнього віку на питання про неживі об'єкти, зображені на картинках, прийшов до наступних результатів: 1) анімістичне ставлення до предмету посилюється, якщо предмет зображений рухомим, а не нерухомим (наприклад, куля, що летить у небі, частіше сприймається живою, чим та ж куля, яка однак лежить на землі); 2) більше всього анімістичних думок дали 5-річні діти, тоді як у 7-річних їх взагалі не було; 3) статеві відмінності в дитячому анімізмі не виявлені. Придбання здатності розрізняти живі і неживі об'єкти — одна з віх на лінії когнітивного розвитку. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 31].

Французька соціологічна школа — соціологічна концепція, а також розроблений на її основі суспільно-історичний підхід до психіки людини. Висунута Е.Дюркгеймом (1858-1917) і Л.Леві-Брюлем, розвинена М.Гальбваксом, Ш.Блонделем. За Дюркгеймом, людина — біосоціальна істота, в якій співіснують два витоки: індивідуальне, його основою є організм, і соціальне, яке формується суспільством. Суспільство — це незалежна від

індивідів поза – і надіндивідуальна реальність. Воно домінує над ними і служить джерелом всіх вищих цінностей. Суспільство — це сукупність колективних уявлень — загальних ідей, релігії, правил моралі, інтелектуальних операцій, соціальних норм і звичаїв. Процес «впровадження» **колективних уявлень** в індивідуальну свідомість тлумачиться як чисто духовний мовленнєвий процес взаємодії свідомостей.

Леві-Брюль, спираючись на ідею Дюркгейма про соціальну обумовленість свідомості, висунув вчення про два типи мислення людини: логічне і пралогічне. Обидва типи співіснують на всіх ступенях розвитку суспільства, але у людей первісного суспільства пралогічне мислення переважає. Ці типи розрізняються як за змістом (яким може бути реальна об'єктивна дійсність або магічне, надприродне), так і за своєю логікою (мислення, що підкоряється причинно-наслідковим відношенням, або мислення, нечутливе до суперечностей, підкоряється **закону партиципації** — причетності). В даний час французький антрополог К.Леві-Стросс (1908-2009), працюючи в руслі французької соціологічної школи, доводить неспроможність спроб протиставити первісне мислення сучасному і обґрунтовує положення про те, що в мисленні людей на всіх етапах розвитку суспільства існує інваріантний шар — **бінарні опозиції** (чорне — біле, добре — зле і т. ін.), над яким надбудовуються історично мінливі рівні мислення.

Положення про обумовленість психіки індивіда суспільною свідомістю Гальбвакс застосував до аналізу явищ пам'яті, а Блондель — афективно-вольової сфери людини. Під впливом ідей Блонделя і Леві-Брюля Ж.Піаже в своїх ранніх роботах розгорнув концепцію розвитку мислення дитини. (А. М. Ждан) [9, с. 523].

Філософська антропологія (нім. *Philosophische Anthropologie*). У сучасній філософії термін «філософська антропологія» вживається в двох значеннях. У широкому значенні він збірно і індивідуально відноситься до філософських учень про людину в цілому (незалежно від того, як називав своє вчення про людину сам автор). У вужчому значенні так називають одне з течій головним чином німецької філософії XX ст., творцями якого були Макс Шелер (Scheler, 1874-1928) і Гельмут Плеснер (Plessner, 1892-1985). Найбільш відомими прихильниками цієї течії є Арнольд Гелен (1904-1976), Еріх Ротхакер (1888-1965), Ханс-Едуард Хенгстенберг, Міхаель Ландман, швейцарський біолог і антрополог Адольф Портман. Всі ці автори не складають формально організованої і ідейно спаяної групи. Окрім самоназви, що розділяється ними, вони одностайні в пієтеті до імені Шелера і завданням, які він сформулював. У останньому кожен з них виступає самостійним філософом. Початок філософської антропології встановлюється з точністю до року. У 1928 р. виходять в світ програмна стаття Шелера «Положення людини в Космосі» і книга Плеснера «Ступені органічного і людина. Вступ у філософську антропологію».

Значення Шелера для філософії зовсім не вичерпується його останньою прижиттєвою публікацією. Шелер залишив багату теоретичну спадщину, що дозволяє говорити про його внесок у феноменологію і персонологІю, етику і аксіологію, соціологію і філософію релігії. Відомо про його намір написати велику працю під назвою «Суть людини, новий досвід філософської антропології», а в програмній статті, як писав Шелер, «висловлюються лише деякі моменти, що стосуються суті людини порівняно з твариною і рослиною і особливого метафізичного положення людини, і повідомляється невелика частина результатів». Перед новою філософською антропологією поставлено два завдання: 1) визначити суть людини і основну структуру людського буття і 2) показати, як з останньої «випливають усі специфічні монополії, звершення і справи людини: мова, совість, інструменти, зброя, ідеї праведного і неправедного, держава, керівництво, образотворчі функції мистецтва, міф, релігія, наука, історичність і громадськість» (Шелер).

До наміру створити філософську антропологію Шелера привело розуміння того факту, що різні види антропології (наукова, філософська і теологічна) існують роз'єднано, а єдиної ідеї людини немає. Науки «швидше приховують суть людини, чим розкривають її» і в результаті «ще ніколи в історії людина не ставала настільки проблематичною для себе, як у даний час». Свій внесок у цю проблематичність вносить біологічне поняття людини як одного з безлічі видів тварин, тоді як у «буденній мові всіх культурних народів» поняття людини, на думку Шелера, антагоністично поняттю тварини. Звідси випливає найближче завдання філософської антропології — дати сутнісне поняття про людину, яке надає людині особливого положення, незрівняного з особливим положенням якого-небудь іншого роду живих істот. Цю задачу передбачалося вирішити шляхом синтезу філософії і результатів досліджень у широкому діапазоні наук від ботаніки до зоопсихології і психології людини. Для створення філософської антропології пропонувалися два принципи: принцип ступенів (і їх інтеграції) і принцип єдності життя (єдність душі і живого тіла).

Згідно першому, людина «сполучає в собі всі сутнісні ступені наявного буття взагалі, а особливо — життя». У цьому принципі вгадується спорідненість і із старою ідеєю алхіміків про людину як мікрокосм, і з ідеєю про еволюційний розвиток форм життя. Другий принцип безумовно має антидекартівську спрямованість на подолання уявної протилежності душі і тіла. Керуючись даними принципами, Шелер намітив оригінальну концепцію біопсихічної еволюції, в якій виділено п'ять ступенів: чуттєвий порив (у людини — потяги і афекти), інстинкт, асоціативна пам'ять, практичний інтелект і дух (теоретичний і практичний розум приблизно в кантовському сенсі). Самий нижній ступінь психічного приписується всьому живому, включаючи і рослини. Привести переконливі докази на користь біопсихізму Шелер не в змозі, але прийняти біопсихізм його примушує принцип єдності

живого тіла і душі. Цей крок логічно завершується у визначенні: «живі істоти суть не тільки предмети для зовнішніх спостерігачів, але і володіють для себе - і усередині-себе-буттям, в якому вони з'являються самі собі».

Шукане особливе положення людини забезпечується п'ятим ступенем, тобто духом. У сферу духу входить і персона — її діяльний центр. З'єднання п'яти ступенів складає структуру буття людини, причому головною її властивістю є даність людини самій собі. В принципі, до такого ж висновку, хоча і абсолютно іншим шляхом, приходить і другий основоположник філософської антропології.

Одне з головних своїх завдань Плеснер бачив у розробці понятійного апарату для опису герменевтики «сфери існування» людини. Для її опису «підходить спочатку та мова, на якій наївно говорить людина, тоді як весь науковий апарат віддаляє від неї». Людина в цій сфері розглядається «не як об'єкт науки, не як суб'єкт своєї свідомості, але як об'єкт і суб'єкт свого життя, тобто так, як вона сама для себе є предмет і центр». Як і Шелер, Плеснер не задовольняється сферою існування людини, вона ставиться в ряд з двома іншими ступенями життя — рослини і тварини. Більш того, прийнявши принцип ступенів, він категорично заявив, що філософська антропологія як теорія наук про дух повинна спиратися на науку про сутнісні форми живого існування. Характеристики ступенів живого даються Плеснером за допомогою абстрактної квазітопологічної термінології, яка залишає нерідко враження штучності і апріорності. Фундаментальну властивість живої істоти, що описується як єдність зовнішнього і внутрішнього (для-себе-буття), Плеснер намагається логічно пов'язати з властивістю позиціональності — наявністю межі, що належить тілу, що дозволяє розрізняти два напрями в колі життя «через нього (тіло) зовні» і «назустріч йому, усередину його». У рослини відсутня фронтальність, оскільки немає центру, в якому репрезентується все тіло і зовнішнє середовище. Цей центр виникає на ступені тварини, завдяки чому жива істота «переживає те, що міститься у навколишньому світі, чуже і своє, воно здатне навіть навчитися панувати над власним тілом». Проте на цьому ступені ще немає самодистанціонування, рефлексивності, тобто немає знання серединності свого існування. І лише «людина як жива річ, поставлена в середину свого існування, знає цю середину, переживає її і тому переступає її». Таким чином, «якщо життя тварини центричне, то життя людини ексцентричне, вона не може порвати центрування, але одночасно виходить з нього зовні»; на цьому граничному ступені життя покладена основа для актів рефлексії самого себе, самосвідомість.

Головним результатом цієї концепції з'явився висновок про ексцентричну позиціональність людини. Рефлексія (самодистанція) створює у людини подвоєну дистанцію по відношенню до плоті: «Я можу стежити за собою і своїми діями зовсім як стороння» (Ганна Франк, «Щоденник маленької дівчинки», 1947). Для того, щоб розкрити, що саме в життя людини вносить ексцентричність (і рефлексія), Плеснер формулює три «основних ан-

тропологічних закони»: закон «природної штучності» характеризує зв'язок ексцентричності з вітальною сферою людини, закон «опосередкованої безпосередності» розкриває роль ексцентричності в пізнавальній і практичній діяльності людей, закон «утопічного місцеположення» показує, що із-за ексцентричності людина потребує віри в трансцендентні ідеї.

Хоча порівняння концепцій Плеснера і Шелера з концепціями філософів інших течій (наприклад, С.Л.Франка) іноді виявляє вражаючі збіги, усередині самої філософської антропології можна виявити достатньо глибокі контрасти. Особливо це стосується творчості А. Гелена.

Услід за Шелером Гелен вважає поведінку і дію психофізично нейтральними фактами. Саме дія (Handlung) обирається початковою точкою, навколо якої малюється картина людини, так що окремі елементи (байдуже, зовнішні або внутрішні) утворюють біологічно зрозумілий взаємозв'язок. Як своїх попередників по діяльнісному підходу Гелен називає американських прагматистів. З ними його ріднить гіпотеза, що всі духовні звершення людини стають зрозумілими, виходячи із здатності до дії. Сам Гелен, мабуть, дуже оптимістично оцінював результати своєї роботи: «Я детально провів цей доказ для широких сфер сприйняття і мови, а потім вивів щонайменше фундамент теорії науки... нарешті, провівши аналіз вищих «керівних систем» — релігій і світоглядів, вирішив це завдання в такому широкому масштабі, що це могло б, загалом гарантувати плідність висунутих принципів». Підкреслимо, що евристичність діяльнісного підходу — факт незаперечний, в цьому переконанні виховано декілька поколінь вітчизняних психологів і філософів. Сумнів викликає оцінка повноти і якості рішень, пропонованих Геленом, ступені їх розробленості.

Значне місце в концепції Гелена відводиться доказам так званої видової неспеціалізованості людини до певного середовища і її біологічної збитковості (недостатності) в порівнянні з іншими видами тварин. У цих доказах Гелен убачає міцну основу для побудови концепції людини як діяльної і культурної істоти. З першого доказу він робить правомірний висновок про непридатність біологічного (у сенсі І. Ікскюля) поняття навколишнього середовища для людини як виду. Підвищений інтерес Гелена до питання про біологічну недостатність людини продиктований прагненням міцніше обґрунтувати думку, що людина не здатна жити як тварина, вона вимушена діяти і створювати культуру, людина засуджена природою до діяльності, в ній втілений унікальний проект природи. Розвиваючи ці ідеї, філософ вводить вельми широке поняття розвантаження — звернення недоліків в свою користь. Наприклад, людина від природи позбавлена деяких форм рухових координацій і здатності до здійснення складних форм руху, процес дозрівання нервової системи у людини незрівнянно довший, ніж у тварини, проте ці недоліки мають позитивні сторони: «безпорадна істота робить як себе саму, так і світ темою досвіду, відкриття і оволодіння». У пошуках ознак людяності нижче за рівень «розуму» філософ захоплено аналізує конкретні ем-

піричні дані про сприйняття, рухи і сенсомоторні схеми. Під поняття розвантаження підводяться дуже різні явища, у тому числі виготовлення і використання знарядь діяльності, планування діяльності в символічній формі і так далі. В цьому сенсі «розвантаження» означає, що центр тяжіння людської поведінки все більше переміщається на «вищі функції», але суть людини складають не вони, а первинні біологічні недоліки. Гелен, таким чином, підвів теоретичну базу під твердження Руссо про те, що людина, яка роздумує, — просто зіпсована тварина.

Дії пов'язані із спонуками (потребами, інтересами, бажаннями тощо) не прямо, а через сферу образів, що ілюструють ситуації виконання бажань, і процеси мислення, які «обертаються» навколо тих же образів. Затримка дії приводить до зростання тиску спонук на сферу образів і мислення («голодному ввижаються страви, а пихатому ордени»). Людина в змозі стримувати актуальні спонуки, розмикаючи їх зв'язок з дією і відкладаючи задоволення на майбутнє. «Оскільки всяка спонука усвідомлена, вона вже тому є предметом можливої оцінки. Всяка потреба без виключення, навіть голод, може відкидатися, гальмуватися». Соціокультурні феномени отримують у Гелена біоантропологічну характеристику. Культура, духовна і матеріальна (у субстанціональному сенсі), заповнює біологічну «недостатність» людини, роблячи її життєздатною. Культура — це «друга природа», вона займає те місце, яке у тварин займає природне середовище. «Культура — природа, яка перетворена людиною, що діє». Її можна порівняти з вбудованим в навколишній світ гніздом. Це життєво важливо для людини, яка не володіє властивою тварині пристосовністю до світу. Культура примітивних народів полягає в зброї, знаряддях праці, хатинах, домашніх тваринах, садових ділянках і т. ін., які суть не що інше, як ушляхетнена, змінена, перероблена природа. Під поняття «знов утворена природа» підпадають також сім'я і шлюб, звичаї, міфологічні і тому подібне інтерпретації світу. Людина, обділена інстинктами, схильна до безлічі спокус і свавільних устремлінь, через що природна людина має схильність до хаосу і звироднілості. Мораль, закони і суспільні установи виступають як засоби для встановлення в суспільстві порядку і дисциплінування людини. «Адже якщо установи якогось народу знищуються, то звільняється вся первісна нестійкість, схильність до звироднілості і хаос індивіда».

У людській історії Гелен виділяє три культурних епохи: мисливську, землеробську і індустріальну, що почалася біля 200 років тому і відкрила новий розділ в історії. Гелен заперечує проти песимістичних «теорій розпаду» культури (Данілевський, Шпенглер, Тойнбі). Питання про перехід від капіталізму до соціалізму, на його думку, однозначної відповіді не має. «Чи живемо ми в епоху соціалізму або капіталізму? На ці питання можна дати будь-яку відповідь, тому що кожна відповідь вірна. Якщо в суспільстві, де класичні революційні положення Готської програми виконані на 80-100% і в

якому життєвий рівень нижчих класів підвищується, а багаті теж стають все багатшими — то як треба таке суспільство називати?».

Таким чином, Гелен без всякого маскування і двозначності захищає біологічний погляд на людину і людський світ. У цьому полягає методологічна позиція його філософії. Звинувачувати його у біологізмі — все одно що звинувачувати марксиста в тому, що він марксист. Корисно з'ясувати особливості біологізму Гелена і його конкретні плоди для людинознавства. Конструктивна оцінка філософії Гелена повинна поставити питання: що нового він вніс до самого біологічного погляду на людину і що нового досяг з його допомогою? Своєрідність і незвичність біологізму Гелена — факт безперечний: у ньому немає і натяку на перебільшення ролі інстинктів і біологічних потягів у людському житті, людина не редукується до умовно-рефлекторного механізму, психічні явища не оголошуються епіфеноменами, людське суспільство не порівнюється із стадом павіанів, зграєю вовків, колонією термітів. Навпаки, людина, культура і суспільство відносяться Геленом до унікальних у світі явищ, але з нав'язливою наполегливістю до цих явищ скрізь додається епітет «біологічний». Тут не просто зловживання, швидше має місце підміна понять, яка породжує кричущі суперечності між фактичним матеріалом і його інтерпретацією. Одне очевидне, цей біологізм, як і біологізм Бергсона і Ортеги-і-Гассета, далекий від редукціонізму.

Ландман і Портман (всупереч Гелену) дивляться на духовно-культурні явища не як на вторинні, похідні від тілесних властивостей і покликані лише компенсувати недоліки вже готової фізичної природи людини. Портман в роботі «Біологія і дух» доводив, що людське тіло несе на собі вплив духовності. Щоб пояснити утворення людського тіла, необхідно допустити дію духовного чинника: «Дух — те, що формує тіло!», — пише Ландман, причому мова йде про об'єктивний дух, який «завжди виступає як передумова суб'єктивного, останній ж є лише пунктом конденсації і виявлення першого». Ідея про те, що людина творить культуру і одночасно сама змінюється, стаючи тим самим і її творінням, є загальним надбанням культурно-філософської антропології і марксистської філософії.

З початку 1960-х рр. під впливом ідей філософської антропології у ФРН зароджується педагогічний напрям досліджень, що іменується або «педагогічною антропологією», або «антропологічною педагогікою». Крім того, ці дослідження набули поширення в Австрії, Нідерландах, Швейцарії і Японії. У двотомній «Педагогічній антропології» Генріха Рота (Roth, 1966-1971) стверджується, що ця дисципліна є «інтеграційною наукою, яка охоплює всі науки про людину під кутом зору виховання», її завдання — «дослідження людини з кута зору її самоздійснення під впливом виховання і її вдосконалення» і створення єдиної теорії людини як «людини, що виховується» (homo educandus). В «Антропологічній педагогіці» Отто Фрідріха Больнова (Bollnow, 1983) проводиться аналіз педагогічних проблем за допомо-

гою понять, розроблених Плеснером, і робиться спроба створити «герменевтику виховання».

На закінчення приведемо цілком обґрунтовану оцінку філософської антропології, висловлену автором низки критичних досліджень Б.Т.Григорьяном (1978): «Сьогодні, судячи по тому, що зроблено представниками філософської антропології... можна сказати, що програма, висунута Шелером, виявилася невиконаною. Філософська антропологія, не дивлячись на деякі наукові і теоретичні знахідки, не змогла стати цілісним вченням про людину. Більш того, вона вилилася в окремі філософськи осмислені регіональні антропології — біологічну, психологічну, релігійну, культурну і ін., які... виявили істотні відмінності як в методах дослідження, так і в розумінні характеру і призначення самої філософської антропології». Проте така оцінка не перешкоджає рекомендації філософської антропології (Слободчиков В. І., Ісаєв Є. І., 1995) як гуманістичної світоглядної основи для педагогічної діяльності. (Б.Г. Мещеряков) [9, с. 516].

40. Трудова діяльність = сумісне виготовлення і використання знарядь

Трудова діяльність – доцільна активність людини, обов'язковими атрибутами якої є предмети і засоби праці, а також взаємини між її учасниками [7, с. 696]. *Сумісне виготовлення і використання знарядь* – сумісний характер виготовлення і використання засобів праці розвивав систему комунікації (мова) для узгодження дій, які повинні були бути підпорядковані логіці предмету праці (мислення).

41. Створення знаряддя = передбачення результату

Створення знаряддя – процес безпосереднього впливу людини на предмет з метою його зміни відповідно до логіки отримання майбутнього результату. *Передбачення результату* (див. Акцептор результатів дії) – випереджаюче віддзеркалення дії і її результату в процесі прийняття рішення про основу витягання з пам'яті відповідних схем досвіду [5, с. 17].

42. Сумісна праця = узгодження дій

Сумісна праця – прямі і інструментальні інтерактивні взаємини учасників на основі спільної предметної ситуації. *Узгодження дій* – процес сумісного віддзеркалення і регуляції на основі комунікації за допомогою систем знаків (мови).

43. Суспільні відносини = людські потреби

Суспільні відносини – різноманітні зв'язки між соціальними групами і усередині них в процесі їхньої життєдіяльності, конкретної і специфічної для кожної суспільно-економічної формації [7, с. 450]. *Людина* – жива система, що характеризується єдністю фізичного і духовного, природного і со-

ціального, спадкового і придбаного [7, с. 770]. *Потреби* – потреба в чомунебудь, необхідному для підтримки життєдіяльності організму, особи, соціальної групи, суспільства [7, с. 518].

4. Діяльність

1. Поняття про діяльність

1. Діяльність = активність; суб'єктивна доцільність

Діяльність: а) втілення в об'єкті психічного образу [5, с. 101]; б) дія з об'єктом з метою задоволення потреби [4, с. 91]; в) модель взаємодії з реальністю [6, с. 135]. *Діяльність* – відповідна особистісному смислу і мотиву цілеспрямована система предметних дій, властивість живих істот як основа їх зв'язку з навколишньою дійсністю, що обумовлюється внутрішнім станом суб'єкта у момент діяння [5, с. 14]. *Доцільність* – відповідність процесу завершеному стану, представленому у вигляді його моделі (цілі) [7, с. 762]. *Суб'єкт* – носій предметної діяльності і пізнання [7, с. 661]. *Суб'єктивна доцільність* – відповідність процесу його суб'єктивній моделі.

Діяльність — активна взаємодія з навколишньою дійсністю, в ході якої жива істота виступає як суб'єкт, що цілеспрямовано впливає на об'єкт і задовольняє таким чином свої потреби. Унаслідок надзвичайної складності і безперервної мінливості зовнішніх умов вже на відносно ранніх стадіях філогенезу створюється життєва необхідність у виникненні психічних форм управління практичною взаємодією живої істоти з навколишнім середовищем. Особливе значення має розвиток орієнтувально-дослідницької діяльності (див. Орієнтувальна діяльність), що полягає в обстеженні оточення і у формуванні образу ситуації, на основі якого здійснюється орієнтація і регуляція рухової поведінки тварини відповідно до умов завдання, що стоїть перед нею (див. Психіка, Розвиток психіки).

В процесі еволюції тварин їх практична взаємодія з навколишньою дійсністю, а разом з тим їх орієнтувально-дослідницька діяльність стають все складнішими і різноманітнішими. Проте на всіх ступенях свого розвитку діяльність тварин зберігає в основному вузькопристосовний інстинктивний характер, і вони здатні орієнтуватися лише на зовнішній, безпосередньо сприйманий (або такий, що наочно уявляється) бік навколишніх предметів і явищ (див. Інстинкти тварин).

Основним видом **людської** діяльності, що зіграв вирішальну роль у походженні і розвитку фізичних і духовних властивостей людини, є праця. З працею генетично зв'язані інші види людської діяльності (гра, учіння і т. ін.). На основі праці в ході соціально-історичного розвитку виникає праця розумова, як особлива, суспільно необхідна теоретична діяльність.

Аналіз структури як матеріальної, так і духовної діяльності виявляє наступні **основні елементи**, які складають її приблизний зміст: **мотиви**, які спонукають суб'єкта до діяльності; **цілі** — образи результатів, на досягнення яких діяльність направлена; **засоби** (див. Медіатор), за допомогою яких діяльність здійснюється. Відповідно до цього в самому процесі взаємодії суб'єкта з дійсністю виділяються певним чином мотивована діяльність в цілому, цілеспрямовані дії, що входять до її складу, і, нарешті, автоматизовані компоненти цих дій — операції, що забезпечують використання наявних засобів і умов для досягнення необхідного результату.

Як показали дослідження російських психологів (О.М.Леонтьєва, С.Л.Рубінштейна, А.О.Смирнова, Б.М.Теплова і ін.), здійснення і розвиток різних психічних процесів істотно залежать від змісту і структури діяльності, від її мотивів, цілей і засобів здійснення.

Разом з тим проведені дослідження (П.Я.Гальперін, Д.Б.Ельконін і ін.) виявили, що на основі зовнішніх матеріальних дій шляхом їх послідовних змін і скорочень формуються внутрішні, ідеальні дії, що здійснюються в розумовому плані і забезпечують людині всебічне орієнтування у навколишньому світі (див. Розумові дії).

В ході історичного розвитку змінюються зміст і технічні засоби діяльності людини, що визначає і формування її свідомості. Впродовж дитинства діяльність міняється у зв'язку із зростанням психофізіологічних можливостей дитини, розширенням її життєвого досвіду, необхідністю виконувати все більш складні вимоги навколишніх людей. На кожному ступені вікового розвитку певна діяльність (наприклад, гра в дошкільному віці, учіння — в шкільному) набуває провідного значення у формуванні нових психічних процесів і властивостей особистості індивіда (див. Провідна діяльність, Діяльність дитяча). Див. також Діяльність (як методологічна проблема психології), Діяльнісний підхід в психології, Психологія [9, с. 122].

Діяльність (як методологічна проблема психології) — філософська і загальнонаукова категорія, універсальна і гранична абстракція, в тому сенсі, що діяльність — це синонім творчості і тому не може отримати кінцевого розсудливого визначення: «Діяльність, по самій істоті її для раціоналізму незбагненна, бо діяльність є творчість, тобто збільшення до даності того, що ще не є даність, і, отже, подолання закону тотожності» (П.О.Флоренський). У найзагальнішому сенсі діяльність можна представити як специфічно людську форму ставлення до навколишнього світу, зміст якого складає доцільна зміна і перетворення цього світу на основі освоєння і розвитку наявних форм культури (Е.Г.Юдін). Діяльність міняє і перетворює і індивіда, що діє.

У контексті наукового мислення поняття діяльності поліфункціональне. Юдін виділив п’ять його функцій: 1) діяльність як пояснювальний принцип, універсальна основа людського світу; 2) діяльність як предмет об'-

єктивного наукового дослідження, тобто як щось розчленоване і відтворне в теоретичній картині певної наукової дисципліни відповідно до специфіки її завдань і сукупності її понять; 3) діяльність як предмет управління — те, що підлягає організації в систему функціонування і/або розвитку на основі фіксованих принципів; 4) діяльність як предмет проектування, тобто виявлення способів і умов оптимальної реалізації переважно нового виду діяльності; 5) діяльність як цінність у різних системах культури.

Діяльність у тій чи іншій мірі виступає в психології у всіх перерахованих Юдіним іпостасях. У радянській психології домінував розгляд діяльності як пояснювальний принцип **всього** психічного життя, що істотно обмежувало простір психологічної думки: лише частково зачіпалася проблематика людини і світу, буття і свідомості, душі і духу, споглядання і вчування, вільної дії і вільної волі. Занурення в цей простір допоможе сказати і нове слово про діяльність.

Загальна структура діяльності містить мету, засіб, результат і сам процес діяльності. Доцільний характер діяльності приводить до того, що однією з найголовніших її умов і основ є свідомість, що розуміється в найширшому сенсі, — не тільки як сукупність самих різних форм свідомості, але і як множина її внутрішніх регулятивів (потреб, мотивів, установок, цінностей і т. ін.). Лише з погляду характеристики загальної структури діяльності має сенс так званий методологічний принцип єдності свідомості і діяльності. У схемах діяльності, що приводяться нижче, якраз змінними є її більш менш усвідомлювані регулятиви і загальні цілі, що задаються свідомістю, і смисли.

Психологами запропоновано велика кількість концептуальних схем діяльності, що виходять за межі класичної тріади: мета, засіб, результат; і за межі схеми О.М.Леонтьева, в якій діяльності, дії, операції поставлені у відповідність мотив, мета, умова. У схемі С.Л.Рубінштейна присутні: мотив, мета, засіб, соціальна ситуація, результат, оцінка; у схемі В.В.Давидова — потреба, мотив, завдання, спосіб дії. При цьому різні компоненти несуть різне функціональне навантаження на рівнях діяльності, дії і операції. У схемі Г.П.Щедровицького, який аналізує миследіяльність, присутні: мета, завдання, початковий матеріал, засоби, процедура, продукт. У схемі О.О.Конопкіна, який вивчав саморегуляцію діяльності, є: мета, модель умов, програма, критерій успіху, інформація про результати, рішення про корекцію. Схема В.Д.Шадрікова кільцева: мотив, мета, програма, інформаційна основа, ухвалення рішення, професійно важливі якості. У схемі Г.В.Суходольського: потреба, спрямованість, мотив, мета, результат, оцінка. Нарешті, В.Є.Мільман, який розглянув багато схем діяльності, пропонує свій варіант: потреба, мотив, об'єкт, мета, умови середовища, засоби, склад, контроль, оцінка, продукт.

Перераховані схеми приведені не для того, щоб дати простір для вибору однієї з них. Вони важко розрізнимі, хоча і істотно неповні. У них

лише побічно присутні афективно-особистісні компоненти, стани напруженості, тривожності, міри значущості, смисли, цінності і ін. Переважають мотиваційно-цільові і оперативно-технічні компоненти діяльності. Таким чином, теоретичне відтворення діяльності не тільки схемне, але і істотно неповне. Пояснення полягає в тому, що вивчалася не діяльність у цілому, а її основна одиниця: вивчалися дії, що входять до складу діяльності і вирвані в цілях вивчення з контексту діяльності. Юдін справедливо відмітив, що квінтесенцією психологічної теорії діяльності виявилося знання про дії. Про правоту його говорить і те, що роздуми її творців про дію значно цікавіші і змістовніші, ніж про діяльність. Сказане відноситься не тільки до вивчення діяльності як такої, як деякого інваріанта, але і до вивчення окремих видів діяльності, наприклад, спілкування, гри, учіння, праці. Вони украй рідко розглядалися в повному обсязі. Переважало вивчення компонентів. Та і сама ситуація дослідження діяльності накладає на неї і на досліджуваного такі обмеження, що діяльність перестає відповідати її початковому смислообразу як вільної діяльності, тобто коли є свобода в постановці мети, виборі або створенні засобів і так далі.

Психологія і психологи мають справу з нав'язаними або заданими, вимушеними формами діяльності; ще частіше — із зародковими видами діяльності, її ембріонами, наприклад, коли мова йде про провідну діяльність спілкування у немовляти або про провідну діяльність учіння у молодших школярів. Вони заслуговують швидше на найменування «пра-діяльність» (Б.Г.Мещеряков). Сказане зовсім не зменшує реальних досягнень, що є в рамках діяльнісного підходу. Проте про психологічну теорію діяльності говорити передчасно. Більш адекватно говорити про психологічну проекцію категорії діяльності на психологію. При цьому узятий лише один з варіантів цієї категорії — гегелівсько-марксовий — і залишені осторонь інші варіанти, наприклад, праксеологія, прагматизм, філософська антропологія (А.Гелен).

Психологи поки йшли від діяльності до психіки, до свідомості і особистості, намагаючись їх зрозуміти, застосовуючи категорію діяльності. Але ж остання сама потребує розуміння і пояснення з погляду психології. А по дорозі від свідомості, особистості, душі і духу до діяльності психологія робить лише перші боязкі кроки. Необхідно подолати сталий схематизм свідомості психологів, що предметна діяльність, нібито позбавлена модусу психічного, занурюючись ззовні всередину народжує психіку або стає психічною. Свого часу Ч.Шеррінгтон шукав місце пам'яті і передбачення у дії, а не в мозку, не усередині. Аналогічно, С.Л.Рубінштейн припускав, що дія в зачатку містить всі елементи психології, включаючи емоції. Діяльність і дія насичені когнітивними і афективно-особистісними компонентами, які слабо відображені в приведених вище схемах.

Бідність психологічної інтерпретації діяльності не нешкідлива. Річ навіть не в тому, що за допомогою одного абстрактного і мізерного за зміс-

том поняття пояснюються інші, більш змістовні. Простота діяльності, що здається, створює ілюзію легкості її проектування, програмування і управління: поставив мету, надав засоби, задав результат, створив відповідну соціальну ситуацію, або контекст, досягнення мети, встановив правила-норми, організував співтовариство, розділив обов'язки між учасниками, вселив «обмани дороговказні», пообіцяв винагороду (або залякав) — «замотивував», назвав організоване співтовариство групою, колективом, орденом, партією, класом, «собором зі всіма» — і успіх гарантований. Звичайно, для успіху потрібний ще талановитий режисер, лідер, вождь, менеджер, секрети діяльності якого, втім, залишаються його секретами. Ілюзія простоти посилюється також зображенням учасників подібного підприємства як безособових функціонерів, що не мають власного Я, є органами діяльності. Звідси один крок до безсуб'єктної діяльності, до «людського чинника», «людського матеріалу», «гарматного м'яса» і тому подібне. На таку «дрібницю», як вільна діяльність вільної особи, можна не звертати уваги. Тільки невільна діяльність може бути об'єктом проектування, тому про нього слід говорити коректніше і обережно, щоб адміністративне захоплення не випереджало знання про проектований, програмований, керований об'єкт. Людині властиво протестувати, коли її використовують безглуздо. Життя, живе, особистісне наполегливо чинять опір не тільки концептуалізації і схематизації, але і проектуванню. Діяльність — це органічна система, і як така сама створює органи, що не вистачають їй, і відторгає штучні, коли останні суперечать її органіці, її внутрішній формі. С.Л.Франк відрізняв зовнішню організацію суспільного життя (діяльність — одна з її форм) від внутрішньої органічності. Він писав, що все органічне, живе, яке живе внутрішньою єдністю, не може бути організовано. Єдність і оформленість не ззовні накладаються на роздробленість і безформність частин, а діють у них самих, зсередини пронизуючи їх і іманентно присутні в їхньому внутрішньому житті. Можна сказати, що це максималістський кут зору, але не більш, ніж зовні нав'язуване, призначуване, наприклад, єдність свідомості і діяльності.

Слід нагадати, що тоталітарні режими накопичили великий досвід зовнішньої організації і «проектування» життя і діяльності народних мас, маніпулювання їхньою свідомістю, але і вони не могли б досягти успіху. Ці режими (наприклад, в СРСР і Німеччині) не мали претензій до психологічних досліджень (теоріям) діяльності. Їх агресію викликали психологічні дослідження свідомості.

Таким чином, дослідження вільної дії і вільної діяльності — це виклик психології. Звичайно, приймаючи його, вона повинна використовувати все цінне, що накопичене в рамках діяльнісного підходу. При цьому потрібно полегшити пояснювальні функції категорії діяльності і змістити центр тяжіння на її дослідження. У тому, що відбувалося з психологічною теорією діяльності, була певна логіка. Будь-яке уявлення, будь то уявлення про діяльність, про свідомість, про установку і т. ін., перетворене на засіб пояснен-

ня іншої реальності (зокрема психічною), як писав Маркс, піддається випаровуванню шляхом перетворення його на абстрактне визначення. Ці абстрактні визначення необхідні, бо на їх основі можливе відтворення конкретного шляхом мислення. Друга частина роботи була виконана, та і то частково, лише емпірично. Коли вона буде виконана методологічно і теоретично, то можна буде говорити про теорію діяльності. (В.П.Зінченко) [9, с. 123].

Діяльнісний підхід (у психології) — сукупність теоретико-методологічних і конкретно-емпіричних досліджень, в яких психіка і свідомість, їх формування і розвиток вивчаються в різних формах предметної діяльності суб'єкта, а у деяких представників діяльнісного підходу психіка і свідомість розглядаються як особливі форми (види) цієї діяльності, похідні від зовні-практичних її форм. Передумови діяльнісного підходу складалися у вітчизняній психології в 1920-і рр. Ними стали: 1) необхідність нової методологічної орієнтації, здатної вивести психологію з кризи, що почалася в 1910-1920-х рр.; 2) зрушення тематики вітчизняної психології з лабораторних досліджень абстрактних законів свідомості і поведінки на аналіз різних форм трудової діяльності; 3) історично обумовлене звернення психологів до філософії марксизму, в якій категорія діяльності, — одна з центральних. У 1930-і рр. складаються два щонайбільш пропрацьовані варіанти діяльнісного підходу, представлених дослідженнями психологічних шкіл С.Л.Рубінштейна, з одного боку, і О.М.Леонтьєва — з іншого. В даний час обидва варіанти діяльнісного підходу розвиваються їх послідовниками не тільки в нашій країні, але і в країнах Західної Європи, а також в США, Японії і країнах Латинської Америки.

Велику роль у методологічному обґрунтуванні діяльнісного підходу зіграли роботи Рубінштейна 1930-х рр., де він сформулював основоположний теоретичний принцип діяльнісного підходу — принцип єдності свідомості і діяльності. Паралельно Леонтьєвим і іншими членами Харківської школи теоретично і експериментально розробляється проблема спільності будови зовнішньої і внутрішньої діяльності. Відмінності між двома варіантами діяльнісного підходу виразно формулюються в 1940- 50-і рр. і торкаються в основному двох кіл проблем.

1. Це проблема предмету психологічної науки. З точки зору Рубінштейна, психологія повинна вивчати не діяльність суб'єкта як таку, а «психіку і лише психіку», правда, через розкриття її істотних об'єктивних зв'язків і опосередкувань, у тому числі через дослідження діяльності. Леонтьєв, навпаки, вважав, що діяльність неминуче повинна входити в предмет психології, оскільки психіка невід'ємна від моментів діяльності, які породжують і опосередковують її, більш того: вона сама є формою предметної діяльності (за П.Я.Гальперіним, орієнтовною діяльністю).

2. Суперечки стосувалися співвідношення власне зовнішньо-практичної діяльності і свідомості. За Рубінштейном, не можна говорити

про формування «внутрішньої» психічної діяльності із «зовнішньої» практичної шляхом інтеріоризації: до всякої інтеріоризації внутрішній (психічний) план вже наявний. Леонтьєв же вважав, що внутрішній план свідомості формується якраз в процесі інтеріоризації спочатку практичних дій, що пов'язують людину зі світом людських предметів. В той же час він стверджував, що при вирішенні проблеми єдності свідомості і діяльності Рубінштейн не вийшов за рамки критикованої ним же дихотомії: свідомість як і раніше розглядається не в «діяльнісному ключі», а як «переживання», «явища», як «внутрішнє», а діяльність постає як щось принципове «зовнішнє», і тоді єдність свідомості і діяльності виступає тільки як єдність, що постулюється, але не доводиться. Леонтьєв пропонував свій варіант «зняття» цієї дихотомії: дійсною протилежністю є протилежність між образом і процесом (останній може існувати як у зовнішніх, так і у внутрішніх формах). Образ і процес знаходяться в єдності, проте провідний в цій єдності — процес, що пов'язує образ з відображуваною дійсністю (наприклад, узагальнення формуються в процесі реального практичного «перенесення» одного способу дії в інші умови). Звідси введення Леонтьєвим понять «свідомість-образ» і «свідомість-процес», розгляд відношень між якими ще в багато чому справа майбутнього.

Конкретно-емпіричні розробки принципу єдності свідомості і діяльності в діяльнісному підході (при всіх відмінностях в теоретичному його осмисленні) можна розділити умовно на шість груп за формами психічного розвитку:

1) у дослідженнях філогенезу розроблялася проблема виникнення психічного віддзеркалення в еволюції і виділення стадій психічного розвитку тварин залежно від їхньої діяльності (О.М.Леонтьєв, О.В.Запорожець, К.Е.Фабрі і ін.);

2) в історико-антропологічних дослідженнях у конкретно-психологічному плані розглядалася проблема виникнення свідомості в процесі трудової діяльності людини (Рубінштейн, Леонтьєв), психологічні відмінності між знаряддями праці у людини і допоміжними засобами діяльності у тварин (Гальперін);

3) у соціогенетичих дослідженнях розглядаються відмінності відношення діяльності і свідомості в умовах різних історичних епох і різних культур (О.М.Леонтьєв, О.Р.Лурія, М.Коул, представники критичної психології і ін.), проте проблеми соціогенеза свідомості ще недостатньо розроблені у діяльнісному підході;

4) з найбільш численних онтогенетичних досліджень в руслі діяльнісного підходу виросли самостійні діяльнісно орієнтовані теорії (теорія періодизації психічного розвитку в онтогенезі Д.Б.Ельконіна, теорії розвивального навчання В.В.Давидова, теорія формування перцептивних дій О.В.Запорожця і ін.);

5) функціонально-генетичні дослідження на основі принципу єдності свідомості і діяльності (розвиток психічних процесів в короткі тимчасові відрізки) представлені роботами не тільки шкіл Леонтьєва і Рубінштейна, але і інших відомих психологів (Б.М.Теплов, Б.Г.Ананьєв, А.О.Смирнов, М.О.Бернштейн і ін.);

6) пато- і нейропсихологічні дослідження розпаду вищих психічних функцій і ролі конкретних форм діяльності в їх відновленні (О.Р.Лурія, Є.Д.Хомська, Л.С.Цвєткова, Б.В.Зейгарник і ін.).

В рамках перерахованих напрямів досліджень діяльнісного підходу був розроблений ряд найважливіших теоретичних проблем психології, у тому числі: проблема макро - і мікроструктури людської діяльності (діяльність — дія — операція — функціональний блок), проблема будови свідомості-образу (чуттєва тканина, значення, особистісний смисл), проблема інтеріоризації як найважливішого механізму формування свідомості, проблема періодизації психічного розвитку з використанням розробленого в діяльнісному підході поняття «провідна діяльність» і ін. На основі загально психологічних ідей діяльнісного підходу розробляються діяльнісно орієнтовані теорії в різних галузях психології (соціальній, дитячій психології, патопсихології і ін.) (О. Є. Соколова).

Додання ред.: У ситуації радянського «ідеологічного гуртожитку», коли почали заборонятися не тільки багато наукових напрямів, але цілі галузі і навіть науки, Рубінштейн і Леонтьєв поступили досить дотепно і мудро, віддавши психологію «на збереження» філософській категорії діяльності, безцеремонно приватизованої марксизмом. Психологи, яким категорія діяльності не підійшла, сховалися за ленінською «теорією віддзеркалення» (і дзеркало корчить усезнайку. — О. Мандельштам). Категорія діяльності служила для Рубінштейна і Леонтьєва свого роду заповідником, резервацією, засобом ідеологічного захисту психології, виживання її як науки. Психіка або ототожнювалася з діяльністю, або діяльність виступала як практично єдиний пояснювальний засіб, синонім так званого принципу детермінізму всієї психіки. У результаті психологія опинилася усередині щодо безпечного, з ідеологічної точки зору кола діяльності і/або «кола віддзеркалення», що і дозволяло їй існувати. Обидва, особливо Леонтьєв, писали не самою простою мовою, що закривало на територію діяльнісного підходу вхід профанам. Вони дискутували один з одним з окремих питань. Під захистом діяльнісного підходу ряд чудово філософськи і ідеологічно безтурботних учених проводили психологічні дослідження. Дійсним предметом їх робіт була не діяльність як така, а деякі особливі її види, та і то не в повному обсязі, наприклад, ігрова, учбова, трудова, спортивна. При їх вивченні використовувався і розвивався концептуальний апарат діяльнісного підходу. Було запропоновано велике число концептуальних схем аналізу діяльності, жодна з яких не має явних переваг у порівнянні з іншими.

Головним досягненням діяльнісного підходу є те, що в його межах сформувався продуктивний напрям — **психологія дії**, яка є квінтесенцією діяльнісного підходу (див. Юдін Е.Г.). Вивченню піддалися сенсорні, перцептивні, предметні, виконавчі, мнемічні, розумові, афективні і інші дії, а також їх структурні компоненти: мотиви, цілі, задачі, способи виконання і умови здійснення.

Редукція психіки до дії виявилася не гіршою, а багато в чому кращою, ніж редукція психіки до рефлексів, реакцій, асоціацій, гештальтів, поведінки, віддзеркалення, пізнання, переживання, гуманізму, нейронів. Перераховані форми редукції живі до цих пір.

Оцінюючи претензії діяльнісного підходу на створення психологічної теорії, доводиться констатувати їх непомірність. Діяльність сама потребує пояснення. По дорозі від свідомості, особистості, душі, духу до діяльності психологія робить перші кроки. Зараз психологія повинна віддати борг і узяти «на збереження» діяльнісний підхід, зрозуміло, відпустивши на свободу свою свідомість, звільнившись від рабської залежності від неї, від повної ідентифікації себе з нею. Див. також Діяльність як методологічна проблема психології. (В.П.Зінченко) [9, с. 120].

Провідна діяльність — діяльність, виконання якої визначає формування **основних психологічних новоутворень** людини на даному ступені розвитку її особистості. Усередині провідної діяльності відбувається підготовка, виникнення і диференціація інших видів діяльності (О.М.Леонтьєв, Д.Б.Ельконін). Суть концепції можна сформулювати у вигляді закону (принципу) провідної діяльності, який стверджує існування відповідності між стадією психічного розвитку і певним видом провідної діяльності .

Значення провідної діяльності для психічного розвитку залежить, перш за все, від її змісту, від того, які сторони дійсності людина відкриває для себе і засвоює в процесі її виконання (див. Засвоєння). Сучасні дані про особливості розвитку психіки людини в онтогенезі дозволяють виділити наступні види провідної діяльності: 1) безпосереднє спілкування немовляти з дорослими; 2) предметно-маніпулятивна діяльність, характерна для раннього дитинства; в процесі її виконання дитина засвоює способи дій, що історично склалися, з певними предметами; 3) сюжетно-рольовагра, характерна для дошкільного віку; 4) учбова діяльність молодших школярів. Щодо діяльності підлітків у вітчизняній літературі висловлювалися різні гіпотези: спілкування з однолітками (Д.Б.Ельконін, Т.В.Драгунова), суспільно корисна (просоціальна) діяльність (Д.Й.Фельдштейн, В.В.Давидов), самовизначення, ролеве експериментування, референтна значуща діяльність і тому подібне. (див. Підлітковий вік).

На кожному етапі дитинства провідна діяльність не виникає відразу в розвиненій формі, а проходить певний шлях становлення. Її формування відбувається під керівництвом дорослих у процесі навчання і виховання. У

свою чергу, виникнення нової провідної діяльності не означає відміни тієї, яка була провідною на попередньому етапі. Той чи інший період психічного розвитку характеризується своєрідною **системою** різних видів діяльності, але в цій складній системі провідна діяльність займає особливе місце, визначаючи виникнення основних змін у психічному розвитку на кожному окремому етапі. Див. Діяльність дитяча.

Додання ред.: 1. Фактично, концепція провідної діяльності розроблялася переважно для періоду життя, який вивчається в рамках дитячої психології, причому, як ще недавно було прийнято в нашій психології, в ці межі входив і підлітковий вік (і частково навіть юнацький). 2. Останнім часом ця концепція зустріла ряд критичних зауважень. Їх спектр тягнеться від окремих поправок (наприклад, наголошувалася некоректність застосування самого поняття діяльності відносно активності немовляти, у зв'язку з чим пропонувалося трактувати діяльність у цьому і наступному віці як сукупну і сумісну) до практично повного заперечення головних положень, у тому числі самого принципу виділення провідних видів діяльності для різних стадій психічного розвитку. Зокрема, А.В.Петровський вважає, що концепція провідної діяльності непридатна до процесу розвитку особистості в цілому і в кращому разі обмежується тільки однією стороною цього процесу — розвитком психіки (точніше, когнітивним розвитком; що, втім, зовсім немало, враховуючи важливість інтелекту для розвитку особистості). Уявлення, що в той же час захищається автором, про те, що розвиток особистості (і не тільки особистості, але і колективу) здійснюється в діяльності і його визначальним чинником служить діяльнісно-опосередкований тип взаємин, повністю укладається в рамки найзвичайнішого діяльнісного підходу і принципово не суперечить концепції провідної діяльності (див. Діяльнісного опосередковування міжособистісних стосунків теорія, Діяльність як методологічна проблема психології, Особистість). [9, с. 61].

2. Праця = потреби; об'єктивна доцільність

Праця – доцільний інструментальний процес створення предметів задоволення потреб [7, с. 696]. *Потреби* – потреба в чому-небудь, необхідному для підтримки життєдіяльності організму, особи, соціальної групи, суспільства [7, с. 518]. *Об'єкт* – те, що протистоїть суб'єктові в його практичній і пізнавальній діяльності [7, с. 453]. *Об'єктивна доцільність* – відповідність процесу його об'єктивній моделі.

3. Мета = результат, що передбачається

Мета як усвідомлений образ результату [6, с. 440], що передбачається, відображає мотиваційні моделі, зміст підсумкових ситуацій [7. с. 735], їх ієрархічну короткострокову або довгострокову супідрядність в життєдіяльності людини. *Результат, що передбачається,* – наслідок антиципації.

Антиципація – здатність уявити можливий результат або процес його отримання [5, с. 23].

Антиципація (від лат. anticipatio — передбачаю) — уявлення предмету, явища, результату дії і тому подібне в свідомості людини ще до того, як вони будуть реально сприйняті або здійснені. Синонім: передбачення. Анатомо-фізіологічною основою антиципації є механізм акцептора дії, описаний П.К.Анохіним у теорії функціональних систем. Фізіологічним проявом антиципації є хвиля очікування Г.Уолтера (див. Е-хвиля) — повільна негативна зміна електричного потенціалу, яка передує очікуваному пред'явленню стимулу, переважно виражене в лобово-центральних відділах кори. У психології мислення антиципація позначає уявлення (у свідомості людини) схеми вирішення якої-небудь проблеми ще до того, як вона буде реально вирішена (див. Вюрцбургська школа). Порівн. Екстраполяційний рефлекс. [9, с. 32].

Функціональна система — одиниця інтеграційної діяльності організму, є динамічною морфофізіологічною організацією центральних і периферичних утворень, вибірково об'єднаних для досягнення корисного для організму пристосувального результату. Теорія функціональної системи розроблена П.К.Анохіним.

Функціональна система володіє здатністю екстреної самоорганізації за рахунок раптової мобілізуємості взаємодіючих компонентів, що дозволяють динамічно і адекватно пристосовувати організм до змін обстановки для задоволення виниклої потреби. Вирішальну роль в організації неврегульованої безлічі компонентів у функціональної системи грає результат, який є чинником, що систематизує. Досягнення пристосувального результату функціональної системи здійснюється за допомогою специфічних механізмів, з них найбільш важливі: 1) **аферентний синтез** всієї інформації, що поступає в центральну нервову систему; 2) **ухвалення рішення** з одночасним формуванням апарату прогнозування результату у вигляді аферентної моделі — **акцептора результатів дії**; 3) реалізація ухваленого рішення у **дії** і 4) звірення аферентної моделі акцептора результатів дії і параметрів результатів виконаної дії, отриманих організмом за допомогою **зворотної аферентації**.

Початковою стадією формування функціональної системи є аферентний синтез, в процесі якого відбувається взаємодія мотиваційного збудження, обстановочної аферентації і витягнутих із пам’яті слідів минулого досвіду. В результаті обробки і синтезу цих дій ухвалюється рішення «що робити» і відбувається перехід від обробки інформації до формування програми дії — вибору з множини потенційно можливих дій одного, відповідного результату опрацьованої інформації.

Під впливом пускового стимулу прихована передпускова інтеграція у вигляді команди, представленої комплексом еферентних збуджень, прямує

до периферичних органів і реалізується у відповідній дії. Неминучим наслідком здійснюваної дії для організму тварин і людини є результати, ради яких здійснювалася дія. Інформацію про них центральна нервова система отримує шляхом зворотної аферентації від реально виконаної дії, яка звіряється з аферентною моделлю акцептора дії, що сформувалася на основі аферентного синтезу. Збіг заготовленого збудження і наявного, викликаного реальною дією, є сигналом успіху пристосувальної дії, і організм переходить до наступної дії. Неспівпадання моделі акцептора дії із зворотною аферентацією, тобто розузгодження, викликає дослідницько-орієнтувальну реакцію, новий аферентний синтез з підбором інформації, необхідної для ухвалення рішення, відповідного обстановці, що змінилася.

Одночасно з еферентною командою в нервовій системі формується аферентна модель, яка передбачає параметри майбутнього результату, що дозволяє в кінці дії звіряти цей прогноз з дійсними результатами. Прогноз (антиципація) результатів є універсальною функцією мозку, яка попереджає помилкові дії, не відповідні поставленій організмом меті і ухваленому рішенню. Формування аферентної моделі майбутнього результату — необхідна умова нормального функціонування дихання, рівня артеріального тиску, складних поведінкових актів, що здійснюються з різними цілями. Всі основні механізми функціональної системи є фізіологічною єдністю, і будь-який з них необхідний в розгортанні процесів функціональної системи.

Додання: На Анохіна і його уявлення про функціональну систему зробив вплив О.О.Ухтомський, з яким він співробітничав на початку своєї кар'єри і про що згадує лише в кінці свого життя. У теорії Анохіна «функціональні констеляції центрів» Ухтомського і механізми взаємодії центрів — учасників цієї констеляції, описані Ухтомським, були поповнені даними про роль зворотних зв'язків і спеціальних вищих центральних апаратів управління — аферентного синтезу і акцептора результатів дії. Останні виконують ті ж функції, що і домінанта в Ухтомського, яка є конкретним апаратом пізнання-передбачення. (В. П. Зінченко) [9, с. 526].

4. Задоволення потреб = цілеспрямована діяльність

Задоволення потреб – процес виконання послідовності прямих або опосередкованих дій як засоби забезпечення шуканого стану – усунення переживання потреби. *Цілеспрямована діяльність* – діяльність, що підпорядкована отриманню результату, відповідного його суб'єктивному (суб'єктному) плану (моделі).

Потреби — форма зв'язку живих організмів із зовнішнім світом, джерело їхньої активності (поведінки, діяльності). Потреби як внутрішні сутнісні сили організму спонукають його до здійснення якісно певних форм активності, необхідних для збереження і розвитку індивіда і роду.

У своїх первинних біологічних формах потреби виступають як нужда, яка переживається організмом в чомусь, що знаходиться поза ним і необхідна для його життєдіяльності. Біологічним потребам властивий **гомеостатичний** характер: спонукувана ними діяльність завжди направлена на досягнення оптимального рівня функціонування основних життєвих процесів, поновлюється при відхиленні від цього рівня і припиняється при його досягненні (див. Гомеостаз, Відчуття органічні). Потреби тварин зводяться до збереження індивіда і продовження роду, обміну речовин з навколишнім середовищем, розвитку і вдосконалення життєво важливих орієнтовних і виконавчих реакцій. Більшість потреб тварин мають форму інстинктів, в яких **від народження** «записані» не тільки властивості релевантних потребам **предметів** (див. Мотив), але і основна послідовність поведінкових актів, необхідних для оволодіння ними.

Потреби людини і тварин неоднакові. Навіть потреби фізичного існування людини, обумовлені особливостями її організму, відмінні від аналогічних потреб тварин, оскільки у людини вони не визначають форми її життєдіяльності, а, навпроти, здатні трансформуватися залежно від вищих, специфічно людських форм життєдіяльності, у підпорядкування яким вони вступають.

Специфіка потреб людини обумовлена тим, що вона протистоїть світу не як ізольований індивід, а як елемент різних соціальних систем, у тому числі людства в цілому як родової спільноти. Вищі потреби людини відображають тому, в першу чергу, її зв'язки з соціальними спільнотами різних рівнів, а також умови існування і розвитку самих соціальних систем. Це відноситься як до потреб соціальних груп і суспільства в цілому, так і до потреб кожної окремої особи, в яких виражається її соціальна суть.

Проте питання про природу людських потреб залишається дискусійним. Деякі дослідники вважають їх природженими (див., наприклад, А.Маслоу, З.Фройд). Інші вважають, що соціальність всіх без виключення людських потреб виявляється в їх змісті, походженні і в способах реалізації (задоволення). З цього кута зору потреби людини не є природженими, вони формуються в процесі освоєння нею соціальної дійсності, становлення її особистості. Розвиток людських потреб відбувається через розширення і зміну кола їх предметів. Суспільне виробництво матеріальних благ і духовних цінностей обумовлює розвиток суспільних потреб, які привласнюються індивідами в процесі їх соціалізації, входження в світ суспільних відносин, оволодіння матеріальною і духовною культурою людства.

Головною основою для виділення видів потреб є характер діяльності, до здійснення якої потреби спонукають суб'єкта. За цією основою виділяють оборонні, харчові, статеві, пізнавальні, комунікативні, ігрові, творчі і інші потреби. Серед них розрізняють **субстанційні** потреби, життєва значущість яких визначається необхідністю тієї чи іншої форми взаємодії з предметом потреби (наприклад, харчова, пізнавальна), і **функціональні** потреби,

що спонукають до діяльності, головним моментом якої є сам процес (рекреаційна, ігрова потреба). Існує декілька десятків інших підстав класифікації людських потреб. Найбільш істотні і поширені з цих класифікацій: **за походженням** (біогенні, психогенні і соціогенні потреби), **за суб'єктом** (індивідуальні, групові, суспільні, загальнолюдські), **за об'єктом** (матеріальні і духовні), **за функцією** (потреби фізичного і соціального існування; потреби збереження і потреби розвитку) і так далі. Проте багато потреб важко однозначно класифікувати за цими підставами; так, є потреби, що поєднують в собі риси матеріальних і духовних або естетичних і пізнавальних потреб (див. Проблемне навчання).

Потреби людини формуються в онтогенезі на основі природжених передумов, що створюють можливості тих чи інших взаємодій зі світом, і необхідності в тих чи інших формах активності, визначуваних біологічною і соціальною програмою життєдіяльності. Обов'язковою умовою формування потреб в тій чи іншій діяльності є досвід цієї діяльності, яка на ранніх етапах розвитку здійснюється спільно з дорослим і/або може виступати як засіб реалізації інших потреб. Так, наприклад, потреба в алкоголі розвивається в процесі його споживання, спочатку виступаючи засобом реалізації потреби в спілкуванні, самоствердженні, приналежності до групи або будучи наслідком прикладу і прямого переконання старших.

Потреби виявляються в поведінці людини, впливаючи на вибір мотивів, які визначають спрямованість поведінки в кожній конкретній ситуації. Потреби людини є динамічною ієрархією, в якій провідне положення займає то одна, то інша потреба, залежно від реалізації одних і актуалізації інших потреб. При цьому вибір мотиву визначається не тільки домінуючою в даній ситуації потребою, але і іншими, порівняно менш насущними. Суб'єктивно потреби переживаються у формі емоційних забарвлених бажань, потягів, прагнень, а успішність їх реалізації — у формі оцінних емоцій; самі потреби при цьому можуть не усвідомлюватися. Актуальні потреби організовують також перебіг пізнавальних процесів, підвищуючи готовність суб'єкта до сприйняття релевантної ним інформації. (Д.О.Леонтьєв) [9, с. 361].

5. Предметність діяльності = спрямованість на предмет; здійснення за допомогою предмету

Предметність діяльності – система доцільних дій з об'єктом з метою його перетворення на продукт, відповідний чинним стандартам. *Спрямованість на предмет* – дії направлені безпосередньо на предмет з метою його зміни. *Здійснення за допомогою предмету* – використання одного предмету як засобу зміни в іншому предметі.

6. Мотив = спонука до діяльності

Мотиви: а) спонука до діяльності, пов'язана із задоволенням потреб [6, с. 219]; б) усвідомлювана причина вибору дії; в) цінності, ідеали, інтере-

си [7, с. 373]. *Спонука* – переживання діяльності, що передбачається, як суб'єктивно значущою і реально здійснимою.

Мотив — 1) матеріальний або ідеальний «предмет», який спонукає і направляє на себе діяльність або вчинок, сенс яких полягає в тому, що за допомогою мотиву задовольняються певні потреби суб'єкта; 2) психічний образ даного предмету.

У англомовній літературі (див., наприклад, словник Вебстера) приймається ширше тлумачення мотиву (motive): щось усередині суб'єкта (потреба, ідея, органічний стан або емоція), що спонукає його до дії. Тому щоб уникнути смислових помилок, слово motive слід перекладати як «спонука», «стан спонуки», «прагнення», «імпульс», «мотивація» (а іноді і як «мотивування»).

Часто допускається, що у людини і тварин можуть виникати стани спонуки (потяги) без переживання і усвідомлення мотиву. Це може означати дві ситуації: 1) ситуацію «неопредмеченої» потреби; 2) ситуацію неусвідомленого мотиву. 1-а ситуація виникає за відсутності минулого (індивідуального або інстинктивно-видового) досвіду задоволення потреби, що переживається; лише у міру набуття такого досвіду і формування відповідного знання у індивіда формуються уявлення про предмети, здатні задовольняти ту чи іншу потребу. 2-а ситуація, з одного боку, є загальним випадком для тварин, діяльність яких має неусвідомлений і мимовільний характер; з іншого боку, і людина не завжди здатна ясно усвідомлювати дійсні мотивуючі чинники своєї поведінки і діяльності.

Найглибше і послідовно розкривав відношення у фундаментальній психологічній тріаді «потреба—мотив—діяльність» О.М.Леонтьєв. Джерелом спонукальної сили мотиву і відповідної спонуки до діяльності виступають актуальні потреби. Мотив визначається як предмет, що відповідає потребі, а тому спонукає і направляє діяльність. Діяльність завжди має мотив («невмотивована» діяльність — та, мотив якої прихований від самого суб'єкта і/або зовнішнього спостерігача). Проте між мотивом і потребою, між мотивом і діяльністю, а також між потребою і діяльністю немає відношень суворої однозначності. Інакше кажучи, один і той же предмет може служити задоволенню різноманітних потреб, спонукати і направляти різні діяльності і так далі.

Нерідко діяльність має **відразу** декілька мотивів (тобто є полімотивованою); так само вона може спонукати ся декількома потребами **одночасно**. Подібні мотиваційні комплекси мають власну динаміку, яка може супроводжуватися короткочасною або, навпаки, затяжною, ледве помітною або ж вельми драматичною боротьбою мотивів. Але остаточне рішення «що і як робити?» приймає, як правило, свідомий суб'єкт на основі внутрішньої системи цінностей (ціннісних орієнтацій). При цьому, як тонко відмітив Леонтьєв, у ситуації полімотивованості один з мотивів стає основним, провід-

ним, а інші — підпорядкованими, що грають роль додаткової стимуляції. Весь мотивокомплекс, як правило, не усвідомлюється, але він безпосередньо виявляється в емоційному забарвленні тих чи інших об'єктів або явищ, тобто у формі складного емоційного віддзеркалення їхньої суб'єктивної цінності і у формі загального емоційного настрою суб'єкта.

Формування провідного мотиву приводить до того, що у нього крім функцій спонуки і напряму діяльності виникає особлива смислоутворювальна функція: він додає діяльності, діям, цілям, умовам діяльності певний особистісний смисл — усвідомлене внутрішнє виправдання діяльності. Останнє, проте, може сильно відрізнятися від особистісного смислу, що маніфестується, званого **мотивуванням**. У той же час у зрілої особистості існує значний ресурс довільного і розумного управління своїми мотивами (отже, смислами), які здебільшого є ідеаторними, інтелегібельними утвореннями (так само як і відповідні потреби), наприклад, переконаннями. Особистість здатна не тільки усвідомлювати провідні мотиви, що формуються стихійно і спонтанно, ретроспективно вирішуючи так звані «завдання на смисл» (Леонтьєв), але і формувати провідні мотиви в контексті тієї чи іншої ситуації і діяльності, додаючи ситуації і діяльності певний сенс на основі власного розуміння актуальності і значущості потреб.

Від вищезазначеної полімотивованості необхідно відрізняти полімотивованість в іншому значенні. Добре відомо, що «однакова» поведінка може спонукатися украй різними мотивами (і мотивокомплексами): у одного і того ж індивіда, тим більше у різних. Тому розуміння поведінки є надзвичайно складним інтерпретаційним завданням. Проте мотиваційний аналіз передбачається при юридичній і моральній кваліфікації вчинків людини. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 273].

7. Функції мотивів = спонука, особистісний смисл

Функція (Г.В.Лейбніц) – відношення двох об'єктів, при якому зміна в одному приводить до зміни в іншому; виконувана об'єктом роль [7; 751]. *Спонука* – переживання діяльності, що передбачається, як суб'єктивно значущою і реально здійснимою. *Особистісний смисл* (О.М.Леонтьєв) – віддзеркалення людиною її ставлення до явищ, які спонукають її до діяльності у вигляді мотивів, цінностей, установок, вчинків [6; 192].

Особистісний смисл — усвідомлювана значущість для суб'єкта тих чи інших об'єктів і явищ дійсності, визначувана їх дійсним місцем і роллю в життєдіяльності суб'єкта, їх життєвим сенсом для нього (порівн. Валентність). Дійсний життєвий сенс при цьому може відбиватися в свідомості у формі особистісного смислу з різним ступенем повноти і адекватності. Особистісний смисл — це індивідуально-специфічна, особистісно-упереджена характеристика; одні і ті ж явища можуть мати різний особистісний смисл для різних людей. Пізнання особистісного смислу кого-небудь для іншої

людини можливо лише опосередкованим шляхом і свідомо неповно і приблизно. Особистісний смисл об'єкту чи явища визначається тим, в якому зв'язку цей об'єкт або явище знаходиться з мотивами, потребами і ціннісними орієнтаціями суб'єкта. Відповідно, в особистісному смислі відбивається не тільки сама значущість, її емоційний знак і кількісна міра, але і змістовний зв'язок з конкретними мотивами, потребами і цінностями.

Особистісний смисл об'єктів і явищ служить основою діяльності по відношенню до них і тим самим виконує регулювальну функцію. Дії суб'єкта, так само як і самі властивості його особистості, характеру і т. ін., також можуть мати для нього особистісний смисл залежно від їх місця і ролі в реалізації мотивів і потреб суб'єкта. Зміна особистісного смислу об'єктів і явищ можлива шляхом переосмислення їх місця і ролі в житті суб'єкта, включення їх у більш широкий контекст смислових зв'язків з різноманітнішими мотивами, потребами і цінностями або в результаті перебудови самих мотивів і ціннісних орієнтацій. Див. також Смисловий бар'єр. (Д.О.Леонтьєв) [9, с. 235].

8. Суспільний досвід = оволодіння предметами і приладами

Суспільний досвід – результат практичної і пізнавальної діяльності людей на даному етапі їх історичного розвитку, що об'єктивувався в предметній і мовній формах, у цінностях культури [7, с. 463]. *Оволодіння предметами і приладами* – розвиток предметних дій. *Предметна дія* – дія з предметом-знаряддям відповідно його функціональному призначенню. Грунтується на розвитку навички користування предметами. Є засобом оволодіння функціональними відношеннями предметного середовища, даними в процесі віддзеркалення.

9. Розвиток діяльності = взаємодія, спілкування

Розвиток – необоротна, направлена, закономірна зміна матеріальних і ідеальних об'єктів [7, с. 561]. *Діяльність* – згідна особистісному смислу і мотиву цілеспрямована система предметних дій. *Взаємодія* – прояв суб'єктивних намірів у складних видах спільної діяльності, що вимагають взаємного узгодження і координації індивідуальних дій [5, с. 52]. *Спілкування* – багатоаспектні процеси встановлення і розвитку контактів, які породжуються потребою в спільній діяльності або обміні різною інформацією, залежать від ситуативних, особових чинників, мовного і соціального досвіду учасників [6, с. 410 – 411].

10. Єдність свідомості і діяльності = внутрішній план дій, об'єктивування свідомості

Єдність свідомості і діяльності – методологічний принцип радянської психології, який вказує на головну закономірність психіки і свідомості. *Внутрішній план дій* – сукупність інтеріоризованих схем розумових і

предметних дій як основа передбачення (антиципації). *Антиципація* – здатність уявити спосіб дії, рішення до початку виконання [5, с. 23]. *Об'єктивування свідомості* – відтворення внутрішнього плану в зовнішніх діях [див. 5, с. 459].

11. Установка = взаємодія потреби і ситуації її задоволення

Установка – стійка схильність суб'єкта до певної форми реагування [4, с. 381]: а) особистісні установки – соціальні, концептуальні, поведінкові; б) діяльнісні установки – трудові, концептуальні, патернальні. *Потреби* – потреба в чому-небудь, необхідному для підтримки життєдіяльності організму, особи, соціальної групи, суспільства [7, с. 518]. *Ситуація* – сукупність обставин, що визначають особливості дій людини, необхідних для виходу з неї [3, с. 133]. *Взаємодія* – процес взаємної дії і зміни об'єктів, їх взаємна обумовленість [7, с. 81].

12. Структура діяльності = мотив, дія, мета (О.М.Леонтьєв). Я-концепція, особистісний смисл, мотив, мета, дії, об'єкт, результат, винагорода (Л.К.Велитченко)

Структура – сукупність стійких зв'язків в об'єкті, що забезпечує його цілісність [7, с. 657]. *Діяльність* – згідна особистісному смислу і мотиву цілеспрямована система предметних дій. *Структура діяльності* – сукупність стійких зв'язків у цілеспрямованій системі дій.

І. *Мотив*: а) спонука до діяльності, пов'язана із задоволенням потреб [6, с. 219]; б) усвідомлювана причина вибору дії; в) цінності ідеали, інтереси [7, с. 373]. *Дія* – одиниця діяльності, що здійснюється опосередковано за допомогою знаків, ролей, цінностей, норм і що містить орієнтовну, виконавчу і контрольну частину [5, с. 94]. *Мета* – усвідомлений образ результату, що передбачається; формальний опис кінцевих ситуацій, до досягнення якого прагне будь-яка само регульована функціональна система [6, с. 440]. *Мета* як усвідомлений образ результату [6, с. 440], що передбачається, відображає мотиваційні моделі, зміст підсумкових ситуацій [7, с. 735] їх ієрархічну короткострокову або довгострокову супідрядність в життєдіяльності людини (О.М.Леонтьєв).

ІІ. *Я-концепція* – стійка система уявлень людини про саму себе, на підставі якої вона ставиться до себе і будує свої стосунки з іншими [5. с. 475]. *Особистісний смисл* (О.М.Леонтьєв) – віддзеркалення людиною її ставлення до явищ, які спонукають її до діяльності у вигляді мотивів, цінностей, установок, вчинків [6, с. 192]. *Мета* як усвідомлений образ результату [6, с. 440], що передбачається, відображає мотиваційні моделі, зміст підсумкових ситуацій [7, с. 735]. *Дія* – одиниця діяльності, що здійснюється опосередковано за допомогою знаків, ролей, цінностей, норм і що містить орієнтовну, виконавчу і контрольну частину [5, с. 94]. *Об'єкт* – те, що протистоїть суб'єктові в його практичній і пізнавальній діяльності [7, с. 453]. *Резуль-*

тат – опредмечена мета як наслідок перетворювальних дій. *Винагорода* – оцінка міри відповідності результату існуючому стандарту, що впливає на розвиток Я-концепції (Л.К.Велитченко).

2. Дія як цілеспрямований процес

13. Дія = виконання завдання

Дія – одиниця діяльності (С.Л.Рубінштейн, О.М.Леонтьєв), що здійснюється опосередковано за допомогою знаків, ролей, цінностей, норм і що містить орієнтовну, виконавчу і контрольну частину [5, с. 94]. *Виконання завдання* – процес отримання результату, наказаного логікою конкретної ситуації або її опису.

14. Завдання, задача = єдність мети і умов її досягнення

Завдання, задача – мета діяльності, що підлягає досягненню на основі процедури перетворення наявних умов [6, с. 119]. *Мета* – усвідомлений образ результату, що передбачається [5, с. 440]. *Умова* – комплекс об'єктів або явищ, з наявності яких необхідно випливає наявність іншого явища [7, с. 707].

Завдання, задача (проблема) (від грецьк. problema — завдання).

1. В широко поширеному сенсі задача — питання, відповідь на яке має практичний або теоретичний інтерес.

2. В психології задача — мета діяльності, що дана в певних умовах і вимагає для свого досягнення використання адекватних цим умовам засобів. Пошук, мобілізація і застосування цих засобів (способів, дій, операцій) створюють процес рішення задачі.

Залежно від характеру кінцевої мети розрізняють задачі практичні і теоретичні. Практичні задачі направлені на безпосереднє перетворення дійсності, теоретичні — на пізнання її. У реальній людській діяльності практичні і пізнавальні задачі утворюють ієрархію, міняючи свої функції як цілі і засоби: розв'язання більш окремих задач стає засобом розв’язання більш загальних.

Поняття «пізнавальна задача» використовується, коли процес пізнання набуває відносно самостійної мети. У пізнавальній діяльності виділяють різні види задач: перцептивні, мнемічні, мовленнєві і власне мислиннєві. Визначальна роль мислення в пізнанні надала поняттю задача більш вузького значення. Часто під задачею розуміють об'єкт розумової діяльності, що містить вимогу деякого практичного перетворення або відповіді на теоретичне питання за допомогою пошуку умов, які виявляють відношення між відомими і невідомими елементами проблемної ситуації, зв'язаними загальними законами і категоріями.

Терміни «задача» і «проблемна ситуація» можуть використовуватися в двоякому сенсі, характеризуючи об'єктивний і суб'єктивний аспекти мислення. Аналогічно цьому говорять про логічну і психологічну структуру розв'язання: у сенсі об'єктивно необхідних і реально здійснюваних операцій. За своєю об'єктивно-логічною структурою розрізняються задачі інтерполяційні і екстраполяційні або частіше — задачі з певною і невизначеною умовою. Психологічна структура розв'язання крім складу вхідних в неї логічних процедур характеризується творчими процесами висунення гіпотез (логічно усвідомлених і інтуїтивних), побудови планів і стратегій. Див. також Рухова задача, Мислення практичне, Проблемне навчання, Розв'язання комплексних задач, Учбова задача [9, с. 144].

Рухова задача 1. Зовнішній або уявний еталон (зразок) руху, який суб'єкт повинен відтворити за допомогою рухових маніпуляцій; об'єктом маніпуляцій можуть бути органи управління, окремі предмети (інструменти), власне тіло або його органи.

Вербалізована вказівка (або система вказівок, інструкція) на те, що суб'єкт повинен зробити в даній ситуації за допомогою рухової активності. На основі рухової задачі і концептуальної моделі (див. Рухова навичка) суб'єкт формує попередній образ руху, що містить знання про мету, засоби і способи розв'язання рухової задачі. (А. І. Назаров) [9, с. 106].

15. Структура дії = орієнтовна основа, виконання, контроль

Структура – сукупність стійких зв'язків явища, що забезпечують його цілісність [7, с. 657]. *Структура дії* – містить орієнтовну, виконавчу і контрольну частину [5, с. 94]. *Орієнтовна основа дії* (П.Я.Гальперін) – уявлення людини про мету, план і засоби здійснення дії, що забезпечує її безпомилкове виконання в конкретних умовах [5, с. 255]. *Виконання* – послідовність дій і операцій, відповідних суб'єктивній моделі результативної дії. *Контроль* – встановлення ступеня відповідності процесу або результату дії еталонному зразку.

Орієнтовна діяльність — діяльність, направлена на обстеження навколишніх предметів з метою отримання інформації, необхідної для виконання завдань, що стоять перед суб'єктом. Різні види орієнтовної діяльності у своїй розвиненій формі є складними функціональними системами, що складаються прижиттєво. На 1-му етапі розвитку орієнтовної діяльності шляхом обстеження умов завдання і використання минулого досвіду у суб'єкта формується образ ситуації і тих умов, які повинні бути в ній виконані для досягнення поставлених цілей. Надалі функція орієнтовної діяльності полягає в орієнтації і регуляції поведінки на основі образу, що склався.

Психологічне вивчення орієнтовної діяльності було започатковане у роботах, що показали роль дослідницьких реакцій в утворенні навичок і при

інтелектуальній поведінці тварин. Надалі вивчення орієнтовної діяльності у людини (П.Я.Гальперін, О.В.Запорожець, П.І.Зінченко, О.М.Леонтьєв, Д.Б.Ельконін і ін.) дозволило встановити істотну залежність формування рухових навичок, сенсорних процесів, запам'ятовування матеріалу, засвоєння понять від особливостей орієнтування досліджуваних в умовах завдання. Були виділені **різні типи орієнтування** (Гальперін), залежно від яких змінюється ефективність і якість засвоюваних суб'єктом знань і умінь. При **1-му типі орієнтування** здійснюється на випадкові ознаки, внаслідок чого навчання йде поволі, шляхом помилок і проб і дає низькі результати (див. Метод проб і помилок). Для **2-го типу** характерне орієнтування на ознаки і відношення, які підбираються емпірично і достатні лише для виконання даного завдання. Процес навчання йде в цьому випадку значно більш організовано і швидше, ніж в 1-му, проте результати виходять обмеженими, оскільки перенесення сформованих знань і умінь можливе лише в межах вузької зони завдань, що пред'являються. **3-й тип** відрізняється орієнтуванням на істотні властивості і відношення, які спеціально виділяються шляхом аналізу внутрішньої структури даного об'єкту і його положення серед інших об'єктів того ж роду. При 3-му типі орієнтування відбувається не тільки підвищення темпів навчання, але засвоювані знання і уміння легко переносяться в нові, змінені умови. Див. Теорія поетапного формування розумових дій, Розумові дії. [9, с. 321].

16. Рух = елемент предметної дії

Рух – руховий акт як спосіб досягнення результату, що очікується, який передбачає свідоме орієнтування стосовно мети [5, с. 93], – складова частина складного цілого [7. с. 793 – 794]. *Предметна дія* – дія з предметом-знаряддям відповідно його функціональному призначенню.

Рух — комплекс психофізіологічних функцій (процесів), що реалізовуються руховим апаратом організму. За допомогою руху працюють внутрішні органи життєзабезпечення, тіло або окремі його частини переміщаються в просторі, змінюється поза і міміка, регулюються функціональні стани організму, здійснюється трудова діяльність людини. Рух є основним медіатором взаємодії індивіда із зовнішнім середовищем. Залежно від характеру цієї взаємодії (в її фізичних і психологічних аспектах), визначуваної як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками, задається структура і динаміка рухового акту (див. також Живий рух, Побудова руху, Психічна регуляція рухів). (А. І. Назаров) [9, с. 107].

Руховий апарат — система м'язів, сухожиль, пов'язаних з ними нервових центрів і провідних (аферентних і еферентних) шляхів (активна частина), а також рухомі ланки скелета (пасивна частина). У людини і тварин пасивна частина рухового апарату складається з великого числа зчленованих

ланок, які створюють кінематичні ланцюги з багатьма ступенями свободи. Активна частина рухового апарату є складною системою нервово-м'язових утворень, в якій всі елементи багато разів зв'язані один з одним як по горизонталі, так і по вертикалі і утворюють гетерогенну морфологічну структуру. Зміна стану рухового апарату досягається шляхом відповідної іннервації м'язів (активний рух) або під впливом зовнішніх дій (пасивний рух) (А.І.Назаров*) [9, с. 106].

Побудова руху — фундаментальне поняття в теорії будови і функціонування моторики людини, розробленою М.О.Бернштейном. Побудова руху — це склад всіх аферентаційних ансамблів (сенсорних синтезів), які беруть участь в координуванні даного руху, в здійсненні необхідних корекцій і адекватних перешифровок для ефекторних імпульсів, а також вся сукупність системних взаємозв'язків між ними. Побудова руху — не тільки теоретична конструкція; це реальний процес, що протікає при оволодінні тим чи іншим рухом (див. Рухова навичка). Побудова руху реалізується декількома рівнями, кожен з яких визначається смисловою структурою дії, руховим складом, комплексом аферентацій, що створюють сенсорний синтез, і морфологічним субстратом. Кожен рівень детермінує не нові якості руху, а цілий спектр повноцінних рухів (принцип рівневої контингентності рухів). Розрізняють два види рівнів: провідний (він завжди один, визначається сенсом даного рухового завдання, підпорядковує собі решту рівнів) і фоновий (як правило, їх декілька). Останні обслуговують фонові (технічні) компоненти руху: тонус, іннервацію і денервацію, реципрокне гальмування, складні м'язові синергії і тому подібне. Робота фонових рівнів зазвичай не усвідомлюється. Див. Автоматизм, Координація рухів, Принцип сенсорних корекцій, Сервомеханізм моторики (А. І. Назаров*) [9, с. 360].

Бернштейн Микола Олександрович (1896-1966) — видатний радянський психофізіолог. Концепція фізіології активності, створена Бернштейном на основі теоретичного і емпіричного аналізу природних рухів людини (спортивних, трудових, після поранень і травм органів руху і ін.) з використанням розроблених Бернштейном нових методів їх реєстрації і обробки (циклографія), послужила основою для глибокого розуміння цільової детермінації людської поведінки (див. Рухове завдання, Координація рухів), механізмів формування рухових навичок, рівнів побудови рухів у нормі і їх корекції при патології. У роботах Бернштейна отримали своє обґрунтування вирішення психофізіологічної проблеми в матеріалістичному дусі з використанням останніх досягнень фізіологічної науки, а також окремі ідеї кібернетики. Концепція Бернштейна знайшла широке практичне застосування при відновленні рухів поранених під час Великої Вітчизняної війни і в подальший період, при формуванні спортивних навичок, створенні різних кібер-

нетичних пристроїв і ін. Див. також Рухова навичка, Руховий склад, Дія, Живий рух, Рефлекторне кільце. (О. Є. Соколова) [9, с. 51].

Психічна регуляція рухів — одна з функцій психічного віддзеркалення (див. Психіка). Адекватність рухів і дій людини умовам, знаряддям і предмету діяльності можлива тільки в тому випадку, якщо останні так чи інакше відображуються суб'єктом. Ідея регулювальної ролі психічного віддзеркалення в російській науці вперше була висловлена І.М.Сєченовим, який відзначав, що відчуття і сприйняття є не тільки пусковими сигналами, але і своєрідними «зразками», відповідно до яких проводиться регулювання рухів. Подальші дослідження підтвердили і розвинули цю ідею, розкривши фізіологічний, нейрофізіологічний і психологічний аспекти психічної регуляції рухів.

Виділяють різні рівні психічної регуляції рухів відповідно до основних рівнів і форм психічного віддзеркалення (див. Побудова рухів). У реальній діяльності людини різні рівні психічної регуляції рухів виступають в нерозривній єдності. Залежно від умов, знарядь і предмету діяльності може спостерігатися лише відносне домінування одного з них. В процесі формування навичок співвідношення між рівнями психічної регуляції рухів міняється. Ці зміни лежать в основі автоматизації рухів (див. також Рухи довільні і мимовільні, Координація рухів) [9, с. 380].

Координація рухів (від лат. co — з, разом + ordinatio — розташування в порядку) — узгодження в часі і просторі роботи окремих м'язових груп, направлене на досягнення певного рухового ефекту через подолання, згідно **М.О. Бернштейну**, надмірних мір свободи рухового апарату.

Периферичний руховий апарат людини є складними кінематичними ланцюгами з різноманітною і багатою рухливістю. Процес направлений на подолання надмірних мір свободи рухомого органу.

Необхідність координації рухів м'язів диктується і важливими динамічними чинниками. Кожна ланка кінематичного ланцюга володіє вагою і інертною масою, що викликає комплекс реактивних сил, що передаються на всіх останні її ланки. М'язове зусилля є функція двох змінних: фізіологічного стану і наявної довжини м'яза. Еферентні імпульси, що поступають по нерву до м'яза і збуджують його, не можуть однозначно визначити рух органу. Тому для регулювання ефекторного процесу використовуються сенсорні сигнали про положення кінематичних ланцюгів і про міру розтягування м'язів. На основі отриманої з периферії інформації центральна нервова система оцінює величину розузгодження між отриманими і заданими параметрами руху і вносить необхідні корективи до координації рухів. Процес координації рухів — це циклічна і кругова взаємодія рецепторних і ефекторних механізмів (рефлекторне кільце — за Бернштейном).

У процесі оволодіння руховою навичкою координація рухів проходить ряд етапів, що змінюють один одного. 1-й етап — активної статичної (тонічної) фіксації надмірних мір свободи зчленувань. Такий спосіб координування украй неекономічний і утомливий. На наступному етапі подолання надмірних ступенів свободи і реактивності здійснюється вже не шляхом безперервної тонічної фіксації, а за допомогою коротких фазичних імпульсів, що посилаються в потрібний момент до певного м'яза. На подальших стадіях вироблення навички організм починає так використовувати реактивні сили, що вони не тільки не порушують рух, а й сприяють його виконанню. У динамічно стійкому русі всі ступені свободи, окрім заданої, зв'язані реактивними силами, і рух здійснюється без коректувальних імпульсів. Такий рух економічний для м'язів і центральної нервової системи [9, с. 216].

Рефлекторне кільце — фундаментальна форма управління руховим процесом, що складається із замкнутого циклу 4 складових: аферентації (Aff), центрального управління (CSS), еферентації (Eff) і рухомої системи (Mot). Вперше детально вивчене М.О.Бернштейном, який запропонував наступну узагальнену модель рефлекторного кільця [9, с. 424]:

17. Етапи розвитку дії = апробація мети дією

Розвиток – необоротна, направлена, закономірна зміна матеріальних і ідеальних об'єктів [7, с. 561]. *Дія* – одиниця діяльності, що містить орієнтовну, виконавчу і контрольну частину [5, с. 94]. *Апробація мети дією:* 1) апробація мети дією; 2) порівняння дії з метою; 3) конкретизація дії; 4) зіставлення результату з метою.

18. Сенсорний контроль = контроль руху через органи відчуттів

Сенсорний контроль – контроль, що здійснюється через сенсорні відчуття, які виникають у сенсорних системах відповідної модальності. *Контроль руху через органи відчуттів* – ґрунтується на функції елементів сенсорної системи, дія якої може бути описана за допомогою таких понять, як подразник, рецептор, аналізатор, відчуття, сприйняття, пам'ять, образ, уявлення, адаптація, сенсибілізація [див. 3, с. 129].

Принцип сенсорних корекцій — використання для регулювання ефекторного процесу сенсорних сигналів про вид і динаміку кінематичного ланцюга, про ступінь і динаміку розтягування (або стиснення) м'язів, що впливають на його рух. При цьому сенсорні сигнали діють не ізольовано (окремо за різними модальностями), а у вигляді цілісних синтезів, специфічних для кожного рівня побудови рухів. Сенсорні сигнали з периферії рухового апарату використовуються для коригування руху при відхиленні якого-небудь його параметра від необхідного значення, утворюючи один з численних контурів зворотного зв'язку в сервомеханізмі моторики. Сенсорні синтези формуються тільки в ході реалізації (як правило, багатократної) руху, складаючи його суто суб'єктивний аспект, що не виявляється стороннім спостереженням і не може бути переданий словесним описом. Сенсорний досвід, що набувається суб'єктом при розв'язанні рухової задачі, відкладається в образі руху, на основі якого відпрацьовуються «професійні» характеристики останнього, — плавність, точність, стабільність. Принцип сенсорної корекції сформульований М.О. Бернштейном. (А. І. Назаров*) [9, с. 368].

19. Зворотний зв'язок = зворотна аферентація

Зворотний зв'язок – зворотна дія результату керованого процесу на орган, що управляє [7, с. 447]. *Аферентація* – нервові імпульси від органів чуття в центральну нервову систему [5, с. 34].

20. Мета = образ майбутнього результату

Мета – усвідомлений образ результату, що передбачається; формальний опис кінцевих ситуацій, до досягнення якого прагне будь-яка саморегульована функціональна система [6, с. 440]. *Образ* – суб'єктивний феномен відображувальної діяльності (предметно-практичної, сенсорно-перцептивної, розумової), в якому в першу чергу усвідомлюється предметний зміст об'єкту відповідно до смислу виконуваного завдання [5. с. 223]. *Результат* – організуюча основа функціональної системи (П.К.Анохін); наслідок перетворювальних дій на об'єкт. *Образ майбутнього результату* – віддзеркалення специфіки дій, їх якості, системності згідно мети, що передбачається.

21. Програма дії = акцептор дії

Програма дії – суб'єктивне уявлення про послідовність і системне співвідношення елементів дії, що є характеристикою результату через процес його створення. *Акцептор дії* (П.К.Анохін, 1955) – психологічний механізм передбачення результату дії в цілеспрямованій поведінці, що є її суб'єктивною інформаційною моделлю [5, с. 17].

3. Походження внутрішньої психічної діяльності

22. Інтеріоризація = поетапний перехід від зовнішньої дії до внутрішньої

Інтеріоризація (П.Жане, Ж.Піаже, А.Валлон) – процес формування психічних структур на основі засвоєння структур практичної діяльності [6. с. 147]. *Поетапний перехід від зовнішньої дії до внутрішньої* – перетворення структури предметної діяльності на структуру внутрішнього плану свідомості [6, с. 147].

Інтеріоризація (від лат. interior — внутрішній) — букв.: перехід ззовні всередину; психологічне поняття, що означає формування стабільних структурно-функціональних одиниць свідомості через засвоєння зовнішніх дій з предметами і оволодіння зовнішніми знаковими засобами (наприклад, формування внутрішнього мовлення із зовнішнього мовлення). Іноді розширено трактується в сенсі будь-якого засвоєння інформації, знань, ролей, ціннісних переваг і тому подібне. В теорії Л.С.Виготського в основному мова йде про формування внутрішніх засобів свідомої діяльності із зовнішніх засобів спілкування у межах сумісних видів діяльності; іншими словами, поняття інтеріоризації відносилося Виготським до формування «системної» будови свідомості (що протиставляється «смисловій» будові). Проте інтеріоризація не завершує процес формування вищих психічних функцій, потрібна ще інтелектуалізація (або раціоналізація).

У роботах Виготського зустрічаються наступні синоніми «інтеріоризації»: врощення, усерединівання. 4-у стадію своєї первинної схеми розвитку вищих психічних функцій Виготський називав «стадією врощення». У англомовних словниках термін «інтеріоризація» не зустрічається. Близьким за звучанням і значенням є термін «інтерналізація», який багато в чому навантажений психоаналітичним сенсом. Див. також Теорія поетапного формування розумових дій, Теорія розвитку сприйняття шляхом формування перцептивних дій, Розумові дії, Засвоєння, Учіння. (Б.Г.Мещеряков) [9, с.185].

Розумові дії — різноманітні дії людини, що виконуються у внутрішньому плані свідомості без опори на які б то не було зовнішні засоби, включаючи зовнішнє, чутне мовлення, що відрізняє розумові дії від інших

видів людських дій (перцептивних, мовленнєвих, фізичних). Розумові дії можуть бути направлені на виконання пізнавальних (мисленнєвих, мнестичних) і практичних завдань. Спираючись на фундаментальні положення Л.С.Виготського, О.М.Леонтьєва, С.Л.Рубінштейна про зв'язок зовнішньої і внутрішньої форм (у тому числі і розумової), П.Я.Гальперін, О.В.Запорожець, Д.Б.Ельконін широко досліджували розумові дії у контексті аналізу різних проблем загальної, вікової і педагогічної психології. Найдетальніше проблема розумових дій розроблена у висунутій Гальперіним теорії (планомірного) поетапного формування розумових дій. Показано, що всяка людська дія (у тому числі і розумова дія) складається з двох частин: орієнтування і виконання. Зведення розумової дії лише до її виконавчої частини, до тих чи інших предметних перетворень веде до втрати психологічного змісту розумових дій. Виділяється шість основних етапів формування розумових дій, в ході яких відбуваються інтеріоризація, узагальнення, скорочення і інші істотні зміни: 1) формування мотиваційної основи дії; 2) формування схеми орієнтовної основи дії; 3) становлення матеріальної (матеріалізованої) основи дії; 4) формування дії в гучному мовленні; 5) дії в зовнішньому мовленні про себе; 6) дії в розумовому плані. Дослідження послідовних змін, що відбуваються при переході з етапу на етап, дозволяє пояснити генезис і властивості конкретних психічних явищ як результат складних перетворень предметних дій. Див. Орієнтовна діяльність, Уміння [9, с. 505].

23. Поетапне формування розумових дій = етапи формування

Розумові дії – дії, що виконуються у внутрішньому плані свідомості [5, с. 415]. *Поетапне формування розумових дій* – складні багатопланові зміни у внутрішньому плані свідомості. *Етапи формування розумових дій*: **1**. Створюються початкові суб'єктні умови для виконання дії – переживання суб'єктної значущості дії, що підлягає виконанню і засвоєнню. **2**. Активне орієнтування в умовах виконання дії – вивчення умов виконання і виділення в ньому інформативних ознак, необхідних для виконання шуканої дії. **3**. Засвоєння зовнішньої форми дії – реально виконувана дія з опорою на зовнішні зразки дії як чуттєва тканина майбутньої розумової дії. **4**. Вербалізація і усвідомлення інформативних ознак умови завдання – вербалізація інформативних ознак завдання як основи моделювання результативної дії. **5.** Перевід гучного мовлення в мовлення про себе – промовляння при збереженні структури зовнішнього мовлення при утрудненнях у розв'язанні розумової задачі [див. 5, с. 342]. **6**. Предметний зміст дії – користування індивідуальною системою кодування значень і смислів [5, с. 288]

Теорія поетапного формування розумових дій (розроблена П.Я.Гальперіним і його співробітниками) — вчення про процеси і умови, що визначають формування розумових дій, а на їх основі — уявлень і понять про їх об'єкти. Основні положення теорії: 1) виконання нової дії спочатку

вимагає активного орієнтування суб'єкта в умовах дії (див. Орієнтовна діяльність); 2) серед них особливу роль грають засоби дії, які у людини виділяються в своєрідні знаряддя психічної діяльності (еталони, міри, знаки); 3) утворення дій (сприйняття, мислення і ін.) відбувається шляхом переходу зовнішніх предметних дій в план сприйняття або в розумовий план (див. Інтеріоризація).

У теорії поетапного формування розумових дій розрізняють **чотири основних групи** умов оволодіння новою розумовою дією: необхідна мотивація; правильне виконання дії в її початковій зовнішній формі; планомірне придбання дією певних властивостей (узагальненості, розумності і ін.); повноцінне відтворення дії в розумовому плані. При формуванні нових дій в процесі навчання школяру спочатку роз'яснюється їх **орієнтовна основа**, яка тут же у вигляді схеми записується на картці; за допомогою цієї схеми без попереднього заучування її змісту учні негайно приступають до виконання завдань. Їх доцільний підбір забезпечує формування бажаних властивостей дії. Для більш повноцінного відтворення дія спочатку формується в зовнішньому мовленні, яка потім переходить у внутрішнє мовлення і далі в «приховане мовлення». Від останнього в свідомості залишається лише своєрідне переживання, що отримало в психології назву «чистої думки». Таким чином, на основі предметної дії у результаті процесу інтеріоризації утворюється акт мислення. Практичне значення застосування теорії поетапного формування розумових дій полягає в тому, що в процесі навчання формування нових дій, уявлень і понять відбувається без попереднього заучування нового матеріалу (він засвоюється шляхом мимовільного запам'ятовування у дії), без використання так званого методу (прийому) проб і помилок, при забезпеченні заданих показників; засвоєння нових знань і умінь відбувається набагато легше, швидше і стає доступним у набагато більш ранньому віці, ніж при використанні інших форм навчання. [9, с. 490].

24. Екстеріоризація = перехід від розумових дій до зовнішніх

Екстеріоризація – відтворення внутрішнього плану в зовнішніх діях [5, с. 459]. *Розумові дії* – дії, що виконуються у внутрішньому плані свідомості [6, с. 415]. *Дія (зовнішня дія)* – одиниця діяльності, що здійснюється опосередковано за допомогою знаків, ролей, цінностей, норм і містить орієнтовну, виконавчу і контрольну частину [5, с. 94].

Екстеріоризація (від лат. exterior — зовнішній) — винесення зовні результатів розумових дій, здійснюваних у внутрішньому плані; втілення їх у матеріальному продукті. Наприклад, реалізація винахідником свого задуму в тій або іншій конструкції, вираженій предметно або графічно; відтворення художником у вигляді малюнка образів, які створюються спочатку «внутрішнім поглядом». Екстеріоризація здійснюється не тільки в процесі творчості як завершальний етап. При розв'язанні будь-якої учбової задачі також можна

виявити тісний зв'язок і чергування внутрішнього і зовнішнього. Так, результати розумових дій, що здійснюються в процесі розв'язання задачі в думці, записуються словесно або зображуються у вигляді графічних схем, реалізуються в тих чи інших практичних діях.

Як напрям розумовій діяльності, екстеріоризація протилежна інтеріоризації, що характеризується переходом зовнішніх практичних дій в план операцій, здійснюваних у думці. В ході психічного розвитку дитини удосконалюються обидва ці процесу.

Додання: Якщо розуміти інтеріоризацію генетично (як процес психічного розвитку), то протилежністю слід уважати процес руйнування, інволюції, деградації (вищої психічної функції). У широко поширеному зіставленні екстеріоризації і інтеріоризації ці терміни трактуються функціонально, що рівносильне вживанню іншої пари термінів — «об'єктивування» і «суб'єктивування». (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 557].

4. Розвиток діяльності

25. Розвиток дії = перетворення рухів на єдиний акт

Розвиток дії – процес зміни в якості і співвідношенні елементів дії. *Перетворення рухів на єдиний акт* – об'єднання рухів в елементи результативного динамічного стереотипу як ментальної схеми дії. *Динамічний стереотип* (І.П.Павлов) – інтегральна система звичних умовно-рефлекторних відповідей, відповідна характеристикам стимульного ряду [5. с. 107].

Рухова навичка — освоєне до автоматизму уміння розв'язувати той чи інший вид рухової задачі, засноване на багаторівневій координаційній структурі, що сформувалася в процесі навчання, вправи і тренування.

При **навчанні** у суб'єкта створюється концептуальна модель, що містить знання про рухову задачу, засоби і способи її розв'язання і визначає її сенс у сфері його діяльності. На цьому ж етапі формується оперативний образ, який є знанням суб'єкта про конкретну ситуацію реалізації руху. На основі оперативного образу і концептуальної моделі у суб'єкта актуалізуються (відтворюються з пам'яті) ресурси внутрішньої моторики, що створені в попередній діяльності і мають відношення до даної задачі; відбувається також попередня настройка систем сприйняття, що підвищує його чутливість до істотних елементів зовнішнього середовища і внутрішніх станів функціональних систем, які забезпечують процес реалізації; формується комплекс очікуваних аферентацій, що лежать в основі подальшої роботи пристроїв звірення і програмних корекцій (див. Сервомеханізм моторики).

У процесі **вправи** на основі попереднього образу руху і актуалізованих ресурсів внутрішньої моторики встановлюється провідний рівень координаційної структури; визначається і уточнюється руховий склад дії; виявляються адекватні корекції для всіх деталей і компонент руху, для чого до

реалізації підключаються відповідні фонові рівні (див. Побудова руху). Починається освоєння моторного поля в конкретних умовах розв'язання рухової задачі, прив'язка його до координат образів ситуації і руху; при цьому самі ці образи поступово модифікуються, наповнюючись все великою кількістю деталей, що відносяться до динаміки ситуації, викликаної руховою поведінкою суб'єкта, і до полімодальної аферентації (екстеро- і пропріорецептивної), що виникає в ході реалізації руху. Це, у свою чергу, приводить до модифікації змісту рухових програм, що формуються в структурах короткочасної і довготривалої пам'яті, і зберігають позитивний індивідуальний досвід функціонування як образно-концептуальних структур, так і сервомеханізму моторики. Для цього етапу характерна підвищена чутливість руху до всіх нюансів аферентації, пов'язаною із зовнішнім середовищем і внутрішнім апаратом моторики. Поступове заповнення моторної пам'яті налагодженими елементами рухових програм створює передумову для автоматизації рухів. **Автоматизація** є перемикання регуляції ряду компонент освоюваного руху на рівні побудови, що пролягають нижче, тобто перемикання координаційних корекцій рухового акту на аферентації рівнів, що є найбільш адекватними для даних корекцій (Бернштейн М.О.). Процес автоматизації супроводжується скороченням змісту образів ситуації і руху, в яких залишаються тільки найбільш істотні орієнтири, інтегровані квантами предметної дії в цілісну структуру. Сприйняття, обслуговуюче моторику на стадії автоматизації, стає більш узагальненим, швидкоплинним, таким, що виконує в основному функцію контролю за окремими, найбільш критичними або важкими ділянками руху. Значно знижується потреба в екстероцептивному зворотному зв'язку, який стає більш дискретним, а іноді і зовсім зайвим (робота не дивлячись). Мнемізація (відкладання в пам'яті сукцесивної динаміки руху) і автоматизація регуляторних процесів роблять орієнтування і оперативні компоненти рухової навички неусвідомлюваними, залишаючи в полі свідомості лише частину екстероцептивних орієнтирів і руховий склад провідного рівня.

Услід за автоматизацією рухової навички йде процес **тренування**. Тут відбувається спрацьовування координаційних елементів рухової навички між собою, внутрішнє пов'язання рухів, забезпечення узгоджених корекцій між різними рівнями. Після цього наступає стандартизація навичок, коли у ряді її подальших реалізацій останні нічим не відрізняються одна від одної, тобто приймають постійну форму. Нарешті, на завершальному етапі тренування досягається стабілізація рухової навички, виробляється її стійкість до зовнішніх і внутрішніх чинників, що збивають; вона забезпечується широким (але в міру) варіюванням ситуативних умов і функціональних станів суб'єкта. (А. І. Назаров*) [с. 106].

Динамічний стереотип — злагоджена інтегрована система умовнорефлекторних процесів у корі великих півкуль, що формується в результаті

багатократного застосування чіткого порядку проходження одних і тих же позитивних і гальмівних умовних подразників з постійними інтервалами часу між ними. Утворення динамічного стереотипу представляє значні труднощі для нервової системи, але, вироблений, він робить нервову діяльність економною і високоефективною, оскільки кожна попередня реакція в цьому випадку готує подальшу. Див. Автоматизація рухів, Вища нервова діяльність. [9, с. 128].

26. Сенсорні синтези = сенсомоторна інформація

Сенсорні синтези – ментальні утворення, які виникають у процесі виконань дій, що повторюються, як результат утворення зорово-рухових координацій. Наприклад, окомір, відчуття матеріалу тощо. *Сенсомоторна інформація* – поступає від аналізаторів, здійснює запуск, регуляцію, контроль, корекцію рухів за схемою рефлекторного кільця [4, с. 355]. *Рефлекторне кільце* (П.К.Анохін, М.О.Бернштейн) – замикання рефлекторної дуги сенсорними корекціями і зворотною аферентацією [3, с. 124]. *Рефлекторна дуга* (І.П.Павлов) – сукупність нервових утворень, що забезпечують здійснення рефлексу: рецептор – аферентний нерв – центр – еферентний нерв – ефектор (м'яз, залоза) [3, с. 124].

Кінестезичні відчуття (від грецьк. kinesis — рух + aisthesis — відчуття) — відчуття руху і положення власного тіла і його частин, а також м'язових зусиль, що додаються. Кінестезичні відчуття виникають на основі декількох джерел сенсорної інформації, з яких головні: пропріоцептори, шкірні рецептори, вестибулярна система, зорова система (так звана зорова кінестезія), еферентні копії (копії моторних команд, що поступають у сенсорні центри і інформують про майбутній рух). При паралічі очних м'язів кінестезичні відчуття виникають завдяки еферентним копіям. Слід відмітити, що поняття еферентних копій (розроблене фон Хольстом і Міттельштедтом) багато в чому співпадає з тим, що В. Вундт називав «іннервaційними відчуттями». (Див. Реаферентації принцип.) Досить часто кінестезичні відчуття пов'язують тільки з пропріоцепцією, але це викликає велику плутанину, оскільки одночасно вони розуміються як відчуття руху і положення, які, як сказано, мають полімодальну (полісенсорну) основу. Пропріорецептивна і, ще ширше, кінестезична чутливість легко вступає у зв'язки з іншими видами чутливості — шкіряною, слуховою і зоровою. Ці зв'язки утворюються на різних рівнях мозку: на рівні ретикулярної системи стовбура мозку, на рівні кори, в моторній зоні якої виявлені полісенсорні нейрони, які здійснюють інтеграцію різних видів чутливості. Структура міжсенсорних зв'язків дуже заплутана і багато в чому ще не вивчена. З одного боку, вони забезпечують точну інформацію про різноманітні рухи суб'єкта; з іншого боку — самі рухи є основою для точного сприйняття в інших модальностях — дотик, зір і ін. Див. Індукований рух. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 198].

27. Антиципація = передбачення серії дій

Антиципація – здатність передбачати результат розвитку подій [5, с. 23]. *Передбачення серії дій* – готовність виконувати дії відповідно до суб'єктивної інформаційної моделі результату.

28. Вправа = багатократне виконання, коректування

Вправа – повторне виконання дії, направлене на з'ясування її змісту, закріплення, узагальнення і автоматизацію [5. с. 416]. *Багатократне виконання* – виконання дії, в ході якої відбувається диференціювання істотного і неістотного у виконуваній дії. Результат виконує функцію підкріплення, що повторюється. *Коректування* – процес відбору ефективних дій відповідно до суб'єктивного плану досягнення результату.

29. Крива научіння = графік формування навички

Крива научіння – вираз у формі графіка залежності зменшення числа помилок від часу тренувань [4, с. 171]. *Графік формування навички*: вісь абсцис – число вправ, вісь ординат – число помилок [4, с. 171].

Крива вправи — залежність успішності виконання засвоюваної дії від типу і числа тренувальних вправ; у формі графіка виражається послідовне зменшення числа помилок (або часу виконання) залежно від часу тренування (числа вправ). Найбільш типовою формою графіка кривої вправи є така, в якій на осі абсцис відкладено число тренувальних вправ, а на осі ординат — число помилок, що допускаються в процесі виконання завдань. Особливості кривої вправи визначаються психологічними закономірностями процесу формування навички, у тому числі типом (ступенем складності) засвоюваної дії і використовуваними в навчанні способами тренування. Найбільш важким, таким, що вимагає пояснення, є питання про психологічний механізм послідовного виключення помилок в процесі тренування. Одна з найбільш поширених гіпотез ґрунтується на теоретичному уявленні про механізм зворотного зв'язку (підкріпленні) як основний психологічний «регулятор», що забезпечує при кожному повторному виконанні вправи корекцію і послідовне закріплення необхідної правильної дії.

Криві вправи різні для різних типів дій. В процесі формування складних типів дій на кривій вправи спостерігаються такі періоди, коли в процесі подальшої вправи число помилок не зменшується. Такі періоди називаються «плато» і, очевидно, є спеціальними періодами переходу від одного типу психічної регуляції дії до істотно інших типів регуляції. Прогнозування періодів затримки в процесі формування дії має істотне значення при необхідності досягнення високих рівнів майстерності (у спорті, професійній діяльності, мистецтві і ін.), а також при розробці спеціальних програм для тренажерів (в авіації, космонавтиці і ін.). Ті чи інші типи дій — практи-

чні, інтелектуальні, мовленнєві і ін. — характеризуються різними оптимальними умовами і виражаються у кривій вправи різноманітних типів. Див. також Рухова навичка. [9, с. 222]

30. Негативне прискорення = пошук шляхом «проб і помилок»

Негативне прискорення – плавний підйом кривої, що відображає зростання успішності виконання в процесі тренування. *Пошук шляхом «проб і помилок»* – практичне виконання дії з орієнтацією на підсумковий результат без виразного виділення етапів виконуваної дії.

31. Позитивне прискорення = пошук шляхом міркувань

Позитивне прискорення – крутий підйом кривої, що відображає зростання успішності виконання в процесі тренування. *Пошук шляхом міркувань* – виконання дії після попереднього інструктажу (обговорення) її структури.

32. Навичка = автоматизована дія

Навичка – автоматизована дія, освоєна в процесі вправ, що повторюються, в контексті вирішення завдань певного класу [6. с. 227]. *Навичка* – сформована дія, в структуру якої входять сенсомоторний образ ситуації, виконавчої дії, програма дії, контроль (когнітивний компонент) і моторні, коректувальні процеси (виконавчий компонент) [4. с. 205]. *Автоматизована дія* – дія, виконання якої регулюється її сформованим образом.

Навичка. 1. Доведена до **автоматизму** шляхом багатократних повторень дія; критерієм досягнення навички служать часові показники виконання, а також той факт, що виконання не вимагає постійної і інтенсивної уваги (контролю). Синонім: операція (у теорії діяльності О.М.Леонтьєва). Навички можуть бути не тільки руховими, але і перцептивними, мнеміченими, мислиннєвими, мовленнєвими і тому подібне. Величезна кількість **спеціальних** навичок пов'язана із здійсненням різних видів діяльності (побутової, учбової, професійної). По сучасній термінології, навички відносять до змісту так званої процедурної пам'яті. Здатність до формування і відтворення навичок — один з найважливіших показників загальної інтелектуальної потенції і збереження. Навички властиві людям і тваринам (див. Крива вправи, Научіння, Научаємість, Плато) (Б.Г. Мещеряков).

2. Навичка (трудових рухів) — придбане в результаті навчання і повторення уміння вирішувати трудову задачу, оперуючи знаряддями праці (ручний інструмент, органи управління) із заданою точністю і швидкістю. Навичка — це добре сформована дія, в динамічну структуру якої входять когнітивні компоненти: сенсомоторний образ робочого простору, образ виконавчого акту, програма дії і контроль (поточний і кінцевий) за його здійсненням, а також виконавчі (моторні) компоненти, включаючи коректувальні

процеси. Взаємозв'язки між перерахованими компонентами рухомі. Між ними можливий «обмін» часом і функціями, що забезпечує точне і своєчасне виконання дії при достатньо широкому діапазоні зовнішніх обставин і внутрішніх умов її здійснення. При організації процесу навчання трудовим навичкам необхідно приділяти особливу увагу формуванню когнітивних компонентів для запобігання здійсненню імпульсивних і реактивних актів і забезпечення виконання доцільних і розумних дій. Це досягається, зокрема, варіативністю умов, в яких формуються навички (Див. також Рухова навичка, Інтерференція навичок, Перенесення, Звичка). [9, с. 287].

33. Перший етап розвитку навички = ознайомлювальний етап

Перший етап розвитку навички – початок осмислення [3. с. 73]. *Ознайомлювальний етап* – виразне розуміння мети, але смутне розуміння способів її досягнення [3. с. 73].

34. Другий етап розвитку навички = аналітичний етап

Другий етап розвитку навички – свідоме, але невміле виконання [3, с. 73]. *Аналітичний етап* – виразне розуміння способу виконання, але погане застосування на практиці [3, с. 73].

35. Третій етап розвитку навички = синтетичний етап

Третій етап розвитку навички – автоматизація навички [3, с. 73]. *Синтетичний етап* – все більш якісне виконання, зниження довільної уваги, усунення зайвих рухів [3, с. 73].

Автоматизація рухів — один із способів формування реакції у відповідь оператора, характерний для останнього етапу навчання. На початковому етапі утворення навички здійснюється свідома регуляція рухів при безпосередній участі процесів мислення і мовлення. У міру оволодіння навичкою регуляція окремих рухів переходить на неусвідомлюваний рівень, де провідну роль починають грати сприйняття і відчуття, особливо кінестезичні відчуття. При змінах умов діяльності, що викликають утруднення у виконанні рухів, відбувається деавтоматизація рухів, перехід регуляції рухів з неусвідомлюваного рівня на рівень їх свідомого регулювання (див. Психічна регуляція рухів). Фізіологічна основа автоматизації рухів — це формування динамічних стереотипів. Див. Рухова навичка. (Н. Д. Гордєєва) [9, с. 12].

Автоматизм — фонова координація в нижніх рівнях побудови рухів, яка створюється і активується вище розміщеним рівнем. Наприклад, при ходьбі (провідний рівень) автоматизм — синергія ходьби (див. М'язові синергії). Автоматизм володіє пристосувальною варіативністю і пластичністю, властивими тому рівню, на якому він реалізується, тому його не можна розглядати як стійкий стереотип. Автоматизм є не самостійним рухом, а підси-

стемою корекцій, що не вимагають свого усвідомлення (А.І.Назаров*) [9, с. 13].

36. Четвертий етап розвитку навички = варіювальний етап

Четвертий етап розвитку навички – вторинна автоматизація навички [3, с. 73]. *Варіювальний етап* – точне, економічне виконання дії [3, с. 73].

37. Перенесення навички = схожі умови

Перенесення навички – вплив сформованої дії на нову дію, що ґрунтується на виділенні в них спільних моментів [4, с. 271]. *Схожі умови* – спільні моменти в ситуації дії.

Перенесення — поліпшення або погіршення виконання (освоєння) деякої дії під впливом попереднього виконання (освоєння) іншої; відповідно розрізняють позитивне і негативне перенесення (проактивне полегшення і гальмування). Нерідко термін «перенесення» уживається тільки в значенні «полегшення», що, ймовірно, пов'язано з кількісним переважанням досліджень цього ефекту. У ще вужчому сенсі «перенесення» розуміється як прискорення процесу вироблення однієї навички під впливом придбання іншої. Зовні ці навички можуть бути абсолютно не схожі одна на одну (наприклад, їзда на велосипеді і біг на ковзанах), але мати при цьому приховану загальну властивість (збереження динамічної рівноваги), якій відповідає один і той же автоматизм. Порівн. Інтерференція навичок (А. І. Назаров*) [9, с. 343].

Інтерференція навичок — негативний ефект перенесення навички; полягає в тому, що виконання (освоєння) однієї навички утрудняє виконання (освоєння) іншої. Дослідження інтерференції при навчанні сенсомоторним діям свідчать про те, що при переході від одного (яке стало звичним, «нормальним») до іншого (наприклад, інвертованого) співвідношення елементів перцептивного і моторного полів «когнітивні» компоненти дії інтерферують настільки сильно, що маскують всі інші результати научіння. При створенні засобів відображення і органів управління слід уникати ситуацій, в яких порушені звичні співвідношення перцептивного і моторного полів, тим більше ситуацій, в яких від оператора вимагається перехід від одного типу співвідношень до ін. Див. також Забування. [9, с. 185].

5. Спілкування

1. Поняття про спілкування

1. Спілкування = міжособистісні стосунки

Спілкування – багатоаспектні процеси встановлення і розвитку контактів, які породжуються потребою в спільній діяльності або обміні різною інформацією, залежать від ситуативних, особових чинників, мовного і соціального досвіду учасників [6, с. 410 – 411]. *Міжособистісні стосунки* – взаємозв'язки, що суб'єктивно переживаються, між людьми в спільній діяльності і спілкуванні. Вони ґрунтуються на системі установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів [5; 206].

Спілкування — взаємодія двох або більше людей, що полягає в обміні між ними інформацією пізнавального і/або афективно-оцінного характеру. Звичайне спілкування включено в практичну взаємодію людей (сумісна праця, учіння, колективна гра і т. ін.), забезпечує планування, здійснення і контроль їхньої діяльності. Разом з тим спілкування задовольняє особливу потребу людини у контакті з іншими людьми. Задоволення цієї потреби, що з'явилася в процесі суспільно-історичного розвитку людей, пов'язане з виникненням почуття радості. Прагнення до спілкування нерідко займає значне і деколи провідне місце серед мотивів, які спонукають людей до спільної практичної діяльності. Процес спілкування може відособлятися від інших форм діяльності і набувати відносної самостійності.

Спілкування з оточуючими людьми складається в онтогенезі поступово. Його передумовою є реакції зосередження, що виникають у немовляти в перші дні життя при контактах з дорослими. Однією з перших ознак цих контактів служить усмішка дитини у відповідь на ласку дорослого (після 4-го тижня життя). На другому місяці у немовлят з'являється комплекс пожвавлення як перша форма спілкування з дорослими. Це **безпосередньо-емоційне** спілкування поза практичною співпрацею з партнером. У такому спілкуванні, виражаючи своє ставлення до партнера, діти використовують різні експресивно-мімічні засоби (погляди, усмішки, виразні рухи, вокалізації).

До кінця першого року життя у дітей формується ще одна форма контактів з оточуючими — **предметно-дієве** спілкування, включене в спільну ігрову і маніпуляторну діяльність дитини і дорослого. Для цього діти використовують практичні дії, наділяючи їх функціями виразного руху (наближення, простягання предмету і ін.).

У дошкільному віці зберігається типова для предметно-дієвого спілкування «прихильність» дитини до конкретної ситуації, зв'язок з діяльністю партнерів. Поступове оволодіння різноманітними функціями мови (див. Мовлення функції) дозволяє дитині все частіше виходити за межі безпосе-

редніх ситуацій і поточних інтересів. До кінця дошкільного віку у дітей з'являється **позаситуативне інтимно-особистісне** спілкування, основні форми якого розвиваються вже в підлітковому віці.

Спілкування дитини з **однолітками** виникає у другому півріччі першого року життя і на кожному етапі психічного розвитку за своїм рівнем відстає від нього.

Спілкування з **дорослими** — один з головних чинників психічного розвитку дитини. Воно забезпечує залучення дитини до історичного досвіду людства. Організація спілкування, достатнього за кількістю і адекватного за змістом, служить важливою умовою правильного виховання дітей в будь-якому віковому періоді. (Див. Спілкування педагогічне).

Спілкування особливо інтенсивно розвивається у підлітковому віці, набуваючи нового змісту і нових форм свого здійснення. Саме спілкування будується у підлітка на основі багатопланової суспільно корисної діяльності, яка включає трудові, учбові, спортивні, художні і інші її види. Завдяки спілкуванню, що розгортається в цих видах діяльності, свідомість досягає якісно нового рівня розвитку, змінюється вся організація його духовного світу. Див. також Співбесіда.

Додання: Тісний зв'язок між структурами особистості і процесом спілкування як в онтогенезі, так і в процесі функціонування зрілої особи приводить до того, що порушення спілкування неминуче викликають зміни особистості, і, навпаки, патологія особистості не може не вплинути на комунікативні можливості суб'єкта. При цьому зв'язок змін особистості і порушень спілкування носить якісно різний характер залежно від того, яка ланка процесу спілкування (операційно-технічне, мотиваційне або ланка контролю) переважно порушена. Цей зв'язок може служити опорою в процесі відновлення особистості і спілкування. Активно використовуючи в терапевтичній групі інтерактивний і перцептивний бік спілкування, можна компенсувати комунікативні дефекти. Оптимальна організація спілкування в терапевтичній групі хворих створює умови для мобілізації творчої активності особистості, зростання її самосвідомості для боротьби з неадекватними мотивами і установками, для перетворення динамічних смислових структур особистості. Розвиток комунікативних умінь у тренінгових групах спілкування — ефективний засіб профілактики відхилень у формуванні особистості. Див. Група зустрічей. (Ж.М.Глозман) [9, с. 308].

Співбесіда — особлива форма спілкування. О.О.Ухтомський розрізняв емпірично дане і справжню співбесіду. Перше, постійно нас супроводжуюче, ще не є співбесідою в справжньому сенсі слова і в справжньому розумінні кожним іншого! Емпірична співбесіда може бути зв'язана з соліпсизмом. Справжня співбесіда є справою важкого досягнення, коли самоствердження перестає стояти заслінкою між людьми. Це живе, культурне спілкування, в якому відкриті вуха кожного для всіх інших і в якому будується іс-

торія. Справжня співбесіда є важливим засобом індивідуалізації, коли співбесідники «читаються до глибини і тому отримують відповіді на свої справи, які для них самих ще не зрозумілі, а тільки ще носяться у досвідомому і готуються відкритися» (Ухтомський О.О. Заслужений співбесідник. — Рибінськ. 1997, с. 229). Умовою і результатом такої співбесіди є любовне, симпатичне або співчутливе розуміння. (В.П. Зінченко) [9, с. 466].

Самоствердження — прагнення людини до високої оцінки і самооцінки своєї особи і викликана цим прагненням поведінка. Самоствердження може займати в структурі потреб людини рядове і домінуюче місце. За певних умов потреба в самоствердженні може стати не тільки домінуючою, але і ненасичуваною. Такий характер самоствердження створює специфічну спрямованість особистості — суто особисту. Задоволення потреби в самоствердженні може досягатися різними шляхами: шляхом реальних досягнень в якій-небудь діяльності або шляхом створення видимості досягнень, коли суб'єкт прагне здаватися такою людиною, якою йому хотілося би бути, хоча насправді таким не є. Спосіб самоствердження залежить від характеру і змісту домагань особи, а також від її можливостей і здібностей. Див. також Упертість. (О. Т. Соколова) [9, с. 439].

2. Комунікативний бік спілкування = обмін інформацією

Комунікативний бік спілкування – смисловий модус спілкування, орієнтований на його інтерпретацію іншими людьми з метою досягнення значущих цілей [6, с. 270]. *Інформація* – відомості про що-небудь у вигляді єдності синтаксичних, семантичних, прагматичних характеристик, що знімають невизначеність і використовуються в управлінні [6, с. 217]. *Обмін інформацією* – формулювання і сприйняття повідомлень, що є, за своєю суттю, засобом управління партнером (партнерами) по спілкуванню.

Комунікація. Вербальна комунікація — цілеспрямований процес передачі за допомогою мови (мовного коду) деякого мисленого змісту. Ряд авторів вважає комунікативну функцію мови і мовлення основною і первинною їх функцією, а іноді навіть стверджується і єдиність функції комунікації. Існує і **невербальна** комунікація, яка, з одного боку, може дублювати і підтримувати вербальну комунікацію, з іншого — забезпечувати нецілеспрямовану передачу всякого психічного змісту (не тільки внутрішньовербального, але і образного, емоційного, мотиваційного). Див. Масова комунікація, Спілкування. [9, с. 204].

3. Інтерактивний бік спілкування = взаємодія партнерів

Інтерактивний бік спілкування – сторона спілкування, орієнтована на узгодження дій на основі зближення цілей і способів їх досягнення [6, с. 411]. *Взаємодія* – прояв суб'єктивних намірів у складних видах спільної дія-

льності, що вимагають взаємного узгодження і координації індивідуальних дій [4, с. 52].

4. Перцептивний бік спілкування = сприйняття партнерами один одного

Перцептивний бік спілкування – сторона спілкування, орієнтована на отримання уявлення про іншу людину і створення у неї позитивного уявлення про себе [6, с. 411]. *Сприйняття партнерами один одного* – соціальна перцепція. *Соціальна перцепція* (Дж. Брунер, 1947) – смислова, оцінна інтерпретація об'єкту сприйняття, яка залежить від мотиваційно-смислової структури діяльності суб'єкта, що сприймає [5, с. 273].

Сприйняття людини людиною — процес психологічного пізнання людьми одне одним в умовах безпосереднього спілкування. Синонім: міжособистісне сприйняття. Цей процес містить усі рівні психічного віддзеркалення, починаючи від відчуття і кінчаючи мисленням. У цьому сенсі процес сприйняття людини людиною піддається загальним закономірностям психічного віддзеркалення, не дивлячись на своєрідність об'єкту сприйняття, яка визначається його особливою соціальною значущістю у ряді інших предметів навколишнього світу людини. Особлива соціальна значущість людини як об'єкту сприйняття виводить її на перше місце в процесі пізнавання серед інших об'єктів. При сприйнятті нової для себе людини головну увагу суб'єкт приділяє таким особливостям зовнішності (див. Габітус), які найбільш інформативні відносно психічних властивостей особи: експресії особи і виразним рухам тіла. Домінуючими елементами людської особи є волосся (зачіска) і очі. При впізнанні людей відмітною ознакою може бути будь-який з **компонентів зовнішності**, що найяскравіше виділяє конкретну людину з ряду інших, тобто підкреслює її індивідуальність.

У процесі сприйняття людини людиною формуються уявлення людей один про одного, уміння визначати риси характеру, здібності, інтереси, емоційно-динамічні особливості, професії людей і так далі. Перше місце серед цих особливостей займає **професійна характеристика особи**, як найбільш значуща у соціальному відношенні. Усвідомлення цієї характеристики формує більш стійке ставлення до особи в порівнянні з першим враженням, яке складається на основі оцінки привабливості зовнішнього вигляду. Зв'язок зовнішності і особистісних характеристик — одна з головних проблем у вивченні сприйняття людини людиною. Сучасна психологія розглядає її як проблему соціально-психологічної інтерпретації особистості по зовнішності. Експериментально виявлені чотири основних способу інтерпретації: 1) **аналітичний**, коли кожен з елементів зовнішності зв'язується з конкретною психологічною властивістю особистості (наприклад, щільно стислі губи — людина вольова), 2) **емоційний** — якості особистості приписуються людині залежно від естетичної привабливості її зовнішності, 3) **ін-**

дивідуально-асоціативний — людині приписуються якості іншої людини, зовні на неї схожої, 4) **соціально-асоціативний** — людині приписуються якості того соціального типу, до якого вона віднесена на основі сприйняття зовнішності. Практичне значення сприйняття людини людиною визначається регуляторною роллю образів, що психічно склалися, в процесах праці і спілкування. [9, с. 78].

Габітус (від лат. habitus — зовнішність, зовнішність).

1. В популярному сенсі габітус — зовнішній вигляд людини, включаючи і костюм. Див. Сприйняття людини людиною.

2. У фізичній антропології габітус — сукупність морфологічних властивостей людини, тобто спостережувані і вимірювані характеристики зовнішнього вигляду (зовнішні дані).

3. В медицині габітус — сукупність зовнішніх ознак, що мають діагностичне значення.

4. Згідно французькому соціологові Пьєру Бурдьє, **ментальний** габітус — це «система стійких диспозицій, що піддаються перенесенню, яка, інтегруючи минулий досвід, функціонує в кожен момент як матриця сприйнять, розумінь і дій і робить можливим досягнення нескінченно різноманітних цілей» (Bourdieu, 1977). Формуючись у процесі діяльності, габітус утворює глибинний (імпліцитний) набір уявлень про світ і принципи породження і структуризації діяльності-практики, через що він характеризується як «історія, яка стала природою». Це поняття близьке до того, що називається «атитюд», «менталітет», «соціальний стереотип» і так далі (Б. Г.Мещеряков) [9, с. 85].

5. Соціальний досвід = засвоєння

Досвід – якість особистості, сформована в процесі діяльності, навчання і виховання і що існує у вигляді знань, навичок, умінь і звичок [3, с. 82]. *Соціальний досвід* – знання, уміння, навички, що відображають особливості життєдіяльності людини. *Засвоєння* – придбання людиною суспільно-історичного досвіду в процесі оволодіння соціальними значеннями предметів, етичними основами поведінки і способами спілкування з іншими людьми [5, с. 418].

Засвоєння – див. с. 72.

6. Особистість = формування, розвиток особистості

Особистість – сукупність психологічних якостей людини як суб'єкта соціальних відносин і діяльності, які виявляються в соціальній, соціально-психологічній і міжособистісній взаємодії. *Формування особистості* – процес цілеспрямованого впливу на людину з метою додання їй якостей, бажаних для соціуму. *Розвиток особистості* – розширення сфери власної

активності під впливом стійкої системи мотивів і усвідомлення своїх ставлень до дійсності впливає на Я-концепцію і потребу бути особистістю.

Особистість – див. с. 233.

7. Педагогічне спілкування = наслідування, запозичення

Педагогічне спілкування – основний комунікативний засіб організації і здійснення педагогічного процесу. *Наслідування* – наслідування зразку, що відображає: а) зовнішній бік поведінки; б) сенс ситуації; в) особливості ідентифікації; г) узагальнені стереотипи поведінки [5, с. 278 – 279].

Спілкування педагогічне. Не дивлячись на те, що спілкування вчителя з учнем історично виникло разом з початком процесу передачі соціального досвіду і з тих пір не припиняється, поняття педагогічне спілкування народилося недавно: у вітчизняний психолого-педагогічний тезаурус воно практично одночасно введене в кінці 1970-х рр. В.А.Кан-Каліком і О.О.Леонтьєвим.

У найформальнішому значенні педагогічне спілкування визначається як професійне спілкування окремого педагога або групи педагогів (педколективу) з учнями в процесі навчання і виховання останніх як в урочний, так і в позаурочний час. При прагматично-технологічному ставленні до учнів як об'єктів управління педагогічне спілкування розглядається як спосіб реалізації методів і прийомів педагогічних дій, що мають на меті або ефективне засвоєння програми, або розвиток особистості учня, або і те і інше разом.

Причини різночитань у дефініціях педагогічного спілкування криються в різному розумінні не ситуативного, а суб'єктного атрибуту цього виду спілкування, що випливає з трактування учбової діяльності, навчання, ролі вчителя і учня. Слід зазначити питання, без відповіді на яких неможлива точна специфікація педагогічного спілкування. 1. Чи має сенс ототожнювати спілкування між вчителем і учнем і педагогічне спілкування.? Наслідками ствердної відповіді будуть: 1) розширення поняття педагогічного спілкування; 2) визнання паритетності педагога і учня як суб'єктів спілкування, що приводить до розуміння педагогічного спілкування як спілкування між вчителем і учнем, що забезпечує їх спільну діяльність; негативна відповідь приводить до звуження поняття педагогічного спілкування фактично до односторонньої педагогічної дії. 2. Чи має сенс ототожнення педагогічного спілкування і спілкування «з приводу навчання і виховання (даного учня)»? У разі ствердної відповіді ми повинні віднести до педагогічного спілкування і професійно-ділове спілкування вчителів, і функціонально-ролеве спілкування між вчителем і батьками. Залишається також відкритим питання про допустимість віднесення до педагогічного спілкування (у широкому сенсі) комунікації між самими учнями в процесі учбової діяльності, особливо в

тому розумінні останньою, яке лежить в основі розвивального навчання (за Ельконіним — Давидовим).

На практиці кожен викладач так чи інакше стикається із специфічними особливостями педагогічного спілкування, завдяки яким його слід кваліфікувати як один з найбільш важких видів професійного спілкування. Перерахуємо деякі з них: 1. Педагогічне спілкування є складний конгломерат ділового (соціально-рольового) і особистісного спілкування, причому співвідношення компонентів вельми рухоме і залежить від особистісних якостей як вчителя, так і учня, «історії» їх взаємин, збігу – неспівпадання їх цілей і мотивів, а також цілого ряду ситуативних характеристик (зокрема, наявності або відсутності свідків або інших учасників спілкування, часу і місця і ін.). 2. Нерідко педагогічне спілкування одночасно є аксіальним і ретиальним: постійно і протягом тривалого часу вчитель спілкується з urbi et orbi, не обмежуючись односторонньою передачею повідомлень і навіть комунікацією. 3. Поліфункціональність педагогічного спілкування полягає в тому, що воно може робитися в розрахунку одночасного досягнення ряду цілей: встановлення і підтримка контакту, розуміння, координації, здійснення впливу і так далі. 4. Педагогічне спілкування вимагає добре розвинених умінь паралельного використання широкого арсеналу засобів і мов спілкування для одночасної взаємодії з великим числом партнерів. 5. Навіть на окремо взятому уроці число реальних партнерів з спілкування частіше не співпадає з числом присутніх і постійно міняється, причому варіює також рівень їх активності. 6. Вчитель рідко може дозволити собі розкіш чистого спілкування: як правило, педагогічне спілкування здійснюється одночасно з іншими видами і компонентами діяльності вчителя, переплітаючись з ними і часто будучи умовами їх здійснення. 7. Як правило, педагогічне спілкування пролонговане і може продовжуватися роками. 8. Здебільшого педагогічне спілкування носить обов'язково-примусовий характер: жоден з партнерів фактично не вільний вийти з нього. До цього слід додати різний соціальний досвід, приналежність до різної субкультури учасників педагогічного спілкування, відмінності, що існують між ними, у фізіології, інтелектуальній, емоційній, мотиваційній сферах (що не рефлексуються учнями і що часто забуваються вчителем).

Усвідомлення необхідності соціально-психологічної оптимізації і гуманізації учбового процесу привело Леонтьєва до виокремлення поняття оптимального педагогічного спілкування, а саме такого спілкування педагога (педагогів) з учнями в процесі навчання, яке створює якнайкращі умови для розвитку мотивації і творчого характеру учбової діяльності, для правильного формування особистості школяра, забезпечує сприятливий емоційний клімат навчання і дозволяє максимально використовувати в учбовому процесі особистісні властивості вчителя (Леонтьєв О.О., 1979; 1996). Не дивлячись на те, що дана дефініція відноситься до не дуже строгих «визначень-ідеалів», введення цього поняття — надзвичайно важливий крок: по-

перше, тому, що як цінність фіксується не тільки передача-засвоєння знань, але і розвиток особистості, а також розвиток учнівського колективу; по-друге, тому що олюднення починає торкатися і вчителя як суб'єкта педагогічного спілкування і одного з суб'єктів учбової діяльності. (І. А. Мещерякова) [9, с. 309].

Наслідування — відтворення одним суб'єктом рухів, дій, поведінки іншого суб'єкта. Синоніми: імітація, мімезіс. Наслідування — один з шляхів засвоєння суспільного досвіду. Особливо велике значення має на ранніх етапах онтогенезу. (Є експериментальні дані про існування безусловнорефлекторної мімічної і вокальної імітації у новонароджених. — Ред.). Дитина раннього і дошкільного віку засвоює за наслідуванням предметні дії, навички самообслуговування, норми поведінки, оволодіває мовою. Засвоєння за наслідуванням предметних дій, навичок передбачає достатньо високий рівень розвитку спілкування, сприйняття, моторики. Інакше наслідування перетворюється на зовнішнє, «тупикове» повторення рухів. Такий характер наслідування зустрічається у дітей з відхиленнями в психічному розвитку. Порушення в розвитку наслідування ведуть до виникнення труднощів у засвоєнні суспільного досвіду, до порушень психічного розвитку в цілому. Наслідування може здійснюватися мимоволі і довільно. Довільне наслідування використовується як один з провідних методів у навчанні дітей раннього і дошкільного віку. Воно удосконалюється з віком у процесі навчання дітей. Наслідування грає істотну роль у житті і діяльності людини, зокрема, в оволодінні нею нормами поведінки, трудовими навичками і ін. Див. Вікарне научіння, Моделювання, Модифікація поведінки [9, с. 349].

8. Засвоєння = почуття, форми поведінки

Засвоєння – основний шлях придбання людиною соціального досвіду (значень предметів матеріальної і духовної культури, етичних норм поведінки), який залежить від повноти орієнтовної основи дії [5, с. 418]. *Почуття* – форма переживання людиною стійкого ставлення до значущих явищ дійсності, що виявляється в етичних, інтелектуальних, практичних, естетичних почуттях [5, с. 445 – 446]. *Поведінка* – система дій, які здійснюють контакт із зовнішнім середовищем [6, с. 474 – 475]. *Схеми поведінки*: 1) поленезалежна/полезалежна конструктивна/неконструктивна поведінка (дихотомія соціальність – асоціальність); 2) поленезалежна/полезазалежна соціальність, пасивна поленезалежність/полезалежність (дихотомія активність – пасивність); 3) соціально схвалювана поленезалежна/полезалежна поведінка; 4) пристосування до вимог соціумної групи; 5) відособлення від вимог соціумної групи; 6) соціально несхвалювана поленезалежна/полезалежна поведінка (дихотомія конструктивність – неконструктивність) (за Л.К.Велитченком).

Вчинок — особистісна форма поведінки, яка виникає завдяки формуванню самосвідомості в підлітковому віці (Л.С.Виготський). Вчинок не є автоматизми, рефлекси, балістичні рухи, дії — імпульсивні, звичні, гетерономічні (виконувані за наказом, службовій інструкції, зовнішнім вимогам, згідно наказаної ролі). Вчинок містить творчий акт вибору цілей і засобів поведінки, який нерідко вступає в конфлікт зі встановленим, звичним, заведеним порядком. Вчинок — особистісно-осмислена, особисто сконструйована і особисто реалізована поведінка (дія або бездіяльність), направлена на вирішення конфлікту. Вчинок у цілому, згідно М.М.Бахтіну, володіє деякими обов'язковими властивостями: аксіологічністю (не технічністю), відповідальністю, єдиністю, подієвістю.

У вітчизняній психолого-педагогічній традиції є синкретичне злиття в трактуванні вчинку і дії. Виходить, що вчинок — це теж якась дія, при цьому дія, що обов'язково має зовнішній план. З цієї позиції зробити вчинок в думці, про себе, так, щоб про це ніхто не знав, — це абсурд. Ототожнення вчинку і дії залишає поза розглядом значну підготовчу роботу, передуючу вчинкові, а також феномени внутрішнього вибору, що не мають виразних хронологічних меж у зовнішніх проявах.

Успішний вчинок і успішна дія — це різні речі. І критерії для їх оцінки як успішних різні. Для оцінки успішності дії використовуються процесуально-цільові критерії. Дія вважається успішною, якщо вона або виконана відповідно до алгоритму, або досягла мети, або і те і інше. Вчинок може не досягти мети і при цьому вважатися успішним, якщо він був проведений у вигляді очевидної спроби. Вже це може стати підставою для його позитивної оцінки: базою для його оцінки служить головним чином не технологічна, а морально-етична сфера. Про це, власне, і говорив Бахтін, виділяючи як одну з властивостей вчинку його нетехнічність.

Після свого звершення вчинок застигає в тексті, званому особистістю, яка як би ліпиться з досвіду вчинку. Як здійснювані предметні дії ведуть до фіксації перцептивних або моторних установок, так і здійснювані вчинки ведуть до фіксації соціальних, точніше особистісних, установок. Про це писали О.В.Запорожець і О.Г.Асмолов. І ці установки, згідно Д.М.Узнадзе, є цілісною модифікацією особистості, що не суперечить тезі Бахтіна про єдиність вчинку. В людському житті все як вперше.

Позитивно оцінювані суспільством вчинки дорослих, а тим більше значні для суспільства вчинки, отримують особливі імена. Їх називають подвигами і діяннями. Особи, що їх зробили, звеличуються і вшановуються суспільством, включаються як ілюстрації для морально-етичної сфери, що приймається суспільством, і починають «працювати» на ту ж педагогіку для корекції і формування нормативно-релевантних дій дітей (В.П.Зінченко) [9, с. 361].

2. Спілкування як обмін інформацією

9. Інформація = передача, уточнення, обмін

Інформація – відомості про що-небудь у вигляді єдності синтаксичних, семантичних, прагматичних характеристик, що знімають невизначеність і використовуються в управлінні [7, с. 217]. *Передача інформації* – формулювання думок, адекватних ситуації. *Уточнення інформації* – формулювання додаткових текстових предикатів. *Обмін інформацією* – формулювання думок у відповідь на сформульовані думки.

10. Обмін інформацією = вплив на поведінку

Обмін інформацією – передача і прийом відомостей, що знімають невизначеність в ситуаціях актуальної або потенційної взаємодії. *Вплив* – цілеспрямована передача інформації (значення, смисли) від однієї людини до іншої. [5, с. 58]. *Поведінка* – форма прояву інтерактивних відносин людини з навколишнім середовищем, опосередкована знаковими системами (мовою) [5, с. 276]. *Вплив на поведінку* – передача тексту з метою внести зміни до значень і смислів адресата.

11. Тезаурус = спільна система значень

Тезаурус – система слів, зв'язаних ієрархією понять, що позначаються ними, і асоціаціями з ключовими словами [3, с. 147]. *Значення* – об'єктивний зміст словесного знаку, детермінований спілкуванням і узагальненням [4, с. 112]. *Спільна система значень* – відображає особливості спільного предметного і комунікативного середовища.

12. Комунікативний бар'єр = відсутність єдиного розуміння ситуації

Комунікативний бар'єр – перешкода в обміні інформацією, обумовлена соціально-психологічними причинами [4, с. 154]. *Відсутність єдиного розуміння ситуації* – наслідок відмінності в системі особистісних смислів комунікантів, що створює перешкоду для їх взаємодії [див. 5, с. 36].

13. Фасцинація = посилення інформації

Фасцинація – способи спеціальної дії, направлені на зменшення втрат значущої інформації (акустична, ритмічна, семантична організації мовлення) [5, с. 426]. *Посилення інформації* – ефективне використання синтаксичних, семантичних, прагматичних засобів для зняття невизначеності і підвищення результативності управління.

14. Спонукальна інформація = ініціація дії

Спонукальна інформація – інформація, використовувана для ініціації дії іншого і управління ним. *Ініціація дії* (спонука, заборона) – інструкція,

переконання, навіювання, прохання, наказ. *Переконання* – вплив на свідомість людини шляхом звернення до її власного критичного мислення (відбір, логічне впорядковування фактів і виводів) [5, с. 413]. *Навіювання* – вплив на сприйняття шляхом зниження критичності мислення (пряме – спеціальні словесні формули; непряме – приховані дії) [5, с. 57].

15. Констатувальна інформація = повідомлення

Констатувальна інформація – інформація, використовувана в породженні змісту повідомлення. *Повідомлення* – послідовність текстових предикатів, що співвідносяться з основною думкою вислову і створюють вербально-прагматичний простір комунікації.

16. Вербальна комунікація = зміст

Вербальна комунікація – обмін думками з приводу значущих подій з використанням спільного мовного коду. *Зміст* – віддзеркалення смислу події (ситуації) в послідовності думок комунікантів, утворюючих усний текст.

17. Невербальна комунікація = паралінгвістика, екстралінгвістика

Невербальна комунікація – використання різних «білявербальних» (паралінгвістичних) і «позавербальних» (екстралінгвістичних) знаків для передачі або посилення інформації. *Паралінгвістика* – темп мовлення, паузи, якість голосу. *Екстралінгвістика* – міміка, пантоміміка, хронотопи. *«Контакт очей»* – показник довірчості спілкування.

Виразні рухи — зовнішній прояв переживань людини (її прагнень, оцінок, ставлення до явищ життя) в міміці (усмішці, нахмуренні брів, зосередженості погляду), пантоміміці (русі тіла, поставі, ході, жестах), інтонації мовлення (голосовій міміці). Виразні рухи супроводжуються змінами в роботі внутрішніх органів, кровоносних судин, залоз внутрішньої секреції. Виразні рухи властиві і вищим тваринам — вираз люті, страху, прихильності до дитинчати і так далі.

Ч. Дарвін вважав, що виразні рухи — рудименти (залишки) інстинктивних рухів, що виникли в діяльності живої істоти у зв'язку з боротьбою, нападом, захистом потомства і тому подібне. Проте ця біологічна концепція не пояснює всього багатства виразних рухів людей, оскільки вони в процесі історичного розвитку людства зазнали значну еволюцію: збільшилася різноманітність відтінків і способів використання їх людьми.

В процесі розвитку спілкування між людьми виразні рухи все більш диференціюються і набувають властивості своєрідної «мови» для передачі відтінків почуттів, оцінок, бажань і устремлінь, ставлення до подій життя. Виразні рухи можуть отримати символічне значення тому деякі види мистецтва, перетворюючи характер цих рухів, передають з їх допомогою свій

ідейний задум, свої образи: у театральному мистецтві (пантоміма, балет), в скульптурі живопис (портрет), кіно.

У немовляти виразні рухи недовільні. Крик, сльози, усмішка виявляються як безпосередня реакція на дії, що зачіпають немовляти емоційно. Коли дитина стає старше, вона починає враховувати вказівки дорослих (наприклад, не можна плакати з неістотного приводу, соромно виражати в такій-то формі страх і т. ін.). Вона прагне управляти виразними рухами — з'являється, наприклад, прихований страх, винувата усмішка, опущений погляд, стримувані сльози і так далі.

В ході розвитку людської культури виникають достатньо гнучкі форми виразних рухів для передачі відтінків незадоволеності, схвалення, похвали, гніву, презирства, прохання, благання, які стають загальноприйнятими в певному соціальному середовищі. Іноді у людей деяких соціальних груп виникає своя манера, свій «стиль» у використанні виразних рухів для передачі ставлення до різних явищ життя; розуміння такої «мови» виразних рухів вимагає знання умовностей, прийнятих у такій групі. Див. Амімія, Гіпотеза мімічної (лицевого) зворотного зв'язку, Експресія, Емоції. [9, с. 83].

Амімія (гипомімія) (від грецьк. *a* — заперечувальна частка + *mimikos* — наслідувальний) — відсутність або ослаблення виразності лицьової мускулатури. Амімія виникає при різних захворюваннях нервової системи, локальних ураженнях мозку, при деяких психічних захворюваннях як наслідок парезів, *паралічів* або розладів координації рухів лицьової мускулатури. При враженні екстрапірамідної системи (наприклад, при паркінсонізмі) амімія є одним з проявів порушення моторних компонентів емоційних реакцій і входить у синдром загальної акінезії. При поразці лобових доль мозку амімія буває пов'язана з порушеннями емоційної сфери і складає один з характерних симптомів «лобового синдрому». Див. Синдроми нейропсихологічні. (Є. Д. Хомська) [9, с. 27].

Експресія (англ. *expression* — вираз, наприклад, обличчя, очей; зображення).

1. Будь-який зовнішній показ, демонстрація, імітація за допомогою рухів, поз і звуків.

2. Безпосередньо спостережувані зовнішні сигнали і знаки, що інформують про внутрішній стан суб'єкта. Наприклад, **емоційна е**кспресія — сигнали і знаки (вербальні, жестові, мімічні), що інформують про емоційний стан суб'єкта; мовленнєва експресія — здатність мовлення виражати психічний стан мовця (в тому числі емоційний) [9, с. 557].

Хронотоп (від грецьк. chronos — час + topos — місце; буквально часопростір). Простір і час — це найсуворіші визначники людського буття, ще більш суворі, чим соціум. Подолання простору і часу і оволодіння ними

— це екзистенціальне завдання, яке людство вирішує в своїй історії, а людина — в своєму житті. Людина суб'єктивує простір і час, роз'єднує, об'єднує їх, трансформує, обмінює і перетворює одне на інше. Хронотоп — це живе синкретичне вимірювання простору і часу, в якому вони нероздільні. Хронотоп свідомості дволикий. Це в такому ж ступені «очасовість простору», в якій «опросторення часу». Таємниця поєднання зміни масштабів, перетворюваність форм усвідомлювалася давно.

О. О. Ухтомський дав їй ім'я. Хронотоп — поняття, введене Ухтомським у контексті його фізіологічних досліджень, і що потім (за почином М.М.Бахтіна) перейшло в гуманітарну сферу. Ухтомський виходив з того, що гетерохронія є умова можливої гармонії: ув'язка в часі, в швидкостях, у ритмах дії, а значить і в термінах виконання окремих елементів, утворює з просторово розділених груп функціонально певний «центр». Згадується погляд Р.Мінковського, що простір окремо, як і час окремо — лише «тінь реальності», тоді як реальні події здійснюються неподільно у просторі та часі, в хронотопі оточуючого нас середовища і усередині нашого організму конкретні факти і залежності дані нам як порядки і зв'язки у просторі та часі між подіями (Ухтомський). Це було написано в 1940 р., задовго до того, як Д.О.Хебб дійшов ідеї клітинних ансамблів і їх ролі в організації поведінки. У 1927 р. Ухтомський схвально відізвався про роботу М.О.Бернштейна і характеризував розвинені ним методи аналізу рухів як «мікроскопію хронотопу». Це мікроскопія не нерухомої архітектури у просторі, але мікроскопія руху в архітектурі, що текучо-змінюється, при її діяльності. Ухтомський передбачив успіх Бернштейна: на розвинені ним методи і учення про будову руху до сих пір спирається світова наука, що вивчає живі рухи і дії.

Хронотоп свідомого і несвідомого життя сполучає в собі всі три кольори часу: минуле, сьогодення, майбутнє, що розгортаються в реальному і віртуальному просторі. За Бахтіним, «у літературно-художньому хронотопі має місце злиття просторових і тимчасових прикмет в осмисленому і конкретному цілому. Час тут згущується, ущільнюється, стає художньо-зримим; простір же інтенсифікується, втягується в рух часу сюжету історії. Прикмети часу розкриваються в просторі і простір осмислюється, вимірюється часом. Цим перерахуванням рядів і злиттям прикмет характеризується художній хронотоп. Хронотоп як формально-змістовна категорія (у значній мірі) і образ людини в літературі; цей образ істотно хронотопічний». Для психології ця характеристика має не менше значення, чим для мистецтва. Хронотоп неможливий поза смисловим вимірювання. Якщо час — це четверте вимірювання, то смисл — п’яте (або перше?!). Не тільки в літературі, але і в реальному житті у людини бувають стани «абсолютної часової інтенсивності», прообразом якої може бути закон розгортання числового ряду (Г. Г. Шпет). У таких станах «менше року триває століття» (Б. Пастернак). До ідеї фіксованої точки інтенсивності прийшов М. К. Мамардашвілі. Він називав її: Punctum Cartesianum, «абсолютний зазор», «мить – тривання», «вічна мить»,

«мир жахливої актуальності». Є і інші назви: «крапки на порозі», «позачасове зяяння», точки криз, переломів і катастроф, коли мить за своїм значенням прирівнюється до «більйона років», тобто втрачає тимчасову обмеженість (Бахтін). Урахування подібних характеристик дозволяє додати хронотопу ще одне — енергійне вимірювання. Найочевидніший приклад — симультанний образ, що сформувався, позбавлений координати часу. У ньому є недомовленість, що викликає напругу, що примушує його розвернутися в протяжну в часі і просторі дію. Енергія можливого розгортання образу накопичена при його формуванні. Початкова фаза дії орієнтована на хронос: вибуховим чином долається спокій і запускається час; наступна фаза більше орієнтована на подолання простору. Потім неминуча пауза, що є активним спокоєм — тривання, місце вільного вибору наступного кроку. Сукцесивна дія знов згущується в просторовий симультанний образ, в якому змісту набуває вид форми, що припускає гру форм, операцію і маніпулювання ними. Це відбувається в масштабах діяльності, дії і руху (М.О.Бернштейн, Н. Д. Гордєєва)

Звичайно, виникнення точок «абсолютної тимчасової інтенсивності» непередбачуване, як непередбачувана всяка подія. У людському житті вони виникають, коли сходяться простір, час, смисл і енергія. Японський поет Басьо писав, що краса виникає, коли сходяться простір і час. І.Бродський писав: «І географії домішка до часу є доля». Люди говорять простіше: потрібно опинитися в потрібний час в потрібному місці. Але можна опинитися в такій точці і не відмітити її, пропустити мить. Не випадково М. Цвєтаєва вигукнула: «Моя душа є митей слід», а не всього життя. Не кожна мить, не кожна годину є Часом Душі.

С. Далі в картині «Завзятість пам'яті» дав своє бачення хронотопу і через 20 років проінтерпретував його: «Мій годинник, що розтікся, — це не тільки фантастичний образ світу; у цих плавлених сирах поміщена вища формула простору-часу. Цей образ народився раптом, і, вважаю, саме тоді я вирвав у ірраціонального одну з його головних таємниць, один з його архетипів, бо мій м'який годинник точніше за всяке рівняння визначає життя: простір-час згущується, щоб застигаючи, розтектися камамбером, приреченим протухнути і виростити шампіньйони духовних поривів — іскорки, що запускають мотор всесвіту». Подібне з'єднання духу з мотором зустрічається у О. Мандельштама: «трансцендентальний привід», «дугова розтяжка», «зарядка буття». Близька і «ейдетична енергія» Аристотеля. Значення духовної енергії в людському житті очевидніше, ніж виникнення і природа духовних поривів, що перетворюються на життєвий текст або в текст великих витворів мистецтва, наукових відкриттів. А.Бєлий писав, що «протягом часу відбивається туманна Вічність». Лише піднявшись над потоком часу людина може, якщо не-пізнати, то хоча би спів-знати (терміни Бєлого) Вічність або скути час, тобто перетворити його на простір, тримати його при допомозі думки (Мамардашвілі). Займаючи таку позицію спостереження, дивлячись

на нього зверху, людина виявляється на вершині світлового конуса, його відвідує одкровення, осяяння, інтуїція, інсайт, саторі (японський еквівалент осяяння) і тому подібне. В ній виникає нове уявлення про Всесвіт, точніше, — вона створює новий Всесвіт: мікрокосм стає макрокосмом.

Подібних описів у мистецтві і в науці безліч. Психологія поки проходить мимо них. Існує глибока аналогія між численними образами фіксованої точки інтенсивності, де сходяться, зливаються, перетинаються простір, час і смисл (тобто точки хронотопу), і сучасними гіпотезами про походження Всесвіту. Суть їх полягає в тому, що в якусь мільярдну частку секунди після Великого Вибуху утворився конформний просторово часовий інтервал (інтервал Мінковського або хронотоп Ухтомського). Інтервал зберігав світловий конус, що і привело до народження Всесвіту і його речовини. Буквально теж саме відбувається при блискавичному осяянні розумінням, що викликає бурхливий прилив духовної енергії, створює свій світловий конус, що народжує власний Всесвіт. Остання може містити в собі безліч світів, які різною мірою усвідомлюються, об'єктивуються, виражаються зовні (див. Семіосфера). Особлива робота — оволодіння ними. «Я — творець світів моїх» (Мандельштам). Подібна невідрізняємість поетичних і космологічних метафор повинна послужити прикладом для психології і спонукати її сміливіше звертатися до мистецтва і почати долати свій надмірний комплекс об'єктивізму, придбаний в епоху її становлення як природничої науки. Ухтомський резонно сказав, що суб'єктивне не менш об'єктивне, чим так зване об'єктивне. (В.П. Зінченко) [9, с. 534].

3. Спілкування як міжособистісна взаємодія

18. Взаємодія = кооперація, конкуренція

Взаємодія – прояв суб'єктивних намірів у складних видах спільної діяльності, що вимагають взаємного узгодження і координації індивідуальних дій [5, с. 52]. *Кооперація* – форма взаємодії для досягнення мети, що характеризується диференціюванням функцій [6;285]. *Кооперація* – форма організації міжособистісної взаємодії, яка заснована на об'єднанні зусиль у досягненні сумісної мети. Розрізняють типи кооперації: 1) автоматична – стихійна боротьба за виживання; 2) традиційна – норми, що історично склалися; 3) спонтанна – ситуативні умови приятельських взаємин; 4) директивна – групи недобровільної участі; 5) контрактна – формальні угоди [5, с. 177]. *Конкуренція* – форма міжособистісної взаємодії, що заснована на протиборстві і відрізняється сильним персональним залученням в боротьбу і частковою деперсоналізацією супротивника [5, с. 171].

19. Соціальні норми = елемент соціальної моралі

Норма – загальновизнане соціумом правило поведінки або дії [7, с. 441]. *Поведінка* – форма прояву інтерактивних відносин людини з навколи-

шнім середовищем, опосередкована знаковими системами (мовою) [5, с. 276]. *Сукупність норм поведінки* – правила, які приписують тип поведінки відповідно до змісту даної ролі. *Мораль* – спосіб нормативної регуляції дій людини в соціумі [7, с. 387].

Норми соціальні – див. с. 83.

20. Соціальний контроль = слідування зразкам

Соціальний контроль – сукупність зразків і обмежень (цінності, моральні, правові норми, адміністративні розпорядження, звичаї, звички), що виконує функцію примушення до належної поведінки [7, с. 639]. *Слідування зразкам* –відтворення соціального досвіду, відбувається в процесі соціального навчання, соціальної взаємодії, самоактуалізації, регуляції власної соціальної поведінки.

21. Роль = сукупність норм поведінки в групі

Роль – спосіб поведінки людини, визначуваний статусом в *соціальних* (інституціоналізовані ролі), *внутрішньо групових (соціально-психологічні ролі), міжособистісних* (неофіційні ролі) взаємовідносинах [5, с. 346; 4, с. 329]. *Сукупність норм поведінки* – правила, які приписують тип поведінки відповідно до змісту даної ролі.

Роль (соціальна роль) — соціально нормована поведінка людини, яка займає певне положення в групі (організації, суспільстві); до ролі відносяться також права і обов'язки. Крім того, роль можна визначити як форми поведінки (дії), які очікуються від суб'єкта в різних ситуаціях через його приналежність до тих чи інших груп і соціальних позицій. Проте очікуваність — не єдина характеристика ролі, вони також наказують, освоюються, виконуються, порушуються, приймаються або відкидаються. Приклади типів ролі: гендерні ролі, вікові, сімейні, службові, професійні, ігрові і так далі. Нерідко ролі різних людей тісно взаємозв'язані і скоординовані (наприклад, батько — син, учитель — учень, продавець — покупець, лікар — пацієнт, священик — прихожанин); такі ролі називаються реципрокними. Поняття ролі наповнюється конкретним змістом в етнографічних (звичаї, обряди), ергономічних, соціологічних, соціально-психологічних і т. ін. дослідженнях, хоча в багатьох сферах суспільного життя і діяльності ролі, як правило, експліцитно формулюються в посадових інструкціях, правилах користування (наприклад, метрополітеном), релігійних заповідях і т. ін. Див. також Конфлікт рольовий. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 432].

Конфлікт ролевий — поняття із сфери психології конфліктів, яке, не дивлячись на широке розповсюдження, відрізняється різноманітністю значень, що вкладаються. Можна виділити три основних значення.

1. Один з типів міжособових конфліктів, відмітною особливістю яких є «ґрунт виникнення» — порушення норм ролевої взаємодії, виконання індивідом певних соціальних функцій, імпліцитно або експліцитно диктованих статусом, позицією в системі міжособистісних стосунків (див. Роль). Сам факт виходу за межі ролевих розпоряджень є швидше необхідною, чим достатньою умовою виникнення ролевого конфлікту В основі невиконання ролевої поведінки можуть лежати різні причини (наприклад, мимовільне порушення норм унаслідок неповного знання їх; вимушене порушення унаслідок особливих ситуацій; свідоме порушення як демонстрація неприйняття нав'язуваної ролі; відсутність або порушення єдності розуміння ролі учасниками взаємодії і т. ін.); для виникнення ролевого конфлікту важлива атрибуція причин відхилення партнера по взаємодії від очікуваної ролевої поведінки.

2. Один з типів внутрішньо особистісних конфліктів (див. Конфлікт внутрішньо особистісний), що виникає в результаті суперечності між вимогами ролі і можливостями особи, наприклад, необхідністю управління діяльністю інших людей і особистою позицією невтручання (синонім: конфлікт типу «Я-роль»).

3. Один з типів внутрішньо особистісних конфліктів, що виникає унаслідок хронічної суперечності між двома і більш соціальними ролями особи (синонім: міжролевий конфлікт). Типовими прикладами ролевого конфлікту є: дилема «кар'єра або сім'я», а також формальне керівництво колективом, з членами якого керівника пов'язують неформальні дружні стосунки. (І.А.Мещерякова) [9, с. 215].

22. Рольові очікування = залежність поведінки від ролі

Рольові очікування – відображають взаємозалежність учасників соціальної взаємодії, засновану на уявленнях про права і обов'язки, які пов'язані зі змістом ролі [4, с. 230]. *Залежність поведінки від ролі* – власне уявлення про роль і знання того, як ця роль розуміється іншими, спонукає людину в поведінці слідувати цим уявленням.

23. Конфлікт = важко вирішувана суперечність

Важко вирішувана суперечність – практично повний перехід від єдиного розуміння комунікативної ситуації до взаємовиключення в ній.

Конфлікт (від лат. conflictus — зіткнення) — широкий термін, що активно експлуатується в психології, соціології, інших науках, а також філософії, конфліктології і буденній свідомості. У психології під конфліктом найчастіше розуміється актуалізована суперечність, зіткнення протилежно направлених інтересів, цілей, позицій, думок, поглядів суб'єктів взаємодії або опонентів (від лат. opponentis — той, хто заперечує) і навіть зіткнення самих опонентів. Складнощі точної дефініції конфлікту пов'язані не тільки з

відмінностями дисциплінарних підходів, але і з надзвичайно широкою різноманітністю самих конфліктів. Були зроблені спроби виділити ряд обов'язкових ознак конфлікту: 1) біполярність протилежних тенденцій як носій суперечності; 2) активність, яка направлена на подолання суперечності; 3) суб'єктність (наявність носіїв, виразників конфлікту).

Єдина і чітка класифікація конфлікту, очевидно, буде справою не дуже близького майбутнього. Є численні типології, які відображають різноманітність форм конфлікту (і цілком можуть комбінуватися). Найзагальніша дихотомія виокремлює дві нерівновеликих групи конфліктів: інтрасуб'єктні, або інтрапсихічні (конфлікти з самим собою) і інтерсуб'єктні (в яких конфлікт завжди відбувається між суб'єктами — як представниками груп або як окремими індивідами). Важко виявити галузь психології, не пов'язану з проблемами конфлікту: інтрапсихічними конфліктами більшою мірою займаються загальна, вікова, клінічна психологія, психоаналіз; інтерсуб'єктними — соціальна, вікова, організаційна, психологія праці, екстремальна, спортивна і так далі. Відповідно до іншої типології, — за диференційованим критерієм суб'єкта взаємодії — виділяють конфлікти внутрішньо особистісні, конфлікти міжособистісні и конфлікти міжгрупові; крім цього слід виділити конфлікти типу «особистість — група». За часовим критерієм конфлікти підрозділяються на короткочасні і затяжні, проте автори уникають яких би то не було вказівок на чіткі часові параметри даного критерію. За характером протікання конфлікти бувають гострими і уповільненими; за формою прояву — явними і латентними. Зважаючи на особливу поширеність і значущість особливо виділяють цілий ряд конфліктів за ознаками «суб'єкта і сфери»: сімейні, виробничі, шкільні, етнічні, релігійні, генераційні, а також в озброєних силах — наприклад, конфлікти, які викликані так званими нестатутними стосунками.

З урахуванням наслідків (для особи, групи і/або її членів) іноді виділяють деструктивний, конструктивний і стабілізуючий типи конфліктів. Деструктивні конфлікти розхитують і руйнують сталі структури і функції, індивідуальні і групові норми, девальвують цінності, заглиблюють суперечності проблемної ситуації. Конструктивні конфлікти, в яких відбувається перебудова, оновлення структури, оволодіння новими функціями, встановлення нових зв'язків, сприяють життєдіяльності особи або функціонуванню організації. Стабілізуючі конфлікти також приводять до позитивних результатів, проте не за рахунок інновацій, а шляхом усунення відхилень і закріплення того, що вже існує. Остання типологія викликає дуже багато сумнівів; можливо, більш коректно говорити, що конфлікт може виконувати конструктивну, стабілізуючу і деструктивну функції.

Нормативно-оцінний підхід до конфлікту зазнав істотних змін: від фокусування виключно на негативних сторонах і прагнення в щоб то не було уникнути конфлікту (зафіксованого в буденній свідомості «поганого миру, який краще за добру сварку») до слогану «конфлікт — це не обов'язково

погано». Все більше розуміння знаходять ідеї про: 1) неминучість (а тому природність як інтра-, так і інтерсуб'єктних конфліктів) і 2) функціональну значущість конфлікту. **Позитивний** вплив конфлікту на особистість може виявитися в: інтенсифікації самопізнання і соціального пізнання; ослабленні особистісної напруженості; розвитку мотиваційно-потребової сфери; створенні передумов для особистісного зростання тощо; на групу — в поляризації і розвитку думок; підвищенні згуртованості; підвищенні ефективності групової взаємодії; ослабленні внутрішньо групової напруженості і т. ін. **Негативний** вплив конфлікту на особистість може виявитися в: підвищенні особистісної напруженості; зниженні самооцінки, зниженні ефективності діяльності (аж до деструкції), виникненні гострих емоційних переживань, погіршенні психічної і соціальної адаптації тощо; на групу — в негативній груповій динаміці, підвищенні внутрішньо групової напруженості, погіршенні спілкування, зниженні ефективності спільної діяльності. Крім того, конфлікти можуть позитивно і негативно впливати на міжгрупову взаємодію. Проте «хороший конфлікт» — це вчасно і правильно вирішений конфлікт. (І. А. Мещерякова) [9, с. 213].

24. Міжособистісний конфлікт = несумісність інтересів і намірів

Міжособистісний конфлікт – порушення стосунків взаємозв'язку і взаємовпливу між людьми. *Конфлікт* – зіткнення протилежних цілей, інтересів, позицій, думок, поглядів учасників взаємодії [5, с. 174].

25. Смисловий бар'єр = відмінності в оцінці однієї і тієї ж події

Смисловий бар'єр – взаємне нерозуміння учасників спілкування як наслідок відмінності в їхніх особистісних смислах [5, с. 36]. *Відмінності в оцінці однієї і тієї ж події* – вплив суб'єктності і минулого досвіду індивіда на реалізацію його Я-концепції.

Смисловий бар'єр — взаємне нерозуміння, що виникає між людьми, засноване на тому, що одна і та ж подія при однаковому значенні має для них різний сенс. Смисловий бар'єр часто спостерігається тоді, коли люди не розуміють мотивів поведінки один одного і / або діють без урахування цих мотивів, або приписують партнерові по взаємодії помилкові мотиви. Для людини, в якої виник смисловий бар'єр, характерна підвищена афективність. Нерідко це ставлення розповсюджується на всю ситуацію спілкування.

Особливо часто смисловий бар'єр виникає між дітьми і дорослими, тому що, пред'являючи вимоги до дітей, дорослі нерідко ігнорують смисл, який ця подія має для дітей. Наприклад, вчитель ставить погану оцінку, не враховуючи міру зусиль, витрачених учнем на виконання роботи. Цим він хоче спонукати учня краще вчитися. Учень же сприймає оцінку як несправедливу, оскільки для нього головний смисл полягає в тому, що він старав-

ся. В цьому випадку оцінка втрачає свою спонукальну силу. В результаті виникнення смислового бар'єру утруднюється процес виховання [9, с. 466].

26. Дружба = потреба усвідомити себе

Дружба – вид стійких міжособистісних стосунків, який характеризується: 1) глибокими емоційними контактами; 2) є важливим чинником формування особистості і Я-концепції; 3) ґрунтується на «кодексі» дружби; 4) залежить від спільності мети, інтересів, ідеалів; 5) має статеву специфіку [5, с. 111 – 112]. *Потреба усвідомити себе* – період у розвитку самосвідомості, що характеризується психологічним розділенням функцій самосприйняття і самопізнання, в якому друг виконує функцію об'єктивного «комунікативного засобу» самопізнання.

Дружба — стосунки між людьми, які засновані на взаємній прихильності, духовній близькості, спільності інтересів, симпатії (див. Атракція, Афіліація) і так далі. Дружбі властиві особистісний характер (в протилежність, наприклад, діловим стосункам), добровільність і індивідуальна вибірковість (на відміну від спорідненості або солідарності, обумовленою приналежністю до однієї і тієї ж групи), внутрішня близькість, інтимність (на відміну від простого приятельства), стійкість.

Необхідно розрізняти дружбу як: 1) моральне почуття і 2) специфічний вид взаємин. Реальний зміст дружби мінявся в ході історії. Аристотель вперше вводить розуміння дружби як високо індивідуалізованого і в той же час вільного від еротичного компоненту ставлення.

Хоча дружба — інтимне, особистісне ставлення, його формування і розвиток залежать від ряду об'єктивних умов: частоти контактів, приналежності до однієї групи, спільної діяльності, спільності цілей і інтересів.

Зміст і функції дружби істотно міняються з віком. Дитячу дружбу характеризує емоційна прихильність, найчастіше заснована на спільній діяльності. Хоча ступінь вибірковості і стійкості дружби підвищується з віком дитини, справжня потреба в іншому Я з'являється у підлітка тільки у зв'язку з розвитком потреби усвідомити себе, співвіднести власні переживання з переживаннями інших. Звідси напружені пошуки і часта ідеалізація дружби. Характер «сповіді» взаємовідносин дорослої людини більш диференційований, оскільки з'являється ряд нових форм спілкування (любов, сімейні і батьківські прихильності і т. ін.). [9, с.133].

Афіліація (від англ. affiliation — з'єднання, зв'язок) — потреба (мотивація) в спілкуванні, в емоційних контактах, дружбі, любові. Афіліація виявляється в прагненні мати друзів, взаємодіяти з оточуючими, надавати кому-небудь допомогу, підтримку і приймати їх від нього. Афіліація формується у взаєминах з батьками і однолітками і залежить від стилю виховання. Вона посилюється в ситуаціях, які породжують стрес, тривогу і невпевне-

ність у собі. Спілкування з іншими людьми допомагає в таких ситуаціях пом'якшити негативні емоційні переживання. Блокування афіліації породжує почуття самоти, безсилля і викликає стан фрустрації. (Д.О.Леонтьєв) [9, с. 49].

4. Спілкування як розуміння людини людиною

27. Соціальна перцепція = уявлення про іншу людину

Соціальна перцепція (Дж.Брунер, 1947) – сприйняття інших людей на основі індивідуальних смислових і оцінних критеріїв, мотиваційно-смислової структури діяльності сприймаючої людини [5, с. 273]. *Розуміння* – розкриття мотивів, цілей, змісту дії іншої людини [3, с. 264]. *Ставлення* – кут зору людини на предмет пізнання, діяльності, комунікації.

28. Ідентифікація = ототожнення себе з іншим

Ідентифікація – неусвідомлюваний процес ототожнення людиною себе з іншою людиною на підставі емоційного зв'язку, проекції себе на іншого, проекції іншого на себе [5, с. 130]. *Ототожнення себе з іншим* – бачення в іншій людині себе або в собі – якостей іншої людини, на підставі чого спостерігач відносить себе до того ж статусу, що і спостережувана людина [6, с. 195].

Ідентифікація (від лат. identificare — ототожнювати).

1. Ситуативне уподібнення (як правило, неусвідомлене) себе значущому іншому (наприклад, батьку) як зразку на підставі емоційного зв'язку з ним. За допомогою механізму ідентифікації з раннього дитинства у дитини починають формуватися багато рис особистості і поведінкові стереотипи, статева ідентичність і ціннісні орієнтації. Ситуативна ідентифікація часто має місце під час дитячої ролевої гри.

2. Стійке ототожнення себе із значущим іншим, прагнення бути схожим на нього. Розрізняють первинну і вторинну ідентифікацію. **Первинна** ідентифікація — це ідентифікація дитини (немовляти) спочатку з матір'ю, потім з батьком, стать якого дитина визнає своєю (статева ідентифікація). **Вторинна** ідентифікація — це ідентифікація у пізнішому віці з людьми, які не є батьками.

3. Ототожнення себе з персонажем художнього твору, завдяки чому відбувається проникнення в смисловий зміст твору, його естетичне переживання (див. Емпатія).

4. Механізм психологічного захисту, що полягає в несвідомому уподібненні об'єкту, що викликає страх або тривогу. (Див. Захист психологічний, Комплекс Едіпа).

5. Ідентифікація групова — стійке ототожнення себе з ким-небудь, (великою або малою) соціальною групою або спільнотою, ухвалення її цілей

і системи цінностей (див. Соціальна ідентичність, Ціннісні орієнтації), усвідомлення себе членом цієї групи або спільноти. Синоніми: автоідентифікація, самоідентифікація.

6. В інженерній і юридичній психології — розпізнавання, пізнання яких-небудь об'єктів (у тому числі людей), віднесення їх до певного класу або пізнавання на підставі відомих ознак. Див. Ідентифікація (перцептивна). (Д.О.Леонтьєв) [9, с. 168].

Ціннісні орієнтації — важливий компонент світогляду особистості або групової ідеології, що виражає (що представляє) переваги і прагнення особи або групи відносно тих чи інших узагальнених людських цінностей (добробут, здоров'я, комфорт, пізнання, громадянські свободи, творчість, праця тощо). Синонім: система цінностей. Слід застерегти від буквального розуміння поширеного виразу про засвоєння (інтеріоризацію, інтерналізацію) так званих соціальних цінностей. У соціологічних концепціях ціннісні орієнтації нерідко трактуються як соціальні цінності, що «вкладаються» в особу в процесі її соціалізації і є головним чинником «таким, що регулює, детермінує» її мотивацію і, отже, поведінку. З іншого боку саме формування ціннісних орієнтацій нерідко розглядається як основна мета і суть виховання, на відміну від навчання. (Б.Г. Мещеряков) [9, с. 539].

29. Емпатія = розуміння стану іншого

Емпатія (Е.Тітченер) – збагнення емоційного стану іншої людини шляхом проникнення в її переживання [5, с. 463]. *Розуміння стану іншого* – засновано на механізмах: 1) проекції – наслідування моторним і афективним реакціям; 2) інтелекту – порівняння, аналогія; 3) передбачення – передбачення афективних реакцій іншої людини; 4) співпереживання – переживання на основі ідентифікації тих же емоцій, що і інший; 5) співчуття – переживання власних емоційних станів з приводу емоційних станів іншого [5, с. 463].

Емпатія (від грецьк. empatheia — співпереживання).

1. Позараціональне пізнання людиною внутрішнього світу інших людей (**вчування**). Здатність до емпатії — необхідна умова для розвитку такої професійної якості, як проникливість, у практичного психолога (консультанта, психотерапевта).

2. Естетична емпатія — вчування в художній об'єкт, джерело естетичної насолоди.

3. Емоційна чуйність людини до переживання іншого, різновид соціальних (етичних) емоцій. Емпатія як емоційний відгук здійснюється в елементарних (рефлекторних) і у вищих особистісних формах (співчуття, співпереживання, співрадіння). В основі емпатії як соціального пізнання і вищих форм емпатії як емоційного відгуку лежить механізм **децентрації**.

Людині властиво мати широкий набір емпатичних реакцій і переживань. У вищих особистісних формах емпатії виражається ставлення людини до інших людей. Співпереживання і співчуття розрізняються як переживання людини за себе (**егоцентрична** емпатія) і за іншого (**гуманістична** емпатія).

Співпереживаючи, людина відчуває емоції, ідентичні спостережуваним. Проте співпереживання може виникнути не тільки по відношенню до спостережуваних, але і уявних емоцій іншого, а також і по відношенню до переживань персонажів художніх творів, кіно, театру, літератури (естетичне співпереживання). Див. Ідентифікація.

При **співчутті** людина переживає щось інше, ніж той, хто викликав у неї емоційний відгук. Співчуття спонукає людину до допомоги іншому. Чим стійкіші альтруїстичні мотиви людини, тим ширше коло людей, яким він, співчуваючи, допомагає (див. Альтруїзм).

Нарешті, **симпатія** — тепле, доброзичливе ставлення людини до інших людей (Т. П. Гаврилова) [9, с. 563].

30. Рефлексія = погляд на себе з боку

Рефлексія (Д.Холмс, Т.Ньюком, Ч.Кулі) – подвоєний процес взаємовідображення в спілкуванні. Його змістом є суб'єктивне відтворення внутрішнього світу партнера, в якому відбитий внутрішній світ самого спостерігача [4, с. 320]. *Погляд на себе з боку* – сприйняття себе з позиції іншої людини в умовах реальної або уявлюваної ситуації спілкування.

Рефлексія — розумовий (раціональний) процес, направлений на аналіз, розуміння, усвідомлення себе: власних дій, поведінки, мовлення, досвіду, почуттів, станів, здібностей, характеру, стосунків з іншими і ставлення до інших, своїх завдань, призначення і так далі. В схоластичній філософії рефлексія називалася intentio secunda, що розуміється як спрямованість розуму на свої власні стани (наприклад, поняття), які виникають як результат intentio prima, тобто спрямованості розуму на об'єкти (предметний зміст). І.Кант під ім'ям «**трансцендентальна рефлексія**» розумів аналіз змісту свідомості в термінах пізнавальних процесів, що породжують її: «Рефлексія є усвідомлення відношення даних уявлень до різних джерел пізнання, і лише завдяки їй відношення їх один до одного може бути правильно визначено. До всякого подальшого поводження зі своїми уявленнями ми повинні вирішити питання: до якої пізнавальної здатності вони разом належать? хто зв'язує або порівнює їх — розум або чуттєвість?» (Кант). Понятійно, процесуально і функціонально рефлексія пов'язана із самоспостереженням, інтроспекцією, ретроспекцією, самосвідомістю. Формування рефлексії починається в молодшому шкільному віці, а у підлітків стає основним чинником (механізмом) регуляції поведінки і особистісного саморозвитку (за Е. Еріксоном, головна проблема отроцтва — рефлексивна задача «Хто я?»). У концепції розвивального навчання (В.В.Давидов і ін.) рефлексія розглядається

як істотний показник високого розумового розвитку (див. Учбова діяльність). Нерідко виділяють рефлексію мовну, інтелектуальну, емоційну, смислову, особистісну і ін. Див. Екзистенціальна психологія. (Б.Г. Мещеряков) [9, с. 423].

31. Каузальна атрибуція = приписування характеристик

Каузальна атрибуція (Ф.Хайдер, Г.Келлі, Е.Джонс, К.Девіс) – явище причинно-наслідкової інтерпретації людьми поведінки один одного на основі приписування їм власних причин [4. с. 26]. *Приписування характеристик* – феномен соціального сприйняття, що ґрунтується, згідно Г. Келлі, на принципах: а) знецінення – применшення ролі спостережуваного об'єкту як причини; б) посилення – перебільшення ролі спостережуваного об'єкту як причини; в) систематичної деформації – переоцінка суб'єктивної детермінації поведінки [6, с. 247].

Атрибуція — в соціальній психології — «реальний» когнітивний процес розуміння і пояснення поведінки інших людей і своєї власної. Суть атрибуції полягає в наділі людей якостями, які не можуть бути результатом соціальної перцепції, оскільки не присутні в явному вигляді в зовнішній, доступній спостерігачеві поведінці, а атрибутуються (приписуються) їм. Таким чином, атрибуція — спроба інтерпретувати соціальний об'єкт, зрозуміти його поведінку в умовах дефіциту інформації шляхом домислення. При цьому атрибуція відрізняється від абстрактного пояснення абстрактної поведінки, яке дає професіонал-психолог, і є тими когнітивними процесами, які здійснюються в самому житті в мільйонах людських голів і які вивчаються в когнітивній соціальній психології. В порівнянні з дослідженнями сприйняття людини людиною в дослідженнях атрибуції відбулося як би підвищення коефіцієнта інтелектуальності явищ, що вивчалися. Проста класифікація атрибуції ділить їх на ситуаційні і диспозиційні, що не співпадає повністю з іншими діленням: на зовнішні і внутрішні атрибуції (див. Локус контролю).

Початком теоретичного і емпіричного культивування атрибуції послужили роботи Ф.Хайдера (1958), Е.Джонса и К.Е.Девіса (1965), Г.Келлі (1967), а вже в кінці 1970-х рр. атрибуція входила в тріо найбільш популярних сфер соціально-психологічних досліджень (разом з групами і атитюдами). Історично розробка поняття атрибуції почалася із спроб висвітлити, як люди пояснюють собі мотиви чужої і своєї поведінки (атрибуція каузальна), проте незабаром відбулося розширення терміну і вихід за межі каузальної. Сучасне поняття атрибуції охоплює приписування різних психічних властивостей (особистісних характеристик, здібностей) спостережуваних людиною людей (включаючи і її саму), висновки (часто неусвідомлювані) про вірогідні причини їх поведінки і прогнозування вірогідності різних дій і їх результатів у майбутньому. При цьому сам об'єкт атрибутування також розширився: ним може бути будь-яка інша людина, сам суб'єкт, група і взагалі будь-

який хтось, поведінку якого ми спостерігаємо (від лабораторного щура до президента США).

Фактично під атрибуцією розуміється як процес, так і його результат, при цьому останній може бути як істинним, так і помилковим. Гарольд Келлі (не плутати з Келлі Дж. А.) сформулював нормативно-описові критерії, які люди зазвичай використовують при розв'язанні атрибутивних задач. Він стверджував, — і цілий ряд досліджень це підтвердили, — що люди зазвичай користуються своїм досвідом про розрізнюваність поведінки (як повела б себе дана людина в інших обставинах), узгодженість поведінки (як та ж людина поводилася в таких же обставинах раніше) і одностайність (як діяли б інші люди в аналогічних обставинах). При цьому причина поведінки приписується тим чинникам, з якими очікується коваріація (принцип коваріації причин і наслідків). Нерідко у людини немає ніякої інформації для оцінки розрізнюваності, узгодженості і одностайності, і тоді вона використовує правило дисконтування (зниження ціни). Воно полягає в дисконтуванні (зменшенні) значення тієї або іншої пояснювальної причини на величину впливу інших потенційних причин.

У більшості випадків у процесі атрибуції люди удаються до однієї з цих практик атрибуції і отримують цілком придатні для буденного життя результати, проте були виділені ряд виключень, типових випадків помилкових атрибуцій. До них відносяться: 1) фундаментальна помилка атрибуції; 2) тенденційність діяча-спостерігача (при поясненні однієї і тієї ж поведінки суб'єкт, що діє, схильний до ситуаційних атрибуцій, а спостерігач — до диспозиційних); 3) тенденцію людей при поясненні поведінки (особливо власної) до диспозиційних атрибуцій у разі успіху і до ситуаційних — у разі неуспіху; 4) надмірна упевненість у прогнозах, заснованих на диспозиціях. У ситуаціях невизначеності атрибуції у великій мірі визначаються переконаннями і забобонами людини

Свідоцтвом популярності і значущості ідеї атрибуції можна вважати розробку так званих «атрибутивних» теорій для пояснення інших психічних явищ (наприклад, теорія емоцій С.Шехтера і Д.Сінгера, теорія Д.Бема про самопізнання атитюдів). Див. Атрибуція диспозиційна, Локус контролю, Фундаментальна помилка атрибуції. (І. А. Мещерякова) [9, с. 39].

Атрибуція диспозиційна — окремий випадок атрибуції, пояснення причин своєї або чужої поведінки, а також опис і розуміння інших людей виходячи з їх особистісних якостей. До характерних проявів так званого буденного **диспозиціонізму** (прихильності людей до диспозиційної атрибуції і схильності ігнорувати ситуаційні чинники) відносять: 1) набагато частіше використання ними при описі людей термінів, що позначають особистісні риси (наприклад, добрий, розумний, зухвалий), чим тих, що характеризують ситуації, поведінку, ролеву і групову приналежність, атитюди, демографічні дані і навіть зовнішність (показано, що в західній культурі вживання дітьми

диспозиційних термінів неухильно зростає у міру їх розвитку і з часом стає найчастішим способом вільного, тобто не підлеглого особливим інструкціям, опису інших людей); 2) нездатність людей розуміти вимушений характер поведінки; 3) інтерпретацію ініціативи людей як прояв їхніх диспозицій (у збиток іншим поясненням, наприклад, дії з примусу або ради винагороди; 4) ігнорування ролевих чинників на користь диспозиційних. Іноді диспозиційну атрибуцію називають «характерною атрибуцією». Див. також Атрибуція ситуаційна. (І. А. Мещерякова) [9, с. 40].

Атрибуція каузальна (від англ. attribution — приписування, наділ + лат. causa — причина) — атрибуція щодо **причин** своєї або чужої поведінки або виникнення конкретної ситуації (І. А. Мещерякова) [9, с. 40].

Атрибуція ситуаційна — окремий випадок атрибуції, знаходження причин своєї або чужої поведінки в чинниках ситуації (що, як правило, має на увазі їх непідконтрольність людині). При ситуаційній атрибуції найчастіше причини спостережуваної поведінки убачаються у випадковості (для пояснення як успіху, так і невдачі), везінні або невдачі, складності (самої ситуації, поставленого завдання, супутніх обставин), в зовнішніх діях, перешкодах, діях інших людей тощо. Відмітимо особливо, що ситуаційність чинника не завжди означає його зовнішнього характеру по відношенню до суб'єкта: атрибуція причин поведінки в таких, поза сумнівом, внутрішніх чинниках, як стомлення або погане самопочуття, є ситуаційною атрибуцією. Ситуаційна атрибуція не зводиться тільки до каузальної атрибуції, а стосується і інших областей буденної психології: в першу чергу, опису і розуміння інших людей. Як показали численні дослідження (Е.Ньютон, Д. Гріффін і Л.Рос; Дж.Дарлі і К.Бетсон; Р.Нісбетт і П.Пьєтромонако і ін.), в процесі атрибуції люди приділяють ситуаційним чинникам недостатню увагу. Антагоністом ситуаційної атрибуції можна вважати атрибуцію диспозиційну. (І.А.Мещерякова) [9, с. 41].

Локус контролю (англ. *locus of control*) — термін американського психолога Джуліана Роттера (Rotter, 1966) для позначення способів (стратегій), за допомогою яких люди приписують (атрибутують) причинність і відповідальність за результати своєї і чужої діяльності. Припускається, що у різних людей є схильність (перевага) до певного типу приписування причинності і відповідальності. Інакше кажучи, люди можуть сильно відрізнятися тим, які атрибуції вони дають своїм і/або чужим успіхам і невдачам.

Виділяють два полярних способи приписування причинності і відповідальності (локус контролю). В одному випадку причинність і відповідальність приписується особі, що сама діє (її зусиллям, здібностям, бажанням) — ця стратегія називається «інтернальною» («інтернальний локус контролю», «суб'єктивний локус контролю»), в іншому випадку «відповідальність

покладається» на чинники, незалежні від особи — зовнішні обставини, випадковості, везіння, містичний чинник долі, фатальна дія спадковості тощо; другий спосіб називається «екстернальним локусом контролю».

За ступенем схильності до цих двох локусів контролю людей класифікують на інтерналів і екстерналів. Точніше кажучи, так називаються особи, які одержують крайні показники за шкалою інтернальності. Не слід змішувати терміни «інтернали» і «екстернали» із співзвучними термінами «інтроверти» і «екстраверти».

У вітчизняній літературі термін «локус контролю» часто замінюється на «локус суб'єктивного контролю», а модифікований опитувальник Роттера іменується «Опитувальник рівня суб'єктивного контролю» (скорочено «Опитувальник УСК»). (Б. Г. Мещеряков) [9, с. 241].

32. Стереотипізація = узагальнення на основі обмеженої інформації

Стереотипізація – феномен соціальної перцепції, що характеризується приписуванням схожих характеристик всім членам соціальної групи без усвідомлення відмінностей між ними [5, с. 385]. *Узагальнення на основі обмеженої інформації* – тенденція до спрощеного сприйняття соціального об'єкту максимально однорідним і несуперечливим [5. с. 385].

Соціальний стереотип (від грецьк. stereos — твердий + typos — відбиток) — стійке, категоричне і украй спрощене уявлення (думка, судження) про які-небудь явища, групи, історичну особу, поширене в даному соціальному середовищі (синонім: соціальний штамп); засвоюється індивідом у процесі соціалізації. У цьому значенні термін «стереотип» ввів американський соціолог У.Ліппманн (Lippmann) в книзі «Громадська думка» (1922). Хоча стереотип за визначенням має соціальне походження і розповсюдження, атрибут «соціальний» дозволяє диференціювати це поняття від інших значень терміну «стереотип» (поліграфічний стереотип; стереотипна поведінка інстинктивного або умовно-рефлекторного типу, динамічний стереотип; ритуал). Проте термін «соціальний стереотип» може розумітися і у більш вузькому сенсі: як стереотипне уявлення про **соціальну групу** або спільноту (і її членів). У цьому сенсі розрізняють соціальні (наприклад, етнічні) автостереотипи (уявлення про свою групу) і гетеростереотипи (уявлення про інші групи). Таким чином, соціальні стереотипи — це штампи свідомості, що виробляються соціальним середовищем і що приписують ті чи інші дескриптивні, ціннісні і прескриптивні значення соціальним групам і їх типовим представникам. Соціальний стереотип (як правило, гетеростереотип), асоційований з негативним ставленням (емоційно-оцінним компонентом) до тієї чи іншої групи, називається «упередженням» (див. Забобон). Порівн. Атитюд. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 473].

Забобон — стереотипне уявлення про особу, групу, спільність. Як правило, специфікою такого роду соціальних стереотипів вважається те, що вони виражають, формують і підтримують цинічне, вороже і/ або фобічне ставлення до якої-небудь аут-групи або спільноти (расової, етнічної, гендерної, вікової, професійної, політичної, релігійної, медичної, територіальної і т. ін.). Тому забобон нерідко визначають як різновид негативних атитюдів. Синонім: упередження. У соціальній психології забобони розглядаються як диспозиції особистості і частина психоемоційного функціонування індивідів (Ф.Зімбардо, М.Ляйппе). Їх стійкість і рецидивність пояснюється, зокрема, тим, що крім інших функцій вони виконують ціннісно-експресивну функцію (его-захисну функцію), даючи носіям забобонів помилкове почуття переваги над тими, кого представляють як нижчих і менш гідних. У таких випадках причина стійкості забобонів пов'язана із збитковою самосвідомістю особи, інфікованою забобонами. Боротьба із забобонами (соціальна психотерапія) повинна бути не менш систематичною, відповідальною і компетентною, чим боротьба з епідемічними хворобами (Б. Г.Мещеряков) [9, с. 365].

33. Ефект новизни = сприйняття знайомої – незнайомої людини

Ефект новизни – збільшення вірогідності пригадування останніх елементів ряду або останнього повідомлення. *Сприйняття знайомої – незнайомої людини* – для сприйняття знайомої людини значуща остання інформація про неї, а незнайомої – первинна інформація [6, с. 758].

34. Ефект ореолу = вплив первинного образу на сприйняття людини

Ефект ореолу – вплив загального оцінного враження про людину на сприйняття її вчинків і якостей [5, с. 470]. *Вплив первинного образу на сприйняття людини* – при сприятливому первинному враженні про людину її подальші вчинки оцінюються позитивно, а негативні не помічаються; при несприятливому первинному враженні її позитивні якості (вчинки) недооцінюються, а помічаються тільки негативні [6. с. 758].

35. Соціально-психологічний тренінг = створення комфортної групової атмосфери

Соціально-психологічний тренінг – використання активних методів групової психологічної роботи (групова дискусія, рольова гра) для розвитку компетентності в спілкуванні. *Створення комфортної групової атмосфери* – створення обстановки довіри для адекватного самосприйняття, що ґрунтується на інтеграції тренера в групу, який будує свою роботу на принципах: 1) активності – залучення всіх членів групи до різних дій; 2) дослідницької позиції – участь у груповому пошуку вирішення проблеми; 3) об'єктивування поведінки – обговорення фактів власної поведінки як основа розвитку

механізму зворотного зв'язку; 4) партнерського спілкування – визнання цінності особистості іншої людини [5. с. 410 – 411].

Група зустрічей – див. с. 107.

Людино-центрований підхід – див. с. 107.

36. Точність самосприйняття = зближення власних і чужих уявлень про себе

Точність самосприйняття – ставлення до себе як до діяльного суб'єкта на основі оцінки своїх можливостей [див. 4, с. 332]. *Зближення власних і чужих уявлень про себе* – вплив оцінних думок інших людей на власну оцінку мотивів, цілей і результатів як відповідних соціальним нормам [4, с. 332].

Теорія самосприйняття — концепція самопізнання і розвитку атитюдів (соціальних установок) особистості, у тому числі Я-концепції (D.J.Bem, 1967, 1972), згідно якої ми пізнаємо себе не шляхом безпосереднього самоаналізу, а шляхом спостереження за своєю поведінкою і своєю діяльністю, причому аналізуємо їх за допомогою тих же понять, які починаємо усвідомлювати при аналізі спостережуваної поведінки інших людей (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 492].

37. Атракція = вид соціальної установки на іншу людину

Атракція – привабливість однієї людини для іншої як результат специфічного емоційного ставлення (симпатія, дружба, любов) при схожості їх характеристик, близькості в спілкуванні, «допомагаючій поведінці» [5, с. 31]. *Соціальна установка* (Г.Спенсер, 1862; У.Томас, Ф.Знанецький, 1918) – схильність до певної реакції на явища соціальної дійсності. У структурі соціальної установки виділяють: а) когнітивний компонент – знання, оцінні думки, переконання; б) емоційний компонент – система почуттів, пов'язаних із соціальним об'єктом; в) поведінковий компонент – схильність до певних дій відносно об'єкту [4, с. 382].

Атракція (від лат. attrahere — тягнути до себе, притягати, у переносному розумінні — привертати, схиляти)

[…] У соціальній психології атракцією називають доброзичливий тип взаємин між людьми, симпатії їх один до одного. Слід відмітити, що це поняття не пояснювальне, а чисто описове і до того ж метафоричне. У теорії рівноваги (балансу) Ф.Хайдера постулюється (принцип реципрокності), що соціальна атракція взаємна: якщо ви виявляєте, що хтось вам симпатизує, то це робить вірогіднішими ваші до нього симпатії. Див. Атрактивність, Дружба. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 44].

Атрактивність 1. Властивість об'єкту привертати, притягати до себе тварин — інстинктивна атрактивність Див. Атрактанти.

2. Властивість об'єкту «привертати», «притягати» увагу, викликати інтерес (у цьому ж сенсі говорять про атрактивність яких-небудь занять, видів діяльності) — психологічна атрактивність.

3. Властивість людини викликати до себе симпатію і довіру в інших людей — соціально психологічна атрактивність. Велика кількість досліджень присвячена ролі фізичної атрактивності, тобто зовнішньої привабливості або непривабливості як чинників, що впливають на розум і поведінку людей в різних сферах життя (реклама, судові рішення, працевлаштування, вибори і т. ін.), а також чинникам, які, у свою чергу, впливають на атрактивність (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 43].

6. Колектив

1. Групи та їх класифікація

1. Група = включення в систему взаємин

Група – спільність людей, зв'язаних системою взаємовідносин і здатних виконувати узгоджені дії [4, с. 75]. *Включення в систему взаємин* – ґрунтується на усвідомленні членами групи своєї приналежності до групи і необхідності поводитися згідно її нормам [4, с. 75].

Група. 1. Деяка кількість предметів або організмів (індивідів), об'єднаних на підставі їх просторової близькості один одному і/або яких-небудь реальних зв'язків між ними. Це поняття застосовується і відносно тварин (див. Групова поведінка тварин).

2. Група (соціальна) — двоє чи більш людей, які взаємодіють один з одним, усвідомлюють свою групову приналежність і беруть участь у спільній діяльності. У зрілих групах існують свої традиції і норми. Групою не є натовп (агрегат) — тимчасове скупчення людей, які не беруть участь у спільній діяльності. З кута зору даного визначення, групою не є велика або мала сукупність людей, які хоча і усвідомлюють свою приналежність до однієї сукупності (**спільноти, соціальні категорії**), але не взаємодіють один з одним і не беруть участь у спільній діяльності (наприклад, вікові, статеві, расові і т. ін. спільності). Виділяється велика кількість типів груп: наприклад, малі і великі; первинні і вторинні; формальні і неформальні; групи однолітків і різновікові групи; Ін-групи і Аут-групи; сімейні, учбові, трудові, психотерапевтичні (див. Група зустрічей) і т. ін.; легальні і нелегальні; референтні (еталонні). Із зрозумілих причин у соціальній психології термін «група» використовується нерідко без визначення «соціальна». Див. Групова динаміка.

3. Математичне поняття (див. Вибірка, Угрупування). (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 102].

Психологія соціальна — наукова дисципліна, що вивчає закономірності поведінки і діяльності людей, обумовлені чинником їх включення в соціальні групи, а також психологічні характеристики самих цих груп.

Протягом тривалого періоду питання соціальної психології розроблялися у складі різних філософських учень. Початком її самостійного існування вважається 1908 р., коли одночасно з'явилися роботи В. Мак-Даугалла (психолога) і Р. Росса (соціолога), в назви яких був включений термін «соціальна психологія». Специфіка розвитку соціальної психології пов'язана з її порубіжним положенням — між соціологією і психологією. Визначаючи місце соціальної психології в системі наукового знання, її розглядають або як частину соціології, або як частину психології, або ж відводять їй місце на їх перетині. Для вітчизняної традиції більш характерним є розвиток соціальної психології як галузі психологічної науки. Розвиток емпіричної традиції найяскравіше представлений в американській соціальній психології XX ст., яка разом з певною абсолютизацією методу лабораторного експерименту зробила головний акцент на дослідженнях малих груп. Інтенсивний розвиток вітчизняних соціально-психологічних досліджень почав здійснюватися з кінця 1950-х рр. Галузі досліджень, що активно розроблялися: соціально-психологічна теорія колективу, найповніше представлена в роботах А.В.Петровського; дослідження спілкування як єдність трьох процесів: соціальної перцепції, комунікації, інтеракції (Г.М.Андрєєва, О.О.Бодальов, В.О.Лабунська, О.О.Леонтьєв, А.У.Хараш і ін.); дослідження наукових шкіл з кута зору програмно-ролевого підходу (М.Г.Ярошевський, М.А.Іванов і ін.); психологія міжгрупових відносин (В.С.Агєєв, Т. Г.Стефаненко); психологія конфлікту (О.І.Донцов, Н.В.Гришина, Ю.М.Бородкін, А.Я.Анцупов і ін.).

Основні проблеми сучасної соціальної психології: загальні питання теорії, методології і історії соціальної психології; закономірності спілкування і взаємодії людей, характеристики великих соціальних груп (націй, класів і т. ін.); проблеми малих груп; дослідження особистості (у тому числі проблеми соціалізації, соціальних орієнтацій і атитюдів). Останнім часом відбувається активне становлення практичної соціальної психології, орієнтованої на відміну від фундаментальної не стільки на приріст знань про соціально-психологічні закономірності, скільки на вирішення насущних проблем соціальних суб'єктів у сфері економіки, політики, освіти і так далі. (Л.Я.Гозман, Ю.М.Жуков, А.Л.Журавльов, Л.О.Петровська, О.В.Соловйова і ін.). (Л.О.Петровська) [9, с. 398].

2. Умовна група = відсутність безпосередніх контактів

Умовна група – спільність людей, об'єднаних за певною ознакою в цілях наукового дослідження [5, с. 87]. *Відсутність безпосередніх контактів* – приналежність до групи визначається не конкретними контактами, а наявністю у людей спільної соціальної ознаки.

3. Реальна група = дійсна спільність

Реальна група – спільність людей, члени якої об'єднані реальними стосунками в спільному просторі і часі [5, с. 86]. *Дійсна спільність* – спільність людей в процесі їх сумісної життєдіяльності.

4. Лабораторна група = створена експериментатором спільність

Лабораторна група – спільність людей, члени якої об'єднані на підставі ознаки функціональності індивіда в умовах, що визначають змістовну частину експериментального дослідження. *Створена експериментатором спільність* – учасники лабораторної групи набувають права на виконання ролей, передбачених планом експерименту.

5. Природна група = створена без стороннього втручання спільність

Природна група – спільність людей, члени якої об'єднані взаєминами, типовими для їх природної життєдіяльності. *Створена без стороннього втручання спільність* – члени природної групи знаходяться у стосунках, які випливають з логіки сумісної життєдіяльності.

6. Формальна (офіційна) група = створена адміністративно спільність

Формальна (офіційна) група – юридично фіксована спільність людей, члени якої об'єднані соціально заданою діяльністю [5. с. 86]. *Створена адміністративно спільність* – стосунки учасників групи регламентовані офіційно встановленими правами і обов'язками [5, с. 86].

7. Неформальна група = виникає в процесі спілкування

Неформальна група – реальна соціальна спільність, що добровільно складається на основі емоційних або прагматичних інтересів [5, с. 85 – 86]. *Виникає в процесі спілкування* – взаємини членів неформальної групи засновані на стосунках взаємної симпатії, готовності до сприяння і взаємодопомоги [5, с. 86].

8. Велика група = відсутність безпосередніх контактів

Велика група – значна за розміром і складно організована спільність людей, зайнята спільною соціально значущою працею [5, с. 85]. *Відсутність безпосередніх контактів* – стосунки членів великої групи регулюються вла-

стивими для неї цінностями і традиціями, громадською думкою, які через відповідні структурні підрозділи впливають на кожного члена групи окремо [5, с. 85].

9. Мала група = безпосередні особисті контакти

Мала група – незначна за розміром спільність людей, члени якої знаходяться в безпосередніх трудових і міжособистісних стосунках [4, с. 77]. *Безпосередні особисті контакти* – засновані на емоційно-ділових контактах, ототожненні себе з групою [4, с. 77].

10. Дифузна група = об'єднання на випадковій основі

Дифузна група – спільність людей з невеликою історією сумісного існування, психологічну атмосферу якої визначають безпосередні взаємодії і взаємини [4, с. 77]. *Об'єднання на випадковій основі* – взаємодії і взаємини в дифузній групі в першу чергу залежать від комунікативної культури її учасників.

11. Асоціація = об'єднання на основі групового спілкування

Асоціація – група, заснована в першу чергу на міжособистісних стосунках в груповому спілкуванні [5, с. 29**].** *Об'єднання на основі групового спілкування* – регуляторами життєдіяльності асоціації є комунікативні ціннісні орієнтації членів групи, що побічно відносяться до спільної діяльності [5, с. 29].

12. Колектив = об'єднання на основі спільної діяльності

Колектив – група, в якій міжособистісні стосунки і взаємодії опосередковані змістом спільної діяльності [4, с. 152]. *Об'єднання на основі спільної діяльності* – завдяки спільній діяльності, яка розглядається кожним членом колективу як особистісно значуща, відбувається розвиток структури групи і зміна системи міжособистісних стосунків [5, с. 100].

2. Колектив як вища форма розвитку групи

13. Міжособистісні стосунки = суспільно цінна, особистісно значуща діяльність

Міжособистісні стосунки – характер і спосіб впливів, що ґрунтуються на системі установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів, які виникають під впливом організації спільної діяльності [5, с. 206]. *Суспільно цінна, особистісно значуща діяльність* – основа формування і розвитку особистісного механізму взаємних зобов'язань [6, с. 268].

14. Колективістська ідентифікація = ототожнення себе з колективом

Колективістська ідентифікація – форма гуманних взаємин в групі, при якій переживання кожного члена групи дані іншим як мотив поведінки, організуючої індивідуальну і групову діяльність [5. с. 131]. *Ототожнення себе з колективом* – основа для прояву товариськості, емпатії, взаємодопомоги, співпраці, інтересу до проблем і потреб один одного [6, с. 269**]**.

Соціальна ідентичність — один з процесів соціальної ідентифікації, який полягає в тому, що у міру того, як усередині групи стосунки все більш стабілізуються, ідентифікація її членів стає більш деперсоналізованою, індивідуальні властивості стають психологічно відносно менш важливими, чим загальні групові властивості. Соціальна ідентичність організовує соціальний світ у групи і визначає саму людину як члена одних груп, але не інших.

Американський психолог Джей Джексон (Jay W. Jackson, 1999) вважає, що багато індивідуально-психологічних явищ, які супутні соціальній ідентичності, можуть бути розглянуті в наступних координатах: 1) зростання привабливості групи для її члена, що виражається в його позитивних почуттях з приводу перебування в групі; 2) деперсоналізація — роздум про себе більше в термінах невід'ємного члена групи («Ми») і менше в термінах унікального індивідуума («Я»); 3) сприйняття залежності себе від групи — віра в те, що власне благополуччя і благополуччя групи зв'язані між собою, а також виникнення почуття власного обов'язку в побудові позитивних стосунків з членами групи; 4) почуття міжгрупової конкуренції — сприйняття іншої групи як такої, що конкурує з власною групою. Див. також Автоідентифікація, Еріксон Е. (Є. Б. Моргунов) [9, с. 472].

15. Колективістське самовизначення = вибіркове ставлення до впливів групи

Колективістське самовизначення – вибіркове ставлення людини до дій групи під впливом власних переконань і цінностей [5, с. 167]. *Вибіркове ставлення до дій групи* – прийняття одних і відкидання інших дій групи відповідно до власних ціннісних орієнтацій [5, с. 167].

16. Ціннісно-орієнтаційна єдність = збіг оцінок стосовно головних питань

Ціннісно-орієнтаційна єдність – ступінь збігу позицій і оцінок членів групи відносно значущих для неї об'єктів і явищ як джерело інтенсифікації спілкування і спільної діяльності [5, с. 441]. *Збіг оцінок стосовно головних питань* – результат передачі один одному форм активності, ідей, поведінкових реакцій і трансформації під їх впливом мотиваційної, чуттєвої, ментальної сфери [6, с. 269].

17. Мала група в зарубіжній психології = емоційно-безпосередня комунікація

Мала група в зарубіжній психології – як об'єкт вивчення вона має ознаки дифузної групи і розглядається як сукупність взаємодій і комунікативних актів [5, с. 77]. *Емоційно-безпосередня комунікація* – вплив на групові процеси безпосередніх емоційних явищ – симпатія, атракція, активність, агресія, підпорядкування, ізоляція [5, с. 77].

3. Диференціація в групах і колективах

18. Групова диференціація = процес утворення структури групи

Групова диференціація – процес розшарування однорідного співтовариства на систему статусних позицій відповідно до індивідуально-психологічних особливостей кожного. *Процес утворення структури групи* – стихійний соціально-психологічний процес прийняття функцій і ролей відповідно до індивідуальних можливостей, що санкціонуються групою.

19. Структура групи = лідер, ядро, ведені, «знехтувані»

Структура – сукупність стійких зв'язків явища, що забезпечують його цілісність [7, с. 657]. *Структура групи* – сукупність стійких інтерперсональних зв'язків, які забезпечують її цілісність. *Лідер* – член групи, що володіє стихійно визнаним правом ухвалювати рішення в значущих ситуаціях [5, с. 189]. *Ядро групи* – члени групи, що проявляють активність у процесі ухвалення рішення в значущих ситуаціях і що активно підтримують лідера. *Ведені* – члени групи, що не проявляють достатньої активності в процесі ухвалення рішення в значущих ситуаціях. «*Знехтувані*» – члени групи, що ігноруються в процесі ухвалення рішення в значущих ситуаціях.

20. Соціометрична методика = дослідження міжособистісних стосунків

Соціометрична методика (Дж.Морено, Я.Л.Коломінський) – соціально-психологічний тест для оцінки зовнішньої сторони міжособистісних переваг (емоційних взаємин) в групі [4, с. 351]. *Міжособистісні стосунки* – характер і спосіб впливів, які ґрунтуються на системі установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів, що виникають під впливом організації спільної діяльності [5, с. 206]. *Дослідження міжособистісних стосунків* – дослідження динаміки міжособистісних переваг з урахуванням впливів установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів членів групи.

Соціометрія — теорія і метод, розроблені австрійсько-американським психіатром Якобом Морено (Moreno, 1890 – 1974), які дозволяють емпірично виявляти, схематично (у вигляді соціограми) представ-

ляти і інтерпретувати структуру міжособистісних стосунків у групі. В даний час соціометрія розглядається як напрям у соціально психологічних дослідженнях, в яких використовуються соціометричні методи (методики, тести). Див. Соціометричний метод дослідження (у віковій психології). (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 474].

21. Мотивація міжособистісних виборів = мотиви контакту з членами групи

Мотивація міжособистісних виборів – система мотивів, яку покладено в основу соціально-психологічного дослідження взаємодії і взаємин у групі [4. с. 198]. *Мотиви контакту з членами групи* – психологічна основа міжособистісних стосунків у процесі взаємодії [4, с. 198].

22. Референтометрія = виявлення значущих для людини осіб

Референтометрія – спосіб виявлення референтності членів групи, мотивів міжособистісних переваг у групі [5, с. 340]. *Виявлення значущих для людини осіб* – виявлення значущих членів групи, думка яких є зовнішнім регулятором поведінки.

23. Лідерство = стосунки домінування і підпорядкування

Лідерство – стосунки домінування і підпорядкування в системі міжособистісних стосунків у групі, залежні від рівня її розвитку [5, с. 190]. *Стосунки домінування і підпорядкування* – взаємини в групі, визначувані співвідношенням статусу кожного члена групи.

24. Лідер = той, хто впливає на поведінку членів групи

Лідер – член групи, що має стихійно визнане право ухвалювати рішення в значущих ситуаціях [5, с. 189]. *Вплив* – цілеспрямована передача інформації (значення, смисли) від однієї людини до іншої. [5, с. 58]. *Поведінка* – форма прояву інтерактивних взаємозв'язків людини з навколишнім середовищем, опосередкована знаковими системами (мовою) [5, с. 276]. *Вплив на поведінку* – передача тексту з метою внести зміни до значень і смислів адресата. *Той, хто впливає на поведінку членів групи* – формулювання рішення в значущих ситуаціях, яке впливає на систему значень і смислів членів групи.

4. Інтеграція в групах і колективах

25. Групова згуртованість = ступінь єднання членів групи

Групова згуртованість (К.Левін, Л.Фестінгер) – процес групової динаміки, що виражається в: 1) рівні взаємних симпатій; 2) ступені привабливості групи для її членів; 3) схожості базових ціннісних орієнтацій членів групи; 4) ясності групової мети; 5) стилі керівництва; 6) кооперативній вза-

ємозалежності членів групи [5, с. 380 – 381]. *Ступінь єднання членів групи* – ступінь збігу думок членів групи щодо основних питань життєдіяльності групи.

26. Групова сумісність = безпосередня залежність міжособистісних стосунків

Групова сумісність – безконфліктне спілкування і узгодженість дій в умовах спільної діяльності, що ґрунтуються на сумісності: 1) психофізіологічній (темперамент, характер); 2) сенсомоторній (виконання дій); 3) комунікативній (взаємність соціометричних виборів); 4) функціонально-рольовій (узгодженість послідовності рольових дій); 5) ціннісно-орієнтаційній (узгодженість уявлень про спільну мету і засоби її досягнення) [5, с. 366]. *Безпосередня залежність міжособистісних стосунків* – вплив на групові процеси інтерактивних стосунків у різних ситуаціях спільної діяльності.

27. Перший шар міжособистісних стосунків = ділові стосунки в спільній діяльності

Перший шар міжособистісних стосунків – реалізація мотиваційних основ спільної діяльності [4, с. 91]. *Ділові стосунки в спільній діяльності* – вплив на групові процеси ставлення членів колективу до цілей, завдань, цінностей спільної діяльності [4, с. 91].

28. Другий шар міжособистісних стосунків = товариські стосунки в спільній діяльності

Другий шар міжособистісних стосунків – реалізація міжособистісних стосунків, опосередкованих змістом спільної діяльності [4, с. 91]. *Товариські стосунки в спільній діяльності* – вплив на групові процеси кооперативних ставлень членів колективу до інших учасників спільної діяльності.

29. Третій шар міжособистісних стосунків = емоційні чинники

Третій шар міжособистісних стосунків – домінування безпосередніх емоційних стосунків [4, с. 91]. *Емоційні чинники* – вплив на групові процеси безпосередніх емоційних явищ – симпатія, атракція, активність, агресія, підпорядкування, ізоляція.

7. Особистість

1. Поняття про особистість в психології

1. Особистість = система рис

Особистість – сукупність психологічних якостей людини як суб'єкта соціальних відносин і діяльності, які виявляються в соціальній, соціа-

льно-психологічній і міжособистісній взаємодії. *Система рис (якостей)* – сукупність психологічних елементів в узагальнених схемах (моделях) поведінки людини в соціальній, соціально-психологічній і міжособистісній взаємодії, що визначають її індивідуальну своєрідність і динаміку.

Особистість (від лат. persona — маска актора; роль, положення; обличчя, особа). У суспільних науках особистість розглядається як особлива якість людини, яка набуває її в соціокультурному середовищі в процесі спільної діяльності і спілкування. У гуманістичних філософських і психологічних концепціях особистість — це людина як цінність, ради якої здійснюється розвиток суспільства (див. І. Кант). При всьому різноманітті підходів до розуміння особистості традиційно виділяються наступні аспекти цієї проблеми: 1) багатогранність феноменології особистості, що відображає об'єктивно існуюче різноманіття проявів людини в еволюції природи, історії суспільства і її власного життя; 2) міждисциплінарний статус проблеми особистості, що знаходиться у сфері вивчення суспільних і природничих наук; 3) залежність розуміння особистості від образу людини, який явно або приховано існує в культурі і науці на певному етапі їх розвитку; 4) неспівпадання проявів індивіда, особистості і індивідуальності, досліджуваних у межах відносно незалежних один від одного **біогенетичного**, **соціогенетичного** і **персоногенетичого** напрямів сучасного людинознавства; 5) розведення дослідницької установки, орієнтуючої фахівця на розуміння розвитку особистості в природі і суспільстві, і практичної установки, направленої на формування або корекцію особистості відповідно до цілей, заданих суспільством або поставленими конкретною людиною, що звернулася до фахівця.

В центрі уваги представників **біогенетичної орієнтації** знаходяться проблеми розвитку людини як індивіда, що володіє певними властивостями (задатки, темперамент, біологічний вік, стать, тип статури, нейродинамічні властивості нервової системи, органічні спонуки, потяги, потреби і ін.) антропогенезів, які проходять різні стадії дозрівання у міру реалізації програми філогенезу виду в онтогенезі. В основі дозрівання індивіда лежать пристосувальні процеси організму, які вивчаються диференціальною і віковою психофізіологією, психогенетикою, нейропсихологією, геронтологією, психоендокринологією і сексологією. (Див. також Конституція людини.)

Представники різних напрямів **соціогенетичної орієнтації** вивчають процеси соціалізації людини, освоєння нею соціальних норм і ролей, придбання соціальних установок (див. Атитюд) і ціннісних орієнтацій, формування соціального і національного характеру людини як типового члена тієї або іншої спільності. Проблеми соціалізації, або, в широкому сенсі, соціальної адаптації людини, розробляються головним чином у соціології і соціальній психології, етнопсихології, історії психології. (Див. також Базисна структура особистості, Маргінальна особистість, Психологія соціальна)

В центрі уваги **персоногенетичної орієнтації** стоять проблеми активності, самосвідомості і творчості особистості, формування людського Я, боротьби мотивів, виховання індивідуального характеру і здібностей, самореалізації і особистісного вибору, безперестанного пошуку сенсу життя. Вивченням всіх цих проявів особистості займається загальна психологія особистості; різні аспекти цих проблем освітлюють в психоаналізі, індивідуальній психології, аналітичній і гуманістичній психології.

У відособленні біогенетичного, соціогенетичного і персоногенетичного напрямів виявляється метафізична схема детермінації розвитку особистості під впливом двох чинників: середовища і спадковості (див. Конвергенції теорія). В рамках культурно-історичного системно-діяльнісного підходу розробляється принципово інша схема детермінації розвитку особистості. У цій схемі властивості людини як індивіда розглядаються як «безособові» передумови розвитку особистості, які в процесі життєвого шляху можуть отримати особистісний розвиток.

Соціокультурне середовище є джерелом, що живить розвиток особистості, а не «чинник», що безпосередньо визначає поведінку. Будучи умовою здійснення діяльності людини, воно несе ті суспільні норми, цінності, ролі, церемонії, знаряддя, системи знаків, з якими стикається індивід. Справжніми підставами і рушійною силою розвитку особистості виступають спільна діяльність і спілкування, за допомогою яких здійснюється рух особистості в світі людей, залучення її до культури. Взаємовідношення між індивідом як продуктом антропогенезу, особистістю, що засвоїла суспільно-історичний досвід, і індивідуальністю, що перетворює світ, може бути передано формулою: «Індивідом народжуються. Особистістю стають. Індивідуальність відстоюють».

У межах системно-діяльнісного підходу особистість розглядається як відносно стійка сукупність психічних властивостей, як результат включення індивіда в простір міжіндивідуальних зв'язків. Індивід у своєму розвитку має соціально обумовлену потребу бути особистістю і виявляє здатність стати особистістю, що реалізовуються в соціально значущій діяльності. Цим визначається розвиток людини як особистості.

Здібності, що формуються в ході розвитку, і функції відтворюють в особистості людські якості, що історично сформувалися. Оволодіння дійсністю у дитини здійснюється в її діяльності за допомогою дорослих. Діяльність дитини завжди опосередкована дорослими, керується ними (відповідно до їх уявлень про належне виховання і педагогічних умінь). Спираючись на те, чим дитина вже володіє, дорослі організовують її діяльність з оволодіння новими сторонами дійсності і новими формами поведінки (див. Діяльність дитяча).

Розвиток особистості здійснюється в діяльності (див. Провідна діяльність), керованою системою мотивів. Діяльнісно-опосередкований тип взаємин, які складаються у людини з найбільш референтною групою (або

особою), є визначальним чинником розвитку (див. Діяльнісного опосередковування міжособистісних стосунків теорія).

У загальному вигляді розвиток особистості може бути представлений як процес і результат входження людини в нове соціокультурне середовище. Якщо індивід входить у відносно стабільну соціальну спільність, він при обставинах, що сприятливо складаються, проходить три фази свого становлення в ній як особистості. 1-а фаза — **адаптація** — передбачає засвоєння цінностей, що діють, і норм і оволодіння відповідними засобами і формами діяльності і тим самим до деякої міри уподібнення індивіда іншим членам цієї спільноти. 2-а фаза — **індивідуалізація** — породжується суперечностями, що загострюються, між необхідністю «бути таким, як усі» і прагненням особистості до максимальної персоналізації. 3-а фаза — **інтеграція** — визначається суперечністю між прагненням індивіда бути ідеально представленим своїми особливостями і відмінностями у спільноті і потребою спільноти прийняти, схвалити і культивувати лише ті його особливості, які сприяють її розвитку і тим самим розвитку його самого як особистості. У випадку, якщо суперечність не усунена, наступає дезінтеграція і, як наслідок, або ізоляція особистості, або її витіснення із спільноти, або деградація з поверненням на більш ранні стадії її розвитку.

Коли індивідові не вдається подолати труднощі адаптаційного періоду, у нього виникають якості конформності, залежності, боязкості, невпевненості. Якщо на 2-ій фазі розвитку індивід, пред'являючи референтній для нього групі особистісні властивості, що характеризують його індивідуальність, не зустрічає взаєморозуміння, то це може сприяти формуванню негативізму, агресивності, підозрілості, брехливості. При успішному проходженні фази інтеграції у високо розвинутій групі у індивіда формуються гуманність, довіра, справедливість, вимогливість до себе, впевненість у собі тощо. У зв'язку з тим, що ситуація адаптації, індивідуалізації, інтеграції при послідовному або паралельному входженні індивіда в різні групи багато разів відтворюється, відповідні особистісні новоутворення закріплюються, складається стійка структура особистості.

Особливо значущий період у віковому розвитку особистості — підлітковий вік (отроцтво) і рання юність, коли особистість, що розвивається, починає виділяти себе як об'єкт самопізнання і самовиховання. Спочатку оцінюючи оточуючих, особистість використовує досвід подібних оцінок, виробляючи самооцінку, яка стає основою самовиховання. Але потреба в самопізнанні (перш за все в усвідомленні своїх морально-психологічних якостей) не може бути ототожнена з відходом у світ внутрішніх переживань. Зростання самосвідомості, пов'язане з формуванням таких якостей особистості, як воля і моральні почуття сприяє виникненню стійких переконань і ідеалів. Необхідність у самосвідомості і самовихованні породжується, перш за все, тим, що людина повинна усвідомити свої можливості і потреби перед лицем прийдешніх змін в її житті, в її соціальному статусі. У випадку, якщо

між рівнем потреб особистості і її можливостями спостерігається істотна розбіжність, виникають гострі афективні переживання (див. Афекти).

У розвитку самосвідомості в юнацькому віці значну роль грають думки інших людей, і перш за все, оцінка батьками, педагогами і однолітками. Це пред'являє серйозні вимоги до педагогічного такту батьків і вчителів, вимагає індивідуального підходу до кожної особи, що розвивається.

Робота з оновлення системи освіти, що проводиться в РФ з середини 1980-х рр., передбачає розвиток особистості дитини, підлітка, юнака, демократизацію і гуманізацію навчально-виховного процесу у всіх типах учбових закладів. Таким чином, відбувається зміна мети виховання і навчання, якою виступає не сукупність знань, умінь і навичок, а вільний розвиток особистості людини. Знання, уміння і навички зберігають своє виключно важливе значення, але вже не як мета, а як засіб досягнення мети. У цих умовах на перший план виступає завдання формування базової культури особистості, яка дозволила б усунути в структурі осіб суперечності між технічною і гуманітарною культурою, подолати відчуження людини від політики і забезпечити її діяльне включення в нові соціально-економічні умови життя суспільства. Здійснення цих завдань передбачає формування культури самовизначення особистості, розуміння самоцінності людського життя, його індивідуальності і неповторності. (О.Г.Асмолов, А.В.Петровський)

Додання ред.: Майже загальноприйнятий переклад слова особистість як personality (і навпаки) не цілком адекватний. Personality — це, швидше, індивідуальність. За петровських часів персоною називали ляльку. Особистість — це selfhood, selfness або self, що близько до російського слова «самозвеличання». Точнішого еквівалента слову «особистість» в англійській мові не існує. Неточність перекладу далеко не нешкідлива, бо у читачів створюється враження або переконання, що особистість підлягає тестуванню, маніпулюванню, формуванню тощо. Ззовні сформована особистість стає готівкою того, хто її сформував. Особистість — не продукт колективу, адаптації до нього або інтеграції в нього, а основа колективу, будь-якої людської спільноти, яка не є натовпом, стадом або зграєю. Спільнота сильна різноманітністю осіб, що конституюють її. Синонімом особистості є її свобода разом з почуттям провини і відповідальності. У цьому сенсі особистість вища за державу, націю, вона не схильна до конформізму, хоча не сторонння компромісу.

У російській філософській традиції особистість є диво і міф (О.Ф.Лосєв); «Особистість ж, яка розуміється в сенсі чистої особистості, є для кожного Я лише ідеал — межа прагнень і самопобудови... Дати ж поняття особистості неможливо... вона незрозуміла, виходить за межі всякого поняття, трансцендентна всякому поняттю. Можна лише створити символ корінної характеристики особистості... Що ж стосується змісту, то він не може бути розсудливим, але — що лише безпосередньо переживається в досвіді само-творчості, в діяльній само-побудові особистості, в тотожності ду-

ховного само-пізнання» (Флоренський П.О.). М.М.Бахтін продовжує думку Флоренського: коли ми маємо справу з пізнанням особистості, ми повинні взагалі вийти за межі суб'єкт-об'єктних відношень, якими суб'єкт і об'єкт розглядаються в гносеології. Це потрібно враховувати психологам, що використовують дивні словосполучення: «суб'єктність особистості», «психологічний суб'єкт». З приводу останнього відверто уїдливо писав Г.Г.Шпет: «Психологічний суб'єкт без посвідки на проживання і без фізіологічного організму є просто виходець з невідомого нам світу... якщо його прийняти за справжнього, він неодмінно втягне ще більше диво — психологічний присудок! Сьогодні філософськи і психологічно підозрілі суб'єкти і їхні тіні все частіше блукають сторінками психологічної літератури. Безсовісний суб'єкт, бездушний суб'єкт — це, швидше за все, не цілком нормально, але звично. А душевний, сумлінний, натхненний суб'єкт — смішно і сумно. Суб'єкти можуть репрезентувати у тому числі всяку мерзоту, а особистості — втілюють. Не випадково Лосєв зв'язував походження слова особистість з лицем, а не з личиною, персоною, маскою. Особистість, як диво, як міф, як єдиність не потребує екстенсивного розкриття. Бахтін резонно відмітив, особистість може виявити себе в жесті, в слові, у вчинку (а може і потонути). О.О.Ухтомський, поза сумнівом, має рацію, кажучи, що особистість — це функціональний орган індивідуальності, її стан. Слід додати — стан душі і духу, а не почесне довічне звання. Адже вона може втратити особистість, спотворити своє лице, упустити свою людську гідність, яка зусиллям береться. Ухтомському вторив М.О. Бернштейн, кажучи, що особистість — це верховний синтез поведінки. Верховний! В особистості досягається інтеграція, злиття, гармонія зовнішнього і внутрішнього. А там, де є гармонія, наука, у тому числі і психологія, замовкає.

Отже, особистість — це таємничий надлишок індивідуальності, її свобода, яка не піддається численню, прогнозу. Особистість видна відразу і цілком і тим відрізняється від індивіда, властивості якого підлягають розкриттю, випробуванню, вивченню і оцінкам. Особистість є предмет здивування, схиляння, заздрості, ненависті; предмет неупередженого, безкорисливого, розуміючого проникнення і художнього зображення. Але не предмет практичної зацікавленості, формування, маніпулювання. Сказане не означає, що психологам протипоказано роздумувати про особистість. Але роздумувати, а не визначати або редукувати її до ієрархії мотивів, сукупності її потреб, творчості, перехрестя діяльностей, афектів, смислів, суб'єкта, індивіда тощо.

Приведемо приклади корисних роздумів про особистість. А.С.Арсеньєв: Особистість — це людина надійна, слова і справи якої не розходяться одне з одним, яка сама вільно вирішує, що їй робити, і відповідає за результати своїх дій. Особистість — це, звичайно, нескінченна істота, дихаюча тілесно і духовно. Для особистості характерне усвідомлення конфлікту між мораллю і моральністю і першість останньої. Автор наполягає на

ціннісному, а не монетарно-ринковому вимірюванні особистості. Т.М.Буякас виділяє інші риси: Особистість — це людина, яка встала на шлях самовизначення, яка долає потребу шукати опору в зовнішній підтримці. В особистості з'являється здатність повністю спиратися на себе, робити самостійний вибір, займати свою позицію, бути відкритою і готовою до будь-яких нових поворотів свого життєвого шляху. Особистість перестає залежати від зовнішніх оцінок, довіряє собі, знаходить внутрішню підтримку в самій собі. Вона вільна. Ніякий опис особистості не може бути вичерпним. (В. П. Зінченко) [9, с. 235].

Конституція людини (від лат. constitutio — пристрій; constitutio corporis — статура) — сукупність таких морфологічних, біохімічних, фізіологічних і психічних особливостей індивіда, які, з одного боку, істотно обумовлені в своєму розвитку дією генетичних чинників; з іншого боку, відображають внутрішню популяційну варіативність (наприклад, не видові або расові властивості). Зразковим прикладом конституціональної властивості служить група крові. Основною передумовою в розвитку вчення про конституцію було припущення, що морфологічні особливості організму можуть служити наближеним індикатором відповідних внутрішніх фізіологічних (у тому числі і нейрофізіологічних), а також психічних особливостей індивіда. Численні дослідження показали, що між статурою, зовнішнім виглядом (див. також Габітус) і деякими психічними властивостями особи існують певні кореляції, які не обов'язково виявляються у кожному окремому випадку, але виявляються при статистичному аналізі на великих популяціях (на клінічному матеріалі) (Е. Кречмер, У. Шелдон, Г. Ю. Айзенк і ін.). Проте до сих пір немає переконливих доказів (хоча і є окремі дослідження) про зв'язок особливостей статури і рис психіки у нормальних людей. Для визначення конституції людини поки не існує загальноприйнятої схеми, яка була б придатна для більшості випадків з урахуванням віку, живлення і інших чинників. Розробка такої схеми можлива на основі застосування сучасних багатовимірних статистичних методів. Найбільш продуктивними схемами слід визнати такі, в яких визначення типів статури проводиться не за одним параметром, як у Е. Кречмера (астеник—атлет—пікнік), а за двома і більше (Я. Я. Рогинський, А. А. Маліновський).

Проблема конституції людини — комплексна, і її рішення залежить від спільних зусиль декількох наук: (фізичної) антропології, фізіології, медицини, генетики і психології. Див. також Габітус. (В.М.Русалов)

Додання: Слід зазначити спробу У. Шелдона подолати традиційний типологічний підхід до морфологічної конституції людини, при якому інтуїтивно виділяється мінімальна кількість типів. Шелдон, хоча і використовує термін «соматотип», але описує індивідуальну статуру за допомогою трьох змінних (вимірювань), що дозволяє виділити сотні різних варіантів соматотипу і на цій основі здійснювати типологізацію (класифікацію, кластеризa-

цію і т. ін.) із застосуванням строгих математичних процедур і методів теоретичного дослідження (див. Кластерний аналіз). Необхідність аналогічної зміни парадигми давно назріла в нейродинамічному підході, який зіткнувся з«парадоксальною» ситуацією, коли число властивостей нервової системи виявилося більше передвстановлених типів нервової системи (Б.Г. Мещеряков [9, с. 210].

Модальна особистість (англ. modal personality від mode — найбільш частий випадок) — термін психологічної антропології для позначення найбільш поширеного (типового репрезентативного) типу особистості в даному соціокультурному середовищі (Рут Ф. Бенедикт); у мультикультурних, стратифікованих суспільствах існує декілька модальних особистостей. Близьким, але не тотожним, є теоретичний конструкт «базисної, або базової, структури особистості» (basic personality structure) — ядерний набір рис, властивий всім носіям даної культури (Абрам Кардінер). Змістовно обидва поняття до певного ступеня протиставляються маргінальній особистості. Див. Характер, Етнопсихологія. (Б.Г. Мещеряков) [9, с. 267].

Маргінальна особистість (від лат. margo — край) — особистість, у якої не сформована міцна, однозначна, узгоджена система соціальних ідентичностей і ціннісних орієнтацій, через що, як передбачається, маргінальна особистість має когнітивні і емоційні проблеми, утруднення, внутрішній розлад. Поняття маргінальної особистості введене Р.Парком (Park, 1932); пізніше розроблялося Е.Стонквістом (Stonequist, 1960), який розглядав «культурну» і «расову» маргінальність. А.В.Сухарєв запропонував поняття етнічної маргінальності (розузгодження в системі ставлень людини до елементів культури, природного середовища, «природи» людини, що має етнічне значення), що додається не тільки до окремих осіб, але і до соціальних груп. Поширеним кутом зору, що зображає маргінальну особистість виключно як збиткову і таку, що потребує допомоги психотерапевта (або психіатра), можна протиставити велику кількість фактів з біографій видатних людей, які показують, що маргінальність служить могутнім стимулом розвитку особистості і може бути свідомим принципом творчої особистості. Порівн. Модальна особистість. (Б.Г. Мещеряков) [9, с. 245].

2. Взаємодія із суспільством = суспільні відносини

Взаємодія із суспільством – розширення сфери власної активності під впливом стійкої системи мотивів і усвідомлення своїх ставлень до дійсності формує Я-концепцію і потребу бути особистістю. *Суспільні відносини* – багатообразні зв'язки між соціальними групами і усередині них у процесі їх життєдіяльності, конкретної і специфічної для кожної суспільно-економічної формації [7. с. 450].

3. Діяльність = об'єктивування

Діяльність: а) втілення в об'єкті психічного образу [5, с. 101]; б) вплив на об'єкт з метою задоволення потреби [4, с. 91]; в) модель взаємодії з реальністю [6, с. 135]. *Діяльність* – відповідна особистісному смислу і мотиву цілеспрямована система предметних дій. *Об'єктивування* – процес перетворення суб'єктивного образу результату, відповідного потребі біологічного або соціального плану, на заданий продукт.

4. Соціальний досвід = засвоєння

Досвід – якість особистості, яка сформована в процесі діяльності, навчання і виховання. Існує у вигляді знань, навичок, умінь, звичок [3, с. 82]. *Соціальний досвід* – знання, навички, уміння, звички. Відображають особливості соціумного буття людини. *Засвоєння* – придбання людиною суспільно-історичного досвіду в процесі оволодіння соціальними значеннями предметів, етичними основами поведінки і способами спілкування з іншими людьми [5, с. 418].

5. Ставлення = життєва позиція

Ставлення – суб'єктивно-оцінне переживання сприйманої дійсності, що впливає на функціональні можливості і поведінку людини [див. 5, с. 258]. *Життєва позиція* **–** система особистісних смислів, які декларуються і здійснюються в поведінці, спілкуванні і діяльності. *Особистісний смисл* (О.М.Леонтьєв) – віддзеркалення людиною її ставлення до явищ, які спонукають її до діяльності у вигляді мотивів, цінностей, установок, вчинків [5, с. 192].

6. Міжособистісні стосунки = соціальні ролі

Міжособистісні стосунки – характер і спосіб впливів, що ґрунтуються на системі установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів, які виникають під впливом організації спільної діяльності [5, с. 206]. *Роль* – спосіб поведінки людини, визначуваний статусом у соціальних (інституціоналізовані ролі), внутрішньо групових (соціально-психологічні ролі), міжособистісних (неофіційні ролі) відносинах [5, с. 346; 4, с. 329].

Роль – див. с. 213.

7. Індивід = популяція

Індивід – людина як окрема і відособлена біосоціальна істота, що характеризується цілісністю своєї психофізіологічної організації і стійкістю взаємодії з навколишнім світом [5, с. 135 – 136]. *Популяція* **–** сукупність біологічних (соціобіологічних) особин даного виду, що займають певну територію як ареал проживання.

8. Індивідуальність = психологічні особливості

Індивідуальність – неповторна своєрідність психіки людини як суб'єкта власної життєдіяльності в неповторних умовах індивідуального соціумного існування. *Психологічні особливості* – сукупність стійких психічних властивостей і якостей, висхідних до індивідуальної історії суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відношень (зв'язків), і що визначають специфіку внутрішнього світу суб'єкта.

Індивідуальність (від лат. individuum — неділиме, особина) — неповторність, унікальність властивостей людини. Поняття індивідуальності використовується в психології при описі двох явищ.

1. При аналізі індивідуально-психологічних відмінностей індивідуальність розуміється як своєрідність психологічних властивостей людини, що виявляється в різних сферах (інтелекті, темпераменті, особистості). У цьому контексті індивідуальність протиставляється «середній» людині, або, інакше кажучи, прояви властивостей окремої людини протиставляються їх типовим проявам (середньо груповим тенденціям). Очевидно, що тільки шляхом порівняння з даними про типове (загальне) можуть бути проявлені індивідуальні відмінності, проте було б помилкою обмежуватися тільки типовими даними, підміняючи ними знання конкретної людини.

2. При аналізі ієрархічної організації психологічних властивостей людини індивідуальність виступає як **вищий рівень** цієї ієрархії по відношенню до індивідного і особистісного рівнів: індивід — особистість — індивідуальність. У цьому випадку індивідуальність є відносно закритою системою і є унікальним поєднанням **всіх властивостей** людини як індивіда і особистості. За образним виразом Б.Г.Ананьєва, особистість є «вершиною» структури психологічних властивостей, а індивідуальність — «глибиною» особистості. Цілісність індивідуальності в цьому випадку визначається єдністю властивостей, що відносяться до різних ієрархічних рівнів, причинно-наслідковими зв'язками між властивостями різних рівнів і провідною роллю властивостей особистості, що перетворюють індивідні властивості.

Специфічним способом дослідження індивідуальності є ідеографічний підхід, запропонований В.Штерном і детально розроблений американським психологом Гордоном Олпортом (Allport, 1897- 1967). Методи ідеографічного вивчення індивідуальності орієнтовані на дослідження окремих людей (а не усереднених за групою показників) і мають своєю метою зображення індивідуальності як унікального цілого.

У вітчизняній психології проблеми індивідуальності розроблялися в дослідженнях Б.Г.Ананьєва і В.С.Мерліна, які доповнили принцип структурності, властивий ієрархічній будові індивідуальності, генетичним принципом (**принципом розвитку**). Див. Властивості індивідуальності (М.С.Єгорова)

Додання ред.: Додамо декілька конкретних прикладів ідеографічного типу досліджень вітчизняних психологів, що стали, як нам здається, вже класикою: Лурія О.Р. Маленька книжка про велику пам'ять (Розум мнеміоніста). — М., 1968; Лурія О.Р. Загублений і повернений світ (Історія одного поранення). — М., 1971; Лурія О.Р., Юдовіч Ф.Я. Мовлення і розвиток психічних процесів у дитини. — М., 1956; Менчинська Н.О. Щоденник про розвиток дитини. — М.-Л., 1948; Менчинська Н.О. Розвиток психіки дитини: Щоденник матері. — М., 1957; Мухіна В.С. Близнюки. — М., 1969. Див. також Лонгітюдне дослідження [9, с. 176].

Властивості індивідуальності — нескінченна сукупність властивостей окремої людини. Згідно концепції інтегральної індивідуальності В.С.Мерліна (1898-1982), до властивостей індивідуальності відносяться властивості різного рівня (які традиційно вивчаються різними науками): біохімічні, загально соматичні (наприклад, анатомо-морфологічні), нейродинамічні (так звані властивості нервової системи); психодинамічні (за Мерліним, вони містять властивості темпераменту, які при цьому трактуються як емоційно-вольові властивості, що не вичерпує всіх психодинамічних властивостей), психічні властивості особистості (у них виражаються змістовні відношення особистості); соціально-психологічні властивості (наприклад, соціальні ролі).

На психологічному рівні досліджень властивостей індивідуальності (особистості) Л.С.Виготський, В.С.Мерлін, В.М.Русалов і багато інших проводять відмінність між формально-динамічними (формальними якостями, за Виготським) і змістовними психічними властивостями індивідуальності: перші характеризують взаємодії людини-суб'єкта із середовищем і іншими людьми з погляду на їх динамічну напруженість, показниками якої (незалежно від мотивів, цілей, взаємовідносин і т. ін.) є індивідуальний темп (швидкість), інтенсивність, пластичність, витривалість і інші характеристики (нерідко передбачається, що такі властивості індивідуальності в значній мірі генетично обумовлені); як відзначив Мерлін, вони є формальними, тому що не пов'язані з яким-небудь специфічним соціально значущим змістом ситуації, а динамічними, тому що визначають динаміку (енергійність) психічної діяльності; другі — це сукупність всіх ознак, що прижиттєво формуються в даному соціальному середовищі, і властивостей індивідуальної психіки, до яких відносять конкретні мотиви, цілі, ставлення (атитюди), знання і інші особливості психіки.

Крім того, в психології відвіку проводилося розмежування між функціональними (операційними, операційно-технічними) і змістовними властивостями (сторонами) психіки. Наприклад, це розрізнення представлене в концепції Виготського про системну і смислову будову свідомості. Таким чином, на психологічному рівні дослідження індивідуальності (особистості)

слід розрізняти, принаймні, три комплекси властивостей індивідуальності: психодинамічні, функціональні, змістовні. (Б.Г. Мещеряков) [9, с. 440].

2. Теорії особистості

9. Е.Кречмер (психобіологічні теорії) = біологічні чинники впливають на психічні процеси

Ернст Кречмер (1888 – 1964). «Будова тіла і характер», 1921: тип тілесної організації (пікнічний, астенічний, атлетичний) визначає психічну конституцію людини і схильність до прояву певних патологічних симптомів (пікнічний тип – маніакально-депресивний психоз, астенічний, атлетичний тип – симптоми шизофренії)[5, с. 180; 6, с. 292]. *Біологічні чинники впливають на психічні процеси* – психічна конституція розглядається як лінійна функція біологічного організму: біологічні особливості людини однозначно визначають особливості психічних явищ [1, с. 473].

Ернст Кречмер (1888 – 1964). Німецький психіатр і психолог, професор Тюбінгенського університету, директор неврологічних клінік у Марбурзі (1926) і Тюбінгені (1946), почесний член багатьох наукових і медичних організацій. Його роботи неодноразово удостоювалися вищих міжнародних нагород. Широко відомий своєю класифікацією характерів, а також дослідженнями в галузі медичної психології і психотерапії. Твори: Будова тіла і характер. М., Л., 1924; Geniale Menschen, 1929; Медична психологія, М.; Л., 1927; Про істерію, М; Л., 1928; Hysterie, Reflex und Instinkt Psychotherapeut.-Studien, Die Sensitive Beziehungswahn, 1918 [10].

10. Г.У.Олпорт (біосоціальні теорії) = біологічне і соціальне співіснують

Гордон Уілард Олпорт (1897 – 1967). «Pattern and Grows in Personality», 1937: *особистість* – психофізіологічна система, що розвивається, осереддя якої утворює «Я» людини, яка постійно прагне до реалізації свого життєвого потенціалу, слідуючи все ж таки більш соціальним, ніж біологічним мотивам [5, с. 249]. *Біологічне і соціальне співіснують* – біологічно детерміновані мотиви трансформуються в біологічно незалежні, функціонально автономні мотиви [5, с. 249]; рівна значущість для розвитку особистості соціальних і біологічних детермінант (Санкт-Петербурзька школа) [1, с. 476].

Гордон Уілард Олпорт (1897 – 1967) навчався у Гарвардському університеті. У 1922 році він захистив докторську дисертацію, яка була присвячена дослідженню рис особистості. Після захисту дисертації викладав в університетах Берліна, Гамбурга, Кембріджа. Основна професійна діяльність пов'язана з Гарвардським університетом, в якому він працював на посаді професора факультету соціальних відносин. Автор відомих публікацій: «Особистість: психологічна інтерпретація» (1937); «Людина і її релігія» (1950); «Становлення: основні положення психології особистості» (1955); «Особистість і соціальні конфлікти» (1960); «Стиль і розвиток особистості» (1961); «Листи Джені» (1965) [10].

11. А.Адлер (психосоціальні теорії) = психічне первинне, соціальне вторинне

Альфред Адлер (1870 – 1937) (Praxis und Theorie der Individualpsychologie, 1930; Індивідуальна психологія). *Особистість* – продукт універсального прагнення до переваги, успіху, досконалості + відчуття спільності і готовності до співпраці з іншими [5; 12]. *Психічне первинно, соціальне вторинне* – природжене почуття неповноцінності і почуття спільності під впливом механізмів компенсації (збіг прагнення до переваги з соціальними вимогами, пристосування до життя за допомогою розвитку однієї риси, відхід у хворобу для виправдання невдачі) визначають розвиток особистості [1, с. 495 – 496].

Адлер Альфред (1870 – 1937) — австрійський психолог, представник психоаналізу. З 1902 по 1911 р. — член Віденської психоаналітичної спілки. У 1911 р. Адлер пориває з Фройдом і створює свій варіант психоаналізу — індивідуальну психологію, в якій центральне місце відведене проблемам цільової детермінації поведінки людини, сенсу життя, умовам виникнення в особистості комплексу неповноцінності і засобів компенсації (надкомпенсації) справжніх і уявних недоліків. Творчість Адлера зробила свій вплив на гуманістичну психологію, деякі напрями неофройдизма, дослідження в галузі дитячої і клінічної психології і дефектології. (О.Є.Соколова) [9, с. 20].

12. Р. Кеттелл (психостатистичні теорії) = сукупність автономних психологічних характеристик

Реймонд Бернард Кеттелл (Handbook of Modern Personality Theorie, 1971. Personality and Mood by Questionaire, 1973). *Особистість* – сукупність особових рис і характеристик поведінки, що позначаються словами (18 000 слів – 4 500 синонімів – 171 слів-характеристик – 46 біполярних назв – 16 чинників) [1, с. 507 – 508]. *Сукупність автономних психологічних характеристик* – відображає не саму особистість в її цілісності, а описує її за допомогою набору окремих характеристик, не об'єднаних єдиною системною основою.

Реймонд Бернард Кеттелл (1905 – 1998). У 1929 році він отримує звання доктора філософії в Лондонському університеті. Після отримання докторського звання у галузі психології протягом 5 років (1932-1937) Кеттелл працював директором психологічної клініки в Англії, після чого виїхав до Нью-Йорка. У 1938 році починає працювати на факультеті Університету Кларка, де у той час професором психології працював Г.Стенлі Хол, а потім у 1941 році посідає посаду лектора психології в Гарварді. У 1945 році Кеттелл перейшов в Університет Ілінойса, де і залишався протягом майже 30 років на посаді директора лабораторії особистості і групового аналізу. У 1973 році Кеттелл залишив свою посаду в Університеті Ілінойса і переїхав в Боулдер, штат Колорадо, де заснував Інститут з дослідження основ моралі і самореалізації. З 1977 року він стає консультуючим професором при Гавайському університеті, а також почесним професором в Ілінойсі. Кеттелл опублікував за свою кар'єру близько 35 книг і 400 дослідницьких статей. Найбільш гідні уваги наступні його книги: «Опис і вимірювання особистості» (1946); «Особистість: системне теоретичне і фактичне дослідження» (1950); «Науковий аналіз особистості» (1965); «Спадкоємство особистості і здібностей" (1982) і «Бейондізм: релігія від науки» (1987) [10].

3. Структура особистості у вітчизняній психології[1]

С.Л. Рубіншейн (1889 – 1960), **структура особистості:** *спрямованість* (потреби, інтереси, переконання, домінуючі мотиви діяльності і поведінки, світогляд); *знання, уміння, навички* (отримуються в процесі життя і

[1] Цит. за [8, 9, 13].

пізнавальної діяльності); *індивідуально-типологічні особливості* (темперамент, характер, здібності).

В.С. Мерлін, теорія інтегральної індивідуальності: *система індивідуальних властивостей організму* (біохімічні, загальносоматичні, нейродинамічні); *система індивідуальних психічних властивостей* (властивості темпераменту, психічні властивості); *система соціально-психологічних індивідуальних властивостей* (соціальні ролі в групі, колективі, суспільстві).

Б.Г. Ананьєв (1907 – 1972), **системна модель особистості**: єдність біологічного і індивідуального – єдність макрохарактеристик «*індивід*», «*суб'єкт*» (внутрішнє, психічне життя), «*індивідуальність*».

Ананьєв Борис Герасимович (1907-1972) — радянський психолог, який намагався подолати роздробленість наук про людину і створити системну модель людинознавства, в якій були б узагальнені дослідження різних наук про людину як індивіда, особистість і індивідуальність. Відомий також своїми працями в галузі чуттєвого сприйняття, дослідженнями з психології спілкування, проблемам відновлення працездатності поранених під час Великої Вітчизняної війни і ін. (О.Є.Соколова).

Додання ред.: Закінчивши Горський пед-інститут (1928), Ананьєв почав свою наукову діяльність у лавах ленінградських рефлексологів і пройшов великий творчий шлях: від повного заперечення психології як науки до затвердження її як центральної науки в межах людинознавства (див. Психологізм). Потрібно також додати, що Ананьєв був деканом факультету психології ЛДУ (1967- 1972), який виховав численну армію вчених; ще за життя Ананьєв удостоївся від вдячних учнів звань «творця чудової ленінградської школи психологів» і «видатного радянського психолога». За словами своїх учнів, зокрема Б.Ф.Ломова (1968), Ананьєв володів цінним умінням бачити таланти. До «золотого фонду» радянської науки увійшли наступні його монографії: «Психологія педагогічної оцінки» (1935), «Нариси психології» (1945), «Психологія чуттєвого пізнання» (1960), «Теорія відчуттів» (1961), «Нариси історії російської психології XVIII-XIX століть» (1967), «Людина як предмет пізнання» (1969). Див. також Психологізм. [9, с. 29].

В.О. Ядов, диспозиційна структура особистості: *диспозиції* (усвідомлена готовність до оцінок ситуації і поведінки, яка обумовлена минулим досвідом): 1) *елементарні* фіксовані установки; 2) *соціальні* фіксовані устано-

вки; 3) *базові соціальні* установки як загальна спрямованість на певну сферу соціальної активності; 4) *ціннісні орієнтації*.

В.А. Петровський, концепція персоналізації: *інтраіндивідна* (індивідуальність), *інтеріндивідна* (представленість в міжособистісних стосунках), *метаіндивідна підсистеми* (представленість в інших людях).

Н.І. Рейнвальд, психічний склад особистості: *психічні домінантні стани*; *риси характеру*; *системна якість у системі «людина – суспільство»*.

К.К. Платонов, **ієрархічна структура особистості:** *основні підструктури* як рівні особистості, на які накладаються характер і здібності.

1. Спрямованість – переконання, світогляд, ідеали, схильності, інтереси, бажання. Біологічного майже немає. Ставлення до відображуваного на основі досвіду. В основному містить усвідомлення майбутнього. З потребами пов'язана через віддзеркалення соціальної потреби. З активністю пов'язана через переконання. Формується у вихованні. Рівень аналізу – соціально-психологічний.

2. Досвід – звички, уміння, навички, знання. Значно більше соціального. Є змістом форм віддзеркалення. Пов'язаний з необхідністю усвідомлення минулого. З потребами пов'язаний через звички. З активністю пов'язаний через вольові навички. Формується в навчанні. Рівень аналізу – психолого-педагогічний.

3. Психічні процеси – воля, почуття, сприйняття, відчуття, емоції, пам'ять. Частіше більше соціального. Є формами психічного віддзеркалення. Характеризуються усвідомленням сьогодення. З потребами пов'язані через нужду особистості. З активністю пов'язані через волю. Формуються через вправу. Рівень аналізу – індивідуально-психологічний.

4. Біопсихічні властивості – темперамент, статеві, вікові, патологічні властивості. Соціального майже немає. Є механізмами психічного віддзеркалення. Характеризують тільки стиль усвідомлення. З потребами зв'язані через біологічну нужду. З активністю зв'язані через силу і рухливість нервових процесів. Формуються в тренуванні. Рівень аналізу – психофізіологічний, нейропсихологічний.

Характер – це загальна якість особистості в цілому, сукупність низки її рис, в яких найвиразніше виражена її своєрідність; це каркас особистості. Всі риси характеру – це властивості особистості; але властивості особистості тільки тоді стають рисами характеру, коли вони виражені виразніше за інші, тісно взаємозв'язані, визначають одна одну і властивий даній людині стиль дій і ставлення до того, що оточує.

Здібності – це сукупність таких властивостей особистості, які визначають успішність навчання якої-небудь діяльності і вдосконалення в ній.

4. Уявлення про структуру особистості в зарубіжній психології [1]

З.Фройд (1856 – 1939), **психодинамічна теорія особистості**: **Ід** – є природжене, присутнє при народженні; включає інстинкти; пов'язано з тілесними процесами; відображає світ суб'єктивних переживань; діє відповідно до принципу редукції напруги; існує у вигляді *рефлекторних дій* (знімають відносно прості форми збудження), *первинних процесів* (вивільнення енергії через створення образу об'єкту), *вторинних процесів* (реалістичне мислення, план задоволення потреб, перевірка реальністю). **Его** – виконавчий орган особистості; слідує цілям **Ід** і залежить від нього; посередник між інстинктивними запитами організму і умовами середовища; підтримує життя і відтворення організму. **Супер-его** – моральна сила особистості; служить для вдосконалення; містить *совість* (карає людину, примушує відчувати провину) і *его-ідеал* (контролює і блокує інстинкти, нагороджує, наповнює гордістю).

К.Г. Юнг (1875 – 1961), **аналітична теорія особистості**: **Его** – свідомий розум; будується із спогадів, думок, почуттів; забезпечує переживання власної ідентичності і безперервності власного буття; є центром свідомості. **Особисте несвідоме** – витиснені, пригнічені, забуті, слабкі переживання; примикає до **Его**. **Колективне (трансперсональне) несвідоме** – універсальне, природжене; сховище прихованих спогадів, успадковане від людських, «долюдських» і тваринних предків. **Архетип** – компонент колективного несвідомого; універсальна розумова форма (ідея); містить емоційний елемент; створює образи, відповідні значущим аспектам реальної усвідомлюваної ситуації. Структура особистості виражається в архетипах *Персона, Аніма, Анімус, Тінь*. **Персона** – архетип конформності; домінуючі соціальні ролі, індивідуальний стиль самовираження; захищає *Его* від негативного впливу різних соціальних сил. **Аніма** – феменінний архетип у чоловіку. **Анімус** – маскулінний архетип у жінці. Як колективні образи вони мотивують представників кожної статі до розуміння представників іншої і певної відповіді. **Тінь** – центр особистого несвідомого; тенденції, бажання, спогади, переживання, які заперечуються людиною як такі, що несумісні з її *персоною* і соціальними стандартами. **Самість** – центр особистості; забезпечує єдність всіх систем в особистості, їх рівновагу і стабільність; мета, до якої людина прагне, але рідко її досягає; заснована на тривалому процесі індивідуалізації.

А. Адлер (1880 – 1937), **індивідуальна теорія особистості**: неподільність цілісної особистості; цілеспрямованість поведінки; значущість соціального контексту. Ключові пункти теорії: почуття неповноцінності і компенсація;

[1] Цит. за [8].

прагнення до переваги; стиль життя; соціальний інтерес; творче «Я»; порядок народження; очікування відносно майбутнього.

Е. Еріксон (1902 – 1994), **психосоціальна теорія особистості**: Его – основа поведінки і функціонування людини; виконує функцію соціальної адаптації; взаємодіє з реальністю; пов'язане з особливостями соціальних приписів і системою цінностей; охоплює весь життєвий простір людини.

Е. Фромм (1900 – 1980), **соціально-психологічна психоаналітична теорія особистості:** екзистенціальні потреби: 1) піклуватися про когонебудь; 2) в переживанні власної значущості; 3) бути частиною світу як основа стабільності і міцності; 4) в досягненні справжньої ідентичності; 5) в системі орієнтацій і сенсі життя.

К. Хорні (1885 – 1952), **соціокультурна теорія особистості:** *базальна тривога* як «відчуття самоти і безпорадності перед лицем потенційного ворожого світу»; потреба в *задоволенні* і потреба в *безпеці*; стратегії *компенсації базальної тривоги* відображають невротичну потребу в: 1) любові і схваленні; 2) «партнерові-опікунові»; 3) вузькому обмеженні життя; 4) силі; 5) експлуатації інших; 6) значущості; 7) тому, щоб бути об'єктом захоплення; 8) особистих досягненнях; 8) самодостатності і незалежності; 9) досконалості і бездоганності.

Г.У. Олпорт (1897 – 1967), **теорія рис:** *риса особистості* – узагальнена якість; важливий елемент поведінки; встановлюється емпірично; існує в контексті особистості. *Риси особистості* (персональні диспозиції) – *кардинальні*, *центральні*, *вторинні*. *Пропріум* (Ego, Self) – відчуття тілесного «Я», відчуття безперервної ідентичності, ставлення до навколишнього світу, образ себе, раціональне «Я», інтенції, довготривалі цілі, «Я» як дослідник себе.

Р. Кеттелл (1905), **структурна теорія рис особистості:** *риса особистості* – виявляється в поведінці; обумовлює схильність поступати одноманітно в різних обставинах. *Риси особистості* – поверхневі/початкові; конституціональні/сформовані навколишнім середовищем; здібність, темперамент/динамічні риси; загальні риси/унікальні риси.

Г.Ю. Айзенк (1916-1997), **теорія типів особистості: типи особистості** визначаються за параметрами – *інтроверсія/екстраверсія*; *нейротизм/стабільність*; *психотизм/сила суперего*. **Ієрархічна модель структури особистості**: 1) *суперриси* (екстраверсія); 2) *складені риси* (товариськість, жвавість, активність, наполегливість, прагнення до успіху); 3) *звичні реакції*; 4) *специфічні реакції*.

Б.Ф. Скіннер (1904 – 1990), **теорія оперантного научіння:** *типи поведінки***:** 1) *респондентна поведінка* (відповідь на знайомий стимул); 2) *оперантна поведінка* (визначається і контролюється результатом).

А. Бандура (1925), **теорія соціального научіння**: научіння через спостереження регулюється чотирма взаємозв'язаними чинниками: 1) процесами *уваги* (стежить за поведінкою); 2) процесами *збереження* (пам'ятає поведінку іншого); 3) процесами *рухового відтворення* (переводить спогад у поведінку); 4) *мотиваційними* процесами (позитивне підкріплення).

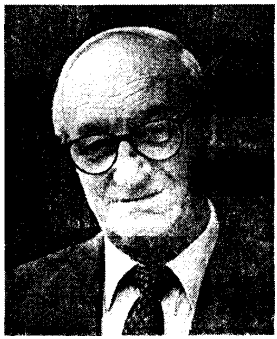

Альберт Бандура (1925) — американський психолог, автор теорії соціального научіння. У 1949 р. закінчив Університет Британської Колумбії, після цього отримав ступінь магістра в Університеті Айови (у 1951 р.). Доктор філософії Університету Айови. Пізніше працював в Стенфордському університеті як професор психології, а з 1973 р. — професор соціальних наук у психології. Прийшов до висновку, що для людської поведінки модель поведінки «стимул—реакція» не цілком застосовна, і запропонував свою модель, яка, на його думку, краще пояснює спостережувану поведінку. На підставі численних досліджень дав нове формулювання інструментального обумовлення, відвівши в ньому центральне місце научінню шляхом спостереження за зразком. При цьому підкріплення розглядалося ним не як єдина детермінанта научіння, а лише як сприяючий чинник. Головною ж детермінантою научіння людини є спостереження за зразками поведінки інших людей і за наслідками цієї поведінки: та чи інша форма поведінки стає такою, що мотивує, через передбачення наслідків даних дій. До таких наслідків може належати не тільки підкріплення з боку інших людей, але і самопідкріплення, обумовлене оцінкою дотримання внутрішньо обов'язкових стандартів поведінки. Швидкість научіння залежить від психологічної доступності предмету наслідування і від ефективності словесного кодування спостережуваної поведінки. На підставі своїх дослідженнях Бандура прийшов до висновку, що гнів як прояв загального збудження, сприяючого агресії, виявлятиметься тільки, коли в умовах даної ситуації соціально прийнятні зразки гнівних реакцій [1].

А. Маслоу (1908 – 1970), **гуманістична теорія особистості:** ієрархічна система природжених потреб (фізіологічні, потреби в безпеці і захисті, приналежності і любові, самоповазі, самоактуалізації).

К. Роджерс (1902 – 1987), **феноменологічна теорія особистості:** *відкритість до переживання* (здатність слухати себе), *екзистенціальний спосіб життя* (тенденція жити повно і насичено), *організмічна довіра* («Я роблю правильно»), *емпірична свобода* (відчуття особистої влади), *креативність* (творчо пристосовуватися до життя).

Дж. Келлі (1905 – 1967), **когнітивна теорія особистості:** особистісний конструкт – ідея, думка, яку людина використовує для пояснення або *прогнозу* свого досвіду. Особистісні конструкти *біполярні* і *дихотомічні.*

Джордж Александер Келлі (Kelly, 1905-1967) — американський психолог, автор оригінальної теорії особистості і засновник наукової школи психології особистісних конструктів. Згідно теорії Келлі, людина є дослідником, який будує образ реальності на основі своєї індивідуальної системи категоріальних шкал — «особистісних конструктів». Виходячи з цього образу реальності, людина передбачає (конструює) гіпотези про майбутні події. Якщо ці гіпотези не підтверджуються, людина може перебудувати свою систему особистісних конструктів для підвищення адекватності подальших прогнозів. Келлі розробив методичний принцип «репертуарних грат», який втілився у низці конкретних психодіагностичних методик, що використовуються в даний час у клінічній психології, психології навчання тощо. (Д. О. Леонтьєв) [9, с. 197].

5. Активність особистості

15. Потреби = стан організму, залежність від умов

Потреби – стани людини, що має потребу в чому-небудь, які утворюють основу регуляції поведінки і спрямованості особистості [5, с. 287]. *Стан організму, залежність від умов* – указують на об'єкти, отримання яких є засобом відновлення порушеної рівноваги в процесі взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем або засобом саморозвитку.

16. Задоволення потреб = цілеспрямована діяльність

Задоволення потреб – процес активної взаємодії суб'єкта з елементами ситуації, в ході якого створюється шуканий продукт, відповідний виниклій потребі. *Мета* як усвідомлений образ результату [6, с. 440], що передбачається, відображає мотиваційні моделі, зміст підсумкових ситуацій [7, с. 735], їх ієрархічну короткострокову або довгострокову супідрядність у

життєдіяльності людини. *Предметність діяльності* – система доцільних впливів на об'єкт з метою його перетворення в продукт, відповідний чинним стандартам. *Цілеспрямована діяльність* – система впливів на об'єкт, відповідних імпліцитній програмі досягнення результату, що передбачається.

17. Усвідомлення мети = потяг, бажання

Мета – усвідомлений образ результату, що передбачається; формальний опис кінцевих ситуацій, до досягнення якої прагне будь-яка саморегульована функціональна система [5, с. 440]. *Усвідомлення мети* – процес вербалізації ідеї про результат, що передбачається, або формальний опис кінцевої ситуації. *Потяг* – психічний стан, зв'язаний з неусвідомленою або недостатньо усвідомленою потребою [5, с. 52]. *Бажання* – психічний стан, зв'язаний з дієвою думкою про можливість чим-небудь володіти або щонебудь здійснити [5, с. 115].

Потяг — безпосереднє емоційне переживання потреби (нужди) в чому-небудь; спонука, ще не опосередкована свідомим цілепокладанням. У психологічній літературі найчастіше зустрічаються два трактування. Одне робить акцент на його недостатній усвідомленості, тоді як інше ставить потяг у неодмінний зв'язок з органічними потребами (в їжі, воді, наркотиках, гормонах і т. ін.; а також в уникненні хворобливих станів, що викликаються дискомфортними умовами). Обидва ці погляди мають під собою підґрунтя, але в цілому є дуже односторонніми. Насправді потяг може бути і погано, і добре усвідомленим (див., наприклад, Гомосексуалізм). Недостатня усвідомленість потягу буває зв'язана не стільки з відсутністю уявлення про його об'єкт, скільки з нерозумінням суті потреби в ньому. Людина зазвичай в тій чи іншій мірі знає, до чого саме її вабить, але дуже часто не може дати собі звіту в причині цього потягу. Стільки ж неправомірно зводити потяг до прояву одних лише органічних потреб.

Суть потягу може бути зрозуміла тільки при врахуванні принципової відмінності мотивації поведінки людини від мотивації поведінки тварин. В останніх актуалізована, відбита в емоційному переживанні потреба мотивує їхню активність безпосередньо. Якщо ж у тварини виникає відразу декілька спонук, то верх бере просто найсильніша з них. Дії тварин недовільні. Для дорослої нормальної людини, навпаки, типова довільна активність, першою умовою якої є здатність до рефлексії, до усвідомлення своїх власних потягів і або до ухвалення їх або ж відкидання. Виникнення потягу утворює початковий етап мотиваційного процесу. На зміну цьому етапу приходить етап «бажання» («хотіння»), що виникає в результаті свідомого рішення послідкувати тій чи іншій спонуці. Див. Лібідо, Наркоманія. [9, с. 66].

Бажання — одна з форм мотиваційного стану. Слово «бажання» широко використовується як в науковій, так і фолк-психології. Примітно, що в розробленій А.Вежбіцькою «**природній семантичній метамові**», яка «претендує» на те, щоб представляти лексичні універсалії, разом з первинними поняттями «знати», «почувати», «думати» і «говорити», є і універсалія «бажати» (або «хотіти»). У психології також слід виділити мінімум первинних невизначуваних понять, використовуючи його як базис для визначення інших психологічних понять. Поки ж ми вимушені обмежитися нестрогим зіставленням близьких і лише інтуїтивно ясних понять. Очевидно, поняття «бажання» тісно пов'язано з поняттями потреби, потягу, переживання.

Можна виділити декілька трактувань бажання, що далеко неповно теоретично опрацьовані. 1. Бажання як одна з форм психічного (суб'єктивного) переживання потреб, причому не тільки органічних (порівн. Потяг), але і всіх інших, у тому числі суто людських. 2. У точнішому сенсі бажання — форма переживання потреби, в якій конкретизовані, «представлені» предмет потреби (мотив) і можливі шляхи задоволення потреби. 3. Багато авторів трактують бажання як усвідомлений потяг, «потяг з усвідомленням його» (наприклад, Б.Спіноза, Л.С.Виготський), що накладає додаткове обмеження (в порівнянні з попередніми трактуваннями). Таким чином, у приведених квазівизначеннях указуються наступні семантичні ознаки: безліч потреб (вся множина або тільки частина); інтенційність (предметність, див. Інтенція) бажання; усвідомленість. Як правило, абсолютно інші ознаки приписують потягам (драйвам): переживання органічних (або, що еквівалентно, біологічних, гомеостатичних, вітальних) потреб; можливість неопредмеченості і неусвідомленості. Мабуть, що у тварин є тільки біологічні потяги і лише неусвідомлені, хоча їм не можна повністю відмовити в предметності. З.Фройд, мабуть, допускав існування як свідомих, так і несвідомих не тільки потягів (інстинктивних спонук), але і бажань. З цього кута зору, під несвідомими бажаннями розуміються такі, які колись були свідомими, але, з міркувань цензури, були витиснені в сферу підсвідомого і продовжують впливати на свідомість і через свідомість, виявляючись у снах, обмовках, мимовільних відхиленнях від адекватної поведінки (парапраксіях) і ін. Очевидно, що як бажання., так і потяги можуть бути більш менш сильними і тривалими. При неможливості задоволення тих і інших виникає стан фрустрації (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 140].

Інтенція (від лат. intentio — намір, прагнення) — іманентна спрямованість свідомості на свій **предмет** безвідносно до того, чи є він реальним або тільки уявним. Історія поняття інтенція сходить до схоластики, що розрізняє реальне і інтенційне (розумове) існування об'єкту. У XIX ст. поняття інтенції було знов введено у філософію німецьким філософом і психологом Ф.Брентано, в системі якого інтенція (інтенційність) є основною властивістю психічних феноменів, виступаючи як їх предметна віднесеність у свідо-

мості і спрямованість свідомості на предметний зміст (див. Психологія акту). Поняття інтенції також розроблялося в «Теорії предметності» А.Мейнонга і у феноменології Е.Гуссерля, в яких намітилася тенденція до онтологізації інтенційної структури свідомості. У сучасній західній філософії поняття інтенції грає істотну роль в неореалізмі, неотомізмі і екзистенціалізмі, що розглядають внутрішній світ суб'єкта як головний предмет філософського аналізу.

Поняття інтенції було сприйнято на початку XX ст. психологією. У роботах Вюрцбургської школи інтенція виступає як основна властивість безобразного мислення, як його надчуттєвий зміст, обумовлений не завжди усвідомлюваними детермінуючими тенденціями і установками особистості відносно поставленого завдання. Філософські системи Брентано і Гуссерля зробили значний вплив на так званий «цілісний підхід» у психології (гештальтпсихологія, цілісна психологія, персоналізм і т. ін.). (О.Б.Орлов)

Додання ред.: Існує, по меншій мірі, два способи використання (і значення) термінів «інтенція» і «інтенційність».

1. Інтенційність як «спрямованість свідомості на предмет» (Брентано, Гуссерль). Свідомість завжди є «свідомість про...» (Bewußtsein von...), так що інтенційність складає найбільш характерну рису свідомості. Інтенційними є не тільки пізнавальні психічні процеси, але і багато емоційно-мотиваційних. Один і той же предмет можна одночасно сприймати, уявляти, любити, бажати, ненавидіти і так далі. Інтенційний об'єкт може бути таким, що реально існує, або вигаданим, осмисленим або абсурдним. Див. також Рефлексія.

2. Інтенційність (у вужчому і ближчому до етимології сенсі) є «спрямованість на мету». Наприклад, інтенційний аспект аналізу дії (діяльності) — це, за О.М.Леонтьєвим, з'ясування мети дії (vs. операційний аспект — аналіз способу здійснення дії). Інтенція у такому разі — власне намір, цільовий задум дії. Примітно, що дії можуть бути направлені і на надчуттєву, трансцендентну мету (релігійний обряд).

Аналогічне розуміння інтенції зустрічається також в літературознавстві і фольклористиці (наприклад, в книзі Й.Луговської «В світі фольклорної прози: тексти, жанри, оповідні інтенції», 1993), де інтенція (намір, цільова установка) автора або оповідача використовуються як один з критеріїв змістовної типології тексту. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 183].

18. Мотиви = спонука до діяльності

Мотиви: а) спонука до діяльності, пов'язана із задоволенням потреб [5, с. 219]; б) усвідомлювана причина вибору дії; в) цінності, ідеали, інтереси [6, с. 373]. *Спонука до діяльності* – формульований самонаказ, в якому міститься ідея мети і імпліцитна схема її досягнення.

Мотив – див. с. 181.

6. Активність особистості в психоаналізі і гуманістичній психології

19. «Втеча від свободи» = Е.Фромм (1900 – 1980), німецький психолог

«*Втеча від свободи»* – порушення природного зв'язку людини з природою породжує тотальне відчуження і прагнення людини відновити порушений зв'язок для отримання свого справжнього «Я» [5, с. 433]. Механізм формування особистості – взаємодія психологічних і соціальних чинників, направлена на пригнічення і витіснення в несвідоме рис, несумісних з пануючими в суспільстві нормами [7, с. 749]. *Еріх Фромм* (1900 – 1980), німецько-американський психолог. Escape from Freedom, 1941.

Фромм Еріх (Fromm, 1900-1980) — німецько-американський психолог і філософ, творець «гуманістичного психоаналізу». На відміну від біологізаторської позиції Фройда, Фромм у розумінні причин людської поведінки дотримувався орієнтації антрополого-екзістенціалистської; при цьому великий вплив на Фромма зробили антропологічні роботи Маркса. Головна тема творчості Фромма — суперечності людського існування в світі. Особливе значення для психології має аналіз Фроммом двох способів існування людини («мати» і « бути»), проблеми людської свободи і її видів («свобода від» і «свобода до»), проблем так званого «соціального» (тобто «типового» для тієї чи іншої епохи або культури) характеру особистості, що є результатом пристосування людини до вимог суспільства (наприклад, «ринковий характер» і ін.), а також дослідження проблеми відчуження людини від суспільства в різних його видах і способів його подолання, найважливішим з яких Фромм уважав любов у широкому сенсі слова. Розроблені Фроммом прийоми «гуманістичного психоаналізу» покликані ліквідовувати наявну дисгармонію між людиною і природою і «оздоровити» суспільство. Див. також Фройдизм. (О. Є. Соколова) [9, с. 525].

20. Почуття неповноцінності = А.Адлер (1870 – 1937), австрійський психолог

Почуття неповноцінності – природжене почуття неповноцінності і почуття спільності під впливом механізмів компенсації (збіг прагнення до переваги з соціальними вимогами, пристосування до життя за допомогою розвитку однієї риси, відхід у хворобу для виправдання невдачі) визначають активність і розвиток особистості [1, с. 495 – 496]. *Альфред Адлер* (1870 – 1937), австрійський психолог. Praxis und Theorie der Individualpsychologie, 1930.

Альфред Адлер –див. с. 242, 243.

Комплекси неповноцінності і переваги – див. с. 109

21. Психосексуальний розвиток = З.Фройд (1856 – 1939), австрійський психіатр

Психосексуальний розвиток – енергія несвідомих психосексуальних потягів, конфлікт між свідомим і несвідомими потягами вважається основним рушійним чинником психіки, які піддаються сублімації [7, с. 748 – 749]. *Зігмунд Фройд* (1856 – 1939), австрійський невропатолог, психіатр, психолог, основоположник психоаналізу. Психопатологія буденного життя. М.,1910. Тлумачення сновидінь. М., 1913. Лекції з введення в психоаналіз. М., 1922.

Зігмунд Фройд – див. с. 29.

22. Самоактуалізація = А.Маслоу (1908 – 1970), американський психолог

Самоактуалізація – прагнення людини до можливо повнішого виявлення і розвитку своїх можливостей [5; 349]. *Абрахам Харольд Маслоу* (1908 – 1970), американський психолог. Motivation and personality, 1970. The farther reaches of human nature, 1976.

Абрахам Маслоу – див. с. 106.

23. Реалізація майбутніх можливостей = Г.У.Олпорт (1897 – 1967), американський психолог

Реалізація майбутніх можливостей – реалізація свого життєвого потенціалу [5, с. 249] відповідно до ієрархії потреб (фізіологічні потреби, потреби в безпеці, приналежності і любові, пошана, пізнавальні, естетичні потреби, потреби в самоактуалізації) [1, с. 522]. *Гордон Уїлард Олпорт.* (1897 – 1967), американський психолог. Pattern and Grows in Personality, 1937.

Гордон Олпорт – див. с. 242.

24. Сприйняття себе і своїх можливостей = К.Р.Роджерс (1902-1987), американський психолог

Сприйняття себе і своїх можливостей – самостійне осмислення життєвого досвіду і усунення дисонансу між ним і Я-концепцією в цілях вдосконалення власного «Я» [5, с. 345 – 346]. *Карл Ренсом Роджерс* (1902 – 1987), американський психолог, один із засновників гуманістичної психології. Psychotherapy and personality change, 1954 (Центрована на клієнтові терапія). Freedom of personality, 1972.

Карл Роджерс – див. с. 106.

Самодетермінації теорія — психологічна теорія, розроблена американськими психологами Е.Десі (E.Deci) і Р.Райаном (R.Ryan). Теорія самодетермінації постулює, що людина здатна відчувати і реалізовувати в своїй поведінці свободу вибору, не дивлячись на об'єктивні обмежуючі чинники середовища або вплив неусвідомлюваних внутрішньо особистісних процесів. Якщо з самого дитинства умови існування дитини сприяють наданню їй свободи вибору активності, сфери інтересів, якщо вони надають широкий діапазон можливостей без накладення непотрібних обмежень, то все це сприяє тому, що дитина, а згодом і дорослий, стає здоровою і повноцінною особистістю. Підміна вибору самої людини вимогами ззовні — одна з причин виникнення психічних порушень.

Відчуття і реалізація свободи вибору людиною способу поведінки і існування в світі незалежно від сил зовнішнього оточення і внутрішньо особистісних процесів, що впливають на неї, визначається як самодетермінація, або автономія. Самодетермінація — це природжена схильність до залучення до поведінки, яка цікавить, що, проте, не означає генетичної зумовленості психологічних особливостей людини. Швидше, її можна розглядати як деяку стартову точку процесу розвитку, напрям якого залежить від особливостей взаємодії дитини з навколишнім світом.

Самодетермінація включена в процес розвитку так, що зміна способу регуляції поведінки йде в напрямі від повної визначуваності зовнішніми силами до внутрішньої автономної саморегуляції. Різні стадії цього процесу і ступінь автономності можуть бути представлені у вигляді континууму: від зовнішньої регуляції (extrinsic regulation) через интроєкцію (за формою це внутрішня регуляція, але регуляторний процес не включений в особистість людини і є джерелом напруги і конфлікту) і ідентифікації (припускає ототожнення людини з цінностями і регуляторними процесами і ухвалення їх як своїх власних) до інтеграції (регуляторні процеси асимільовані в особистість людини цілком).

Поняття самодетермінації тісно пов'язане з поняттям волі, яке в теорії самодетермінації розуміється як здатність людини **вибирати** на основі інформації, отриманої із середовища і на основі процесів, що відбуваються усередині особистості. Крім того, із самодетермінацією зв'язуються такі функції, як емоції і внутрішня мотивація. Внутрішня мотивація (intrinsic motivation) виявляється як спонука людини до активності, що цікавить її, за відсутності зовнішнього підкріплення (нагороди або покарання).

Відповідно до особливостей розвитку мотивації у людини може скластися три різних типу локусу каузальності. Поняття локусу каузальності (locus causality) відображає, на що орієнтується людина, коли поводиться певним чином. Людина може ґрунтуватися на власному автономному виборі — це внутрішній локус каузальності, на зовнішніх вимогах або очікуваній

нагороді — це зовнішній локус, на неможливості досягнення бажаного результату яким-небудь шляхом — це безособистісний локус.

Залежно від переважаючого типу локусу каузальності виділяються три типи однойменних мотиваційних субсистем. Мотиваційна субсистема визначається як тип переважаючої в особистості мотивації.

На основі критерію мотиваційної субсистеми автори будують свою типологію особистостей. Тип мотиваційної субсистеми у поєднанні з відповідними когнітивними, афективними і іншими психологічними характеристиками визначаються як **каузальна орієнтація**, яка може бути внутрішньою (інтернальною), зовнішньою (екстернальною) або безособистісною. Десі і Райан вважають, що на практиці у людини присутні всі три типи орієнтацій, а індивідуальні відмінності виражаються у відповідних пропорційних співвідношеннях орієнтацій.

Теорію самодетермінації можна зарахувати до напряму позитивної психології, що набирає в США силу і націлений на вирішення тих завдань, які не вдалося вирішити гуманістичній психології, і використовує при цьому найновіші і сучасніші наукові методи. (О.Е.Дергачева*) [9, с. 435].

7. Спрямованість особистості

Спрямованість особистості — термін вітчизняних психологів, якому, починаючи з С.Л.Рубінштейна (1940, 1946), додається великий смисл і множина нерідко суперечливих значень. Слідуючи за Л.І.Божович, спрямованість особистості можна визначити як стійку (трансситуативну) спрямованість, орієнтованість думок, почуттів, бажань, фантазій, вчинків людини, яка є наслідком домінування певних (головних, провідних) мотивацій. Складність операціоналізації цього конструкта зв'язана, по-перше, з тим, що мова йде про проекції на потік свідомості і поведінки латентних (прихованих від зовнішнього спостереження) чинників (мотивів, потреб); по-друге, з невизначеністю критеріїв для розрізнення стійких і ситуативних чинників (стійкість особистісної мотивації не означає її єдності, її монополії на детермінацію поведінки і переживань); у-третіх, з тим, що особа безпосередньо не усвідомлює своєї спрямованості (прихована від «внутрішнього» спостереження). Л.І.Божович і М.С.Неймарк класифікували підлітків на наступні групи за видами спрямованості особистості: 1) з колективістською спрямованістю; 2) з діловою спрямованістю; 3) з особистою спрямованістю; 4) із змішаною спрямованістю (або без явної спрямованості). Відзначимо, що поняття «особиста спрямованість» і «ділова спрямованість» введені Кюнкелем (F. Kunkel, 1934). Робилися спроби розкрити поняття спрямованості особистості через установки, цінності, ставлення особистості, емоції (Б.І.Додонов ввів термін «емоційна спрямованість»), світогляд. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 289].

25. Інтереси = пізнавальна потреба

Інтерес – потребнісне ставлення людини до світу, що виражається в інтелектуальних емоціях, подоланні труднощів у процесі засвоєння знань [4, с. 138 – 139]. *Пізнання* – вища форма віддзеркалення дійсності, що ґрунтується на єдності віддзеркалення, предметно-практичної діяльності і комунікації [7, с. 506]. *Потреби* – стани людини, що має потребу в чому-небудь, які лежать в основі регуляції поведінки і спрямованості особистості [5, с. 287]. *Пізнавальна потреба* **–** потреба в знаннях про навколишню дійсність.

Інтерес — потребнісне ставлення або мотиваційний стан, що спонукає до пізнавальної діяльності, яка розгортається переважно у внутрішньому плані. В умовах пізнавальної діяльності, що формується, зміст інтересу може все більш збагачуватися, включаючи нові зв'язки предметного світу. Емоційний і вольовий моменти інтересу виступають специфічно — як інтелектуальна емоція і зусилля, пов'язане з подоланням інтелектуальних труднощів. Інтерес тісно пов'язаний з власне людським рівнем освоєння дійсності у формі знань. Інтерес (особливо учбовий) є традиційним предметом дослідження в психології і педагогіці.

Інтереси класифікуються за змістом, тобто за їх предметною орієнтацією; за широтою предметного змісту; за глибиною, тобто за їх укоріненістю в системі потребнісних відношень особистості; за стійкістю; за силою; за тривалістю. Інтерес займає проміжне положення в ряду потребнісних ставлень людини до світу, що ускладнюються: він виникає на основі пізнавального потягу (бажання) до тієї чи іншої сфери дійсності і в процесі свого розвитку може перерости в стійку особистісну потребу в активному, діяльному ставленні до свого предмету, в схильність. (О. Б. Орлов)

Додання ред.: А.Ребер у своєму «Словнику психології» (1995) чесно признається в неможливості дати повноцінне визначення слову «інтерес», яке, на його думку, використовується майже всіма чисто інтуїтивно. Він обмежується лише переліком слів, які асоціюються з інтересом: від уваги до бажання. В той же час іноді робляться спроби додати поняттю інтересу велике теоретичне значення.

Деякі автори трактують інтерес як одну з емоцій, близьку до здивування, допитливості. Наприклад, К.Ізард включає інтерес у число базальних (первинних) емоцій, що мають, крім іншого, і мотиваційне значення. Інтерес описується в таких термінах як захопленість змістом і залучення до процесу діяльності.

Л.С.Виготський трактував інтерес як специфічно людський рівень у розвитку потреб, для якого характерна свідомість і свобода: «Інтерес з'являється перед нами як усвідомлене прагнення, як потяг для себе, на відміну від інстинктивного імпульсу, що є потягом у собі». Інтерес — це « вищі культурні потреби», що є рушійними силами поведінки. У « Психологічному словнику» (1931) Б.Е.Варшави* і Л.С.Виготського інтерес визначається як «емо-

ційно забарвлена установка, спрямованість на яку-небудь діяльність або на який-небудь об'єкт, викликана позитивним ставленням до предмету».

Само слово «інтерес», хоча і має латинську основу, але до класичної латинської мови не належить; воно з'явилося в капіталістичну епоху як технічний, спеціальний (а саме бухгалтерський) термін, що означав очікуваний дохід (вигоду) від якихось витрат. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 184].

26. Переконання = спонука до вчинків

Переконання – усвідомлена потреба, яка спонукає людину до дії відповідно до її ціннісних орієнтацій [5; 413]. *Спонука* – формульований самонаказ, в якому міститься ідея мети і імпліцитна схема її досягнення. *Вчинок* – свідома дія, одиниця соціальної поведінки як морального самовизначення людини [5; 286].

Переконання — уявлення, знання, ідеї, що стали мотивами поведінки людини, і що визначають її ставлення до різних сфер дійсності; компоненти світогляду особистості. Наявність переконання пов'язано з визнанням і безпосереднім переживанням їх істинності і з потребою реалізувати їх в житті. Можна говорити про етичні, наукові, релігійні і інші переконання.

Формуванню переконань сприяють широкі і глибокі знання у відповідній галузі. Проте знання автоматично не переходять у переконання. Останні виробляються на основі особистого досвіду людини в результаті її діяльності, в практиці суспільної поведінки. Саме особистий досвід породжує у людини певні почуття і переживання, ставлення до того, що оточує. Виробленню переконань сприяє боротьба з тим, що їм протистоїть.

Передумови для формування стійких переконань складаються в ранньому дитинстві. Найбільше значення в цьому віці мають устрій життя і традиції сім'ї, характер взаємин з оточуючими. Справжні переконання починають формуватися в підлітковому і старшому шкільному віці. Це пов'язано з придбанням відносно широких і глибоких знань, виникненням розвинених форм мислення, появою свідомого критичного ставлення до дійсності, формуванням активної життєвої позиції і світогляду.

Додання ред.: Звернемо увагу і на інші значення: переконання — це також діяльність, направлена на зміну чиїхось переконань, атитюдів; ця діяльність протиставляється, наприклад, навіюванню. [9, с. 501].

27. Світогляд = система поглядів

Світогляд – система поглядів людини на реальність і її місце в світі [6, с. 362]. *Система поглядів* – віддзеркалення результатів пізнання дійсності, які впливають на систему ставлень людини і їх реалізацію в поведінці, діяльності, спілкуванні [5, с. 215].

Світогляд особистості — комплекс узагальнених уявлень (поглядів) даної особи про навколишній світ і себе, про своє місце в світі, свого ставлення до навколишньої дійсності і до себе. У зміст світогляд особистості входять знання, необхідні для самовизначення суб'єкта і обґрунтування його ставлення до світу. Самовизначатися доводиться багато в чому: у соціокультурних цінностях, в ідеалах, у світоглядних питаннях (до них, перш за все, відносяться питання про сенс існування людини; згідно Г.Ріккерту, світогляд особистості — тлумачення сенсу життя), у власній самосвідомості (загальнолюдській, громадянській, етнічній, релігійній, історичній, етичній, професійній і т. ін.), в своєму ставленні до світу. Світогляд особистості розвивається не у міру засвоєння всіляких знань про світ і приведення їх в якунебудь систему, а у міру розширення сфери самовизначення даної особи і додання цінності різним сферам самовизначення. Пошуку і формуванню світогляду особистості передує незадоволеність безсистемністю, безґрунтовністю, банальністю і нестійкістю своїх почуттів, поглядів і вчинків. Справедливо відмічено С.Л.Рубінштейном, що «особистістю в підкресленому, специфічному сенсі цього слова є людина, в якої є свої позиції, своє яскраво виражене свідоме ставлення до життя, світогляд, до якого вона прийшла у результаті великої свідомої роботи».

Світогляд не транслюється і не засвоюється в готовому вигляді, але формується особистістю за допомогою свого теоретичного мислення і рефлексії. Цим світогляд відрізняється від «менталітету», який генетично передує світогляду, а потім інтегрується з ним в єдину систему свідомості. У такій опозиції до особистісного світогляду поняття менталітету (або ментальності), яке сходить до колективних уявлень Е.Дюркгейма и Л.Леві-Брюля, зіграло важливу роль у становленні історичної антропології (школа «Анналів»). Світоглядом не можна назвати некритично засвоєні стереотипи масової свідомості, дорефлексивний «життєвий світ» (Е.Гуссерль), «життєвий стиль» (за А.Адлером), а також ті явища, які Е.Фромм описував під іменами «ірраціональної віри» і «авторитарної совісті» (остання ототожнюється з фройдистським «Зверх-Я»). Маючи на увазі перш за все досвід видатних особистостей, С.Л.Франк справедливо наполягав на індивідуально-творчому характері світогляду, який є «завжди одночасно продукт і вираз індивідуального духу, що творить, духовної особистості. У цьому абсолютно конкретному і прямому сенсі існує, власне, стільки світоглядів, скільки окремих індивідуальностей, що творять, або геніїв».

У менталітету і світогляду є не тільки відмінності, що доходять до протилежності, але і загальні функції і риси. Загальною функцією є, наприклад, те, що вони обслуговують суб'єктивне ставлення особи до світу. Поняття «ставлення» може бути прикладене і до світогляду, і до менталітету, бо ставлення виражається і у почуттях (переживаннях), і в їх рефлексіях, і в свідомо прийнятих, понятійно оформлених переконаннях. До загальних рис менталітету и світогляду відноситься і те, що до них застосовне поняття жи-

вого знання (С.Л.Франк) як єдність переживання і знання (С.Л.Рубінштейн), значення і особистісного смислу (О.М.Леонтьєв). Очевидно, з віком питома вага і функціональна роль переживання в свідомості і в поведінці може мінятися, але принцип єдності знання і переживання залишається в силі. У менталітеті провідна роль належить переживанню, в світогляді — знанню. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 263].

Знання живе — поняття «живе знання» на початку XX ст. використовували Г.Г.Шпет (1914, 1922), С.Л.Франк (1915, 1917, 1923). Таке знання може бути як до-теоретичним, до-науковим, так і пост-теоретическим, що містить наукове знання. У книзі «Живе знання» (1923) Франк говорить про живе психологічне знання. Головними ознаками живого знання є відвертість і недомовленість. Воно будується на зв'язку науки і мистецтва. Мистецтво на сторіччя випереджає науку в пізнанні неживого і особливо живого. Мистецтво породжує інше знання. Наука розчленовує, анатомує, дробить мир на дрібні осколки, які не склеюються, не компонуються в цілісну картину. Особливо вона досягла успіху в своїй дезінтегративній діяльності, вивчаючи людину. Мистецтво ж зберігає світ цілісним. Воно постійне нагадує науці про існування цілісного, неосколкового миру. (Див. також Психологічна педагогіка, Психологія мистецтва, Людинознавство.)

Живе знання — це суцвіття різних знань. Воно включає не тільки знання про що-небудь, але і знання чого-небудь. Воно є свого роду інтеграл:

1) знання до знання (передзнакові форми знання, світовідчування, образи світу, що не концептуалізуються, несвідомі узагальнення і висновки, пам'ять-звичка, пам'ять душі, операціональні і предметні значення, життєві поняття невідомого нам походження тощо.), тобто «неявне знання» (М. Полані);

2) знання як таке (форми знання, що існують в інституціоналізованих освітніх системах, в науці);

3) знання про знання (відрефлексовані форми знання: «На тому стою і не можу інакше» (М.Лютер); або «знання, що знає» (І.Г.Фіхте);

4) незнання;

5) незнання свого незнання; згідно Я. Коменському, — це джерело безрозсудності, зухвалості, самовпевненості;

6) знання про незнання (вабляча, запрошуюча сила: «Я знаю тільки те, що нічого не знаю»): згідно Коменському, — це джерело жадання знання, початок мудрості.

Особливий вид знання (незнання?) — це таємниця: «Таємниця — це знання про незнання деякого знання, а точніше — таємниця це емоційне переживання незнання деякого знання» (К.Пігров). М. К. Мамардашвілі приводить французьку сентенцію: «Без таємниці — тваринне життя; життя людське — таємниця; культура — здатність утримання таємниці».

Знання про незнання містить щось більше, ніж просто знання. Це ставлення до знання, усвідомлення наявності або відсутності знання. Є проблема, яку слід не стільки вирішити, скільки усвідомити і тримати в свідомості. Яку задачу повинна розв'язувати освіта? Формування твердих знань або відкриття знання про незнання? Або обидві? І нарешті, яку задачу вона розв'язує насправді?

Звичайно, перераховані види знання і незнання не є «чистими культурами». Це швидше, домінанти цілого знання. Але з цими домінантами доводиться стикатися, і їх корисно враховувати в освітній практиці. Бо в граничному або в чистому вигляді, тобто узяті окремо, вони таять в собі небезпеку перетворення на форми закінченого неуцтва.

Живе знання при всій своїй незмірності і концептуальній невизначеності є «життя, істина і шлях». Не так вже мало людей роблять отримання і накопичення знань метою і сенсом життя. Головні достоїнства живого знання полягають у тому, що людина впізнає себе в ньому, воно не виступає в якості чужої (відчуженою) для нього реальності або сили. А. М. П'ятигорський підкреслює, що **зміст** знання завжди вторинний, похідний по відношенню до **події** знання. Акт отримання знання (або «акт знання») породжує зміст цього знання, а не навпаки. Тут підкреслена не тільки дієва і діяльнісна, але і подієва природа знання. Будь-який текст, будь то жива Природа, живий Космос або Культура, з одного боку, чинить опір читанню і інтерпретації, а з іншого — потребує читачів і інтерпретаторів, число яких не убуває.

Знання про незнання іноді може свідчити про знання більше, ніж саме знання. Знання до знання, незнання, знання про незнання є умова всякого знання. Людина може бути *terra incognita* але не може бути *tabula rasa*. (В.П.Зінченко) [9, с. 158].

28. Прагнення = потреба в умовах існування

Прагнення – збірний термін для позначення психічних явищ, що визначають потребнісне ставлення людини до оточуючої дійсності (потяги, бажання, наміри, інтереси, схильності) [4, с. 359]. *Потреби* – стани людини, що має потребу в чому-небудь, які лежать в основі регуляції поведінки і спрямованості особистості [5, с. 287]. *Потреба в умовах існування* – стан, що відображає оцінку доданків якості життя, в яких містяться вказівки на буттєву суть даної людини.

Прагнення — збірний термін для позначення актуалізованих мотиваційних утворень (потягів, бажань, намірів, інтересів, пристрастей, ідеалів, схильностей, покликань тощо), суттю яких є потребнісне ставлення людини до світу (див. Мотив, Потреби). (О. Б. Орлов) [9, с. 478].

Намір — свідоме рішення, що виконує функцію спонуки і планування поведінки або діяльності людини. Синоніми: інтенція, квазіпотреба (К.Левін). Намір формується: 1) коли мета діяльності віддалена і її досягнення відстрочене; 2) коли задоволення потреби не може бути досягнуто безпосередньо, а вимагає досягнення проміжних цілей, що не мають власної спонукальної сили. В цьому випадку виниклий у людини намір виступає як спонукач дій, направлених на досягнення проміжних цілей.

Спонукальна сила наміру — синтез двох чинників. З одного боку, це вплив безпосередньої потреби, ланкою в задоволенні якої він є, з іншого — вплив з боку інтелектуальної активності, за допомогою якої людина усвідомлює засоби, що дозволяють досягти задоволення потреби. Отже, намір є те нове функціональне утворення, що виникає в процесі психічного розвитку людини, в якому в нерозривній єдності виступають афективні і інтелектуальні компоненти.

Експериментальні дослідження показують, що спонуки, які йдуть від прийнятого наміру, володіють тими ж динамічними властивостями (силою, напруженістю і ін.), що і спонуки, які йдуть безпосередньо від потреби. Людина, спонукувана прийнятим наміром, може діяти навіть всупереч безпосередньому бажанню. Таким чином, намір організовує поведінку людини, дозволяє їй довільно діяти з метою задоволення своїх потреб (див. Воля). [9, с. 288].

30. Мрія = образ бажаного

Мрія – тип уяви, що характеризується створенням об'єктів прагнення в бажаному майбутньому [1, с. 287]. *Образ* – суб'єктивна картина об'єктивного світу або його частин, що включає самого суб'єкта, просторові і часові характеристики подій [5, с. 240]. *Образ бажаного* – суб'єктивна картина, в якій суб'єкт знаходиться в ситуації, відповідній потребі, що переживається ним.

Мрія. […] Особливу форму уяви утворює **мрія**. Вона звернена до сфери більш менш віддаленого майбутнього і не передбачає негайного досягнення реального результату, а також його повного збігу з образом бажаного. Разом з тим мрія може стати сильним мотивуючим чинником творчого пошуку […]. [9, с. 74].

31. Соціальна установка = готовність діяти

Соціальна установка – суб'єктивна орієнтація членів групи на цінності, які приписують людині певні способи поведінки [5, с. 419]. *Особистісна установка* – суб'єктивна орієнтація на способи поведінки і діяльності, що забезпечують можливості самоствердження відповідно до Я-концепції. *Готовність діяти* – програмування дій на основі минулого досвіду, соціальних і особистісних критеріїв [6, с. 715].

Атитюд — широко використовуваний в різних областях термін. Етимологію зазвичай убачають у фр. attitude — поза або в лат. aptitudo — придатність, відповідність (див. Тести здібностей).

1. У балеті — одна з основних поз класичного танцю.

2. У медицині — позиція тіла або поза, особливо пов'язана з кінцівками.

3. В етології і порівняльній психології цей термін використовується в сенсі: а) готовності до визначених рухів і б) виразу «наміру» зробити певні рухи (інтенційні); наприклад, тварина, що припала до землі для нападу, може описуватися як така, що «має атитюд до атаки».

4. У традиційній психології особистості атитюд розглядався як якась внутрішня афективна орієнтація (переднастройка), залежна перш за все від минулого досвіду, яка могла б пояснювати дії особи.

5. В ужиток соціальних наук термін атитюд був введений У.Томасом і Ф.Знанецьким в їхньому 5-томному дослідженні «Польський селянин в Європі і Америці» (1918-1920). Ці автори розуміли атитюд як схильність (прагнення) особи до певних групових цінностей (грошам, слави, близьким і чужим людям і ін.), що детермінують соціально прийняті форми поведінки (див. Ціннісні орієнтації).

6. У соціальній психології атитюд — вподобання (схильність) суб'єкта до здійснення певної соціальної поведінки; при цьому передбачається, що атитюд має складну структуру і містить ряд компонентів: схильність сприймати, оцінювати, усвідомлювати і, як підсумок, діяти щодо даного соціального об'єкту (явища) певним чином. Проте використання терміну багато в чому залежить від теоретичного вподобання автора (ще у 1935 р. Г. Олпорт налічив 17 дефініцій атитюдів). Слід відмітити, що багато понять і дефініцій, які використовують визначення «соціальний» (наприклад, соціальні норми, соціальні стереотипи або соціальні ролі) відрізняються високою неоднозначністю. Іноді атитюд розуміється як стійке емоційно насичене уявлення (думка) про що-небудь, що близько до розуміння комплексу, яке запропонував К.Юнг. Принципова відмінність полягає в тому, що як уявлення в атитюді зазвичай виступає стереотип (узагальнене уявлення), а емоційною складовою є узагальнене почуття.

Прийнято виділяти чотири потенційних функції атитюдів: 1) соціально пристосувальну (утилітарну, адаптивну, інструментальну): ми діємо відповідно до визначених атитюдів, тому що в даному середовищі нам це вигідно, приносить користь; 2) когнітивну: атитюди спрощують нашу орієнтацію в світі, дозволяють легко категоризувати і оцінювати події, що відбуваються; 3) вираження (експресивно-оцінну): виявляючись у думках і поведінці, атитюд сприяє самовираженню особи; 4) психологічного захисту: атитюди оберігають особу від внутрішніх конфліктів, підтримують самооцінку.

У 1942 р. М. Сміт розробив так звану 3-компонентну структуру атитюду, виділивши: а) **когнітивний** (усвідомлення об'єкту атитюду, що виражається зазвичай в переконанні або думці, нерідко заснованій на соціальному стереотипі); б) **афективний** (емоційна оцінка об'єкту атитюду, переживання симпатії або антипатії до нього, що теж може бути продиктовано стереотипом); в) **поведінковий** (конативний, що відображає диспозицію до дії) компоненти. Багатьма емпіричними дослідженнями виявлена можливість розузгодження як між окремими компонентами атитюду, так і між атитюдом і реальною поведінкою. Так, Річард Ла Пьєр (LaPier, 1933) виявив у 90% досліджених власників ресторанів і готелів явно виражений негативний атитюд щодо обслуговування китайців, що практично у 100% випадків суперечило реальній їх поведінці (так званий **парадокс Ла Пьєра**). Н.Рокич ускладнив структуру атитюду, припустивши одночасне існування двох атитюдів, кожен з яких може актуалізуватися в даний момент часу — на об'єкт і на ситуацію.

Проблема конгруентності атитюду і поведінки виходить за межі академічної унаслідок надій на прогнозування поведінки за допомогою атитюду. Однак ці надії виправдовуються тільки при так званих досяжних атитюдах (Р.Фазіо, К.Уїльямс) — тобто тих, що легко актуалізуються і приходять в голову. Вважається, що досяжні атитюди, модифікуючи когнітивну інтерпретацію соціальної ситуацій, в решті решт визначають поведінку індивіда. Причина стійкого інтересу до проблеми атитюду криється в розумінні атитюду як необхідної умови поведінки, що перетворює цілеспрямоване формування і зміну атитюду на потенційний ключ до контролю за поведінкою.

Немає і, очевидно, не може бути даних про «середню» кількість атитюдів у середньостатистичної людини: по суті, будь-який «соціальний» об'єкт, з яким індивід вступає у взаємодію, може продукувати виникнення атитюдів. Сукупність атитюдів людини, взаємозв'язаних між собою і таких, що відрізняються від інших його атитюдів, називають кластером атитюдів. Крім того, кластером атитюдів також називають деяку безліч споріднених атитюдів членів якої-небудь групи, які показують сильну коваріацію: високі (низькі) показники в одному атитюді усередині кластера супроводжуються високими (низькими) показниками в іншому.

У радянській соціальній психології термін атитюд використовувався як синонім терміну «соціальна установка», що створювало деякі складнощі і вимагало розмежування з поняттям установки, що розроблялося в межах загальної психології, наприклад, у школі Д.М.Узнадзе. Основні відмінності стосуються самого об'єкту установки, можливості її усвідомлення, наявності або відсутності знакового опосередковування. В.О.Ядов запропонував ієрархічну диспозиційну модель, в якій атитюд (як фіксована соціальна установка) поміщається на рівні між елементарними фіксованими установками (у розумінні Узнадзе) і двома вищими рівнями: базовими соціаль-

ними установками (в яких фіксується загальна спрямованість інтересів особистості) і ціннісними орієнтаціями. Див. також Атитюду зміна. (І.А.Мещерякова) [9, с. 41].

Атитюду зміна — 1) процес зміни атитюду, що раніше склався у індивіда; 2) сфера теоретичних і емпіричних досліджень у соціальній психології і психології особистості. Від природної динаміки атитюду (тобто процесів породження, фіксації, актуалізації, елімінації і ін.) зміна атитюду відрізняється цілеспрямованим характером дії. Залежно від того, хто виступає ініціатором зміни атитюду, можна виділити дві ситуації, що принципово відрізняються: 1) зміна власного атитюду (людина свідомо намагається змінити свій атитюд, що є необхідним компонентом різних програм психотренінгу і психотерапії); 2) зміна чужого атитюду (вплив на носія атитюду здійснює сторонній суб'єкт — персоніфікований або груповий, — що нерідко діє без згоди суб'єкта атитюду, і навіть проти його бажання).

Запропонований ряд теорій для пояснення процесів і умов, за допомогою яких людей можна схилити до зміни їх атитюдів. Тоді як соціальні психологи біхевіористської орієнтації (К.Ховланд і ін.) велике значення надають процесам научіння, у тому числі соціального, прихильники когнітивного напряму (Л.Фестінгер, Т.Ньюком і ін.) схильні пояснювати зміну атитюдів вирішенням когнітивного дисонансу, потребою індивіда відновити когнітивну відповідність (класичним прикладом служить дисонанс між негативним атитюдом на об'єкт і позитивним — на людину, яка дає цьому об'єкту позитивну оцінку). Один з напрямів дослідження: виявлення умов, сприяючих зміні атитюдів — характеру інформації (страхітливий, позитивний або нейтральний); авторитетності джерела інформації; пасивності— активності суб'єкта зміни і ін.

Спроби змінити атитюди далеко не завжди бувають успішні. Навіть якщо зміна атитюдів відбувається, вона не завжди може вважатися ефективною, оскільки нерідко атитюд міняється в напрямі, протилежному передбачуваному (ефект бумеранга). Залежно від досягнутого результату, зміни атитюдів підрозділяють на позитивні (у бажаному для ініціатора напрямі) і негативні (у небажаному напрямі). Див. Атитюдів щеплення. (І. А. Мещерякова) [9, с. 42].

Атитюдів щеплення — достатньо широкий підхід, розроблений з метою захисту особистості від установок, переваг, думок, що нав'язуються їй ззовні (зокрема, з боку засобів масової інформації, значущих інших тощо), суттю якого є підвищення здатності особистості протистояти чужій небажаній дії. Передбачається, що людині, не дивлячись на деякі спроби захистити її від «поганого» впливу, так чи інакше доводиться жити в агресивному середовищі чужих поглядів.

Механізм щеплення атитюдів (за прямою аналогією з вакцинацією в медицині) полягає в слабкій атаці на нетверді установки особистості, які спонтанно сформувалися, що надалі приводить до можливості чинити опір сильнішим атакам. Неадекватно м'яка атака на переконання людини (за своєю силою і тривалістю не здатна змінити їх) провокує її виявити і захищати свої позиції, удосконалювати контраргументацію, освоювати певні форми поведінки, що приводить до подальшої фіксації її атитюдів. Розробка стратегій щеплення атитюдів і перевірка їх ефективності здійснювалася стосовно різних груп (особливу увагу дослідників привертала дитячо-юнацька аудиторія) і різних дій (починаючи від опору банальностям до протистояння рекламі, пропозиції покурити, спробувати наркотик і т. ін.) У.Мак-Гайером, А.Мак-Алістером, Н.Фешбах і багатьма ін. (І.А.Мещерякова) [9, с. 43].

33. Потяг = неусвідомлювана потреба

Потяг – психічний стан, зв'язаний з неусвідомленою або недостатньо усвідомленою потребою [5, с. 52]. *Неусвідомлювані явища* – психічні явища, що характеризуються невиразністю і смутністю переживання людиною, – ще або вже не усвідомлювані психічні явища: автоматизми, імпульсні дії [3. с. 76]. *Потреби* – стани людини, що має потребу в чому-небудь, які лежать в основі регуляції поведінки і спрямованості особистості [5, с. 287]. *Неусвідомлювана потреба* – невиразна потреба в чому-небудь як факт переживання, що ще не усвідомлюється як об'єкт потреби.

Потяг – див. с. 28.

8. Самосвідомість особистості

34. Самосвідомість = усвідомлення себе і свого буття

Самосвідомість – рефлексивне ставлення до своїх можливостей як основа *доцільних дій і вчинків*. Базується на здатності відрізняти себе від власної життєдіяльності. Розвивається під впливом оцінок оточуючих, зіставлення вчинків і дій із соціальними нормами [4, с. 332]. *Усвідомлення себе і свого буття* – пізнавальні дії людини, що характеризуються виділенням власних ознак як діяльного суб'єкта в соціальному оточенні і включенням їх у смислові зв'язки суб'єктивної картини світу.

Самосвідомість — усвідомлення людиною себе як індивідуальності. Свідомість людини може бути спрямована або на зовнішній світ, що оточує людину (зовнішня спрямованість), або на самого суб'єкта (це і є самосвідомість) — тіло, поведінка, потреби, почуття, характер, у тому числі сама свідомість (інтроспекція, рефлексія). Див. також Інтенція.

Із самосвідомістю іноді змішують форми безпосереднього самовідзеркалення у вигляді самовідчуття і самопочуття, яке, звичайно, важливе і

необхідне для функціонування і виникнення самосвідомості, але не достатні. О.М.Леонтьєв указував на необхідність розрізняти 1) знання про себе (пізнання себе) і 2) усвідомлення себе. У загальному випадку перше не може називатися самосвідомістю, оскільки «знання, уявлення про себе накопичуються вже в ранньому дитинстві; у неусвідомлюваних чуттєвих формах вони, мабуть, існують і у тварин» (Леонтьєв). Чуттєві форми і джерела знання можуть бути різними: відчуття, сприйняття, емоція, пам'ять, уява, предметно-дієве мислення. До усвідомлення веде представлення (вираз) знання в знаково-опосередкованій і соціально-нормованій формі. Спочатку процес усвідомлення цілком включений у сукупну і сумісну діяльності, у межах яких з метою спілкування індивідуальний досвід (сприйняття, мислення, емоційного переживання і т. ін.) виражається в значеннях, завдяки чому суб'єкт і може усвідомити його. Таким чином, у строгому і вузькому сенсі самосвідомість — це один з рівнів (процесів і результатів) пізнання людиною самої себе як індивідуальності, в тому числі свого положення в світі і свого ставлення до різноманітних явищ і об'єктів.

Не слід також ототожнювати самосвідомість і Я-концепцію. Самосвідомість частково включає зміст Я-концепції, яка в цьому випадку виступає як більш менш стійка (стабільна) частина самосвідомості, але тільки в мірі ступені, в якій Я-концепція потенційно усвідомлюється. Це розмежування має, перш за все, чисто теоретичний сенс, оскільки використовувані методи виявлення Я-концепції в більшості своїй якраз і обмежуються її частиною, яка самоусвідомлюється. Тому практично все, що відоме про розвиток і функції Я-концепції, в тому числі про розвиток і функції самооцінки, допустимо, без побоювань помилитися, переносити і на самосвідомість. Однак самосвідомість містить не тільки стабільне знання, але, окрім цього, процес і результат безперервного (перцептивного і розумового) моніторингу станів і діяльності суб'єкта.

Ряд авторів у самосвідомості виділяє три компоненти: самопізнання, самооцінку, саморегуляцію. В цьому випадку не проводиться відмінність між різними рівнями самопізнання (див. вище кут зору Леонтьєва), а також самооцінки і саморегуляції. Зокрема, використання терміну «саморегуляція» (у контексті самосвідомості) веде до понятійної плутанини, оскільки традиційно саморегуляцією називають процеси, що відбуваються незалежно від свідомості і волі людини: наприклад, саморегуляція здійснюється в гомеостатичній системі регуляції внутрішнього середовища організму. В той же час безперечно, що самосвідомість складає необхідну умову і керівний компонент **будь-якої** свідомої діяльності людини.

Ще І. Кант позначив фундаментальний зв'язок понять особистості і самосвідомості: «Та обставина, що людина може володіти уявленням про своє Я, нескінченно прославляє її над всіма іншими істотами, що живуть на землі. Завдяки цьому вона особистість...» На цей же зв'язок побічно указує і той факт, що в деяких контекстах цілком допустима синонімія термінів «са-

мосвідомість» і «особистість». Близько підходить до такого уявлення і майже загальноприйняте розуміння генезису самосвідомості у дитини; операційною ознакою самосвідомості традиційно вважається вживання особистого займенника «я» (і інших рефлексивних слів). Але це тільки початковий пункт. Очевидно, самосвідомість і змістовно, і операційно проходить великий шлях розвитку. За Л.С.Виготським, розвиток самосвідомості містить приблизно ті ж стадії, що і розвиток вищих психічних функцій (як в онтогенетичному, так і історичному аспектах); до нього застосовується та ж логіка: спочатку інші люди пізнають і усвідомлюють властивості і стани даного суб'єкта; орієнтування на внутрішні властивості і стани дитини включається дорослими в зміст сукупної і сумісної діяльності; потім суб'єкт у відповідь на зовнішні виклики намагається виразити себе тією мовою, якої з ним спілкуються; у міру засвоєння знакових засобів самовираження він стає здатним обернути засвоєні засоби самовираження на себе і для себе; таким чином, перш ніж самосвідомість стає індивідуальним фактом, вона вже існує як факт для інших; у свою чергу, діалогічна природа самосвідомості зберігається і в її індивідуальній формі.

Крім того, в роботах Виготського намічена багатоетапна траєкторія змістовного розвитку самосвідомості і пов'язаного з ним самооволодіння: від (можливості) усвідомлення сприйманих фізичних якостей, рухів і предметних дій до (можливості) усвідомлення процесів мислення, емоційно-мотиваційних процесів, особистісних якостей. Очевидно, проте, що розвиток самосвідомості не завершується навіть з появою в шкільному віці рефлексії. Цей процес взагалі не має кінця: тому що розвиток самосвідомості відбувається разом з безперервним розвитком її об'єкту і суб'єкта (особи), а також тому, що повна свідомість і самосвідомість рівносильна божественному всезнанню. Див. також Дзеркальне Я. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 438].

35. Самопізнання = самоаналіз

Пізнання – вища форма віддзеркалення дійсності, що ґрунтується на єдності віддзеркалення, предметно-практичної діяльності і комунікації [7, с. 506]. *Самопізнання* – вища форма самовіддзеркалення. Ґрунтується на єдності пізнавальних дій людини, направлених на себе як на діяльного суб'єкта в соціальному оточенні, і переживанні себе як живої істоти. *Аналіз* – процес розкладання цілого на частини на основі операції поняттями [5, с. 19]. *Самоаналіз* – розкладання власної поведінки на факти і їх вербалізація відповідно до оцінки міри довільності, суб'єктності, нормативності.

36. Самооцінка = оцінка самого себе

Самооцінка – оцінка людиною свого «Я», можливостей, здібностей, свого місця в міжособистісних, соціально-психологічних, соціальних відносинах [6, с. 625]. *Оцінка* – думка про певний феномен, про його кількість або якість. В останньому випадку встановлюється зв'язок між ним і цінніс-

ними орієнтаціями оцінювача [3, с. 87]. *Оцінка самого себе* – думка про ступінь своєї відповідності як особистості еталону належного в цілому або в його окремих аспектах.

Самооцінка — цінність, значущість, якою індивід наділяє себе в цілому і окремі боки своєї особистості, діяльності, поведінки. Самооцінка виступає як відносно стійке структурне утворення, компонент Я-концепції, самосвідомості, і як процес самооцінювання. Основу самооцінки складає система особистісних смислів індивіда, прийнята ним система цінностей. Розглядається як центральне особистісне утворення і центральний компонент Я-концепції.

Самооцінка виконує **регуляторну** і **захисну** функції, впливаючи на поведінку, діяльність і розвиток особистості, її взаємини з іншими людьми. Відображаючи ступінь задоволеності або незадоволеності собою, рівень самоповаги, самооцінка створює основу для сприйняття власного успіху і неуспіху, постановки цілей певного рівня, тобто рівня домагань особистості. Захисна функція самооцінки, забезпечуючи відносну стабільність і автономність (незалежність) особистості, може вести до спотворення даних досвіду і тим самим надавати негативного впливу на розвиток.

Самооцінки розвиненого індивіда утворюють складну систему, що визначає характер ставлення індивіда до себе і містить **загальну** самооцінку, яка відображає рівень самоповаги, цілісне прийняття або неприйняття себе, і парціальні, **окремі** самооцінки, такі, що характеризують ставлення до окремих боків своєї особистості, вчинкам, успішності окремих видів діяльності. Самооцінка може бути різного рівня усвідомленості і узагальненості.

Самооцінка характеризується за наступними параметрами: 1) рівнем (величиною) — висока, середня і низька самооцінка; 2) реалістичністю — адекватна і неадекватна (завищена і занижена) самооцінка; 3) особливостями будови — конфліктна і безконфліктна самооцінка; 4) часовою спрямованістю — прогностична, актуальна, ретроспективна самооцінка; 5) стійкістю і ін.

Для розвитку особистості ефективним є такий характер самоставлення, коли достатньо **висока загальна самооцінка** поєднується з адекватними, диференційованими парціальними самооцінками **різного рівня**. Стійка і разом з тим достатньо гнучка самооцінка (яка при необхідності може мінятися під впливом нової інформації, набуття досвіду, оцінок оточуючих, зміни критеріїв тощо) є оптимальною як для розвитку, так і для продуктивності діяльності. Негативний вплив надає надмірно стійка, ригідна самооцінка, а також і така, що сильно коливається, нестійка. Конфліктність самооцінки може мати як продуктивний, так і дезорганізуючий характер. Нестійкість і конфліктність самооцінки зростає в критичні періоди розвитку, зокрема, в підлітковому віці.

Самооцінка формується на базі оцінок оточуючих, оцінки результатів власної діяльності, а також на основі співвідношення реального і ідеального уявлень про себе. Збереження сформованої, звичної самооцінки стає для людини потребою, з чим пов'язаний ряд важливих феноменів самооцінок, таких як афект неадекватності, дискомфорт успіху і ін. Див. також Дзеркальне Я. (А.М.Прихожан)

Додання ред.: Російські психологи нерідко називають самооцінкою будь-яку думку людини про себе: вік, здібності, характер, здоров'я, плани, переживання і так далі. Наприклад, у збірнику з амбітною назвою «Кращі психологічні тести для профотбору і профорієнтацій» пропонується «тест» під назвою «Шкала самооцінки» (Ч.Д.Спілбергера, Ю.Л.Ханіна), який вважається методом самооцінки рівня тривожності (як стану і властивості особистості). «Самооцінка» тут протиставляється, наприклад, експертній оцінці. [9, с. 437].

37. Саморегуляція = управління своєю поведінкою

Саморегуляція – елемент самосвідомості, який здійснює функцію управління власною поведінкою відповідно до отриманої актуальної моделі своєї взаємодії в прагматичній ситуації. *Управління* – функція організованої системи, яка забезпечує збереження її структури і підтримку її життєдіяльності за допомогою послідовності операцій: підготовка і прийняття рішення, організація виконання, контроль, підведення підсумків [7, с. 704 – 705]. *Поведінка* – форма прояву інтерактивних відносин людини з навколишнім середовищем. Опосередкована знаковими системами (мовою) [5, с. 276]. *Управління своєю поведінкою* – процес підготовки і ухвалення рішення, організації виконання, контролю, підведення підсумків в інтерактивних відносинах людини з навколишнім середовищем.

38. Образ «Я» = уявлення про свою індивідуальність

Образ «Я» – система уявлень людини про саму себе, на підставі якої вона будує взаємодію з іншими людьми [5, с. 475]. *Уявлення про свою індивідуальність* – результат континуального переживання своєї буттєвості і рефлексивного самосприйняття в системі соціальних відносин і міжособистісних взаємин.

Я-концепція — система уявлень, що розвивається, людини про саму себе, яка містить: а) усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних, характерологічних, соціальних і інших властивостей; б) самооцінку; в) суб'єктивне сприйняття зовнішніх чинників, що впливають на власну особистість. Поняття Я-концепції постало в 1950-і рр. в руслі феноменологічної, гуманістичної психології, представники якої (А.Маслоу, К.Роджерс), на відміну від біхевіористів і фройдистів, прагнули до розгляду цілісного людського Я як фундаментального чинника поведінки і розвитку особистості. Значний

вплив на становлення цього поняття зробили також символічний інтеракціонізм (Ч.Кулі, **Дж. Мід**) і концепція ідентичності (**Е.Еріксон**). Проте перші теоретичні розробки в області Я-концепції безперечно належать **У.Джемсу**, що розділив глобальне, особистісне Я (Self) на взаємодіючі Я-що-усвідомлює (I) і Я-як-об'єкт (Me).

Я-концепцію часто визначають як сукупність установок, направлених на себе, і тоді, по аналогії з атитюдом, виділяють в ній три структурних компоненти: 1) **когнітивний компонент** — «образ Я», до якого відноситься зміст уявлень про себе; 2) **емоційно-ціннісний** (афективний) компонент, який є ставлення, що переживається, до себе в цілому або до окремих сторін своєї особистості, діяльності тощо; до цього компоненту, іншими словами, відносять систему самооцінок; 3) **поведінковий компонент**, який характеризує прояви когнітивного і оцінного компонентів в поведінці (у тому числі в мовленні, у висловах про себе).

Я-концепція — цілісне утворення, всі компоненти якого хоча і володіють відносно самостійною логікою розвитку, тісно взаємозв'язані. Вона має усвідомлюваний і неусвідомлюваний аспекти і описується з точки зору змісту уявлень про себе, складності і диференційованості цих уявлень, їх суб'єктивної значущості для особистості, а також внутрішньої цілісності і послідовності, узгодженості, спадкоємності і стійкості в часі. У літературі немає єдиної схеми опису складної будови Я-концепції. Наприклад, Р.Бернс представляє Я-концепцію у вигляді ієрархічної структури. Вершиною є глобальна Я-концепція, що конкретизується в сукупності установок особи на себе. Ці установки мають різні модальності: 1) **реальне** Я (яким я, як мені здається, є насправді); 2) **ідеальне Я** (яким я хотів би і/або повинен стати); 3) **дзеркальне Я** (яким мене бачать інші). Кожна з цих модальностей включає ряд аспектів — **фізичне Я**, **соціальне Я**, **розумове Я**, **емоційне Я**.

Розходження між «ідеальним Я» і «реальним Я» є основою для самооціночних почуттів, служить важливим джерелом розвитку особистості, проте істотні суперечності між ними можуть стати джерелом внутрішньо особових конфліктів і негативних переживань (див. Комплекс неповноцінності).

Залежно від того, на якому рівні — організму, соціального індивіда або особистості — виявляється активність людини, в Я-концепції виділяють: 1) на рівні « організм—середовище» — **фізичний Я-образ** (схема тіла), що викликається потребою у фізичному благополуччі організму; 2) на рівні соціального індивіда — соціальні ідентичності: статева, вікова, етнічна, громадянська, соціально-ролева, пов'язані з потребою людини в приналежності до спільності; 3) на рівні особистості — **диференціювальний образ Я**, що характеризує знання про себе порівняно з іншими людьми і що додає індивідові відчуття власної унікальності, забезпечує потреби в самовизначенні і самореалізації. Останні два рівні описуються так само, як дві складові Я-концепції (В.В.Столін): 1) як така, що «приєднує», забезпечує об'єднання

індивіда з іншими людьми і 2) «диференціююча», яка сприяє його виділенню в порівнянні з іншими і створює основу для почуття власної унікальності.

Виділяються також динамічне «Я» (як, за моїми уявленнями, я змінююся, розвиваюся, яким прагну стати), «Я, що презентується» («я-маска», яким я себе показую іншим), «фантастичне Я», тріада хронологічних Я: Я-минуле, Я-сьогоднішнє, Я-майбутнє і тому подібне.

Найважливішою функцією Я-концепції є забезпечення внутрішньої узгодженості особистості, відносної стійкості її поведінки. Сама Я-концепція формується під впливом життєвого досвіду людини, перш за все дитячо-батьківських стосунків, проте достатньо рано вона набуває активної ролі, впливаючи на інтерпретацію цього досвіду, на ті цілі, які індивід ставить перед собою, на відповідну систему очікувань, прогнозів відносно майбутнього, оцінку їх досягнення — і тим самим на власне становлення, розвиток особистості, діяльність і поведінку.

Співвідношення понять Я-концепції і самосвідомості точно не визначено. Часто вони виступають як синоніми. Разом з тим існує тенденція розглядати Я-концепцію як результат, підсумковий продукт процесів самосвідомості (А. М. Прихожан) [9, с. 573].

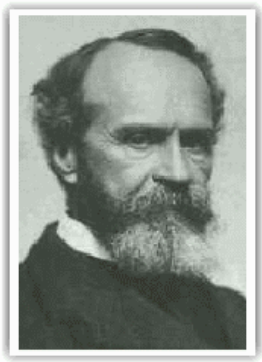

Уільям Джемс (1842 – 1910). Спочатку психологічні погляди Джемса розвивалися в руслі «психології свідомості» В.Вундта. Проте вже в своїй першій крупній роботі («Принципи психології», 1890) він виступив проти атомізму класичної асоціативної психології і розвинув уявлення про свідомість як про «потік» цілісних індивідуальних психічних станів, що безперервно змінюють один одного, з якого людина вирізняє окремі «групи чуттєвих елементів», які складають потім її «реальний світ». Джемс розглядав свідомість з погляду її «функціональної» цінності для життя людини, як одне із знарядь біологічного пристосування індивіда. У зв'язку з цим він відводив важливу роль інстинктам і емоціям, індивідуальним фізіологічним особливостям людини. Джемс включає в особистість, разом з «чистим Я», також «емпіричне Я», яке складає не тільки те, що людина вважає самою собою, але також і все те, що вона вважає своїм: свій будинок, близьких, свої справи, репутацію і тому подібне. По відношенню до всього цього людина переживає ті ж почуття, що і по відношенню до самої себе. Втрата доброго імені переживається як втрата частини власного Я. Сама логіка обговорюваних питань Джемсом примушувала його виходити за межі індивідуальної свідомості людини [10].

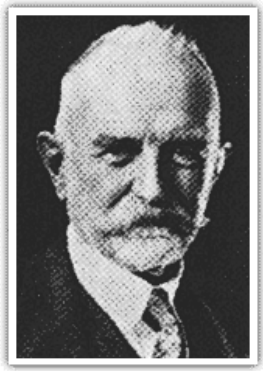

Джордж Герберт Мід (1863 – 1931**)** Освіта: бакалавр, Оберлін-колледж. 1883; Гарвардський університет, 1888; вивчав психологію і філософію в Європі, 1888-9; Університет Чікаго, 1894. Внесок Міда зосереджений, в основному, в трьох наукових сферах: систематичний прагматизм, історія ідей і соціальна психологія і філософія. Хоча він інтенсивно публікувався, він ніколи не займався систематизацією своїх поглядів. Проте в його книзі Mind, Self and Society містяться плани викладання і дослідження, що є спробою такої систематизації. Внесок Міда в психологію в основному полягає в його аналізі походження самості. Відповідно до поглядів Міда, уявлення про своє «Я» виникає в соціальній взаємодії, і мова грає тут центральну роль. Спочатку дитина не має самосвідомості, але завдяки соціальній взаємодії, спілкуванню і мові у дитини розвивається самоусвідомлення і вона вчиться грати ролі і отримує досвід соціальної взаємодії. В результаті дитина отримує можливість об'єктивно оцінити свою поведінку; своє «Я» вона переживає як соціальний об'єкт, а інші переживаються як такі, що діють по відношенню до цього об'єкту. Таким чином, ідея самості виникає із соціального оточення, і унаслідок існування безлічі соціальних середовищ існує можливість розвитку безлічі різних типів самостей [10].

Ерік Еріксон (1902 - 1994). Американський психолог, представник его-психології. На протилежність тезі психоаналізу про антагонізм особистості і суспільства підкреслював біосоціальну природу і адаптивний характер поведінки особистості, центральною, інтеграційною якістю якої виступає психосоціальна ідентичність. Психосоціальна ідентичність, що суб'єктивно переживається як «почуття безперервної самототожності», базується на ухваленні особою цілісного образу себе (Я-концепція) в єдності з її різноманітними соціальними зв'язками. Зміна соціокультурних умов існування особистості веде до втрати колишньої і необхідності формування нової ідентичності. Особистісні утруднення, що виникають на цьому шляху, можуть привести, до важкого неврозу («втрата себе»). На підставі цього Еріксон робив висновок про обумовленість масових неврозів глибокими потрясіннями в житті суспільства на поворотах історії (війни, революції і т. ін.). Сенс терапевтичної роботи вбачався в поверненні пацієнтові втраченого почуття ідентичності [10].

Комплекси неповноцінності і переваги – див. с. 101.

Дзеркальне Я (англ. mirror self; looking-glass self). 1. Дзеркальне Я — основне поняття теорії розвитку особистості, розробленою американським соціологом Чарльзом Кулі (Cooley, 1864 – 1929). Кулі використовував термін «дзеркальне Я» для образу Я, самосвідомості особистості. Підставою для цього метафоричного терміну служила ідея, що розвивалася ним, про те, що образ Я (у сучасній інтерпретації він є частиною Я-концепції) людини формується в результаті засвоєння установок (думок, оцінок) інших членів «первинних груп» (теж термін Кулі) по відношенню до даної людини. Інші люди, наприклад, батьки, грають роль дзеркала, в яке виглядає і пізнає себе дитина; від них вона дізнається перші свідомі відомості не тільки про зовнішній світ, але і про саму себе (ім'я, стать, вік, споріднені відносини, національність, громадянство, здібності, морфо-фізіологічні властивості і т. ін.). Ідею «дзеркального» формування образу Я розвивав також Дж. Мід (1863-1931), який вважав, що самосвідомість людини є, крім того, погляд на себе з узагальненою точки зору безліч інших людей (групи), з якими вона взаємодіє в сумісних видах діяльності. Згідно Міду, «індивід пізнає себе не прямо, а тільки побічно, з окремих точок зору інших членів групи або з узагальненою точки зору всієї групи, до якої вона належить». Див. Узагальнений інший.

2. У сучасній психології дзеркальне Я, як правило, не ототожнюють ні з Я-образом (образом Я), ні з Я-концепцією. Терміном «дзеркальне Я» позначається «сприйняття» особою свого власного «віддзеркалення» в свідомості і поведінці інших людей. Синонім: Мене-концепція (на відміну від Я-концепції). Іноді дзеркальне Я включають до складу Я-концепції. Передбачається, що людина диференціює свої власні уявлення про себе від своїх уявлень про те, як вона же сприймається і оцінюється різними іншими, яке враження вона справляє на них. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 155].

Узагальнений інший (англ. generalized other) — термін, введений американським соціальним філософом і соціальним психологом Дж.Г.Мідом (Mead, 1863-1931) для позначення усвідомлених і акцептованих особою групових (загальних) ціннісних орієнтацій, моральних і технічних правил, зв'язаних, наприклад, з якою-небудь виконуваною роллю або статусною позицією. Не слід плутати з терміном «значущий інший». За Мідом, узагальнений інший бере участь у формуванні самосвідомості особистості, причому цей процес відбувається в контексті сумісних видів діяльності, в тому числі в колективних іграх (англ. game, а не play) дошкільників. Див. також Дзеркальне Я. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 303].

39. Теперішнє «Я» = я зараз

Реальне «Я» – уявлення про себе е теперішньому часі. [5, с. 475]. *Я зараз* – переживання своєї буттєвості з урахуванням обставин життя і інтерактивних відносин з соціальним оточенням, що склалися на даний момент.

40. Динамічне «Я» = яким я прагну стати

Динамічне «Я» – уявлення про себе з урахуванням наміру змінитися [5, с. 475**].** *Яким я прагну стати* **– проекція** програми зміненої поведінки на майбутні обставини життя і інтерактивних відносин з соціальним оточенням.

41. Фантастичне «Я» = яким я хотів би бути

Фантастичне «Я» – уявлення про себе з урахуванням змін, якби такі виявилися можливими [5, с. 475]. *Яким я хотів би бути* – проекція свого практично нездійсненного образу як віддзеркалення прихованого змісту і динаміки інтерактивних відносин людини з соціумом.

42. Ідеальне «Я» = яким я повинен бути

Ідеальне «Я» – уявлення про себе під впливом моральних норм [5, с. 475**].** *Яким я повинен бути* – уявлення про себе як про людину, яка орієнтована на практичне підтвердження засвоєних моральних норм в актуальних і потенційних вчинках.

43. Уявлюване «Я» = маска

Уявлюване «Я» – уявлення про себе під впливом необхідності приховувати справжні переживання [4, с. 419]. *Маска* **–** форма заміщаючої поведінки, за допомогою елементів якої демонструється наявність відсутньої, але бажаної якості або полягання в інтерактивних відносинах з навколишнім середовищем.

44. Розвиток образу «Я» = набуття соціального досвіду

Розвиток – необоротна, направлена, закономірна зміна в чому-небудь [7, с. 561]. *Образ «Я»* – система уявлень людини про саму себе [5, с. 475]. *Розвиток образу «Я»* – необоротна, направлена, закономірна зміна в системі уявлень людини про саму себе. *Досвід* – єдність умінь і знань, залежна від результатів практичної і пізнавальної діяльності [7, с. 462.]. *Досвід взаємин* – відбитий і зафіксований континуум комунікативних і інтерактивних взаємних впливів як особистісно значущих подій в групі. *Набуття соціального досвіду* – участь в континуумі комунікацій і взаємодій, що формує знання і уміння, необхідні для результативної практичної і пізнавальної діяльності.

45. Рівень домагань = прагнення до досягнення

Рівень домагань (К.Левін) – прагнення до виконання завдань відповідного ступеня складності як результат впливу самооцінки унаслідок пережитого почуття успіху [4, с. 378; 5, с. 417]. *Прагнення* – збірний термін для позначення психічних явищ, що визначають потребнісне ставлення людини до навколишньої дійсності (потяги, бажання, наміри, інтереси, схильності) [4, с. 359]. *Прагнення до досягнення* – потребнісне ставлення людини до отримання результату як до засобу демонстрації своєї особистісної значущості.

Рівень домагань особистості — прагнення до досягнення цілей того ступеня складності, на яку людина вважає себе здатною. У основі рівня домагань лежить така оцінка своїх можливостей (див. Я-концепція), збереження якої стало для людини потребою.

Рівень домагань особистості, який відноситься до досягнення в окремих видах і сферах діяльності (наприклад, в спорті, музиці тощо) або людських стосунків (прагнення зайняти певне місце в колективі, в дружніх, сімейних або виробничих взаєминах тощо), називається окремим. У основі такого рівня домагань лежить самооцінка у відповідній сфері.

Рівень домагань особистості може носити більш загальний характер, тобто відноситися до багатьох сфер життя і діяльності людини, і перш за все до тих, в яких виявляються її розумові і моральні якості. У основі такого рівня домагань лежить цілісна оцінка себе як особистості.

Поняття рівень домагань було введено К.Левіном і його учнями. Було показано, що рівень домагань в експериментальних умовах формується під впливом успіху або неуспіху в діяльності, проте вирішальним чинником в його становленні є не сам по собі об'єктивний успіх або неуспіх, а переживання суб'єктом своїх досягнень як успішних або неуспішних (див. Досягнення мотив).

Рівень домагань особистості може бути адекватним можливостям індивіда і неадекватним (заниженим, завищеним). Завищений рівень домагань може стати джерелом афекту неадекватності. При вихованні дітей важливо враховувати особливості рівня домагання, оскільки його відповідність можливостям дитини — одна з умов гармонійного розвитку особистості. Його невідповідність є джерелом виникнення різних конфліктів дитини як з іншими людьми, так і з самим собою, що може привести до відхилень в розвитку особистості (див. Афективні діти, Домагання дитячі). [9, с. 506].

Домагання дитячі. В процесі спілкування з дорослими у дитини вже в ранньому віці розвиваються домагання на визнання з боку дорослого. Поки дитина мала, ця потреба виражається відкрито. Дитина безпосередньо волає до дорослої: «Дивися, як я роблю!», «Дивися, як я їм!» При цьому малюк чекає висловлювання захоплення тим, як він щось робить. Дорослий, як правило, виправдовує його очікувань. Виховання дитини засноване перева-

жно на формуванні у нього домагань у визнанні: «Ти молодець», «Ти добре це робиш». Так в повсякденному житті дорослі пред'являють до дитини певні вимоги, і, щоб бути визнаним дорослим, вона прагне виконати ці вимоги. Домагання на визнання стають потребою, що визначає успішність розвитку дитини.

У розгорненій формі домагання на визнання починають з'являтися в ранньому віці, коли дитина стає здатною засвоювати елементарний набір соціальних норм. Ці норми запам'ятовуються, засвоюються і стають керівництвом до дії в багатьох ситуаціях буденного життя: дитина починає виконувати правила користування предметами, засвоює деякі норми взаємин з дорослими.

Виникнувши в процесі спілкування з дорослими, домагання на визнання в дошкільному віці переносяться і на стосунки з однолітками. У грі діти домагаються на значущу для них роль. Головним мірилом, що визначає положення дитини в початковій школі, стають успішність, оцінки. Потреба у визнанні в учбовій діяльності може бути задоволена виключно в процесі досягнення дітьми успіхів в ній.

Знайдені в спілкуванні, домагання на визнання з боку дорослих і однолітків стають позитивним досягненням соціального розвитку дитини, організуючим її активну позицію до оточуючих і самої себе. Проте дитячі домагання як позитивні досягнення можуть супроводжуватися такими негативними утвореннями, як, наприклад, заздрість, брехливість. Див. Рівень домагань особистості, Афект неадекватності. (В.С.Мухіна) [9, с. 369].

46. Окремий рівень домагань = самооцінка в певній діяльності

Окремий рівень домагань – прагнення до досягнень у певному виді діяльності на основі самооцінки, сформованої під впливом відповідних йому досягнень [4, с. 378]. *Самооцінка в певній діяльності* – оцінка людиною своїх здібностей і можливостей для отримання результатів відповідної якості і рівня складності.

47. Загальний рівень домагань = оцінка себе як особистості

Загальний рівень домагань – прагнення до досягнень в багатьох видах діяльності, в яких виявляються розумові і моральні якості особистості [4, с. 378]. *Оцінка* – думка про певний феномен, про його кількість або якість. У останньому випадку встановлюється зв'язок між ним і ціннісними орієнтаціями оцінювача [3, с. 87]. *Особистість* – сукупність психологічних якостей людини як суб'єкта соціальних відносин і діяльності, які виявляються в соціальній, соціально-психологічній і міжособистісній взаємодії. *Оцінка себе як особистості* – думка про себе як про суб'єкта соціальних відносин і діяльності відповідно до власної системи цінностей.

48. Мотив досягнення = стійке прагнення до успіхів

Мотив досягнення – прагнення до якнайкращого виконання завдання в ситуаціях досягнення в соціально значущих діяльностях відповідно до чинного стандарту якості [4, с. 198]. *Стійке прагнення до успіхів* – потребнісне ставлення людини до переживання стану, викликаного фактом отримання результату відповідно до чинного стандарту якості.

Досягнення мотив (мотивація) — внутрішньо відносне стійке прагнення людини до успіхів у різних видах діяльності. Є одним з найважливіших серед сукупності чинників, що визначають мотивацію досягнення — поведінку людини, направлену на досягнення успіхів в житті.

Мотив досягнення пояснює внутрішньо- і міжіндивідуальні відмінності в орієнтаціях, інтенсивності і послідовності поведінкових актів, пов'язаних з досягненням успіхів.

Дослідження мотиву досягнення початі з появи теорії мотивації досягнення, розробленою американським дослідником Д. Мак-Клелландом і співробітниками (McClelland et al., 1953). Подальший розвиток вона отримала в роботах Дж.Аткінсона, який запропонував формулу для оцінки мотивації досягнення (Atkinson, 1958), і Г. Хекхаузена (Hekhausen, 1963). Згідно Мак-Клелланду і ін., мотив досягнення формується прижиттєво в досвіді раннього дитинства під впливом виховання дитини в сім'ї. Його внутрішню, спонукальну основу складають афективно забарвлені емоційні асоціації, пов'язані з успіхами і підкріплені відповідними діями з боку батьків. Якщо їх підкріплення асоціюються з успіхами, а покарання з невдачами в діях, направлених на досягнення певного результату в роботі і грі, то у дитини виникає і розвивається мотив досягнення. Для його кількісної оцінки Мак-Клелланд і його колеги на основі Тематичного апперцептивного тесту (ТАТ) Г. Мюррея (Murray) розробили проективну методику, згодом вдосконалену Хекхаузеном. Пізніше (1961) Мак-Клелландом була зроблена спроба пояснити на основі запропонованої ним теорії мотивації досягнення соціально-економічний розвиток різних країн і народів. [9, с. 132].

49. Фрустрація = переживання стану невиправданих очікувань

Фрустрація – психічний стан як реакція на непереборні перешкоди. Залежить від: 1) сили і інтенсивності причини; 2) функціонального стану людини; 3) стійких форм реагування на трудності [5, с. 434]. *Переживання стану невиправданих очікувань* – супроводжується розчаруванням, роздратуванням, тривогою, відчаєм перед непереборною перешкодою [4, с. 394].

Фрустрація (від лат. frustratio — обман, марне очікування) — психічний стан, викликаний неуспіхом в задоволенні потреби, бажання. Стан фрустрації супроводжується різними негативними переживаннями: розчаруванням, роздратуванням, тривогою, відчаєм і ін. Фрустрації виникають в си-

туаціях конфлікту, коли, наприклад, задоволення потреби натрапляє на непереборні або важко переборні перешкоди. Високий рівень фрустрації приводить до дезорганізації діяльності і зниження її ефективності. Виникнення фрустрації обумовлено не тільки об'єктивною ситуацією, але залежить і від властивостей особистості. Фрустрація у дітей виникає у вигляді того, що переживається «почуття краху», коли цілеспрямована дія натрапляє на перешкоду. Причиною фрустрації може служити невдача в оволодінні предметом, несподівана заборона з боку дорослого і ін. Часті фрустрації ведуть до формування негативних рис поведінки, агресивності, підвищеної збудливості, комплексу неповноцінності. Див. Афект неадекватності, Гіпотеза фрустрації-агресії. [9, с. 525].

Афект неадекватності — стійкий негативний емоційний стан, який виникає у зв'язку з неуспіхом в діяльності і характеризується або ігноруванням самого факту неуспіху, або небажанням визнати себе його винуватцем.

Афект неадекватності виникає в умовах, коли у суб'єкта є потреба зберегти завищену самооцінку, що неправильно склалися у нього, і завищений рівень домагань. Афект неадекватності — це як би захисна реакція, яка дозволяє вийти з конфлікту ціною порушення адекватного ставлення до дійсності: індивід зберігає підвищений рівень домагань і підвищену самооцінку, уникаючи при цьому усвідомлення своєї неспроможності, яка є причиною неуспіху, відкидаючи сумніви щодо своїх здібностей.

Афект неадекватності часто обмежується однією якою-небудь сферою домагань людини, але може мати і більш генералізований характер, захоплюючи особистість людини в цілому. Діти у стані афекту неадекватності характеризуються образливістю, недовірливістю, підозрілістю, агресивною поведінкою і негативізмом. Тривале перебування дитини в стані афекту неадекватності приводить до формування відповідних рис характеру. Наявність стійкого афекту неадекватності у дорослої людини може зумовити особливості її особистості. Див. Афективні діти. [9, с. 48].

Афективні діти — діти, у яких через постійне незадоволення якихнебудь істотних для них потреб виникають і стають досить стійкими важкі емоційні переживання і пов'язані з ними форми поведінки (див. Фрустрація).

Характеристика афективних дітей залежить від змісту незадоволеної потреби і її співвідношення з іншими потребами дитини і всією його особою. 1. Одні діти, намагаючись зберегти звичну самооцінку, відкидають неуспіх, що осягнув їх: причину його виникнення вони приписують не залежним від них обставинам, звинувачуючи при цьому оточуючих, і не тільки не знижують, але можуть навіть підвищувати свій рівень домагань. У таких дітей спостерігаються прояви бравади, зарозумілості, фрондування, агресивна поведінка, зайве прагнення до самоствердження, негативізму. 2. Інші діти, навпаки, прагнуть досягти успіху за рахунок постановки більш легких,

свідомо досяжних для них цілей. Ці діти характеризуються невпевненістю в собі, боязню розчарування в своїх можливостях. Вони відрізняються підвищеною образливістю, підозрілістю, ранимістю і тому подібне. Тривале збереження афективних переживань і афективних форм поведінки приводить до того, що останні закріплюються і стають відносно стійкими рисами характеру. Правильне з педагогічної точки зору вирішення внутрішнього конфлікту передбачає приведення у відповідність самооцінки дитини і рівня домагань дитини з її реальними здібностями. Досвід педагогічної роботи з афективними дітьми показує, що якщо педагогічне втручання здійснене своєчасно, воно попереджає розвиток у дітей афективних форм поведінки. Інакше навіть зняття афективних переживань не знищує форм поведінки, що закріпилися, і потрібна тривала робота з перевиховання дітей. Див. Афект неадекватності. [9, с. 48].

50. Психологічний захист = механізми психологічного захисту

Психологічний захист – регулятивна система захисту свідомості від травмуючих переживань і усунення психологічного дискомфорту, що приводить до певних трансформацій свідомості [6; 176]. *Механізми психологічного захисту* – заперечення, моделювання, ідентифікація, придушення, проекція, ізоляція, раціоналізація [6; 176]; придушення, заперечення, проекція, ідентифікація, регресія, ізоляція, раціоналізація, конверсія [5; 121].

Захист психологічний — система регуляторних механізмів в психіці, які направлені на усунення або зведення до мінімуму негативних переживань, які травмують особу, зв'язаних з внутрішніми або зовнішніми конфліктами, станами тривоги і дискомфорту. Ситуації, які вимагають психологічного захисту, характеризуються реальною або такою, що здається, загрозою цілісності особистості, її ідентичності і самооцінці. Ця суб'єктивна загроза може породжуватися конфліктом суперечливих тенденцій усередині особистості або невідповідністю інформації, що поступає ззовні, образу світу, що склався у особи, і образу Я. Психологічний захист направлений в решті решт на збереження стабільності самооцінки особистості, її образу Я і образу світу, який досягається: 1) усуненням зі свідомості джерел конфліктних переживань або ж 2) їх трансформацією таким чином, щоб попередити виникнення конфлікту; 3) до механізмів психологічного захисту відносять також специфічні форми реагування (поведінки), що знижують гостроту переживання загрози або внутрішньо особистісного конфлікту (див. Конфлікт внутрішньо особистісний).

Початок дослідженням механізмів психологічного захисту покладено З.Фройдом, який розглядав їх як форми вирішення конфлікту між несвідомими потягами і інтерналізованими соціальними вимогами і заборонами, і Г.Фройд, яка бачила в них також механізм вирішення (зняття) зовнішніх конфліктів, адаптації до соціального оточення. Згідно Г.Фройд, механізми

психологічного захисту є продуктом індивідуального досвіду і научіння. У 1940-1950-і рр. були розгорнені дослідження психологічного захисту на рівні вивчення механізмів трансформацій загрозливого або конфліктогенного об'єкту в процесі його сприйняття (так званий, **перцептивний захист**). Всього описано більше 20 видів механізмів психологічного захисту Основні з них:

1) **витіснення** — усунення зі свідомості неприйнятних потягів і переживань;

2) **реактивне утворення** (інверсія) — трансформація в свідомості емоційного ставлення до об'єкту на прямо протилежне (див. Реактивне утворення, Формування реакції);

3) **регресія** — повернення до більш примітивних форм поведінки і мислення;

4) **ідентифікація** — несвідоме уподібнення загрозливому об'єкту (див. Ідентифікація, Комплекс Едіпа);

5) **раціоналізація** — раціональне пояснення людиною своїх бажань і дій, дійсні причини яких кореняться в ірраціональних соціально або особистісно неприйнятних потягах;

6) **сублімація** — перетворення енергії сексуального потягу в соціально прийнятні форми активності;

7) **проекція** — приписування іншим людям власних витиснених мотивів, переживань і рис характеру;

8) **ізоляція** — блокування негативних емоцій, витіснення зі свідомості зв'язків між емоційними переживаннями і їх джерелом.

Психологічний захист не можна однозначно розглядати як корисне або шкідливе явище. Дозволяючи зберегти стійкість особистості на тлі дестабілізуючих переживань і добитися більш менш успішної адаптації, психологічний захист в той же час позбавляє людину можливості активно впливати на ситуацію і усунути джерело переживань. Альтернативою психологічному захисту в подібних ситуаціях може бути або реальне втручання в ситуацію і перетворення її, або самозміна, адаптація до ситуації за рахунок перетворення самої особистості. Корисний (адаптивний) ефект психологічного захисту більшою мірою виявляється, коли масштаб конфлікту, загрозливого цілісності особистості, відносно невеликий. При істотному конфлікті, що вимагає усунення його причин, психологічний захист грає швидше негативну роль, затушовуючи і знижуючи його емоційну напруженість і значущість для особистості. (Д.О.Леонтьєв) [9, с. 154].

Конфлікт внутрішньо особистісний — зіткнення інтересів, потреб, потягів особистості, що виникають за умови їх зразкової паритетності за інтенсивністю і значущістю, але різною спрямованістю.

Розуміння внутрішньо особистісного конфлікту істотно залежить від концептуальної орієнтації дослідників. Психоаналітична і психодинамі-

чна традиції зробили величезний внесок до вивчення внутрішньо особистісного конфліктів, особливо неусвідомлюваних; один з «улюбленіших психоаналітиками внутрішньо особистісного конфліктів складає ядро комплексу Едіпа».

Найбільш поширена типологія внутрішньо особистісного конфліктів підрозділяє їх на мотиваційні і когнітивні. Традиція дослідження **мотиваційних** внутрішньо особистісного конфліктів сходить до К.Левіну, який бачив в них боротьбу одночасно актуалізованих суперечливих потреб. Залежно від характеру сил, які формують поле і впливають на людину, Левін виділяв три типи внутрішньо особистісного конфліктів: 1) конфлікт типу «наближення — наближення» («approach-approach conflict») — необхідність вибору між рівно привабливими, але взаємовиключними альтернативами; 2) конфлікт типу «уникнення — уникнення» («avoidance-avoidance conflict») — вибір між двома рівно непривабливими можливостями; 3) конфлікт типу «наближення — уникнення» («approach-avoidance conflict») — мета одночасно і приваблива, і непривабливa. Внутрішньо особистісні конфлікти останнього типу можуть бути надзвичайно гострі і тривалі (наприклад, болісний і триваючий роками вибір між неможливістю продовження стосунків і страхом самоти).

Когнітивні внутрішньо особистісні конфлікти пов'язані із зіткненням несумісних уявлень, когніцій (див. Теорія когнітивного дисонансу). Внутрішньо особистісний конфлікт виникає не при будь-якій суперечності між окремими когніціями, але тільки тоді, коли когнітивний дисонанс зачіпає значущі для особи переконання і вимагає реального вибору між двома можливими варіантами дій — саме в цих випадках дисонанс переживається як серйозна психологічна проблема, що вимагає ослаблення або подолання внутрішньо особистісного конфлікту. Один з окремих видів когнітивного внутрішньо особистісного конфлікту — дисонанс між знанням про ухвалене рішення і невпевненістю в його правильності. Див. також Конфлікт ролевий. (І.А.Мещерякова) [9, с. 214].

Теорія когнітивного дисонансу (від англ. cognition — знання + dissonance — невідповідність, розбіжність) — соціально-психологічна теорія, розроблена американським психологом Леоном Фестінгером (1957) для пояснення змін так званих когніцій (думок, атитюдів, переконань) як способу усунення смислових конфліктних ситуацій. Одній з особливостей теорії когнітивного дисонансу є те, що вона зв'язує воєдино афект і інтелект, емоційний і когнітивний компоненти установок.

Стан когнітивного дисонансу виникає, коли ми усвідомлюємо, що діємо або діяли без достатніх на те підстав, в суперечності зі своїми атитюдами і переконаннями, коли особистісний смисл діяльності і вчинків, в термінах О.М.Леонтьєва, неясний або ж неприйнятний для нас. Теорія когнітивного дисонансу стверджує, що з можливих способів інтерпретації і оцінки

однієї і тієї ж ситуації (об'єктів) і своєї поведінки в ній людина вибирає ті, які викликають менше неспокою, розкаянь совісті. Відповідний для ілюстрації теорії когнітивного дисонансу приклад переінтерпретації сенсу виконуваної діяльності приводив Леонтьєв: ув'язнені-революціонери, яких примушували копати ями, природно, сприймали цю роботу як безглузду і неприємну; когнітивний дисонанс був усунений тим, що в'язні переінтерпретували роботу символічно: вони почали вважати, що риють могилу царизму. Завдяки цій ідеї з'явився прийнятний особовий смисл діяльності.

Дисонанс може виникати і у зв'язку з минулими вчинками. Наприклад, коли людина в певній ситуації зробила дії, які потім викликають розкаяння совісті, то, згідно теорії когнітивного дисонансу, в інтерпретацію ситуації і її оцінку можуть бути внесені корективи, які знімуть причини для переживання когнітивного дисонансу. У багатьох випадках це вдається без зусиль, оскільки життєві ситуації досить часто неоднозначні. Якщо курець дізнається про нове відкриття зв'язку між захворюваністю раком і курінням, то у нього існує багато способів зменшити виникаючий дисонанс (наприклад, зарахувати себе в категорію помірних, а не злісних курців). Нерідко для зняття когнітивного дисонансу використовується «зовнішнє виправдання» (зовнішня атрибуція): особиста відповідальність за вчинок знімається тим, що його визнають вимушеним: «змусили», «наказали», «дуже просили»; або ж виправдання засноване на корисливому мотиві (добре сплатили). Якщо ж підстав для зовнішнього виправдання недостатньо, то в дію вступає інший спосіб — зміна уявлень. Наприклад, якщо людині довелося збрехати, то пізніше вона не усвідомлено вносить корективи до свого первинного уявлення про реальність, підганяючи його під «помилковий вислів», який тим самим суб'єктивно перетворюється на «правду». Фестінгер допускає, що ми можемо повірити в те, про що раніше говорили нещиро, і, таким чином, досягти консонансу.

У ряді пунктів теорія когнітивного дисонансу співпадає з ідеями теорій атрибуції і когнітивного балансу, які розробляв австрійсько-американський психолог Фріц Хайдер (Heider, 1896-1988), спираючись на принципи гештальтпсихології. (Б.Г.Мещеряков) [9, с. 489].

Конфлікт рольовий — поняття з області психології конфліктів, яке, не дивлячись на широке розповсюдження, відрізняється різноманітністю значень, що вкладаються. Можна виділити три основних значення.

1. Один з типів міжособистісних конфліктів, відмітною особливістю яких є «ґрунт виникнення» — порушення норм рольової взаємодії, виконання індивідом певних соціальних функцій, імпліцитно або експліцитно диктованих статусом, позицією в системі міжособистісних стосунків (див. Роль). Сам факт виходу за межі ролевих приписів є швидше необхідною, чим достатньою умовою виникнення ролевого конфлікту. В основі невиконання ролевої поведінки можуть лежати різні причини (наприклад, мимові-

льне порушення норм унаслідок неповного знання їх; вимушене порушення унаслідок особливих ситуацій; свідоме порушення як демонстрація неприйняття нав'язуваної ролі; відсутність або порушення єдності розуміння ролі учасниками взаємодії і т. ін.); для виникнення рольового конфлікту важлива атрибуція причин партнера по взаємодії, що відхиляється від очікуваної рольової поведінки,.

2. Один з типів внутрішньо особистісних конфліктів (див. Конфлікт внутрішньо особовий), що виникає в результаті суперечності між вимогами ролі і можливостями особи, наприклад, необхідністю управління діяльністю інших людей і особистою позицією невтручання (синонім: конфлікт типу «Я-роль»).

3. Один з типів внутрішньо особистісних конфліктів, що виникає унаслідок хронічної суперечності між двома і більш соціальними ролями особистості (синонім: міжролевий конфлікт). Типовими прикладами рольомвого конфлікту є: дилема «кар'єра або сім'я», а також формальне керівництво колективом, з членами якого керівника зв'язують неформальні дружні взаємини. (І.А.Мещерякова) [9, с. 215].

Комплекс Едіпа — одна з найважливіших концепцій фройдівського психоаналізу. Пояснює становлення індивіда як соціального (морального) суб'єкта і формування вищої психічної інстанції (Суперего), внаслідок чого індивід робиться особистістю. Інтерпретує також глибинні мотиви взаємин між дітьми і батьками. Концепція комплексу Едіпа не тільки посилає до античного міфа про Едіпа, але і сама, як і багато інших концепцій психоаналізу, певною мірою є міфом. Міфологічність означає не помилковість, але символічно-алегоричну форму виразу ідеї, зазвичай для науки нехарактерну. Саме у вигляді міфу комплекс Едіпа увійшов до контексту західної культури XX ст.

У найбільш відомому варіанті суть комплексу Едіпа така: хлопчик відчуває сексуальний потяг до власної матери і агресію до батька, який займає біля матери місце, бажане для сина. Агресія поєднується не тільки з прагненням, але і з неможливістю зайняти місце батька. Це поєднання приводить в дію механізм ідентифікації (з батьком) — хлопчик «стає» на його місце і навіть як би перетворюється в нього, але в ідеально-символічному плані, а не насправді. Ідентифікуючись з батьком, хлопчик переймає риси дорослої чоловічої поведінки (чоловічу соціальну роль), але головне — систему моральних інструкцій і заборон, присутніх у дорослого (батька). Ця система — моральна цензура свідомості — утворює так зване Суперего (ЗВЕРХ-Я), яке представляє в індивідуальній психіці соціальні норми і є одним з трьох основних елементів, створюючих, згідно З. Фройду, структуру особистості (Ід, Его, Суперего). Дана ситуація, яка відбувається усередині сім'ї, була асоційована з античним міфом про Едіпа, який вбиває батька і одружується на матері (інцест). Наявність міфологічного сюжету, в якому виражалася

строга заборона на обидва ці діяння, розумілася Фройдом як свідоцтво того, що в ранньому (первісному) суспільстві співжиття з матір'ю і вбивство батька були звичайною справою (відповідним природній мотивації), на яку згодом, з розвитком суспільства, була накладена заборона (табу), глибоко укорінена в культурі всіх народів.

Викладена концепція комплексу Едіпа репрезентує крайній і психологічно спрощений випадок. У реальності, за Фройдом, дитина ідентифікується не тільки з батьком, чиє місце хотіла би зайняти, але і з об'єктом свого потягу, тобто з обома батьками. При цьому потяг хлопчика до матері і агресія до батька можуть не виражатися яскраво. Одна з ідентифікацій (з батьком або з матір'ю) починає домінувати лише в підлітковому віці, при нормальному розвитку співпадаючи з статтю дитини. Разом з тим, ідентифікуючись з обома батьками, дитина засвоює риси обох батьків, і її Суперего складається з моральних уявлень як батька, так і матері.

Жіноча версія комплексу Едіпа — комплекс Електри. Тут міфологічна асоціація — сюжет, в якому мікенська царівна Електра вбиває власну матір за те, що та убила свого чоловіка (батька Електри). У цьому сюжеті Фройд побачив потяг Електри до батька, хоча в міфі про нього мови немає. Комплекс Електри спеціально і детально в психоаналізі не розглядається, оскільки вважається у всім схожим з комплексом Едіпа.

Критика концепції комплексу Едіпа в основному полягає в запереченні необхідності, загальності елементів комплексу Едіпа у розвитку кожного індивіда і в інтерпретації комплексу Едіпа як психічної аномалії. Інший варіант критики — твердження, що сам комплекс Едіпа, так само як і особлива значущість сексуальних переживань, «забороненого плоду», і їх витісняємість в несвідоме, наповненість несвідомого виключно сексуальною мотивацією (пансексуалізм), — феномени сучасних Фройду сімейних і суспільних звичаїв, таких, що втратили з 2-ої третини XX ст. конкретно-життєву актуальність. Очевидно, обидві критичні версії, як і ряд емпіричних досліджень, сприймають комплекс Едіпа не як психоаналітичний міф, а як наукову ідею. Представникам психоаналізу більш імпонує те, що концепція комплексу Едіпа активно використовується в західній культурології (початок тому поклав сам Фройд) і в мистецтві (літературі, кінематографі). (Е. З. Басіна) [9, с. 206].

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

ТЕМА 1. Предмет психології

1. Розвиток уявлень про предмет психології

1. Схарактеризуйте розуміння психології як науки про душу.
2. Наведіть погляди на розуміння душі.
3. Хто запропонував поняття «функціональний орган»?
4. Схарактеризуйте розуміння психології як науки про свідомість.
5. У чому полягає сутність дуалістичної традиції у психології?
6. Визначте зміст понять «психофізичний паралелізм», «психофізична проблема».
7. У чому полягає головне положення асоціативної психології?
8. Яке явище були відкрито І.М.Сєченовим, що дозволило матеріалістично пояснити явища довільної поведінки людини?
9. Схарактеризуйте розуміння психології як науку про елементи свідомості.
10. Які галузі науки стали для Вундта зразком експериментальних процедур?
11. Якими методами, згідно Вундту, повинні були вивчатися вищі психічні процеси?і
12. Назвіть імена засновників експериментальної психології в Америці, Росії.
13. Що таке рефлексологія? Хто є її основоположником? Які методи прагнула використовувати рефлексологія?
14. Схарактеризуйте розуміння психічного з погляду гештальтпсихології. (М.Вертгеймер, В.Келер, К.Коффка) працювали, головним чином.
15. У чому полягає сутність спроби К.Левіна доповнити і поглибити модель психічного світу людини, запропоновану гештальтпсихологією?
16. Схарактеризуйте розуміння психології як науки про поведінку. Які ідеї вплинули на становлення поглядів Дж. Уотсона на предмет психології?
17. Встановіть форми і прийоми психотерапії, навчання, на які вплинув біхевіоризм.
18. Розкрийте погляди на психологію у необіхевіоризмі.
19. Схарактеризуйте розуміння психології як науки про несвідоме як базальне джерело мотивації у психоаналізі.
20. Що таке реактологія?
21. Хто з радянських психологів обґрунтовував необхідність об'єктивного дослідження психічної діяльності?
22. У чому полягає сутність культурно-історичної теорії Л.С. Виготського? Хто окрім нього розвивав ідеї культурно-історичної психології?

23. Надайте характеристику діяльності Харківської школи.
24. Сформулюйте центральний принцип діяльнісного підходу.
25. У чому полягає сучасне розуміння суті психіки? Що є основною функцією психіки?
26. Що лежить в основі розвитку людської психіки?
27. Сформулюйте визначення поняття «свідомість». Яку роль виконує свідомість по відношенню до діяльності?
28. Схарактеризуйте будову свідомості.
29. Докажіть зв'язок вищої нервової діяльності та психічної діяльності.
30. Опишіть етапи розвитку психології.

2. Мозок і психіка

1. Опишіть загальну будову головного мозку.
2. Наведіть характеристику поняття «блоки мозку».
3. Опишіть будову аналізатора.
4. Надайте характеристику поняття «рецептор».
5. Що таке ефектор?
6. Що таке нейрон і яку функцію він виконує?
7. Наведіть схему передачі збудження у нервовій системі.
8. Яку роль виконує синапс при передачі збудження у нервовій системі? Опишіть роботу синапсу.
9. Як відбувається перетворення нервового збудження на сигнал, а сигналу на образ?
10. Розкрийте поняття «образ». Визначте види образних явищ.
11. Що таке чуттєве віддзеркалення?
12. Вкажіть на найважливішу психофізіологічну характеристику мозкової діяльності як основі психічної діяльності людини.
13. Розкрийте поняття «вищі психічні функції
14. Вкажіть на головну закономірність формування вищих психічних функцій.
15. Що є психофізіологічною основою вищих психічних функцій?
16. У якому співвідношення знаходяться вищі психічні функції і воля?
17. Що таке знакове опосередкування і яку роль воно відіграє у розвитку вищих психічних функцій?

3. Психіка і свідомість

1. Наведіть дефініцію поняття психіки.
2. Наведіть дефініцію поняття свідомості.
3. Схарактеризуйте пізнавальну сторону свідомості.
4. Означте функцію розрізнення суб'єкта і об'єкту.
5. Розкрийте функцію цілеутворення.

6. Сформулюйте функцію ставлення.
7. Поясніть, яке значення має ставлення людини до явищ дійсності для розвитку її особистості.
8. Наведіть дефініцію поняття самосвідомості.
9. Що таке несвідоме? Які психічні явища належать до несвідомого?

ТЕМА 2. Завдання і методи психології

1. Сучасна психологія і її завдання

1. Дайте визначення психології.
2. Дайте визначення поняттю «розвиток психіки».
3. Що є рушійними силами розвитку психіки людини як суб'єкта діяльності, як особистості?
4. Які основні компоненти містить засвоєння індивідом способів поведінки, знань, умінь і навичок?
5. Дайте визначення поняттю «провідна діяльність».
6. Яке коло наук про людину входить до людинознавства?
7. Що таке соціобіологія і як вона пов'язана з психологією?
8. Поясніть, у чому полягає зв'язок педагогіки з психологією?
9. Поясніть значення проблеми взаємовідношення навчання та розвитку для психології.
10. Яке значення має проблема формування здатності до самонавчання для психології?
11. Який зміст має поняття «загальні закономірності розвитку психіки»?
12. Схарактеризуйте механізми процесу соціалізації.
13. Укажіть види соціальних норм та їх зв'язок з поняттям «соціаль на роль».
14. Надайте характеристику девіантній поведінці та її основних видів.
15. Розкрийте сутність механізмів формування особистості.
16. Що таке індивідуально-психологічні відмінності і з якими показниками вони пов'язані?
16. Що вивчає диференціальна психологія?
17. Які чинники сприяють відхиленням у психічному розвитку?
18 На що має бути направлений педагогічний вплив при відхилен нях у психічному розвитку?
19. Розкрийте зміст поняття «психічний дизонтогенез».
20. Схарактеризуйте форми розумової відсталості.
21. Що вивчає генетика поведінки?
22. Що вивчає спеціальна психологія?

2. Напрями у сучасній зарубіжній психології

1. Сформулюйте головну тезу біхевіоризму.
2. Визначте предмет генетичної психології.
3.Схарактеризуйте внесок Ж.Піаже у розвиток генетичної психоло гії.
4.Розкрийте поняття концепції інтелекту Ж.Піаже (акомодація, асиміляція, групування, декаляж, збереження).
5. Надайте змістовну характеристику Женевській школі генетичної психології як напряму у дослідженні психічного розвитку дитини.
6. Яке коло проблем входить у генетичну епістемологію?
7. Яке місце займає у генетичній епістемології біогенетичний закон?
8. Схарактеризуйте головну ознаку гештальтпсихології.
9. Схарактеризуйте головну ознаку глибинної психології.
10. Розкрийте головний принцип гормічної психології.
11. У чому полягає сутність неофройдизму К.Г.Юнга, А.Адлера, К.Хорні, Г.С.Саллівена, Е. Фромма?
12. Розкрийте зміст поняття «комплекси неповноцінності і переваги».
13. У чому полягає загальна методологічна платформа гуманістичної психології? Що є основною сферою практичного застосування гуманістичної психології?
14. У чому полягає сутність логотерапії В.Франкла?
15. У чому полягає сутність концепції цілісного підходу до людини А.Маслоу?
16. У чому полягає сутність недирективної психотерапії К.Роджерса?
17. Схарактеризуйте основні положення людино-центрованого підходу.
18. На яких принципах ґрунтується робота груп зустрічей?
19. Визначте головну тезу розуміючої психології.
20. Схарактеризуйте головне положення психоаналізу.

3. Принципи і методи психології

1. Схарактеризуйте головну ознаку принципу детермінізму.
2. У чому полягає сутність принципу єдності свідомості і діяльності ?
3. Визначте зміст принципу розвитку і його значення для психології.
4. У чому полягає значення ідеї інтроспекції як особливого методу пізнання свідомості?
5. Дайте визначення поняттю «метод».
6. Що таке моделювання і у чому полягає особливість його застосування у психології?

7. Укажіть, для чого використовується метод типізації.
8. Укажіть на головні ознаки лабораторного експерименту.
9. Укажіть і схарактеризуйте види психолого-педагогічного експерименту.
10. Поясніть значення спостереження для дослідження психічних явищ через їх зовнішній прояв.
11. Вкажіть на спільні ознаки методів бесіди, інтерв'ю, анкетування.
12. Як називається прийом стандартизованих випробувань для вимірювання міжособистісних стосунків в малих групах?
13. У чому полягає діагностична цінність біографічного методу?
14. Укажіть на головну ознаку генетико-моделювального методу.
15. З якою теорією пов'язаний експериментально-генетичний метод?
16. Назвіть види близнюкового методу.
17. Схарактеризуйте головні риси та призначення навчального експерименту.
18. Укажіть можливості методу вивчення продуктів діяльності.
19. У чому полягає сутність методу вивчення історично-літературних джерел?
20. Наведіть змістовну характеристику можливостям застосування математичних методів.
21. Як називається і чим характеризується тривале онтогенетичне дослідження одних і тих же індивідів?
23. За допомогою якого методу виявляється сформованість психічного явища?
24. Наведіть класифікацію психологічних тестів.

ТЕМА 3. Розвиток психіки в еволюції тварин і становленні людини

1. Виникнення психіки як результат еволюції матерії

1. Що означає поняття «філогенез»?
2. Схарактеризуйте зміст поняття «віддзеркалення».
3. Схарактеризуйте відмінності біологічного та психічного віддзеркалення.
4. Схарактеризуйте значення віддзеркалення для саморегуляції організму.
5. У чому полягає сутність подразливості як фундаментальної властивості живих систем?
6. Що таке тропізми?
7. Яким терміном позначаються природжені механізми просторової орієнтації рухової активності тварин?

8. Яким терміном позначається сприйняття предметів, заснований на тактильній інформації?
9. Наведіть класифікацію дотику.
10. Визначте зміст поняття «чутливість».
11. З якої форми віддзеркалення починається розвиток психіки у філогенезі?
12. Назвіть синонім словосполученню «орган відчуття».
13. Що означає термін «сигнал»?
14. Чим визначається виникнення специфічних органів віддзеркалення?
15. Визначте зміст понять «ганглій», «головний ганглій».

2. Розвиток психіки у філогенезі

1. Яким терміном позначаються генетично обумовлені нервові зв'язки між рецепторною частиною аналізатора і виконавчим органом?
2. Назвіть і схарактеризуйте безумовні рефлекси у новонародженого.
3. Як називається тимчасовий зв'язок, що виробляється шляхом поєднання умовного і безумовного подразників?
4. Що таке інстинкт і в яких умовах він проявляється?
5. Назвіть складові інстинктивних дій.
6. Яким терміном позначається здатність нервової системи до перебудови її структурних компонентів?
7. Що лежить в основі наукового вивчення психіки тварин?
8. Яке значення має зоопсихологія для загальної психології?
9. Чим визначається пластичність індивідуальної поведінки?
10. Схарактеризуйте зміст понять «навичка», «научіння», «вікарне научіння».
11. Назвіть закони научіння, сформульовані Е.Торндайком.
12. Яким терміном позначається раптове розуміння відношень і структури проблемної ситуації?
13. У чому полягає сутність латентного научіння?
14. Що таке метод проб і помилок?
15. Схарактеризуйте поняття «інтелект тварин».
16. Яким терміном позначається елементарна одиниця розсудливої діяльності тварин?
17. Якими закономірностями характеризується групова поведінка тварин?
18. Що таке «спілкування» тварин?

19. Яким терміном позначається одна з форм спілкування тварин, при якій взаємно або односторонньо демонструються певні зовні ні ознаки?
20. Яким терміном позначаються стимули, які демонструються однією особиною і викликають певні поведінкові реакції у інших особин того ж виду?
21. Яким формам поведінки приділяється головна увага в етології?
22. У чом полягає сутність агресивної поведінки тварин?

3. Психічні функції і середовище

1. Схарактеризуйте залежність рівня розвитку нервової системи від умов середовища та способу існування.
2. Схарактеризуйте залежність рівень розвитку психічного віддзеркалення від рівня розвитку нервової системи.
3. Опишіть будову та функцію сітьовидної нервової системи.
4. Опишіть будову та функцію вузлової нервової системи.
5. Опишіть будову та функцію трубчастої нервової системи.
6. Схарактеризуйте еволюцію трубчастої нервової системи.
7. Схарактеризуйте будову головного мозку.
8. Схарактеризуйте будову кори головного мозку.
9. Яке утворення позначається терміном «амігдала»?
10. Що означає термін «локалізація вищих психічних функцій»?
11. Назвіть основні положення теорії системної динамічної локалізації вищих психічних функцій
12. З чого складається основний фонд нервової діяльності?
13. Наведіть загальну характеристику центральної нервової системи.
14. Наведіть загальну характеристику вегетативної нервової системи.
15. У чому полягає сутність еволюції психіки?

4. Перехід до людської свідомості

1. Укажіть функції «мови» тварин.
2. Укажіть функції мови людини.
3. Укажіть функції мовлення.
4. Яке значення має передача суспільного досвіду для розвитку психіки?
5. Розкрийте поняття «людина».
6. Визначте поняття «антропогенез» з позицій англійської антропологічної школи, французької соціологічної школи, філософської антропології,

7. Схарактеризуйте значення трудової діяльності для розвитку свідомості.
8. Яке значення має передбачення результату для розвитку свідомості?
9. Яке значення має необхідність в узгодженні дій для розвитку свідомості?

ТЕМА 4. Діяльність

1. Поняття про діяльність

1. Надайте загальну характеристику діяльності.
2. Що є основним видом людської діяльності, що зіграв вирішальну роль у походженні і розвитку фізичних і духовних властивостей людини?
3. Які основні елементи складають зміст діяльності?
4. У чому полягає сутність діяльності як методологічної проблеми психології?
5. Наведіть функції поняття діяльності у контексті наукового пізнання.
6. Який погляд на діяльність домінував у радянській психології?
7. Назвіть концептуальні схем діяльності, які виходять за межі: а) тріади мета, засіб, результат; б) схеми О.М.Леонтьєва (мотив, мета, умова, дії, операції).
8. Схарактеризуйте особливості діяльнісного підходу у психології у психологічних школах С.Л. Рубінштейна і О.М.Леонтьєва.
9. Ким і коли був сформульований основоположний теоретичний принцип діяльнісного підходу? Як називається цей принцип?
10. У чому полягають розбіжності у поглядах Рубінштейна та Леонтьєва на процес формування психічної діяльності із практичної шляхом інтеріоризації?
11. Назвіть і надайте характеристику конкретно-емпіричним розробкам принципу єдності свідомості і діяльності в діяльнісному підході.
12. Що є головним досягненням діяльнісного підходу?
13. Сформулюйте поняття провідної діяльності.
14. Що таке акцептор дії?
15. Що таке функціональна система? Схарактеризуйте найбільш важливі механізми функціональної системи.
16. Надайте характеристику поняттю «потреба». Що є головною основою для виділення видів потреб.
17. Надайте характеристику поняттю «мотив». Які функції виконують мотиви?

18. Яким терміном позначається усвідомлювана значущість для суб'єкта тих чи інших об'єктів і явищ дійсності?
19. Вкажіть психологічні умови, які необхідні для розвитку діяльності?
20. Як називається головний методологічний принцип радянської психології?

2. Дія як цілеспрямований процес

1. Розкрийте поняття «дія».
2. Визначте співвідношення понять «задача» та «дія».
3. Які елементи входять до структури дії?
4. Яким терміном позначається діяльність, яка направлена на обстеження навколишніх предметів?
5. Охарактеризуйте поняття «рух», «руховий апарат», «побудова руху».
6. Наведіть характеристику психічній регуляції рухів.
7. Назвіть етапи процесу оволодіння руховою навичкою.
8. Визначте поняття «рефлекторне кільце».
18. Сенсорний контроль = контроль руху через органи відчуттів
19. Яку роль грає сенсорний контроль для здійснення дії?
20. Розкрийте поняття «принцип сенсорних корекцій»,
21. Визначте поняття «зворотний зв'язок». Вкажіть його роль у виконанні дії.

3. Походження внутрішньої психічної діяльності

1. Яким терміном позначається поетапний перехід від зовнішньої дії до внутрішньої?
2. Що таке розумові дії?
3. Назвіть етапи формування розумових дій.
4. Хто є автором теорії поетапного формування розумових дій ?
5. Яким терміном позначається перехід від розумових дій до зовнішніх?

4. Розвиток діяльності

1. Схарактеризуйте процес розвитку дії.
2. Схарактеризуйте психологічні особливості розвитку рухової навички.
3. Яким терміном позначається злагоджена система умовно-рефлекторних процесів у корі великих півкуль ?

4. Яким терміном позначається утворення зорово-рухових координацій?
5. Яку роль грають кінестезичні відчуття для виконання рухів?
6. У чому полягає психологічна сутність справ при освоєнні рухів?
7. Що означає поняття «крива научіння»?
8. Що означають поняття «негативне прискорення», «позитивне прискорення»?
9. Чим визначаються особливості кривої вправи?
10. Сформулюйте визначення поняттю «навичка».
11. Надайте характеристику етапам розвитку навички.
12. Визначте психологічний зміст поняття «автоматизація рухів».
13. Чим характеризується перенесення навички ?
14. Що таке інтерференція навичок ?

ТЕМА 5. Спілкування

1. Поняття про спілкування

1. Чим породжуються процеси спілкування, від яких чинників вони залежать, на чому вони ґрунтуються?
2. У якому віці спілкування розвивається особливо інтенсивно?
3. Яким терміном позначається прагнення людини до високої оцінки і самооцінки своєї особи?
4. Яким терміном позначається обмін інформацією у спілкуванні?
5. Яким терміном позначається взаємодія партнерів у спілкуванні?
6. Яким терміном позначається сприйняття партнерами один одного у спілкуванні?
7. Що означає термін «соціальна перцепція»?
8. Назвіть основні способи соціально-психологічної інтерпретації особистості по зовнішності.
9. Що означає термін «габітус» у популярному та науковому ужитку? До яких понять близьке поняття «габітус»?
10. Який досвід засвоює людина у спілкуванні?
11. Поясніть, як спілкування впливає на розвиток та формування особистості.
12. Яке спілкування може бути названим педагогічним? Що саме унаслідується у педагогічному спілкуванні?
13. Назвіть і проаналізуйте відомі Вам схеми поведінки.
14. Що таке вчинок і у якому віці і під впливом чого він виникає?

2. Спілкування як обмін інформацією

1. Який зміст містить у собі поняття «інформація»?

2. Назвіть головні ознаки процесу обміну інформацією.
3. Яким терміном позначається система слів, зв'язаних ієрархією понять і асоціаціями з ключовими словами?
4. Яку роль грає спільна система значень у спілкуванні?
5. Яким терміном позначається відсутність єдиного розуміння ситуації? Поясніть це поняття.
6. Яким терміном позначається посилення інформації у спілкуванні? Поясніть це поняття.
7. Назвіть види інформації у спілкуванні.
8. Схарактеризуйте види невербальної комунікації.
9.Яку роль грають виразні рухи у спілкуванні?
10. Поясніть значення експресії для обміну інформацією.
11. Що означає термін хронотоп? Який зміст має це поняття у контексті обміну інформацією?

3. Спілкування як міжособистісна взаємодія

1. Назвіть типи кооперації у міжособистісній взаємодії.
2. Яким терміном позначується форма міжособистісної взаємодії, що заснована на протиборстві?
3. Чим регулюються інтерактивні відносини людини з навколишнім середовищем?
4. Що таке соціальні норми і соціальний контроль? Як вони проявляються у міжособистісній взаємодії?
5. Яким терміном позначається соціально нормована поведінка людини ?
6. Поясніть значення терміну «ролевий конфлікт».
7. Поясніть значення терміну «рольові очікування».
8. Яким терміном позначається порушення стосунків взаємозв'язку і взаємовпливу між людьми?
9. Яким терміном позначається взаємне нерозуміння учасників спілкування як наслідок відмінності в їхніх особистісних смислах?
10. Якими ознаками характеризується дружба?
11. Що означає термін «афіліація»?

4. Спілкування як розуміння людини людиною

1. Що таке соціальна перцепція?
2. Яким терміном позначається ототожнення себе з іншою людиною?
3. Назвіть види ідентифікації.
4. Поясніть роль ціннісних орієнтацій у процеса розуміння людини людиною.

5. Яким терміном позначається розуміння стану іншого?
6. Назвіть психологічні механізми, які забезпечують розуміння стану іншого.
7. Яким терміном позначається сприйняття себе з позиції іншої людини в умовах реальної або уявлюваної ситуації спілкування?
8. Що означає термін «каузальна атрибуція»?
9. На яких принципах ґрунтується феномен каузальної атрибуції?
10. Поясніть значення терміну «диспозиційна атрибуція».
11. Поясніть значення терміну «ситуаційна атрибуція».
12. Яким терміном позначаються способи, за допомогою яких люди приписують (атрибутують) причинність і відповідальність за результати своєї і чужої діяльності?
13. Яким терміном позначається узагальнення на основі обмеженої інформації?
14. Що таке соціальний стереотип?
15. Яким терміном позначається цинічне, вороже ставлення до якої не будь аут-групи або спільноти?
16. Чи є значущим ефект новизни для сприйняття знайомої людини?
17. Що таке ефект ореолу?
18. У чому полягає сутність соціально-психологічного тренінгу?
19. На яких принципах ґрунтується робота тренера з групою у соціально-психологічному тренінгу?
20. Чим визначається точність самосприйняття?
21. Укажіть головну тезу теорії самосприйняття.
22. Яким терміном позначається привабливість однієї людини для іншої?
23. Яке значення має соціальна установка для міжособистісної взаємодії?
24. Які компоненти виділяють у структурі соціальної установки?

ТЕМА 6. Колектив

1. Групи та їх класифікація

1. Назвіть ознаки, які визначають зміст поняття «група».
2. В якій галузі психології вивчаються закономірності поведінки і діяльності людей, обумовлені чинником їх включення в соціальні групи, а також психологічні характеристики самих цих груп.
3. Що є головною ознакою поняття «умовна група»?
4. Яким терміном позначається дійсна спільність людей?
5. Яким терміном позначається створена експериментатором спільність людей?

6. Яким терміном позначається створена без стороннього втручання спільність?
7. Яким терміном позначається створена адміністративно спільність?
8. Поясніть, що таке неформальна група?
9. За якою ознакою розрізняються велика і мала групи?
10. Схарактеризуйте етапи розвитку групи і її перетворення на колектив.

2. Колектив як вища форма розвитку групи

1. Схарактеризуйте зміст поняття «міжособистісні стосунки».
2. Який зміст вкладається в поняття «колективістська ідентифікація»?
3. У чому полягає сутність процесів соціальної ідентифікації?
4. Що таке соціальна ідентичність?
5. Яким терміном позначається у соціальній психології вибіркове ставлення до впливів групи?
6. Яким терміном позначається збіг оцінок членів групи стосовно головних питань?
7. У чому полягають відмінності вивчення малої групи в зарубіжній психології?

3. Диференціація в групах і колективах

1. Що таке групова диференціація?
2. Схарактеризуйте структуру групи.
3. Розкрийте сутність соціометричної методики.
4. Хто є автором соціометрії?
5. Який зміст має поняття «мотивація міжособистісних виборів»?
6. яким терміном позначається метод для виявлення значущих для людини осіб?
7. У чому полягає сутність феномену лідерства?
8. Вкажіть на головну ознаку лідера.

4. Інтеграція в групах і колективах

1. Визначте зміст поняття «групова згуртованість».
2. Визначте зміст поняття «Групова сумісність групова сумісність».
3. Схарактеризуйте будову міжособистісних стосунків у групах і колективах.
4. Які чинники впливають на ділові стосунки у спільній діяльності?

5. Які чинники впливають на товариські стосунки в спільній діяльності?
6. Які чинники впливають на емоційні стосунки у спільній діяльності?

ТЕМА 7. Особистість

1. Поняття про особистість в психології

1. Схарактеризуйте основний зміст поняття «особистість».
2. Які аспекти проблеми особистості традиційно виділяються у суспільних науках?
3. Які проблеми особистості знаходяться в центрі уваги представників біогенетичної орієнтації?
4. Які проблеми особистості знаходяться в центрі уваги представників соціогенетичної орієнтації?
5. Які проблеми особистості знаходяться в центрі уваги представників персоногенетичної орієнтації?
6. Визначте особливості розгляду особистості у: а) теорії конвергенції; б) культурно-історичній теорії; в) системно-діяльнісному підході.
7. Які фази становлення як особистості проходить індивід у відносно стабільній соціальній спільності?
8. Визначте загальні вікові особливості розвитку особистості.
9. З'ясуйте зміст поняття «конституція людини». Проаналізуйте співвідношення понять «конституція людини» та «особистість».
10. Що означає термін «модальна особистість»?
11. Що означає термін «маргінальна особистість»?
12. У чому проявляється взаємодія індивіда і суспільства?
13. Поясніть механізм впливу діяльності на розвиток особистості.
14. Проаналізуйте значення ставлення для життєдіяльності та розвитку особистості.
15. Які співвідношення існують між поняттями «міжособистісні стосунки» та «соціальні ролі»?
16. Проаналізуйте зміст понять «індивід», «особистість», «індивідуальність».
17. Розберіть зміст поняття «властивості індивідуальності».

2. Теорії особистості

1. Проаналізуйте бачення проблеми особистості у психобіологічних теоріях. Як слід розуміти вираз «біологічні чинники впливають на психічні процеси»?

2. Проаналізуйте бачення проблеми особистості у біосоціальних теоріях. Як слід розуміти вираз «біологічне і соціальне співіснують»?
3. Проаналізуйте бачення проблеми особистості у психосоціальних теоріях. Як слід розуміти вираз «психічне первинне, соціальне вторинне»?
4. Проаналізуйте бачення проблеми особистості у психостатистичних теоріях. Як слід розуміти вираз «особистість є сукупність авто номних психологічних характеристик»?

3. Структура особистості у вітчизняній психології

Авторами наступних моделей особистості у вітчизняній психології є (вставте номери правильних відповідей):

Психічний склад особистості (…); концепція персоналізації (…); теорія інтегральної індивідуальності (…); психічний склад особистості (…); системна модель особистості (…); диспозиційна структура особистості (…).

1. В.О. Ядов **2**. В.С. Мерлін **3**. К.К. Платонов **4**. Б.Г. Ананьєв **5**. Н.І.Рейнвальд **6**. В.А. Петровський

4. Уявлення про структуру особистості в зарубіжній психології

Авторами наступних моделей особистості у зарубіжній психології є (вставте номери правильних відповідей):

Теорія типів особистості (…); феноменологічна теорія особистості (…); теорія оперантного научіння (…); психодинамічна теорія особистості (…); індивідуальна теорія особистості (…); псих осо ціальна теорія особистості (…); соціально-психологічна психо- аналітична теорія особистості (…); соціокультурна теорія особистості (…); структурна теорія рис особистості (…); когнітивна теорія особистості (…); гуманістична теорія особистості (…); аналітична теорія особистості (…); теорія рис (…); теорія соціального научіння (…).

1. А.Маслоу **2.** Р.Кеттелл **3.** А.Адлер **4.** А.Бандура **5.** Б.Ф. Скіннер **6.** К.Хорні **7.** Е.Еріксон **8.** К.Г.Юнг **9.** К.Роджерс **10.** Дж. Келлі **11.** Г.У.Олпорт **12.** З.Фройд **13.** Е.Фромм **14.** Г.Ю.Айзенк

5. Активність особистості

1. Яким терміном позначаються стани, в яких відображається залежність індивіда від умов існування?
2. Що є спонукою до цілеспрямованої діяльності?
3. Яким терміном позначається безпосереднє емоційне переживання потреби (нужди) в чому-небудь?
4. Яке явище утворює початковий етап мотиваційного процесу?
5. Поясніть відмінності між потягом та бажанням.
6. Яким терміном позначається іманентна спрямованість свідомості на свій предмет.
7. Яким терміном позначається спонука до діяльності?

6. Активність особистості в психоаналізі і гуманістичній психології

1. У чому полягає сутність конструкту «втеча від свободи» як джерела активності особистості?
2. У чому полягає сутність конструкту «почуття неповноцінності » як джерела активності особистості?
3. У чому полягає сутність психосексуального розвитку як джерела активності особистості?
4. У чому полягає сутність конструкту «самоактуалізація» як джерела активності особистості?
5. У чому полягає сутність конструкту «реалізація майбутніх можливостей» як джерела активності особистості?
6. У чому полягає сутність конструкту «сприйняття себе і своїх можливостей» як джерела активності особистості?
7. Вкажіть основні положення теорії самодетермінації. Що означає термін «самодетермінація»?

7. Спрямованість особистості

1. Які ознаки визначають зміст поняття «спрямованість особистості»?
2. Яким терміном позначається пізнавальна потреба? Розкрийте зміст поняття, що позначається цим терміном.
3. Яким терміном позначається усвідомлена спонука до вчинків? Розкрийте зміст поняття, що позначається цим терміном.
4. Яким терміном позначається система поглядів? Розкрийте зміст поняття, що позначається цим терміном.
5. Назвіть збірний термін для позначення актуалізованих мотиваційних утворень.

6. Яким терміном позначається свідоме рішення, що виконує функцію спонуки і планування поведінки або діяльності людини?
7. Яким терміном позначається образ бажаного?
8. Проаналізуйте зміст понять «соціальна установка» та «атитюд».
9. Визначте функції атитюдів.
10. Чим пояснюються процеси і умови, за допомогою яких відбуваються зміни атитюдів?
11. Що означає термін «щеплення атитюдів»?
12. Яким терміном позначається психічний стан, зв'язаний з неусвідомленою або недостатньо усвідомленою потребою?

8. Самосвідомість особистості

1. Яким терміном позначається усвідомлення людиною себе як індивідуальності?
2. Схарактеризуйте погляд О.М.Леонтьєв на проблему самосвідомості.
3. Чи є тотожними поняття самосвідомості і Я-концепції?
4. Які компоненти виділяють у самосвідомості?
5. У чому проявляється зв'язок понять самосвідомості і особистості?
6. Наведіть погляди Л.С.Виготського на розвиток самосвідомості.
7. Розкрийте зміст поняття «самопізнання».
8. Розкрийте зміст поняття «самооцінка».
9. Проаналізуйте будову і функції самооцінки.
10. Розкрийте зміст поняття «саморегуляція».
11. Що означають поняття «образ «Я», «Я-концепція»?
12. Назвіть і опишіть рівні Я-концепції.
13. Що є найважливішою функцією Я-концепції?
14. Схарактеризуйте погляди на Я-концепцію У.Джемса, Дж. Г. Міда, Е.Еріксона.
15. Схарактеризуйте поняття «дзеркальне Я» у концепції самості Дж. Г. Міда, теорії розвитку особистості Ч. Кулі і у сучасній психології.
16. Розкрийте зміст поняття «узагальнений інший» і його роль у формуванні самосвідомості.
17. Яким терміном позначається прагнення людини до досягнення певного рівня?
18. Що лежить в основі рівня домагань особистості?
19. Проаналізуйте роль дитячих домагань у процесі соціального розвитку дитини.
20. Розгляньте співвідношення понять загальний та окремий рівень домагань.

21. Розберіть співвідношення понять «мотив досягнення» та «рівень домагань».
22. Яким терміном позначається переживання стану невиправданих очікувань, неуспіху?
23. Яким терміном позначається ігнорування факту неуспіху? Схарактеризуйте цей стан.
24. Наведіть характеристику форм поведінки афективних дітей.
25. Яким терміном позначається регулятивна система захисту свідомості від негативних переживань і усунення психологічного дискомфорту?
26. Назвіть та схарактеризуйте механізми психологічного захисту.
27. Проаналізуйте співвідношення понять «психологічний захист» та «внутрішньо особистісний конфлікт».
28. Проаналізуйте основні положення теорії когнітивного дисонанс су.
29. Схарактеризуйте основні значення терміну «ролевий конфлікт».
30. Поясність, як у психоаналізі на прикладі комплексу Едіпа висвітлюється становлення індивіда як соціального суб'єкта і, отже, особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Маклаков А.Г.* Общая психология. – СПб: Питер, 2000. – 592 с.
2. *Основи* психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 3-є вид., стереотип. – К.: Либідь, 1997. – 632 с.
3. *Платонов К.К.* Краткий словарь системы психологических понятий: Учеб. пособие для учеб. заведений профтехобразования. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1984. – 174 с.
4. *Психологический* словарь / Под ред. В.В.Давыдова, А.В.Запорожца, Б.Ф.Ломова и др.; Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – М.: Педагогика, 1983. – 448 с.
5. *Психология*. Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
6. *Юрчук В.В.* Современный словарь по психологии. – Мн.: Современное слово, 1998. – 768 с.
7. *Философский* энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф.Ильичев, Н.Н.Федосеев, С.М.Ковалев, В.Г.Панов. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
8. *Белановская О.В. Психология личности: Учеб. пособие. – Мн.: БГПУ им. М.Танка, 2001. – 226 с.*8. Гусельцева
9. *Большой* психологический словарь. 3-е издание / Под ред.. Б.Г.Мещерякова, В.П.Зинченко. – М., 2002. – 632 с.
10. *Великие* психологи мира. – М., 2005. – 298 с.
11. *Гусельцева М.С.* Постнеклассическая рациональность в культурной психологии // Психологический журнал. – 2005. – Том 26. – №6. – С. 5 – 15.
12. *Платонов К.К.,* Голубев Г.Г. Психология. Учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 1977.
13. *Современная* психология: Справочное руководство. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 688 с.
14. *Хьел Л., Зиглер Д.* Теории личности. – СПб.: Питер, 2000. – 608 с.

ЦИТОВАНІ АВТОРИ

Див. «Большой психологический словарь» (3-е издание / Под ред. Б.Г.Мещерякова, В.П.Зинченко. – М., 2002)

О.Г.Асмолов 272
К.В.Бардін 156
Е.З.Басіна* 97, 126
Е.А.Бугріменко* 72
В.К.Вілюнас 75
Т. П. Гаврилова 254
Ж.М.Глозман 68, 233
Н. Д. Гордєєва 230
Ю.В. Гущин 106
О.Е.Дергачева* 294
В.М. Дружинін 150
Н.В.Дубровінська 184
М.С.Єгорова 277
С.М. Єніколопов 101
А. М. Ждан 37, 121, 190
В.П. Зінченко 13, 15, 38, 41, 44, 50, 54, 73, 82, 99, 135, 161, 205, 208, 234, 240, 246, 274, 299
Т.П.Зінченко 113, 142, 155, 168, 202
В.М.Кроль 65
В. В. Лебединський 108
Д.О.Леонтьєв 76, 125, 127, 129, 210, 213, 252, 253, 287, 319
В.І.Лубовський 106, 109
Б. Г.Мещеряков 11, 18, 22, 29, 34, 45, 72, 91, 100, 138, 149, 153, 156, 157, 158, 163, 165, 166, 171, 174, 189, 196, 212, 222, 225, 227, 229, 247, 253, 255, 258, 259, 260, 261, 262, 267, 275, 279, 289, 290, 294, 296, 298, 306, 312, 321
І. А. Мещерякова 30, 96, 142, 144, 167, 239, 248, 250, 256, 257, 303, 304, 320, 322
С.Ю.Мещерякова 159
Е. Б. Моргунов* 265
В.С.Мухіна 315
А.І.Назаров* 67, 216, 217, 221, 226, 231
Л.Ф.Обухова 116
О. Б. Орлов 130, 132, 299
Л.О.Петровська 262
А.В.Петровський 272
А.М.Прихожан 308, 310
І. В.Равіч-Щербо 109, 146

О.Є.Соколова 10, 16, 19, 20, 23, 24, 27, 29,34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 111, 122, 124, 129, 136, 219, 280, 291
О. Т. Соколова 234
Д. А. Фарбер 60, 184
Е.В.Філіппова* 111, 113, 114
Є.Д.Хомська 59, 70, 175, 243
А.З.Шапіро* 93

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абульханова-Славська К.О. 46
Авєрінцев С. 98
Августин 90
Агєєв В.С. 262
Адлер А. 36, 75, 120, 124, 125, 280, 284, 291, 297
Айзенк Г.Ю. 75, 123, 124, 274, 285
Ананьєв Б.Г. 91, 94, 204, 277, 282
Андрєєва Г.М. 262
Анохін П.К. 48, 137, 175, 207, 208, 221, 222, 227
Анцупов А.Я. 262
Ареновська Д.М. 43
Аристоксен 10
Аристотель 8, 9, 245
Арсеньєв А.С. 273
Асмолов О.Г. 240
Аснін В.І. 42, 43
Аткінсон Дж. 316

Бабінського рефлекс 159
Бандура А.29, 138, 286
Басов М.Я. 39, 40
Басьо 245
Бахтін М.М. 12, 41, 50, 52, 98, 135, 240, 244, 245, 273
Бекон Ф. 91
Бєлий А. 98, 245
Бем Д. 256, 260
Бен А. 18, 95
Бенедикт Р. Ф. 275
Бергсон 195
Берзонські М. 189
Берклі Дж. 18
Бернс Р. 309
Бернштейн М.О. 10, 19, 47, 50, 56, 137, 175, 204, 218, 219, 220, 221, 226, 227, 244, 245, 273

Беррон Ф. 127
Бетсон К. 257
Бехтєрєв В.М. 19, 20, 23, 27, 48, 140, 160
Біне А. 101, 140, 149, 150
Блейлер Е. 18
Блок О. 11, 98
Блондель Ш. 189, 190
Блонський П.П. 38, 94
Боас Ф. 95
Богоявленський Д.М. 94
Бодальов О.О. 262
Божовіч Л.І 41, 294
Больнов О.Ф. 195
Бородкін Ю.М. 262
Браун Т. 18
Брейер І. 35
Брентано Ф. 50, 135, 136, 290
Бродський І. 15, 245
Брока П. 67
Брунер Дж. 82, 110, 235, 252
Брушлінський А.В. 46
Бубер М. 52, 53
Було Ж. 67
Бурдьє П. 236
Бухарін М.І. 38
Буш В. 32
Буякас Т.М. 273
Бюлер Ш. 127, 145

Валлон А. 222
Варшава Б.Е.* 295
Введенський М.Є. 48
Вебера закон 140
Вебстера словник 211
Веккер Л.М. 155
Велитченко Л.К. 212, 239
Венгер Л.А. 145
Вергілес Н.Ю. 15
Вернадський В.І. 51
Верніке К. 67
Вертхаймер М. 21, 22, 26, 166
Верч Дж. 41, 72
Виготська Г.Л. 42

Виготський Л.С. 16, 26, 39, 40, 47, 50, 51, 56, 69, 71, 72, 86, 94, 95, 97, 104, 111, 116, 117, 135, 145, 146, 147, 151, 175, 189, 222, 223, 240, 278, 295, 306
Віннікот Д. 53
Вундт В. 17, 19, 20, 21, 22, 118, 136, 140, 310

Газзаніга 68
Гален 174
Галль Ф. 174
Гальбвакс М. 189, 190
Гальперін П.Я. 42, 43, 45, 69, 86, 94, 111, 114, 134, 145, 198, 202, 203, 216, 217, 223
Гальтон Ф. 102, 146
Гартлі Д. 18
Гачев Г.Д. 90
Гегель 12
Гейлінкс А. 16
Геккель Е. 117, 151
Гелен А. 90, 190, 193, 194, 195, 200
Гельмгольц Г. 118
Герінг Е. 25
Гідденс Е. 98
Гіневська Т.О. 43
Гіппократ 174
Гоббс Т. 18
Гоголь М.В. 11
Гозман Л.Я. 262
Гольджі К. 63
Гольдштейн К. 25, 174
Гольц Ф. 174
Горбов Ф.Д. 13
Гордєєва Н.Д. 53, 245
Граф П. 45
Григорьян Б.Т. 196
Гришина Н.В. 262
Гріффін Д. 257
Гросс Г. 102
Гумбольдт В.Ф. 12
Гуссерль Е. 25, 50, 127, 290, 297

Давидов В.В. 87, 94, 146, 199, 203, 205, 238, 254
Далі С. 245
Данілевський 194
Дарвін Ч. 149, 242

Дарлі Дж. 257
Девіс К. 255
Деглін 68
Декарт Р. 10, 11, 14, 15, 16, 18, 136
Десі Е. 293
Джексон Дж. 265
Джемс У. 102, 309, 310
Джонс Е. 255
Джордан А.М. 102
Джурард С. 127
Дільтей В. 132, 133, 136
Діцген Й. 38
Додонов Б.І. 294
Докінс Р. 92
Донцов О.І. 262
Достоєвський Ф.М. 127
Драгунова Т.В. 87, 205
Дубровський Д.І. 46
Дункер К. 24, 26, 166
Дьюї Дж. 95
Дюркгейм Е. 100, 189, 190, 297

Еббінгауз Г. 18, 133
Екклз Дж. 51
Ельконін Д.Б. 52, 69, 87, 94, 97, 114, 146, 198, 203, 205, 217, 223, 238
Енгельс Ф. 38, 83
Еріксон Е. 53, 254, 265, 285, 309, 311

Жане П. 86, 222
Жуков Ю.М. 262,
Журавльов А.Л. 262
Занков Л.В. 94
Запорожець О.В. 15, 41, 42, 43, 44, 69, 145, 203, 217, 223, 240
Зейгарник Б.В. 204
Зеньковський В.В. 52
Зімбардо Ф. 259
Зінченко В.П. 15
Зінченко П.І. 42, 44, 45, 217
Знанецький Ф. 260, 301

Іванов Вяч. В. 98
Іванов М.А. 262
Ізард К. 295

Ікскюль І. 193
Інельдер Б. 94, 114, 115
Ісаєв Е. І. 196
Кабанова-Меллер Є.М. 94
Кавелін К.Д. 19
Кан-Калік В.А. 237
Кант І. 89, 254, 269, 305
Кардінер А. 275
Кассірер Е. 91
Келер В. 24, 166
Келлі Г. 255, 256
Келлі Дж. А. 29, 256, 287
Кеттел Дж. 150
Кеттел Р. 281, 285
Кінцева О.М. 42, 43
Кімура 68
Клапаред Е. 115
Ключевський В.О. 49, 82
Кляйст К. 174
Кободайсі 81
Кожевніков А.Я.* 67
Коменський Я. 298
Конопкін О.О. 199
Конт О. 91
Корнілов К.М. 37, 38, 39
Костюк Г.С. 94
Котлярова Л.І. 43
Коул М. 203
Коффка К. 24
Краудер Н. 31
Крепелін Е. 18
Кречмер Е. 102, 274, 279
Крик Ф. 51
Крушинський Л.В. 168
Крюгер Ф. 20, 133
Кудрявцев Т.В. 94
Кулі Ч. 254, 309, 312
Кюльпе О. 20, 135
Кюнкель Ф. 294

Лабунська В.О. 262
Лазурський О.Ф. 74, 103
Ламсден Ч. 92

Ланге М.М. 20, 21, 140
Ландман М. 190, 195
Ла Пьєр Р. 302
Лацарус М. 21, 22
Леві-Брюль Л. 189, 190, 297
Леві-Стросс К. 190
Левін К. 26, 56, 267, 300, 314, 320
Левіна Р.Є. 41
Лейбніц Г. В. 16, 212
Ленін В.І. 38
Леонтьєв О.О. 237, 238, 262
Леонтьєв О.М. 15, 24, 41, 42, 43, 44, 47, 56, 69, 86, 111, 134, 145, 151, 198, 199, 202, 203, 204, 205, 211, 212, 215, 217, 223, 229, 276, 290, 298, 305, 320, 321
Ліппманн У. 258
Лісіна М.І. 15, 52
Ліфанова Т.М. 42
Локк Дж. 18, 95, 136
Ломов Б.Ф. 282
Лосєв О.Ф. 272
Луговська Й. 290
Луков Г.Д. 42, 43
Лурія О.Р. 41, 43, 44, 47, 51, 56, 60, 69, 71, 145, 175, 203, 204, 278
Люблінська Г.О. 94
Лютер М. 298
Ляйппе М. 259

Мак-Алістер А. 304
Мак-Гайер У. 304
Мак-Даугалл У. 119, 120, 262
Мак-Клелланд Д. 316
Маліновський А.А. 274
Мальбранш Н. 16
Мамардашвілі М.К. 51, 53, 54, 82, 98, 135, 188, 244, 245, 298
Мандельштам О. 12, 204, 245, 246
Маркович Д. 100
Маркс К. 38, 54, 188, 202
Маслоу А. 126, 127, 128, 129, 209, 286, 292, 308
Матюшкін О.М. 94
Мах Е. 25
Мебіуса стрічка 54
Мей Р. 127
Мейман Е. 20

Менчинська Н.О. 94, 278
Мерлін В.С. 103, 277, 278, 282
Мертон Р. 101
Мещеряков Б.Г. 200
Мід М. 95
Міллер Дж. Г. 54, 309, 311, 312
Мілль Дж. 18
Мільман В.Е. 199
Мінковський Р. 244
Міттельштедт 227
Михайлов Ф.Т. 82
Морено Дж. 144, 266
Моро рефлекс 159
Морозова Н.Р. 41
Морф А. 114
Мухіна В.С. 278
Мюллер Й. 25
Мюнстерберг Р. 20
М'ясищев В.М. 74
Мілль Дж. С. 18
Мюррей Г. 316

Небиліцин В.Д. 103, 104
Неймарк М.С. 294
Нісбетт Р. 257
Ніцше Ф. 13, 98, 127
Новаліс 12
Ньюком Т. 254, 303
Ньютон Е. 257

Обухова Л.Ф. 114
Олпорт Г.У. 75, 89, 126, 128, 132, 277, 279, 280, 285, 292, 301
Ортега-і-Гассет Х. 98, 195

Павлов І.П. 19, 27, 28, 48, 49, 55, 59, 104, 139, 158, 160, 161, 175, 183, 227
Парк Р. 275
Пастернак Б. 98, 99, 244
Паульсен Ф. 17
Пенфілд 68
Петровська Л.О. 262
Петровський А.В. 55, 88, 206, 262
Петровський В.А. 283
Піаже Ж. 86, 94, 97, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 189, 190, 222

Пігров К. 298
Піросмані Н. 95
Писарєв Д.І. 96
Платон 9, 11
Платонов К.К. 55, 283
Плеснер Р. 90, 190, 192, 193, 196
Плотін 38
Полані М. 298
Портман А. 90, 190, 195
Прейер В. 149
Пфендер А. 133
Пьєре-Клермон А. 114
Пьєрон А. 102
Пьєтромонако П. 257
П'ятигорський А. М.* 299

Райан Р. 293
Ребер А. 295
Рейнвальд Н.І. 283
Рікер П. 100
Рибніков Н.А. 145
Робертс 68
Рогинський Я. Я. 274
Роджерс К. 126, 127, 128, 129, 130, 131, 287, 292, 308
Розенблат Ф. 139
Рокич Н. 302
Рос Л. 257
Росс Р. 262
Россолімо Г.І. 150
Рот Г. 195
Роттер Дж. 257
Ротхакер Е. 190
Рубінштейн С.Л. 18, 45, 46, 47, 52, 56, 71, 96, 133, 134, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 215, 223, 281, 297, 298
Русалов В.М. 278
Руссо Ж.-Ж. 95, 194

Саллівен Г.С. 119, 120, 121
Самнер У. 100
Самойлов О.П. 10
Селфрідж О. 139
Сєвєрцов О.М. 82, 118
Сєченов І.М. 10, 19, 22, 23, 48, 136, 175

Симон А. 149, 150
Сінгер Д. 256
Сірс 71
Скіннер Б.Ф. 29, 31, 161, 286
Славіна Л.С. 41
Сламека Н. 45
Слободчиков В. І. 196
Случевський І. Ф. 30
Смедслунд Дж. 114
Смирнов А.О. 198, 204
Сміт М. 302
Соколов Є.М. 60
Сократ 10, 89
Соловйова О.В. 262
Сорокін П. 91
Спенсер Г. 18, 260
Сперрі 68
Спілбергер Ч.Д. 308
Спіноза Б. 15, 18
Спіркін О.Г. 46
Стефаненко Т. Г. 262
Столін В.В. 309
Стонквіст Е. 275
Стрельчук І.В. 30
Сухарєв А.В.* 275
Суходольський Г.В. 199

Тайлор Е.Б. 95, 98, 188, 189
Тализіна Н.Ф. 94
Тен І. 149
Теплов Б.М. 103, 104, 139, 198, 204
Термен Л.М. 150
Тібо Д. 29
Тітченер Е.Б. 20, 135, 136, 253
Тойнбі 194
Толмен Е.Ч. 28, 33, 167
Томас О. 149
Томас У. 260, 301
Торндайк Е. 27, 94, 165, 166, 168
Толстой Л.М. 9, 127
Тріверс Р. 92

Узнадзе Д.М. 56, 240, 302

Уїлсон Е. 92
Уїльямс К. 302
Уоллес Г. 167
Уолтер Г. 207
Уотсон Дж. 27, 28
Ухтомський О.О. 10, 11, 13, 14, 48, 50, 56, 81, 161, 208, 233, 234, 244, 273

Фабрі К.Е. 163, 203
Фазіо Р. 302
Файерабенд П. 81
Фейєрбах Л. 38, 127
Фельдштейн Д.Й. 87, 205
Фестінгер Л. 267, 303, 321
Фехнер Г.Т. 140
Фешбах Н. 304
Фіхте І.Г. 11, 15, 52, 298
Флоренський П.О. 98, 198, 273
Франк Г. 192
Франк Л. 149
Франк С.Л. 193, 201, 297, 298
Франкл В. 127, 128
Франс А. 89
Фрезер Дж.Дж. 188
Фрейденберг О. 99
Фрікен А. А.* 30
Фройд Г. 318
Фройд З. 35, 36, 56, 75, 97, 119, 120, 122, 133, 209, 284, 292, 322, 323
Фромм Е. 120, 121, 285, 291

Хайдеггер М. 133
Хайдер Ф. 26, 255, 260, 321
Халл К.Л. 28, 33, 34, 167
Ханін Ю.Л. 308
Хараш А.У. 262
Хебб Д.О. 244
Хекхаузен Г. 316
Хенгстенберг Х.-Е. 190
Ховланд К. 303
Хол Ст. 20, 118, 189, 281
Холмс Д. 254
Хольст фон 227
Хоменко К.Е*. 42, 43
Хомська Є.Д. 204

Хорні К.75, 119, 120, 121, 122, 285

Цвєтаєва М. 245
Цвєткова Л.С. 204

Челпанов Г.І. 37, 38
Чесс С. 149

Шадріков В.Д. 199
Шанявський А. Л.* 39
Швальбе Й. 106
Шелер М. 90, 190, 191, 192, 193
Шелдон У. 102, 274
Шемінський Е.* 115
Шеррінгтон Ч. 10, 51, 200
Шехтер С. 256
Шифман А.Л.* 155
Шліман Г. 95
Шорохова О.В. 46
Шпет Г.Г. 12, 13, 22, 50, 53, 98, 135, 244, 273, 298
Шпрангер Е. 102, 132, 133
Шпенглер 194

Штейнталь Х. 21, 22
Штерн В. 103, 149, 277
Штумпф К. 135
Шутц У. 131

Щедровицький Г.П. 91, 199

Юдін Е.Г. 198, 200, 205
Юдовіч Ф.Я. 278
Юнг К.Г. 36, 75, 102, 120, 122, 123, 284, 301

Ядов В.О. 282, 302
Ярошевський М.Г. 262
Ясперс К. 133

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
2. *Анисимов О.С.* Индивид, субъект и личность в контексте целостности психики человека // Мир психологии. – 2007. – №1 (49). – С. 31 – 44.
3. *Асмолов А.Г.* Историко-эволюционная парадигма конструирования разнообразия миров: деятельность как существование // Вопросы психологии. – 2008. – №5. – С. 3 – 11.
4. *Бабулина Л.В.* Субъектные и сценарные стратегии жизненного пути личности // Мир психологии. – 2007. – №1 (49). – С. 68 – 78.
5. *Барабанщиков В.А.* Идея системности в психологии: пути развития // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – №1. – С. 5 – 13.
6. *Брушлинский А.В.* Субъект: мышление, учение, воображение. – М.: Издательство «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «Модэк», 1996. – 392 с.
7. *Зинченко В.П.* Общество на пути к «человеку психологическому» // Вопросы психологии. – 2008. – №3. – С. 3 – 10.
8. *Знаков В.*В. Психология человеческого бытия – одно из направлений развития психологии субъекта // Психологический журнал. – 2008. Т. 29. – №2. – С.
9. *Журавлев А.Л.* Основное направление (программа) развития института психологии РАН на ближайший период // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – №5. – С. 5 – 20.
10. *Кольцова В.А.* Актуальные проблемы методологии современной отечественной психологической науки // Психологический журнал. – 2007. – Том 28. - №2. С. 5 – 18.
11. *Логинова Н.А.* Антропологическая психология Б.Г.Ананьева // Вопросы психологии. – 2007. – №5. – С. 127 – 137.
12. *Ломов Б.Ф.* О системном подходе в психологии // Вопросы психологии. – 1975. - № 2. – С. 31 – 45.
13. *Ломов Б.Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии / Отв. ред. Брушлинский А.В., Кольцова В.А. – М.: Наука, 1999. – 350 с.
14. *Людина*. Суб'єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії / За ред. В.О.Татенка. – К.: Либідь, 2006. – 360 с.
15. *Мадди С.* Теории личности: сравнительный анализ / Пер. с англ. – СПб.: Речь, 2002. – 539 с.
16. *Маркин В.Н.* Личность в категориальном ряду: индивид, субъект, личность, индивидуальность (психолого-акмеологический анализ) // Мир психологии. – 2007. – №1(49). – С. 45 – 54.

17. *Мироненко И.*А. О классификации концепций личности и имплицитных основаниях психологических теорий // Вопросы психологии. – 2006. – №4. – С. 95 – 105.
18. *Орлов А.Б.* Психология личности и сущности человека: парадигмы, проекции, практики. Учеб. пособие для студ. психол. фак. вузов. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 272 с.
19. *Основи* психології: Підручник / За заг. ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця. – 3-є вид., стереотип. – К.: Либідь, 1997. – 632 с.
20. *Петровский А.В., Ярошевский М.Г.* Основы теоретической психологии. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 528 с.
21. *Разорина Л.*М. К определению содержания понятия «личность» в советской психологии // Вопросы психологии. – 2005. – №1. – С. 79 – 87.
22. *Сергиенко Е.*А. Психология субъекта: поиски и решения // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – №2. – С. 16 – 28.
23. *Системный* подход в современной науке: (К 100-летию Людвига фон Берталанфи) / Отв. ред. Лисеев И.К., Садовский В.Н. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 560 с.
24. *Слободчиков В.И., Исаев Е.И.* Психология человека: Введение в психологию субъективности: Учебное пособие для вузов. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
25. *Смирнов С.*Д. Активность, деятельность, личность // Мир психологии. – 2006. – №3 (47). – С. 11 – 23.
26. *Чуприкова Н.И.* Система понятий общей психологии и функциональная система психической регуляции поведения и деятельности // Вопросы психологии. – 2007. – №3 . – С. 3 – 15.
27. *Юревич А.В., Ушаков Д.В.* Макропсихология как новая область психологических исследований // Вопросы психологии. – 2007. – №4. – С. 3 – 15.
28. *Юревич А.*В.Перспективы парадигмального синтеза // Вопросы психологии. – 2008. - №1. – С. 3 – 15. (естественнонаучная и гуманитарная парадигмы не антагонистичны, а соизмеримы друг с другом).
29. *Яценко Т.* Об'єктивність та об'єктність у глибинно-психологічному пізнанні // Психологія і суспільство. – 2008. – №1. – С. 88 – 92.

Довідкове видання

ВЕЛИТЧЕНКО Леонід Кирилович
упорядкування

ВСТУП ДО ЗАГАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

авторська редакція

Підписано до друку 27.10.2008. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарн. «Times » Друк цифровий. Ум. друк .арк. 10,8.
Тираж 350 пр. Зам. №101

Видавець і виготовлювач Букаєв Вадим Вікторович
65012 м. Одеса. вул. Пантелеймонівська, 34
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2783 від 02.03.2007 р.
Тел. 80949464393, email - bukaev@gmail.com